Fernand Braudel timpul lumii

Volumul I

Traducere şi postfaţa de ADRIAN RIZA

XVe-XVIIIE siecli e Librairie Armand COHN, pă™6» ™

prezentei ediţii înnoilâf hdrepturz «tot «zenăi-tea!

EDITURA MERIDIANE BUCUREŞTI, 1989

Lui CLEMENS HELLER

mi!

1 l *i*.:

Pe copertă:

În India, portughezi la masă, Roma, Biblioteca Casanatense, Ms. 1889, sec. XVI

I.S.B.N. 973 – 33 – 0019 – 5

CUVÂNT ÎNAINTE

Acest al treilea şi ultim volum dă *răspuns unui rămăşag şi unei pretenţii. Acest rămăşag şi această pretenţie îi dau un sens. Preluând pe seama mea fericita formulă a lui Wolfram Eberhardl l-am intitulat* Timpul lumii, *titlu frumos desigur, cu toate că făgăduieşte. mai mult decât pot eu da.*

Rămăşagul porneşte de la încrederea pe care o investesc într-un recurs cât se poate de amplu la istorie, privită de data aceasta în desfăşurarea ei cronologică şi în diferitele ei tem *poralităţi. Ca şi cum a te lăsa purtat de ea, în funcţie de povârnişurile şi de logica ei, ar însemna să recurgi la dovada dovezilor pentru a adeveri sau a infirma cercetarea prealabilă din primele două volume ale acestei lucrări. Un rămăşag, după cum se vede, amestecat cu o anumită pretenţie, şi anume cu pretenţia* că *istoria ni se poate prezenta* ca o *explicaţie – una din cele mai convingătoare* – şi *în acelaşi timp ca o verificare, singura aflată cu adevărat în afara deducţiilor noastre abstracte, a logicei noastre* a priori, şi chiar *în afara curselor pe care bunul simţ ni le tot întinde. Şi poate că dorinţa* de *a prezenta* o *schemă* valabilă *a*

— Versiunea românească a cărţii franceze are şase

volume (N.r.).

Istoriei lumii, pornind de la nişte date foarte incomplete şi totuşi prea numeroase ca să se lase cuprinse cu totul, mai reprezintă şi o altă pretenţie?

Se precizează astfel intenţia volumului de faţă. Cititorul va găsi în el povestiri, descrieri, imagini, evoluţii, rupturi, regularităţi. M-am ferit însă, de la început şi până la sfârşit, de plăcerea de a povesti prea mult, de a descrie doar pentru a trasa o linie, doar pentru a marca un punct, doar pentru a scoate în relief un detaliu semnificativ. Aru am încercat decât să văd şi să fac şi pe alţii să vadă, cu scopul de a înţelege, adică de a verifica. Dar am făcut acest lucru cu stăruinţă, ca şi cum cercetările mele şi, dincolo de ele, chiar meseria de istoric s-ar justifica tocmai la capătul acestui efort.

Există totuşi destule motive pentru ca cei m.ai cutezători şi chiar cei mai naivi să-şi piardă curajul atunci când este vorba de o întreagă istorie a lumii. Nu este o asemenea istorie un fluviu nemărginit, fără de începui şir fără de sfârşit? Şi, oricum, comparaţia este nepotrivită: istoria lumii nu este un fluviu, ci mai multe fluvii. Din fericire, istoricii au obişnuinţa confruntării cu date în exces. Ei simplifică lucrurile divizând istoria în sectoare (istorie politică, economică, socială, culturală), în primul rând, ei au învăţat de la economişti că timpul se împarte în diferite temporalităţi şi că în felul acesta el poate fi îmblânzit, poate fi de fapt mânuit: este vorba de temporalităţile de lungă şi de foarte lungă durată, de conjuncturile lente şi mai puţin lente, de deviaţiile rapide, unele dintre ele instantanee, cele mai scurte fiind adesea cele mai uşor de detectat. La urma urmei, mijloacele pe care le avem la îndemână pentru a simplifica şi a organiza istoria lumii, nu sunt ele dispreţuit. Şi putem separa un timp trăit la dimensiunile lumii, un timp al lumii, *care nu este totuşi, care nu trebuie să fie o sumă a istoriei oamenilor. Acest timp de excepţie stăpâneşte, în funcţie de locuri şi de epoci, anumite spaţii şi anumite realităţi. Dar*

alte realităţi, alte spaţii îi scapă şi îi rămân străine.

De exemplu: India este, ca atare, un continent; trasaţi aşadar *patru linii: coasta Co-romandelului, coasta Malabarului, axa Surat-Delhi, axa Delhi-Delta Gangelui. Aţi închis India într-un patrulater2. Dar numai marginile acestui patrulater trăiesc într-adevăr după ceasornicul lumii, receptând traficurile şi ritmurile universului, de altfel nu fără defazaje şi rezistenţe. Timpul lumii activează, în primul rând, asemenea linii vii. Se răsfrânge el şi în interiorul patrulaterului? Da, fără îndoială, ici şi colo. Dar sunt aici şi locuri în care el nu se vede. Şi ceea ce se petrece la scara „continentului" indian se repetă în toate regiunile locuite ale globului, chiar în Insulele Britanice de pe vremea Revoluţiei Industriale. Există pretutindeni zone în care istoria mondială nu îşi manifestă deloc efectele, zone de tăcere, de ignoranţă calmă. „Sunt regiuni în regatul nostru (al Neapolelui), scria economistul Antonio Genovesi (1712 – 1769), faţă de care samoeziiar părea cultivaţi şi civilizaţi" 3. La o primă vedere, s-ar părea că suntem depăşiţi: iată-ne în faţa unei hărţi a lumii, într-un anume fel uşurată de sarcină, căci ea apare plină cu nenumărate pete albe, surde la apelurile din afară, şi care, acesta este adevărul, sunt chiar regiunile din marginea istoriei triumfătoare cărora le-am dat întâietate în primul volum al acestei lucrări.*

Timpul lumii *ar pune astfel în discuţie un fel de suprastructură a istoriei globale: el ar fi o rezultantă, născută parcă şi împinsă în sus, de forţele care se exercită sub el, cu toate că greutatea lui se răsfrânge, la rându-i, spre bază. hi funcţie de loc şi de epocă, această dublă acţiune, de jos în sus şi de sus în jos, a fost mai mult sau mai puţin importantă. Dar chiar şi în ţările înaintate, privind lucrurile din punct de vedere economic şi social, nu numai timpul lumii a tras sforile.*

În principiu, linia volumului de faţă dă întâietate unei istorii sectoriale-materială şi economică. Ceea ce am intenţia să surprind în acest volum, al treilea şi ultimul,

este o istorie în primul rând economică a lumii între secolul al XV-lea şi cel de-al XVIII-lea. Acest lucru înseamnă sau ar trebui să însemne o simplificare a sarcinii mele. Avem la îndemână zeci de istorii economice generale excelente, unele datorită conciziei lor” altele dată fiind ampla lor documentare. De la apariţia lor, în 1928 – 1929, am folosit cele două volume ale lucrării lui Joseph Kulischer „Allgemeine Wirtschafts-geschichte” 5, încă şi astăzi cel mai bun dintre ghiduri şi cel mai sigur dintre repertorii. Am folosit nu mai puţin scrierea monumentală a lui Werner Sombart, Der moderne Kapita-lismus (ultima ediţie, 1928), sumă fantastică de lecturi şi de puneri la punct. Dar toate aceste lucrări generale s-au închis de regulă în cadrul Europei. Eu sunt însă convins că istoria trage numai foloase raţionând, prin comparaţie, la scara lumii, singura valabilă. Încă Frederic Novalis (1772 – 1801) spunea: „Orice istorie este în mod necesar mondială” 6. Istoria economică a lumii este, într-adevăr, mai inteligibilă decât cea exclusiv europeană. Dar se poate spune că este mai simplă?

Cu atât mai mult cu cât nici economiştii, cel puţin de prin anii cincizeci7, nici istoricii, de multă vreme, nu mai cred că economia este un domeniu în sine, iar istoria economică un teritoriu delimitat în care să te poţi închide în deplină tihnă. Asupra acestui punct, unanimitatea este astăzi evidentă. Pentru Witold Kula, „teoria economiei autonome în capitalismul dezvoltat (în treacăt, eu aş adăuga bucuros, chiar în capitalism la începuturile lui)

se dovedeşte o simplă convenţie şcolărească” 8. Pentru José Gentil da Silva, „în istorie totul se leagă, iar activitatea economică, mai ales, nu se poate izola nici de politica şi convingerile care o încadrează, nici de posibilităţile şi constrângerile care o situează” °. Crede oare W.W. Rostow 10 că omul în societate este un om fundamental economic? Nu, bineînţeles. Pentru György Lukács u, este rizibil să crezi că materia economiei „ar putea fi cu adevărat izolată de restul problemelor sociale,

ideologice şi politice” După Raymond Firth, toate acţiunile oamenilor, „au un aspect economic, un aspect social un aspect cultural” şi, desigur, un aspect politic 12. Pentru Josef Schumpeter istoria economică „nu poate fi pur economică” 1”, iar pentru etnologul Jean Poirier, „faptul economic nu va putea fi surprins în întregime de către economist decât dacă el merge dincolo de economic” l/. Un economist contemporan susţine chiar că „ruperea de celelalte ştiinţe sociale (...) este inacceptabilă în economia politică” 15, lucru pe care îl spunea, cam la fel, încă Jean-Baptiste Say (1822): „Economia politică ce părea să aibă ca obiect numai bunurile materiale s-a pomenit îmbrăţişând întregul sistem social, (ea) se leagă cu totul în societate” Je.

Istoria economică a lumii este, prin urmare, întreaga istorie a lumii, văzută însă dintr-un anume punct de observaţie, cel al economiei. Dar, a alege acest punct de observaţie, şi nu un altul, înseamnă a privilegia de la început o formă de explicaţie unilaterală (şi tocmai prin aceasta periculoasă) de care ştiu dinainte că nu mă voi elibera cu totul. Nu poţi privilegia nepedepsit seria de fapte numite economice. Oricâtă grijă ai avea să le domini, să le pui la locul lor şi, mai ales, să le depăşeşti, poţi oare evita „economismul” insinuant şi problema materialismului istoric? E ca şi cum ai traversa nişte nisipuri mişcătoare.

cari t

Cititorul

10

În secolul numit al Luminilor. Capitolul VI, Revoluţie industrială şi creştere, *studiază ruptura uriaşă care stă la originea lumii în care mai trăim şi astăzi.*

Concluzia, lungindu-se, a ajuns la dimensiunile unui capitol. Sper că, de-a lungul acestor experienţe istorice diverse, observate îndestul de aproape şi în voie, analizele *din volumul precedent vor căpăta mai multă putere. Nu spunea Josef Schumpeter, în lucrarea care pentru noi, istoricii, reprezintă capodopera lui* History of Economic

Analysis (*1954*), *că există trei modalităţi18 de a studia economia*: *prin istorie, prin teorie, prin statistică, dar, dacă ar fi să o ia de la capăt, s-ar face istoric*? *Mi-ar plăcea ca specialiştii în ştiinţe sociale să vadă în istorie, într-un* chip *asemănător, un mijloc* excepţional *de cunoaştere şi cercetare*. *Nu este oare prezentul, mai bine de jumătate, pradă unui trecut* care *se încăpăţânează să supravieţuiască*? *Şi nu este trecutul, prin regulile, diferenţele şi asemănările lui, cheia indispensabilă pentru orice înţelegere temeinică a timpului prezent*?

e 5

Capitolul I

DIVIZIUNILE

SPAŢIULUI ŞI TIMPULUI ÎN EUROPA

Aşa cum vesteşte titlul său, acest capitol, care se vrea teoretic, are două volete: el încearcă să decupeze spaţiul, apoi să decupeze timpul – problema constând în situarea prealabilă a realităţilor economice, şi a realităţilor sociale care le însoţesc, mai întâi în raport cu spaţiul, apoi în raport cu duratele lor. Aceste precizări vor fi lungi, mai ales prima, trebuincioasă unei mai bune înţelegeri a celei de a doua. Dar şi una şi alta sunt, cred acest lucru, utile: ele marchează calea de urmat, o justifică şi propun un vocabular comod. Dar, ca în orice dezbatere serioasă, cuvintele au un rol preponderent.

SPAŢIU ŞI ECONOMII: ECONOMIILE-UNIVERS

Spaţiul, sursă de explicaţii, pune în discuţie simultan toate realităţile istoriei, orice parte primitoare de întindere: statele, societăţile, culturile, economiile… Şi, în funcţie de alegerea unuia sau altuia dintre aceste ansamblurii, semnificaţia şi rolul spaţiului se schimbă. Dar nu iniţrutotul.

Aş vrea în primul rând să pun în discuţie economiile şi să nu le văd, pentru o clipă, decât pe ele. Apoi, voi încerca să delimitez locul

13

şi intervenţia celorlalte *ansambluri*. *A* începe cu

economia este nu numai conform cu programul acestei lucrări; dintre spaţiile ocupate, cel economic, vom vedea lucrul acesta, este cel mai uşor de situat şi cel mai larg în cuprindere. Şi el nu ritmează numai timpul material al lumii: în jocul său intervin neîncetat toate celelalte realităţi sociale, complice sau ostile, care sunt, la rândul lor, măcar influenţate de către el.

Economiile-univers

Pentru a începe dezbaterea, trebuie să explicăm două expresii care pot da prilej de confuzie: *economie mondială*, *economie-univers*.

Economia mondială se extinde la lumea întreagă; ea reprezintă, cum spunea Sismondi”, piaţa întregului univers” 2, „specia umană sau acea parte a speciei umane care face comerţ împreună şi care nu mai formează astăzi, într-un fel, decât o singură piaţă” 3.

Economia-univers (Economie-monde, expresie neaşteptată şi anapoda în limba franceză, pe care am născocit-o, odată, în lipsă de ceva mai bun şi fără prea multă logică, pentru a traduce o utilizare particulară a cuvântului german *Weltivirtschaft*) * nu pune în discuţie decât un fragment din univers, o parte a planetei, economic autonomă, capabilă în esenţă să se satisfacă pe sine însuşi şi căreia legăturile şi schimburile interne îi conferă o anumită unitate organică 5.

De pildă, am studiat, cu multă vreme în urmă, Mediterana secolului al XVI-lea ca Welti *theater* sau *Weltwirtschaft6* „teatru-univers”, „economie-univers” – înţelegând prin aceasta nu numai marea în sine, ci tot ceea ce se pune în mişcare, la o distanţă mai lungă sau mai scurtă de ţărm, datorită vieţii schimburilor ei. Cu totul, un univers în sine, un întreg. Într-adevăr, deşi divizată politic, cultural, social de

14

asemenea, aria mediteraneană acceptă o anumită unitate economică ce, la drept vorbind, a fost construită de sus, pornind de la oraşele dominante ale Italiei de nord, în

frunte cu Veneţia şi alături de ea, Milano, Genova, Florenţa. Această economie a ansamblului nu reprezintă *întreaga* viaţă economică a mării şi a regiunilor care depind de ea. Ea reprezintă, într-un fel, stratul superior a cărui acţiune, mai mult sau mai puţin puternică în funcţie de loc, se regăseşte pe toate ţărmurile mării şi câte-o dată foarte departe în interiorul uscatului. Această activitate transgresează hotarele imperiilor – ale celui hispanic, care îşi desăvârşeşte conturul odată cu Carol Quintul (1519 – 1558), şi ale celui turc, al cărui avânt este anterior cuceririi Constantinopolului (1453). Ea transgresează, de asemenea, limitele marcate şi puternic resimţite dintre civilizaţiile care îşi împart spaţiul mediteranean: cea grecească, în poziţie de umilinţă şi de repliere sub jugul tot mai apăsător al turcilor; cea musulmană, centrată pe Istanbul; cea creştină, legată simultan de Florenţa şi de Roma (Europa Renaşterii, Europa Contrareformei). Islamul şi Creştinătatea se înfruntă de-a lungul unei linii de separare nord-sud între Ponant, Mediterana de apus, şi Levant, Mediterana de răsărit, o linie care, trecând prin ţărmurile Adriaticii şi prin cele ale Siciliei, atinge litoralul Tunisiei de azi. De-a lungul acestei linii, care taie în două spaţiul mediteranean, se situează toate răsunătoarele bătălii dintre necredincioşi şi creştini. Dar corăbiile negustorilor o trec neîncetat.

Căci caracteristica acestei economii-univers particulare a cărei schemă o evocăm – Mediterana secolului al XVI-lea – este tocmai faptul că încalcă frontierele politice şi culturale care, fiecare în felul ei, mărunţesc şi diferenţiază lumea mediteraneană. Aşa, în 1500, negustorii creştini sunt în Siria, în Egipt, la Îs-tanbul, în Africa de nord; negustorii levantini.

15

turci, armeni se vor răspândi mai târziu în Adriatica. Invadatoare, economia, care amestecă bine monedele şi schimburile, tinde să creeze o anumită unitate atunci când, de altfel, aproape totul este în favoarea blocurilor

diferenţiate. În linii mari, chiar societatea mediteraneană s-ar împărţi, în funcţie de două spaţii: de o parte, o societate creştină, seniorială în majoritatea ei; de cealaltă, o societate musulmană, cu preeminenţa unui sistem de *beneficii*, de seniorii cu titlu viager, răsplătind pe orice bărbat capabil să se distingă şi să slujească în război. La moartea titularului, beneficiul sau slujba redeveneau ale statului şi erau împărţite din nou.

Pe scurt, din examinarea unui caz particular, deducem că o economie-univers este o sumă de spaţii individualizate, economice şi neeconomice, regrupate de ea; că ea reprezintă o suprafaţă uriaşă (în principiu, ea este, cea mai vastă zonă de coerenţă într-o epocă anumită, într-o parte dată a globului); că ea transgresează de obicei limitele altor grupări masive ale istoriei.

Economii-univers dintotdeauna

Au existat economii-univers dintotdeauna, sau, în orice caz, de foarte multă vreme. Tot aşa cum dintotdeauna, sau, în orice caz, de foarte multă vreme, au existat societăţi, civilizaţii, state şi chiar imperii. Coborând cursul istoriei cu ciubotele fermecate, am zice, vorbind de antica Fenicie, că a fost, faţă cu vaste imperii, schiţa unei economii-univers. Tot aşa, Cartagina, pe vremea splendorii ei. Tot aşa, universul elenistic. Tot aşa, la rigoare, Roma. Tot aşa, Islamul după fulgerătoarele lui izbânzi. Odată cu secolul al IX-lea, aventura normandă schiţează, la marginea Europei Occidentale, o scurtă economie-univers, pe care o vor moşteni alţii. Începând din secolul al XI-lea, Europa elabo

16

rează ceea ce va fi prima ei economie-univers, pe care o vor urma altele, până în vremea noastră. Moscovia, legată de Orient, de India, de China, de Asia Centrală şi de Siberia, este o economie-univers în sine, cel puţin până în secolul al XVIII-lea. Tot aşa China, care, foarte timpuriu, pune mâna pe întinse regiuni învecinate, pe care le leagă de destinul său: Coreea, Japonia, Insulânda, Vietnam,

Yunan, Tibet, Mongolia, adică o ghirlandă de ţări dependente. India, şi mai precoce, transformă în folosul său Oceanul Indian într-un fel de mare interioară, de pe coastele orientale ale Africii până în insulele Insulândei.

A.

1. ECONOMIK-UNIVERS SAU IMPERIU-UNIVERS? *Rusia cuceret se spaţiul siberian într-un secol*: *zonele inundate ale Siberiei de vest, podişul Siberiei centrale, zona munţilor din răsărit, în care înaintează cu atât mai greii cu cât, spre sud, ea se loveşte de China*. *Să vorbim despre o economie-univers sau despre un imperiu-univers*? *întrebarea ar deschide o discuţie în contradictoriu cu Imma-nuel Wallerstein*. *Să admitem părerea acestuia că Siberia* s-a *constituit prin forţă şi că economia*, *adică intendenţa*, a *venit pe urmele acesteia*. *Linia punctată marchează frontierele* actuale ale U.R.s. S.

Oare să ne găsim, pe scurt, în faţa unor procese care se intrepetă, a unor depăşiri cvâsispontane ale căror urme se regăsesc pretutindeni? Chiar în cazul unei abordări greu de stăpânit, a Imperiului Roman, a cărui economie îi depăşeşte totuşi frontierele, de-a lungul liniei prospere a Rinului şi Dunării, sau, în direcţia Orientului, până la Marea Roşie şi Oceanul Indian: după Pliniu cel Bătrân, Roma pierdea la schimburile cu Extremul Orient o sută de milioane de sesterţi pe an. Iar monede romane antice se găsesc astăzi, destul de frecvent, în India 8.

Reguli tendenţiale

Timpul trecut ne pune astfel la îndemână o serie de exemple de economii-univers. Nu prea numeroase, dar îndeajuns de multe pentru a permite nişte comparaţii. De altfel, întrucât fiecare economie-univers a fost de durată foarte lungă, ea a evoluat, ea s-a transformat, în limitele proprii, în raport cu ea însăşi şi cu epocile ei, stările ei succesive sugerând şi ele nişte apropieri. Materia, până la urmă, este destul de bogată pentru a îngădui un fel de *tipologie* a economlilor-univers, pentru a degaja cel puţin un ansamblu de reguli tendenţiale9 care să precizeze şi

chiar să definească raporturile lor cu spaţiul.

Prima preocupare în explicarea oricărei economii-univers este delimitarea spaţiului pe care ea îl ocupă. De obicei, limitele sale sunt uşor de reperat deoarece se transformă lent. Zona pe care o cuprinde se prezintă ca o condiţie preliminară a existenţei ei. Nu există economie-univers fără un spaţiu propriu şi semnificativ din mai multe puncte de vedere:

— El are limite, iar linia care îl înconjoară îi dă un sens, aşa cum ţărmurile explică marea;

18

— El implică un centru, în beneficiul unui oraş şi al unui *capitalism* deja dominant, oricare i-ar fi forma. Multiplicarea centrelor reprezintă fie o formă de tinereţe, fie o formă de degenerescentă sau de mutaţie. Din pricina unor forţe din afară şi dinlăuntru, se pot într-adevăr schiţa descentrări, iar acestea se pot mai apoi desăvârşi: oraşele cu vocaţie internaţională, *oraşele-univers* sunt într-o neîncetată întrecere unele cu altele şi ele se înlocuiesc unul pe altul;

— Ierarhizat, acest spaţiu este o sumă de economii particulare, sărace unele, modeste altele, una singură în centrul lui, fiind relativ bogată. Rezultă de – aici inegalităţi, diferenţe de voltaj prin care se asigură funcţionarea ansamblului. De aici, „diviziunea internaţională a muncii”, privitor la care P.M. Sweezy ne spune că Marx nu prevăzuse că ea „se va concretiza într-un model [spaţial] de dezvoltare şi de subdezvoltare care avea să despartă omenirea în două lagăre – cei *have* şi cei *have not* – despărţite printr-o prăpastie şi mai adâncă decât cea care opune burghezia şi proletariatul ţărilor capitaliste avansate” 10. Cu toate acestea, nu este vorba de o separare „nouă”, ci de o rană veche şi, fără îndoială, de nevindecat. Ea există cu mult înainte de epoca lui Marx.

Prin urmare, trei grupe de condiţii, având fiecare o capacitate generală de influenţă.

Prima regulă:

un spaţiu care variază lent

Limitele unei economii-univers se situează acolo unde începe o altă economie de acelaşi tip, de-a lungul unei linii sau mai degrabă a unei zone pe care nu este avantajos, din punct de vedere economic, să o treci, dintr-o parte sau alta, decât *în cazuri excepţionale*. Pentru cea mai mare parte a traficului, şi în ambele

TJ

19

sensuri, „pierderea la schimb ar depăşi câştigul” *n*. Aşa încât frontierele economiilor-univers, *ca regulă generală*, se înfăţişează ca zone puţin însufleţite, inerte. Ca nişte învelitori groase, greu de pătruns, adesea bariere naturale, nişte *no man's lancis* sau nişte *no maris seas*. Aşa este Sahara, în ciuda caravanelor ei, între Africa neagră şi Africa albă. Aşa este Atlanticul, un vid la sud şi la vest de Africa, care timp de secole constituie o stavilă în raport cu Oceanul Indian, foarte de timpuriu străbătut de trafic, cel puţin în partea lui de nord. Aşa este Pacificul, pe care Europa cuceritoare nu îl leagă prea bine de ea: periplul lui Magellan nu descoperă în fond decât o poartă de intrare în Marea Sudului, şi nu o poartă de intrare şi ieşire, cu alte cuvinte de întoarcere. Pentru înapoierea în Europa, periplul se încheie prin folosirea drumului portughez al Capului Bunei Speranţe. Nici măcar începerea, în 1572, a călătoriilor galionului de Manilla nu a sfărâmat cu adevărat obstacolul monstruos al Mării Sudului.

Obstacole tot atât de masive sunt graniţele dintre Europa creştină şi Balcanii turciţi, dintre Rusia şi China, dintre Europa şi Moscovia. În secolul al XVII-lea, limita orientală a eeo-nomiei-univers europene trece pe la est de Polonia; ea exclude întinsa Moscovie. Pentru un european, aceasta se află undeva la capătul pământului. Acelui călătorn care, în 1602, pe drumul Persiei, pătrunde în teritoriul rusesc, pornind de la Smolensk, Moscovia îi apare ca o ţară „mare şi întinsă”, „sălbatică, pustie, mlăştinoasă, plină de mărăcinişuri” şi de păduri,

„întretăiată de mlaştini pe care le treci pe drumuri făcute din trunchiuri de copaci” (el numără între Smolensk şi Moscova „mai bine de 600 de treceri de felul acesta”, „adesea în stare foarte proastă”), o ţară în care nimic nu este ca în alte părţi, pustie („poţi să străbaţi 20 ori 20 de mile fără să întâlneşti un oraş sau un sat”), cu drumuri greu de străbătut chiar

20

vara, în sfârşit, o ţară „atât de bine închisă faţă de orice pătrundere, încât e cu neputinţă să intri în ea şi să ieşi de acolo pe ascuns, fără o îngăduinţă sau o scrisoare de trecere a marelui duce”. O ţară impenetrabilă, aceasta este impresia spaniolului care, evocând amintirea unei călătorii de prin 1680, de la Vilnius la Moscova, prin Smolensk, afirmă că „toată Moscovia este o pădure neîntreruptă”, în care nu se află ogoare, afară de cele pe care le-a deschis securea” 13. Încă la mijlocul secolului al XVIII-lea, călătorul care depăşea Mittau, capitala Kurlandei, nu găsea adăpost decât prin „hanuri păduchioase”, ţinute de evrei „şi în care trebuia să te culci, claie peste grămadă, cu vacile, cu porcii, cu găinile, cu raţele şi cu o viermuiala de israeliţi, exalând toate mirosurile lor, prin mijlocirea unui cuptor veşnic prea încins” *u*.

E bine să luăm, încă odată, măsura acestor distanţe duşmănoase. Căci tocmai în cadrul lor se întemeiază, cresc, durează şi evoluează economiile-univers. Ele trebuie să învingă spaţiul pentru ca să-l domine, iar spaţiul îşi ia mereu revanşa, le impune o neîntreruptă reînnoire a efortului. Este un miracol faptul că Europa şi-a deplasat limitele dintr-o lovitură, sau aproape dintr-o lovitură, odată cu marile descoperiri de la sfârşitul secolului al XV-lea. Dar acest spaţiu deschis trebuia stăpânit, întinderea atlantică de apă ca şi solul american. Nu era uşor să stăpâneşti un Atlantic pustiu, o Americă pe jumătate pustie. Dar nu era uşor nici să deschizi drum spre o altă economie-univers, să împingi spre ea o „antenă”, o linie de înaltă tensiune. Câte

condiţii trebuiau îndeplinite pentru ca poarta comerţului cu Levantul să se menţină deschisă, timp de secole, între două vigilenţe, între două ostilităţi... Izbânda drumului Capului Bunei Speranţe ar fi fost de negândit fără acest triumf prealabil al duratei lungi. Şi să luăm seama câte eforturi costă ea.

21

l!:

câte condiţii va cere: primul ei deschizător, Portugalia, se va istovi literalmente făurind-o. Victoria caravanelor Islamului de-a lungul deserturilor este şi ea o faptă eroică, săvârşită cu încetul prin construcţia unei reţele de oaze şi de puncte de apă.

A doua regulă: *în centru, un oraş capitalist dominant*

O economie-univers are întotdeauna un pol urban, un oraş în centrul logisticii afacerilor ei: către el se îndreaptă informaţiile, mărfurile, capitalurile, creditele, oamenii, ordinele, scrisorile comerciale, şi de acolo pleacă din nou. Stăpâni acolo sunt marii negustori, adesea peste măsură de bogaţi.

Oraşe-releu înconjoară polul, la o distanţă mai mult sau mai puţin mare şi respectuoasă, asociate sau complice, şi mai frecvent aservite rolului lor secund. Activitatea lor se pune de acord cu cea a metropolei; ele fac de strajă în jurul ei, abat spre ea fluxul afacerilor, redistribuie sau îndrumă bunurile pe care ea le încredinţează lor, se agaţă de creditul ei sau îl suportă. Veneţia nu este singură; An versul nu este singur; Amsterdamul nu va fi singur. Metropolele se prezintă cu o suită, cu un alai; Richard Häpke vorbea, în legătură cu ele, despre arhipelaguri de oraşe şi expresia se transformă în imagine. Stendhal avea iluzia că marile oraşe ale Italiei, le-au cruţat din generozitate, pe cele mai puţin mari 15. Dar cum ar fi putut să le distrugă? Să le aservească da, dar nimic mai mult, căci aveau nevoie de serviciile lor. Un oraş-univers nu poate atinge şi menţine înaltul său nivel de viaţă fără sacrificiul, voit sau nu, al celorlalte. Al celorlalte, cărora le

seamănă – un oraş este un oraş – dar de care diferă: el este un super-oraş. Şi primul semn după care îl recunoaştem este tocmai faptul că el este asistat, slugărit.

Excepţionale, enigmatice, aceste oraşe rarisime îţi iau ochii. Ca Veneţia, care este pentru Philippe de Commynes, în 1495, „cea mai triumfătoare cetate ce am văzut" 1C. Ca Amsterdam, după cum socoteşte Descartes, un fel de „inventar al posibilului": „Ce loc pe lume, îi scrie el lui Guez de Balzac la 5 mai 1639, ai putea alege (...) în care toate înlesnirile şi toate ciudăţeniile pe care ţi le-ai putea dori să fie atât de uşor de atins ca în locul acesta?" 17. Dar aceste oraşe orbitoare sunt şi derutante; ele scapă observatorului. Nu e străin şi mai ales nu e francez de pe vremea lui Voltaire sau Montesquieu care să nu vrea cu orice preţ să înţeleagă, să explice Londra. Călătoria în Anglia, un *gen* literar, este o încercare de descoperire eşuând în faţa originalităţii batjocoritoare a Londrei. Dar cine anume ar putea să ne spună astăzi adevăratul secret al New York-ului?

Orice oraş, cât de cât important, şi mai ales dacă se deschide spre mare, este o „corabie a lui Noe", „un adevărat bâlci de măşti", un „turn Babel" cum defineşte magistratul de Brosses oraşul Livorno 18. Ce să mai spui despre adevăratele metropole? Ele ni se înfăţişează sub semnul unor mixturi extravagante, Londra ca şi Istanbulul, Ispahanul ca şi Maiacca, Suratul ca şi Calcutta (cea din urmă, încă de la primele ei izbânzi). La Amsterdam, sub bolţile Bursei, care constituie o imagine redusă a universului negustoresc, poţi auzi toate idiomurile lumii. La Veneţia, „dacă eşti dornic să vezi oameni din toate părţile lumii, îmbrăcaţi fiecare în chipul lui deosebit, du-te în piaţa de la San Marco sau în cea de la Bialto, unde vei găsi tot soiul de inşi".

Această populaţie pestriţă, cosmopolită trebuie să trăiască şi să muncească în pace. Arca lui Noe înseamnă toleranţă obligatorie. Vorbind despre statul veneţian, seniorul de Villamont 19 socoteşte (1590) „că nu se află în

toată Italia ºC} *n* care să trăieşti în mai mare libertate (...), căci, mai întâi, Senioria osândeşte cu greu un

22

23

necuviinţa.

al de-a că, cua D? *hrşt* că fiecare Pentru c-S ” f iertate şi pentru f-l, a nu *fi*

24

Londra, mozaicul religios cuprinde toate culorile. „Se află aici, spune (1725) un călător francez 2;! evrei, protestanţi germani, olandezi, suedezi, danezi, francezi; luterani, anabaptişti, milenarişti [sie], brownişti, independenţi sau puritani şi tremurici sau quakeri”. Cărora li se adaugă anglicanii „prezbiterienii şi catolicii care, englezi sau străini, au obiceiul să asculte mesa în capela ambasadorului francez, spaniol sau portughez. Fiecare sectă, fiecare credinţă îşi are biserica şi locul ei de întâlnire. Şi fiecare poate fi recunoscută, se semnalează celorlalte: quakerii „se cunosc de la o poştă după cum se poartă, cu o pălărie turtită, o cravată mică, o haină îmbumbată până sus, şi mai tot timpul cu ochii închişi” 2 i.

Poate că trăsătura cea mai netă a acestor supraoraşe o reprezintă totuşi diversificarea lor socială timpurie şi puternică. Toate adăpostesc proletariate, burghezii, patriciate stăpâne pe bogăţie şi putere, atât de sigure de ele încât, foarte curând, nu îşi vor mai da osteneala să facă paradă, ca pe vremea Veneţiei sau Geno-vei, de titlul de nobili25. Patriciatul şi proletariatul evoluează divergent în fond, bogaţii devenind şi mai bogaţi, săracii şi mai nevoiaşi, căci boala veşnică a oraşelor capitaliste supravoltate este scumpetea, ca să nu spunem inflaţia neostoită. Aceasta ţine chiar de natura funcţiilor urbane superioare a căror soartă este dominarea economiilor adiacente. Viaţa economică se adună, se scurge de la sine spre preţurile lor ridicate. Dar prinse în această tensiune, oraşul şi economia care ajunge la el riscă să se ardă. La Londra sau la Amsterdam, scumpetea depăşea, din când în

când, limita suportabilului. Astăzi, New York-ul se goleşte de întreprinderile Lui comerciale şi industriale care fug de nivelul foarte înalt al taxelor şi impozitelor locale.

Şi cu toate acestea, marii poli urbani spun prea multe interesului şi imaginaţiei pentru ca apelul lor să nu se facă auzit, ca şi cum oricine ar putea spera să participe la sărbătoare, la spectacol, la lux, uitând greutăţile vieţii de zi cu zi. Nu-şi etalează oraşele-univers splendorile? Şi dacă li se adaugă mirajul amintirii, imaginea capătă proporţii absurde. În 1643, un ghid pentru călători26 evocă Anversul din secolul trecut: un oraş cu 200.000 de locuitori, „atât naţionali, cât şi străini”, în stare să adune „dintr-odată 2.500 de nave în portul său fân care aşteptau] la ancoră câte o lună, fără a putea descărca”; un oraş prea bogat care livrase lui Carol Quintul „300 de tone de aur” şi în care se deversau anual „500 de milioane în argint, 130 de milioane în aur”, „fără a mai socoti banii din schimb care vin şi pleacă precum apa mării”. Toate acestea sunt vis curat. Fum! Dar proverbul are şi el odată dreptate: nu iese fum fără foc! în 1587, Alonso Morgado, în scrierea sa *Historia de Sevilla*, pretindea: „cu bogăţiile importate în oraş, s-ar fi putut acoperi toate străzile cu aur şi argint” 27!

I

A doua regulă (*urmare*): *întâietatea oraşelor este un fenomen de succesiune*

Oraşele dominante nu sunt dominante *în acter-num*: ele îşi iau locul unul altuia. Lucru adevărat la vârf, lucru adevărat la toate nivelele ierarhiei urbane. Aceste transferuri, oriunde s-ar produce ele (în vârf sau la jumătate de pantă), oricare ar fi cauza lor (din raţiuni pur economice sau nu) sunt întotdeauna semnificative; ele sfărâmă istorii calme şi deschid perspective cu atât mai preţioase cu cât sunt rare. Atunci când Amsterdamul înlocuieşte Anversul, atunci când Londra succede Amsterdamului, sau atunci când, prin 1929, New York-ul o ia înaintea Londrei, de fiecare dată o masă uriaşă

27

de istorie basculează, scoţând la iveală fragilităţile echilibrului anterior şi forţele celui ce urmează să se instaureze. Întreg cercul economiei-univers este afectat de acest lucru şi repercusiunile nu sunt niciodată exclusiv economice, cum se poate bănui dinainte.

Atunci când, în 1421, împăraţii dinastiei Ming schimbă capitala, părăsind Nankinul deschis, datorită Fluviului Albastru, navigaţiei maritime, pentru a se aşeza la Beijing, faţă cu – primejdiile de la hotarul manciurian şi mongol, uriaşa Chină, masivă economie-univers, alunecă pe o cu totul altă pantă şi întoarce spatele unei anumite forme de economie şi de acţiune, deschisă către înlesnirile mării. O metropolă surdă, zăvorâtă, prinde rădăcini în inima uscatului trăgând totul spre ea. Alegere conştientă sau inconştientă, dar neîndoielnic hotărâtoare. *În* competiţia pentru sceptrul lumii, în acea clipă, China pierde partida în care se angajase, fără să-şi dea prea bine seama, odată cu expediţiile marine de la începutul secolului al XV-lea, pornind de la Nanidn.

Alegerea lui Filip al II-lea pecetluieşte în 1532 o aventură asemănătoare. Într-o vreme când Spania domina Europa din punct de vedere *politic,* Filip al II-lea a cucerit Portugalia (1580) şi şi-a aşezat guvernul la Lisabona unde acesta avea să rămână aproape trei ani. Lisabona câştigă din această cauză o pondere uriaşă. Deschisă spre ocean, ea este locul ideal de unde să controlezi şi să domini lumea. Pusă în valoare de rege şi de prezenţa instanţelor guvernamentale, flota hispanică va izgoni pe francezi din Azore, în 1583, iar prizonierii vor fi spânzuraţi, fără niciun fel de judecată, de verga navelor. De aceea părăsirea Lisabonei, în 1582, reprezintă abandonarea unui post de unde economia Imperiului putea fi dominată şi închide forţa spaniolă în inima practic imobilă a Castiliei, la Madrid. Ce greşeală! *Invencible Armada*, de mult pregătită, se grăbeşte în 1588 spre dezastrul ei. Acţiunea spaniolă suferă de

28

pe urma acestei retrageri şi contemporanii aveau conştiinţa faptului. În epoca lui Filip al IV-lea, se mai găseau încă avocaţi care să recomande Regelui Catolic28 să traducă în viaţă „vechiul vis portughez” de a transfera, de ia Madrid la Lisabona, centrul monarhiei sale. „Pentru niciun prinţ puterea maritimă nu are atâta însemntate ca pentru cel al Spaniei, scrie unul dintre ei, căci numai prin forţele maritime se va face un singur trup din sumedenia de provincii într-atât de îndepărtate unele de altele” 2!). Reluând aceeaşi idee, în 1638, un sci iitor militar prefigurează limbajul amiralului Mahan: „Puterea ce se potriveşte cel mai bine armelor Spaniei este cea care se întemeiază pe mare, dar această chestiune de Stat este atât de cunoscută încât n-aş vorbi despre ea chiar dacă aş socoti că aici este locul potri – vit să o fac” 30.

A glosa cu privire la ceea ce nu s-a întâmplat, dar ar fi putut să se întâmple, este o joacă. Singurul lucru sigur este că dacă Lisabona sprijinită de prezenţa Regelui Catolic, ar fi ieşii victorioasă, n-ar fi existat Amsterdamul, sau, oricum, nu atât de devreme. Căci, în centrul unei economii-univers, nu pot exista doi poli dintr-odată. Izbânda unuia înseamnă, pe termen mai lung sau mai scurt, retragerea celuilalt. Pe vremea lui Augustus, de-a lungul Mediteranei romane, Alexandria joacă împotriva Romei care avea să câştige. În evul mediu, în lupta pentru a pune mina pe bogăţia exploatabilă a Orientului, va trebui să învingă un oraş. Veneţia sau Genova. Duelul lor prelungit va rămâne indecis până la încheierea războiului Chioggiei (1378 – 1381) prin victoria bruscă a Veneţiei. Statele-oraşe ale Italiei şi-au disputat supremaţia cu o îndârjire pe care nu o vor depăşi moştenitorii lor, statele şi naţiunile moderne.

Aceste treceri lente spre izbândă sau eşec corespund unor adevărate răsturnări. Atunci când capitala unei economii-univers cade, se în

29

ut

30

Dacă luăm secvenţa clasică a oraşelor dominante ale Occidentului, Veneţia, Anvers, Amsterdam, Londra, asupra cărora vom reveni îndelung, vom constata că primele trei nu posedă arsenalul complet al dominaţiei economice. La sfârşitul secolului al XIV-lea, Veneţia este un oraş negustoresc în plină înflorire; dar ea este doar pe jumătate atinsă şi animată de industrie şi, chiar dacă are o încadrare financiară şi bancară, sistemul acesta de credit nu funcţionează decât în interiorul economiei veneţiene, este un motor endogen. Anversul, practic lipsit de marină, a adăpostit capitalismul negustoresc al Europei; el a fost pentru comerţ şi afaceri un fel de han spaniol. Fiecare găsea în el ceea ce aducea, Genova, mai târziu, nu va exercita decât o prioritate bancară, asemeni Florenţei din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, şi dacă joacă roluri principale, acest lucru se întâmplă pentru că ea are drept client pe regele Spaniei, stăpânul metalelor preţioase. Aşa se face că, între secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, se manifestă un fel de indecizie cu privire la fixarea centrului de gravitate al Europei: Anversul nu mai joacă acest rol, Amsterdamul încă nu-l joacă; este vorba cel mult de un antract. Odată cu Amsterdamul şi cu Londra, oraşele-univers posedă arsenalul complet al puterii economice, ele pun mâna pe tot, de la controlul navigaţiei la expansiunea comercială şi industrială şi la evantaiul complet al creditului.

Ceea ce variază de asemenea, de la o dominaţie la alta, este încadrarea puterii politice. Din acest punct de vedere, Veneţia fusese un stat puternic, independent; la începutul secolului al XV-lea, ea pusese stăpânire pe Terra-ferma, zonă de apărare largă şi apropiată de ea; din 1204 ea dispunea de un imperiu colonial, în schimb, Anversul nu va avea la dispoziţie, ca să spunem aşa, niciun fel de putere politică. Genova nu este decât un schelet teritorial: ea a renunţat la independenţa politică, mizând pe celălalt

instrument de dominaţie, pe

31

I

ban. Amsterdamul îşi adjudecă într-un fel proprietatea Provinciilor Unite, cu voia sau fără voia acestora. Dar, în sfârşit, „regatul" lui nu reprezintă mai mult decât *Terraferma* veneţi-ană. Odată cu Londra, toate lucrurile se schimbă, căci uriaşul oraş dispune de piaţa naţională engleză şi, drept urmare, de ansamblul Insulelor Britanice, până în ziua în care, scara lumii suferind schimbări, acest aglomerat de putere nu va mai fi decât mica Anglie, faţă cu un mastodont; Statele Unite.

jfntr-un cuvânt, urmărită în linii foarte mari, începând din secolul al XIV-lea, istoria succesivă a oraşelor dominante ale Europei schiţează dinainte evoluţia economiilor-univers subiacente, mai mult sau mai puţin legate, oscilând între centrări puternice şi centrări slabe. Această succesiune lămureşte, de asemenea, în treacăt, valorile variabile ale armelor de dominaţie: navigaţie, negoţ, industrie, credit, putere sau violenţă politică.

A treia regulă:

diferitele zone sunt ierarhizate

Diferitele zone ale unei economii-univers privesc către un anume punct, către centru: „polarizate", ele formează din chiar acel moment un ansamblu cu coerenţe multiple. Cum va spune Camera de Comerţ a Marsiliei (1763):

„Toate felurile de comerţ sunt legate împreună.

şi îşi dau, ca să zicem aşa, mâna" *3 l*. Cu un secol mai devreme, la Amsterdam, un observator deducea din cazul Olandei că exista, de pe atunci, „o asemenea legătură între toate părţile negoţului lumii, încât a nu cunoaşte pe vreuna înseamnă a le cunoaşte prost pe celelalte" 32.

Şi odată stabilite, legăturile durează. O anumită pasiune a făcut din mine un istoric al Mediteranei din cea de a doua juma

32

ta te-a secolului al XVI-lea. Am navigat pe ea în gând, m-am odihnit, am făcut tot felul de schimburi, am vândut în toate porturile ei timp de o bună jumătate de secol. Apoi a trebuit să abordez istoria Mediteranei din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Mă gândeam că originalitatea acestei alte epoci mă va înstrăina, că voi avea nevoie, ca să mă regăsesc, de o nouă ucenicie. Dar mi-am dat seama destul de repede că, în 1660 sau în 1670, sau chiar în 1750, eram într-un ţinut cunoscut. Spaţiul de la bază, itinerariile, traseul drumurilor, producţia, mărfurile de schimb, escalele, totul rămăsese, sau aproape rămăsese, în acelaşi loc. Una peste alta, ici-colo, câteva mutaţii, dar aproape numai dintre cele ţinând de suprastructura economică, ceea ce este şi mult şi aproape nimic în acelaşi timp, chiar dacă acest aproape nimic – banii, capitalurile, creditul, o cerere sporită sau mai mică la un produs oarecare – poate domina viaţa spontană, banală şi parcă „naturală". Această viaţă îşi vede totuşi de ale ei, fără să ştie exact că adevăraţii stăpâni nu mai sunt cei din ajun, oricum fără a se preocupa prea mult de acest lucru. Faptul că, în secolul al XVIII-lea, uleiul din Puglia se exportă spre nordul Europei, prin Trieste, Ancona, Neapole, Fer-rara, şi mult mai puţin spre Veneţia 33, contează desigur. Dar prezintă oare acest fapt vreo importanţă pentru ţăranii din plantaţiile de măslini?

Pornind de la această experienţă, îmi explic construcţia economiilor-univers şi a mecanismelor graţie cărora capitalismul şi economia de piaţă coexistă, se întrepătrund, fără a se confunda întotdeauna. La firul ierbii şi la nivelul apei, sute de ani şi sute de ani au organizat lanţuri de pieţe locale şi regionale. Soarta acestei economii locale, care merge de la sine în conformitate cu rutinele ei, este de a fi periodic obiectul unei integrări, al unei reorganizări „raţionale" în folosul unei zone sau unui

33

oraş dominant, pentru un secol sau două, până ia apariţia unui nou „organizator". Ca şi cum ce*ntralizarea şi*

*co*n*centrarea 8* i resurselor şi bogăţiilor se face cu necesitate în favoarea unor anumite Jocuri, privilegiate, ale ac*umulării.*

Un caz semnificativ, ca să rămânem în cadrul exemplului precedent, este felul în care Veneţia a folosit în beneficiul său Adriatica, această mare pe care Senioria o controlează cel puţin de prin 1383, odată cu stăpânirea Corfu-lui, şi care, pentru ea, reprezintă un fel de *piaţă naţională*. Veneţia o numeşte „golful său" şi afirmă că a cucerit-o cu preţ de sânge. Dar această mare nu a fost inventată de Veneţia; oraşele de pe ţărmuri nu sunt creaţia ei; ea a găsit gata constituite producţia ţinuturilor riverane, schimburile lor, şi chiar mulţimea lor de marinari. Ea n-a făcut altceva decât să strângă în mâna ei, ca tot atâtea fire, liniile de trafic existente dinainte de intruziunea ei; uleiul din Puglia, lemnul de corabie al pădurilor din Monte Gargano, pietrele Istriei, sarea pe care o aşteaptă]? e ambele maluri oamenii şi turmele, vinul, griul... Ea a adunat, la fel, şi pe negustorii călători, sute de mii de bărci şi de veliere, le-a remodelat apoi pe toate pe măsura propriilor nevoi şi le-a integrat în propria economie. Această preluare este procesul, „modelul" care reglementează construcţia oricărei economii-univers, cu monopolurile ei evidente. Senioria pretinde că *întreg* traficul Adriaticii trebuie să fie îndrumat spre propriul său port şi să treacă sub controlul ei, oricare i-ar fi destinaţia: ea se străduieşte în acest sens, luptă neobosit cu Segna şi îl urne, aceste oraşe ale tâlhăriei, şi, nu mai puţin, cu Trieste, Raguza şi Ancona, aceste rivale negustoreşti35.

Schema dominaţiei veneţiene se regăseşte şi în alte părţi*. În* esenţă, ea se sprijină pe o dialectică oscilantă, între o economie de piaţă dezvoltându-se aproape de la sine, spontan, şi o economie suprapusă care acoperă aceste acti

34!

m:

vităţi minore, le orientează, le ţine la discreţia ei.

Vorbeam de uleiul din Puglia, multă vreme acaparat de Veneţia. Dar gândiţi-vă că, prin 1580, pentru a face acest lucru, Veneţia avea în regiunea producătoare mai bine de 500 de negustori din Bergamo *36*, supuşi ai săi, care se ocupau cu colectarea, cu stocarea şi cu organizarea expedierii uleiului. Economia superioară învăluie astfel producţia, îi dirijează scurgerea. Toate mijloacele sunt bune pentru reuşita operaţiei, în special creditele acordate în acest scop. Nu în alt fel şi-au impus englezii supremaţia în Portugalia, după tratatul lordului Methuen (1703). Sau americanii care i-au expulzat pe englezi din America de Sud, după cel de-al doilea război mondial.

A treia regulă (*urmare*): *zone de tip Thiinen ani*

O explicaţie (nu explicaţia) îi poate fi cerută lui Johann Heinrieh von Thiinen (1780 – 1851) care, împreună cu Marx, a fost cel mai mare economist german al secolului al XIX-lea 37. În orice caz, toate economiile-univers se conformează schemei trasată de el în lucrarea *Die isolierte Staat* (1826). „Să ne reprezentăm, scrie el, un mare oraş în mijlocul *unei* câmpii fertile care nu este străbătută nici de un fluviu navigabil, nici de un canal. Această câmpie este constituită dintr-un sol perfect identic pretutindeni şi, în întregime, favorabilă culturii. La o distanţă destul de mare de oraş, câmpia se mărgineşte cu o zonă sălbatică, necultivată, care desparte complet statul nostru de restul lumii. În plus, în câmpie nu se mai găseşte niciun oraş în afară de oraşul despre care vorbeam” Să salutăm încă odată această nevoie a teoriei economice de a ieşi din realitate pentru ca, după aceea, să o înţeleagă mai bine39.

35

— 4

Iitstii

36

v-o-uttivers

Orice economie-univers este o îmbarcare, o juxtapunere de zone legate împreună, dar *la nivele*

diferite. Pe teren, se schiţează *cel puţin* trei „arii”, trei categorii: un centru restrâns, regiuni de ordinul al doilea destul de dezvoltate şi, pentru a încheia, uriaşe zone marginale. Şi, obligatoriu, calităţile şi caracteristicile societăţii, economiei, tehnicii, culturii, ordinii politice se schimbă după cum ne deplasăm de la o zonă la alta. Avem aci o explicaţie de bătaie lungă, pe temeiul căreia Immanuel Wallerstein a construit întreaga sa lucrare *The Modern World-Systern* (1974)”.

Centrul”, inima”, reuneşte tot ceea ce există mai avansat şi mai diversificat. Inelul următor nu are decât o parte din aceste avantaje, cu toate că participă la ele: aceasta este zona „strălucirilor de gradul al doilea”. Periferia uriaşă, mai slab populată, reprezintă, dimpotrivă, arhaismul, înapoierea, exploatarea lesnicioasă de către alţii. Încă astăzi această geografie discriminatorie prinde în cursa ei şi explică istoria generală a lumii cu toate că, din când în când, prin complicitate, şi aceasta creează cursa, de la sine.

Regiunea centrală nu prezintă niciun mister: atunci când Amsterdamul este „antrepozitul” lumii, Provinciile Unite (sau, oricum, cele active dintre ele) sunt zona centrală; atunci când Londra îşi impune supremaţia, Anglia (dacă nu toate Insulele Britanice) se situează în inima ansamblului. Atunci când Anversul, la începutul secolului al XVI-lea, se trezeşte, într-o bună dimineaţă, în centrul traficului european, Ţările de Jos, cum spunea Henri Pirenne, devin „periferia Anversului” *A*, iar lumea largă, periferia lor foarte mare. „Forţa... de pompare şi de atracţie a acestor poli de creştere” 45 este evidentă.

37

decât în j

— «în să *r*, UIS3 *d-na*” *mâerinar*. *cu*

În care care tăun indi ridi

ţinuind V

să

Pe coneşti.

1 *JCk*
, 4 mă rep-M (*urmare*): *zone neutre*?
semnal-lvseir XT cornul”; *nu* P «mul rânri «crudl-atea
Sfti? – «—Si-ÎS”; „»

Cu toate acestea, zonele înapoiate nu sunt distribuite exclusiv în adevăratele periferii. De fapt, ele ciuruie chiar ariile centrale cu numeroase pete regionale, de dimensiunile modeste ale unei „ţări” sau ale unui canton, ale unei văi izolate de munte sau ale unei zone greu accesibile, situată în afara căilor de trecere. *Toate* economiile avansate sunt, astfel, parcă găurite de nenumărate puţuri, în afara *timpului lumii*, în care istoricul, în căutarea unui trecut care nu se lasă prins aproape niciodată, are senzaţia că se scufundă ca la o vânătoare submarină. M-am înverşunat, în ultimii ani, şi mai mult decât ar lăsa să se bănuiască primele două volume ale acestei lucrări, să surprind aceste destine elementare, o întreagă ţesătură istorică particulară care ne situează sub piaţă sau în marginea ei, economia schimburilor dând ocol acestor regiuni aparte, de altfel, din punct de vedere uman, nici mai nefericite, nici mai fericite decât altele după cum am spus-o de multe ori.

41

O asemenea vânătcare însă nu este decât rar fructuoasă; lipsesc documentele, detaliile culese sunt mai mult pitoreşti decât utile. Dar, ceea ce am vrea noi să adunăm sunt elemente care să ne îngăduie aprecierea dimensiunilor şi naturii vieţii economice în vecinătatea acestui plan zero! Desigur, cerem prea mult. Ceea ce însă nu poate fi pus la îndoială este existenţa unor asemenea zone „neutre”, aproape în afara schimburilor şi amestecurilor. În spaţiul francez, chiar în secolul al XVIII-lea, aceste universuri pe dos se întâlnesc în interiorul spăimântător al Bretaniei, ca şi în masivul alpin Oisansr>i, sau în valea Morzine55, dincolo de pasul Montets, sau în valea de la Chamonix, atât de închisă spre lumea din afară înainte de 41

v atunci când are ea nevoie de acest lucru, „civilizaţia” posedă o mie de mijloace pentru a „seduce” şi a penetra regiuni lăsate multă vreme în voia lor. Dar rezultatul este aproape acelaşi.

ce

«ftin ca *t*

42

A treia regulă (urmare şi sfârşit): înveliş şi infrastructură

n

O economie-univers se înfăţişează ca un înveliş uriaş. Pentru a-şi asigura bunul mers, ea ar trebui, *a priori*, având în vedere comunicaţiile de odinioară, să reunească forţe considerabile. Dar ea funcţionează fără împotrivire, cu toate că nu are densitate şi adâncime, mijloace de însoţire şi forţă eficientă decât în zona centrală şi în regiunile care o înconjoară îndeaproape. Şi chiar acestea, oriunde le-ai lua în consideraţie, la Veneţia, Amsterdam sau Londra, conţin zone de economii mai puţin vioaie, mai puţin bine legate cu centrele de decizie. Şi astăzi, Statele Unite au nişte „ţări” ale lor subdezvoltate, în chiar cuprinsul propriilor frontiere.

Deci, dacă avem în vedere o economie-univers, în desfăşurarea sa pe suprafaţa pământului sau în adâncimea din zona sa centrală, ne întâmpină acelaşi prilej de uimire: maşina merge şi, cu toate acestea (gândiţi-vă la primele oraşe dominante din trecutul Europei), ea dispune de o putere mică. Cum a fost cu putinţă o asemenea reuşită? întrebarea se va pune mereu pe toit parcursul acestei lucrări, fără ca răspunsurile pe care i le dăm să poată fi hotărâtoare: şi atunci când Olanda izbuteşte să facă drum avantajelor sale comerciale în adâncul Franţei ostile a lui Ludovic al XIV-lea, şi atunci când Anglia pune mâna pe uriaşa Indie avem a face cu fapte ieşite din comun, este adevărat, aflate la limita puterii noastre de înţelegere.

Poate că nu este totuşi îngăduit să sugerăm o

explicaţie, folosind artificiul unei imagini.

43

43

Iată un bloc de marmură, ales în carierele de la Carrara de către Michel Angelo sau de către unul din contemporanii săi 60, un bloc de o greutate uriaşă, care va fi totuşi scos de acolo cu mijloace elementare, apoi deplasat mulţumită unor forţe fără îndoială modeste: puţină pulbere, folosită de destul de multă vreme în cariere şi în mine, două sau trei pârghii, cel mult o duzină de oameni (şi chiar mai puţini), nişte frânghii, o pereche de cai, nişte buşteni de lemn, pentru o eventuală cale de rulare, un plan înclinat, şi treaba s-a făcut. S-a făcut pentru că uriaşul, datorită greutăţii lui, e pus la pământ, pentru că reprezintă o forţă enormă dar imobilă, neutralizată. Dar, oare, masa activităţilor elementare nu este şi ea, prinsă în cursă, captivă, pusă la pământ şi, din această pricină, mai uşor manevrabilă *de sus*? Aparatele şi pârghiile care îngăduie această reuşită sunt puţini bani peşin, argint venit la Danzig sau la Messina, oferta ispititoare a unui credit, puţini bani „artificiali”, sau un produs rar şi jinduit... Sau chiar sistemul pieţelor. La capătul lanţurilor comerciale, preţurile mari reprezintă incitaţii continue: un semn, şi totul se pune în mişcare. Adăugaţi puterea obişnuinţelor: timp de secole, piperul şi mirodeniile s-au înfăţişat la porţile Levantului, pentru a întâlni acolo preţiosul metal alb.

Bineînţeles, există şi violenţa: escadrele portugheze şi olandeze au înlesnit operaţiile comerciale cu mult înainte de „era canonierelor”. Dar, şi mai adesea, cele care au manevrat insidios economiile dependente au fost mijloacele aparent modeste. Imaginea este valabilă, de fapt, pentru toate mecanismele economiei-univers. În egală măsură pentru centru în raport de periferii, ca şi pentru centru în raport de el însuşi. Căci centrul, să spunem încă odată acest lucru, este etajat, divizat împotriva lui însuşi. Iar periferiile sunt, şi ele, în aceeaşi situaţie: „Este bine

ştiut că la Palermo, scrie

44

un consul rus GI, aproape orice marfă este cu 50° o mai scumpă decât la Neapole”. El uită însă să precizeze ce înţelege prin „marfă” şi ce anume excepţii presupune corectivul „aproape”. Urmează să ne închipuim noi răspunsul şi mişcările pe care le pot antrena aceste denivelări între capitalele celor două regate care compun sudul defavorizat al Italiei.

ECONOMIA-UNIVERS: O ORDINE FAŢĂ ÎN FAŢĂ CU ALTE ORDINI

Oricât de evidente ar fi subordonările economice, orice consecinţă ar avea ele, ar fi o greşeală să ne închipuim că ordinea economiei-univers guvernează întreaga societate, determinând, ea singură, celelalte ordini ale societăţii. Căci există şi alte ordini. O economie nu este niciodată izolată. Terenul său, spaţiul său sunt cele în care se instalează şi trăiesc şi alte entităţi – cultura, socialul, politicul – care se amestecă necontenit cu ea pentru a o favoriza sau, tot atât de bine, pentru a o contracara. Aceste mase sunt greu de disociat unele de altele, cu atât mai mult cu cât ceea ce poate fi observat – realitatea experienţei, „realul real” cum spune François Perroux62 – este o *glohalitate*, ceea ce arătăm noi a fi societatea prin excelenţă, *ansamblul* ansamblurilor63. Fiecare ansamblu 6* particular, pus în evidenţă din raţiuni de inteligibilitate, rămâne, în realitatea trăită, amestecat cu altele. Nu cred nicio clipă că există o *no man's land* între istoria economică şi istoria socială, aşa cum afirmă Willan65. Ecuaţiile ce urmează s-ar putea scrie în orice sens: economia înseamnă politicul, cultura, societatea; cultura înseamnă economia, politicul, societatea etc. Sau s-ar putea admite că, în cutare societate anume, politicul determină economia, şi invers; că eco

45

nomia favorizează sau defavorizează cultura, şi invers etc. S-ar putea chiar spune, împreună cu Pierre

Brunei60, că „tot ceea ce este uman este politic, deci orice literatură (chiar poezia ermetică a lui Mallarmé) este politică”. Căci dacă o trăsătură specifică a economiei este, într-adevăr, depăşirea spaţiului propriu, nu se poate oare spune acelaşi lucru şi despre celelalte ansambluri sociale? Toate mănâncă spaţiu, încearcă să se extindă, schiţează zone succesive specifice lor de tip Thiinen.

Bunăoară, un stat anume ne apare divizat în trei zone: capitala, provincia, coloniile. Aceasta este schema care corespunde Veneţiei din secolul al XV-lea: oraşul şi împrejurimile – *II Dogado* 07 oraşele şi teritoriile de pe *Terraferma*; coloniile – *II Mar*. Pentru Florenţa, oraşul,II *Contado*, *Io Stato* C8. Cât despre cel din urmă, cucerit în paguba Sienei şi Pisei, aş putea oare susţine că face parte din categoria semicoloniilor? Inutil să vorbim despre tripla diviziune a Franţei în secolele al XVII-lea, al XVIII-lea, al XIX-lea, şi al XX-lea, sau a Angliei, sau a Provinciilor Unite. Dar, sistemul numit al *echilibrului european* în studiat cu predilecţie de către istorici, nu este el, la scara Europei, o replică politică a economiei-univers? Scopul lui este de a constitui şi stăpâni nişte periferii şi semiperiferii în care nu întotdcuna tensiunile reciproce se anulează, astfel încât să nu fie ameninţată puterea centrală. Căci politicul are, şi el, „inima” lui, o zonă îngustă din care ţine sub supraveghere evenimentele apropiate şi îndepărtate: *ivail and see*.

Formele sociale au şi ele o geografie diferenţială a lor. Până unde se întinde, de pildă, pe teren, sclavia, iobăgia, societatea feudală? în funcţie de spaţiu, societatea se schimbă, din cap până în picioare. Atunci când Dupont de Nemours acceptă să fie preceptorul fiului printr-T. Arta 5 otică-impime (tec XII)

4. HARTA GOTICULUI

După AUââ historique, *publicat sub conducerea lui Georges Duby* (*Larousse, 1978*).

ţului Czartoryski, el descoperă în Polonia, cu stupefacţie, ce înseamnă o ţară a iobăgiei, ţărani care nu ştiu ce este statul şi care nu îl cunosc decât pe seniorul lor,

prinţi care trăiesc ca orice om din popor, ca de pildă Radziwiłł, ce domnesc „pe o moşie mai mare decât Lorena” şi dorm pe pământul gol ™.

Tot astfel, cultura reprezintă o necontenită partajare a spaţiului, în cercuri succesive: pe vremea Renaşterii, Florenţa, Italia, restul Europei. Iar aceste cercuri succesive corespund, bineînţeles, unor cuceriri ale spaţiului. Observ

47

v-aţi chipul în care arta „franceză”, cea a bisericilor gotice, porneşte din ţinuturile dintre Sena şi Loara şi cucereşte Europa. Chipul în care Barocul, copil al Contrareformei, cucereşte întreg continentul, pornind de la Roma şi Madrid, şi contaminează chiar Anglia protestantă. Chipul în care, în secolul al XVIII-lea, franceza devine limba comună a europenilor culţi. Sau chipul în care, pornind de la Delhi, întreaga Indie, musulmană sau hindusă, va fi inundată de arhitectura şi arta islamică, care vor cuceri Insulânda, islamizată şi ea, pe urmele negustorilor indieni.

S-ar putea, fără îndoială, cartografia felul în care aceste diferite „ordonări” ale societăţii se înscriu în spaţiu, s-ar putea situa polii lor, zonele lor centrale, liniile lor de forţă. Fiecare are o istorie proprie, un domeniu propriu. Şi toate se influenţează reciproc. Niciuna nu le învinge o dată pentru totdeauna pe celelalte. Clasamentul lor, dacă există un clasament, se schimbă neîncetat, încet, este adevărat, dar se schimbă.

Ordinea economică şi diviziunea internaţională a muncii j

Totuşi, odată cu epoca modernă, prioritatea economică devine din ce în ce mai apăsătoare: ea orientează, tulbură, influenţează celelalte ordini. Ea amplifică inegalităţile, ea încătuşează în sărăcie sau în bogăţie pe cei ce-şi împart economia-univers, le atribuie un anumit rol şi, se pare, pentru foarte multă vreme. Nu ne spune, cu toată seriozitatea, un economist7J: „O ţară

săracă, este săracă pentru că este săracă? Şi un istoric72: „Dezvoltarea aduce voltare”? Ceea ce echivalează cu a spune: „O ţară se îmbogăţeşte pentru că este deja bogată”.
48

Din punctul meu de vedere, aceste evidenţe, voit simpliste, au până la urmă mai mult sens decât pseudoteorema, aşa-zis „irefutabilă” T;! a lui David Ricardo (1817), ai cărei termeni sunt cunoscuţi: raporturile între două ţări date depind de „costurile comparative” practicate la producţie; orice schimb extern tinde spre echilibru reciproc şi nu poate fi decât profitabil celor doi parteneri (în cel mai rău caz, cu ceva mai mult unuia dintre ei), căci „el leagă între ele toate naţiunile lumii civilizate prin noduri de interes comune, prin relaţii prieteneşti, şi face din ele o singură societate mare. În temeiul acestui principiu, se face vin în Franţa şi Portugalia, se cultivă grâu în Polonia şi în Statele Unite şi se fac obiecte de fierărie şi alte articole în Anglia” 74. Imagine liniştitoare, prea liniştitoare. Căci se pune o întrebare: când s-a stabilit şi din ce pricini această repartizare de sarcini, pe care Ricardo o descrie, în 1817, ca fiind în natura lucrurilor?

Ea nu este rodul unor vocaţii, care ar fi „naturale” şi care s-ar naşte de la sine; ea reprezintă o moştenire, consolidarea unei situaţii mai mult sau mai puţin vechi, schiţată istoric, cu încetul. Diviziunea muncii la scara lumii (sau a unei economii-univers) nu este un acord concertat, ce poate fi revăzut în orice clipă, între parteneri egali. Ea s-a stabilit progresiv sub forma unui lanţ de subordonări care se determină unele pe altele. Schimbul inegal, creator al inegalităţii lumii, şi, reciproc, inegalitatea lumii, creatoare încăpăţânată a schimbului, sunt realităţi vechi. În jocul economic, au existat dintotdeauna unele cărţi mai bune decât altele, câteodată, adesea, măsluite. Anumite activităţi aduc mai multe profiluri decât altele: e mai rentabil să cultivi viţa de vie decât grâu (cel puţin atunci când altul acceptă să cultive grâu pentru tine), mai

rentabil să acţionezi în sectorul secundar decât în cel primar, în sectorul terţiar decât în cel secun

49

dar. Dacă

5

S & SFjă HSS

— „Iii-Europa *50*

ş în lume din cauza Revoluţiei şi a Imperiului: atunci s-ar fi pierdut o şansă. Este adevărat că, împrejurările dând şi ele o mână de ajutor, Franţa a lăsat întreg spaţiul lumii pradă exploatării comerciale a Marii Britanii, este nu mai puţin adevărat că efectele conjugate ale Trafalgarului şi Waterloo-ului au avut o pondere foarte mare. Dar nu se pot da uitării şansele pierdute încă înainte de 1789. În 1733, la capătul Războiului succesiunii spaniole, Franţei i se închide liberul acces la argintul America spaniole. Iat-o în 1722. odată cu eşecul lui Lavv, lipsită (până în 1776) de o bancă centrală 77. În 1762, încă înainte de tratatul de la Paris, pierduse Canada şi, practic, India. Şi cu mult mai departe în trecut, Franţa prosperă a secolului al XIII-lea, depăşindu-se pe sine datorită reţelei terestre a târgurilor din Champagne, pierduse avantajul la începutul secolului al XIV-lea, ca urmare a unei legături *maritime*, prin Gibraltar, între Italia şi Ţările de Jos; ea s-a pomenit atunci (aşa cum vom arăta mai departe) 78 în afara circuitului „capitalist" esenţial al Europei. Morală: atunci când pierzi, nu pierzi numai odată. Şi nici atunci când câştigi, nu câştigi dintr-odată. Succesul depinde de prinderea şirului de şanse al unei epoci date, de repetiţii, de acumulări. Puterea se acumulează ca banii, şi iată de ce. sunt de acord cu adevărul reflecţiilor, la primă vedere prea evidente, ale lui Nurske şi Chaunu. „O ţară este săracă pentru că este săracă"; să o spunem mai limpede, pentru că era deja săracă, adică prinsă dinainte în „cercul vicios al sărăciei", cum spune tot Nurske79. „Dezvoltarea aduce dezvoltarp" ţară se dezvoltă, pentru că se dezvoltă dinainte, pentru că era prinsă într-o mişcare anterioară

care o avantajează, întotdeauna, trecutul are şi el de spus un cuvânt. Inegalitatea lumii ţine de realităţi structurale, care se încheagă foarte încet, care dispar foarte încet.

Statul: *putere politică, putere economică*

Astăzi, statul are o cotă. Până şi filosofii îi vin în ajutor. Odată cu asta, orice explicaţie care nu îi acordă un rol mai mare, iese din linia unei mode, evident cu excesele şi simplificările ei, dar care, cel puţin, are avantajul de a-i sili pe anumiţi istorici francezi să reia subiectul, să arate puţină adoraţie faţă de un lucru pe care nu-l luaseră în seamă sau, în cel mai bun caz, îl lăsaseră alături de drumul urmat de ei.

Cu toate acestea, între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea, statul este departe de a umple întregul spaţiu social; el nu are forţa „diabolică" de penetraţie pe care i-o atribuie actualitatea; îi lipsesc mijloacele. Cu atât mai mult cu cât fusese izbit în plin de criza lungă dintre 1350 şi 1450. Ridicarea lui are loc abia odată cu cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea. Statele-oraşe care, în avans faţă de statele teritoriale, joacă rolurile prime până la începutul secolului al XVIII-lea, sunt atunci nişte unelte stăpânite cu totul de către negustorii lor. În ceea ce priveşte statele teritoriale, a căror putere se reconstituie lent, lucrurile sunt cu mult mai complicate. Dar primul stat teritorial care se realizează ca piaţă naţională sau economie naţională, Anglia, trece destul de repede sub dominaţia negustorilor după revoluţia din 1688. Nu e de mirare, deci, că, în Europa preindustrială, un anumit determinnism face să coincidă puterea politică şi puterea economică. În orice caz, harta economiei-univers, cu supravoltarea zonelor ei centrale şi cu diferenţele ei concentrice, riscă să corespundă destul de bine cu harta politică a Europei.

În centrul economiei-univers se aşază totdeauna, într-adevăr, puternic, agresiv, privilegiat, un stat ieşit din comun, dinamic, temut

52

şi admirat totodată. Aşa este Veneţia, încă din secolul

al XV-lea; Olanda, în cel de-al XVfi-lea; Anglia, în al XVIII-lea, şi încă mai în uit în al XIX-lea; Statele Unite, astăzi. Ar putea aceste ocârmuiri „din centru” să nu fie puternice? Immanuel Wallerstein şi-a dat silinţa a dovedi că nu, în legătură cu structurile de guvernare ale Provinciilor Unite din secolul al XVII-lea, despre care contemporanii şi istoricii au tot spus, pe întrecute, că erau ca şi inexistente. Ca şi cum poziţia centrală, prin ea însăşi, nu crea şi nu cerea şi o ocârmuire eficientă 80. Ca şi cum ocârmuirea şi societatea nu erau un singur ansamblu, un acelaşi bloc. Ca şi cum banul nu crea o disciplină socială şi facilităţi extraordinare de acţiune!

Prin urmare, ocârmuiri puternice la Veneţia, la Amsterdam chiar, la Londra. Ocârmuiri în stare să se impună înăuntru, să disciplineze „prostimea” oraşelor, să crească sarcinile fiscale atunci când e nevoie, să garanteze creditul şi libertăţile negustoreşti. În stare, tot aşa, să se impună în afară; tocmai cu privire la aceste ocârmuiri care nu şovăie niciodată să recurgă la violenţă putem folosi fo*arte de timpuriu,* fără teamă de anacronism, cuvintele co*lonialism* şi *imperialism.* Fapt care nu constituie o piedică, dimpotrivă, pentru dependenţa acestor ocârmuiri „centrale” faţă de un capitalism precoce, cu colţi ascuţiţi încă de pe atunci. Puterea se împarte între ele şi el. Din acest joc, fără a se îneca, statul se cufundă în mişcarea proprie a economiei-univers. Slujind altuia, slujind banul, el îşi sluješte sieşi.

O schimbare de decor apare de cum abordăm, chiar în vecinătatea centrului, zona vie, dar mai puţin dezvoltată, în care Statul a fost multă vreme un amestec de monarhie charismatică tradiţională şi de organizare modernă. ici» ocârmuirea politică se împiedică în societăţi, în economii, respectiv în culturi, în parte arhaice; ea se deschide prost spre lumea largă.

53

şa, iea nu mai are adevăre organe de conducere. „Se vorbeşte despre Italia, spune contele Maffei (1736), se

deliberează cu privire la 55

55

«rziu, înzestr *cel* de ce o

Pe atun

CU *un vân* Cr «ndu-l „sensuri ar de ostentaţie vede eco-şi mu] t

Dar dusă. Olanda nu va fi mercantilistă decât foarte rar, în momente care corespund întocmai cu perceperea unui pericol extern. Unică în felul ei, ea poate de obicei să practice fără teamă libera concurenţă care nu face decât s-o avantajeze. Faptul că, în secolul al XVIII-lea, Anglia se îndepărtează de un mercantilism vigilent, să fie, aşa cum socotesc eu, dovada că ceasornicul lumii a şi bătut ora gloriei şi puterii britanice? Un secol mai târziu (1846), ea poate, fără riscuri, să se deschidă liberului schimb.

duce:

Totul se schimbă şi mai mult atunci când ajungem la marginile unei econoniii-univers. Acolo se situează coloniile care reprezintă mulţimi de sclavi lipsiţi de dreptul de a se conduce: stăpânul este metropola, plină de grija de a-şi rezerva profiturile comerciale în sistemul *exclusivului*, în vigoare pretutindeni, oricare ai fi forma lui. Este adevărat că metropola este foarte departe, că oraşele şi minorităţile dominante fac ce vor în cercul vieţii locale. Dar această putere a administraţiilor şi particularităţilor locale, ceea ce se numeşte democraţia americană, nu este decât o formă elementară de guvernare. Cel mult cât cea a anticelor cetăţi greceşti, şi nici atât! Acest lucru se va vedea odată cu independenţa colonială care a provocat în fond un brusc vid de putere. După ce a pus capăt falsului stat colonial, a fost nevoie de fabricarea unuia cu totul nou. Statele Unite, constituite în 1787, au avut nevoie de multă vreme pentru a face din statul federal o putere politică coerentă şi eficientă. Iar procesul a fost la fel de încet şi în celelalte state ale Americii. În periferiile necoloniale, în special în Răsăritul Europei, există cel puţin state constituite. Dar economia este dominată acolo de

grupuri legate de străinătate. Aşa încât, în Polonia, de pildă, statul nu mai este decât o instituţie goii ta de substanţă. Tot aşa, Italia secolului al AVIII-]. ea nu mai are adevărate organe de coare... Se vorbeşte despre *Halr* – /*lins*-*

ti.

Imperiu şi economie-univers

Imperiul, adică super-Statul care acoperă singur întreg spaţiul unei economii-univers, pune o problemă de ansamblu. În linii mari, Imperiile-univers, cum le numeşte Wallerstein, sunt neîndoielnic formaţii arhaice, vechi triumfuri ale politicului asupra economiei. Dar ele mai sunt încă în funcţie în perioada de care se ocupă această lucrare, în afara Occidentului, în

56

popoarele ei, ca şi cum ar fi vorba de nişte turme de oi ori de alte vile netrebnice" 8. Chiar Veneţia, după pacea de la Passarowitx (1718), se cufundă cu plăcere sau resemnare în „neutralitate", un alt fel de a spune că părăseşte partida 82.

Nu există scăpare pentru toţi aceşti păguboşi decât în cazul că recurg la violenţă, la agresiune, la război. Suedia lui Gustav Adolf este, în această privinţă, o pildă bună. Şi mai bună, Africa piraţilor maghrebieni. Este adevărat că, odată cu Maghrebul, nu mai suntem în cadrul economiei-univers europene, ci în spaţiul politic şi economic acoperit de Imperiul Otoman, o economie-univers ca atare, asupra căreia voi reveni într-un capitol ulterior. Dar statul algerian este în felul său exemplar, la îmbinarea a doua economii-univers, cea europeană şi cea turcească, nesupunându-se nici uneia, nici celeilalte, după ce practic rupsese legăturile sale de vasalitate cu Istanbulul, în timp ce o marină europeană invadatoare îl înlătura din traficul negustoresc mediteranean. Pirateria algeriană reprezintă, faţă cu hegemonia europeană, singura portiţă de scăpare, singura posibilitate de ruptură. De altfel, tot aşa, aflată la limita a doua economii-univers,

cea a Europei şi cea a Rusiei, Suedia nu este şi ea înlăturată, de la beneficiile directe ale Balticii? Războiul, pentru ea, înseamnă salvarea.

India prin Imperiul Marelui Mogul, în China, în Iran, în Imperiul Otoman şi în Moscovia ţarilor. Pentru Immanuel Wallerstein, ori de câte ori avem de a face cu un imperiu înseamnă că economia-univers subiacenta nu s-a putut dezvolta, că expansiunea ei a fost oprită. S-ar putea spune la fel de bine că în aceste cazuri, ne găsim, în prezenţa unei *command economy*, însuşindu-ne lecţia lui John Hicks, sau a unui mod de producţie *asiatic*, pentru a relua o explicaţie, care nu mai e la modă.

Este adevărat că economia nu se împacă prea bine cu exigenţele şi constrângerile unei politici imperiale fără contrapondere. În limitele ei, niciun negustor, niciun capitalist nu are mâinile cu totul libere. Mihail Cantacuzino, un fel de Fugger al Imperiului otoman, e spânzurat fără judecată chiar în pragul palatului său somptuos din Anchioli, la Istanbul, la 13 martie 1578, din porunca sultanului83. În China 84, prea bogatul Heshen, ministrul favorit al împăratului Qianlong, este executat la moartea acestuia, iar averea îi este confiscată de noul împărat. În Rusia85, prinţul Gagarin, guvernator al Siberiei şi prevaricator, dacă a fost prevarieator, este decapitat în 1720. Te gândeşti, evident, la Jacques Coeur, la Semblancay, la Fouquét: în felul lor, aceste procese şi aceste execuţii (cea a lui Semblancay) ne dau o idee cu privire la o anumită stare politică şi economică a Franţei. Numai un regim capitalist, fie el şi de tip vechi, are un stomac destul de zdravăn pentru a înghiţi şi a digera asemenea scandaluri.

Cu toate acestea, în ce mă priveşte, eu cred că fie şi sub constrângerea unui imperiu opresiv şi într-o prea mică măsură conştient de interesele particulare ale diferitelor lui posesiuni, o economie-univers bruscată, supravegheată, poate să trăiască şi să se organizeze, cu depăşiri de limită semnificative; romanii fac negoţ în Marea Roşie şi în

Oceanul Indian; negustorii armeni din Julfa, mahalaua Ispaha-57

nului, se răspândesc prin aproape întreaga lume; *banianii* indieni ajung până la Moscova; negustorii chinezi frecventează toate escalele Insulândei: Moscovia se înstăpâneşte într-un timp record în Siberia, periferie imensă. Witt-fogelă3 nu greşeşte atunci când spune că, în suprafeţele politice de intensă presiune care au fost imperiile Asiei tradiţionale de sud şi de est, „statul este cu mult mai puternic decât societatea”. Decât societatea, da: nu însă mai puternic decât economia.

Revenind la Europa; nu cumva ea a scăpat, foarte timpuriu, de sufocarea de tip imperial? Imperiul roman reprezintă şi mai mult şi mai puţin decât Europa; imperiul carolingian şi cel ottonian nu stăpânesc prea bine o Europă în plin regres. Biserica, izbutind să-şi extindă cultura în tot spaţiul european, nu îşi instaurează, până la urmă, supremaţia politică asupra lui. În aceste condiţii, nu trebuie să exagerăm importanţa economică a tentativelor de *monarhie universală* ale lui Carol Quintul (1519 – 1555) şi ale lui Filip al II-lea (1555 – 1598). Această evidenţiere a preponderenţei imperiale a Spaniei, sau mai exact insistenţa cu care Immanuel Wallerstein face din eşecul imperial al Habsburgilor, fixat cam grăbit la falimentul din 1557, într-un fel, data de naştere a economiei-univers europene, nu mi se pare un fel potrivit de a aborda problema. În mod abuziv, după părerea mea, s-a exagerat constant ponderea politicii Habsburgilor, sclipitoare, dar şi ezitantă, puternică şi slabă în acelaşi timp, şi mai ales anacronică. Tentativa lor se izbeşte nu numai de Franţa, întinsă în centrul legăturilor statului dispersat al Habsburgilor, ci şi de acordul ostil al Europei. Dar acest acord al echilibrului european nu este o realitate recentă care ar fi apărut brusc, cum s-a spus, odată cu descinderea lui Carol al VIII-lea în Italia (1494); el este un proces în desfăşurare de foarte multă vreme, aşa cum arată pe bună dreptate W. Kienast87.

58

de fapt încă de la conflictul Capeţienilor şi piantageneţilor, şi chiar mai devreme, cum socotea Federico Chabod. Europa ce urma să fie adusă la supunere era astfel, de secole, plină de ţepi protectori, politici şi economici. În sfârşit, şi mai ales, această Europă se şi deschisese exploziv spre lumea largă, spre Mediterana încă din secolul al XI-lea, spre Atlantic odată cu fabuloasele călătorii ale lui Columb (1492) şi Vasco da Gama (1498). Pe scurt, destinul Europei ca economie-univers precede destinul împăratului tristei figuri. Şi închipuindu-ne chiar un Carol Quintul triumfător, aşa cum doreau cei mai iluştri umanişti ai vremii sale, oare n-ar fi ieşit din impas capitalismul, instalat încă dinainte în posturile hotărâtoare ale Europei în gestaţie, la Anvers, la Lisabona, la Sevilla, la Genova? N-ar fi dominat geno-vezii, la fel de bine, mişcarea târgurilor europene ocupându-se de finanţele „împăratului" Fiâip al II-lea, în loc să vadă de cele ale regelui Filip al II-lea?

Dar să lăsăm acest episod şi să ne întoarcem la adevărata discuţie. Adevărata discuţie înseamnă a afla când anume a devenit Europa destul de activă, privilegiată, străbătută de fluxuri atât de puternice, încât economii diverse să se poată, toate, aşeza în ea, să trăiască unele împreună cu altele şi unele împotriva altora. Un acord internaţional începe aici foarte devreme, încă din evul mediu, şi el continuă timp de secole; se schiţează aici, prin urmare, de timpuriu, zonele complementare ale unei economii-univers, o ierarhie a producţiei şi schimbului încă de la început eficientă. Ceea ce Carol Quintul, stricându-şi viaţa toată în acest scop, n-a izbutit, Anversul, în centrul economiei-univers reînnoită pe la începutul secolului al XVI-lea, a izbutit fără eforturi. Oraşul a pus mâna atunci pe întreaga Europă şi pe partea din lume care, încă de pe atunci, depindea de micul continent.

59

Astfel, de-a lungul tuturor avatarurilor politice ale

Europei, din cauza lor sau în pofida lor, o ordine economică europeană, mai bine zis, occidentală, s-a constituit timpuriu, depăşind limitele continentului, folosind diferenţele ei de voltaj şi tensiunile interne. Foarte curând, „inima” Europei a fost înconjurată de o semiperiferie apropiată şi de o periferie îndepărtată. Dar această semiperiferie care apasă inima, care o sileşte să bată mai repede – Italia de nord în jurul Veneţiei, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea; Ţările de Jos în jurul Anversului – reprezintă, fără îndoială, trăsătura esenţială a structurii europene. Nu există, se pare, semiperiferie (în jurul unor oraşe) la Beijing, la Delhi, la Ispahan, la Istanbul, şi nici măcar la Moscova.

Eu văd, deci, economia-univers europeană născându-se foarte timpuriu şi nu sunt, cum este Immanuel Wallerstein, hipnotizat de secolul al XVI-lea. De fapt, problema care îl frământă nu este chiar cea pe care a pus-o Marx? Să citām încă o dată fraza celebră: „Biografia capitalului începe în secolul al XVI-lea”. Pentru Wallerstein, economia-univers europeană a fost procesul matricial al capitalismului. Nu-l voi contrazice în această privinţă, căci a spune zonă centrală sau capitalism înseamnă a desemna o aceeaşi realitate. Aşa încât, a afirma că economia-univers zidită în secolul al XVI-lea pe temelia Europei nu este prima care se sprijină pe micul şi miraculosul continent înseamnă *ipso facto* a consacra afirmaţia potrivit căreia capitalismul nu a aşteptat secolul al XVI-lea pentru a-şi face prima apariţie. Sunt astfel de acord cu Marx care scria (ca să revină, mai târziu, asupra acestei probleme) că, în Europa, capitalismul (el spune chiar *producţia* capitalistă) a început în Italia secolului al XIII-lea. Discuţia aceasta poate fi numită oricum, numai zadarnică nu.

60

Războiul în funcţie de zonele economiei-univers

Istoricii studiază războaiele unele după altele, dar războiul în sine, în interminabila desfăşurare a trecutelor

vremi, i-a interesat foarte rar, lucru adevărat chiar pentru o carte, atât de justificat celebră, ca cea a lui Hans Delbruck88. Dar războiul este prezent mereu, impus cu înverşunare deosebitelor secole ale istoriei. El pune în discuţie totul: calculele cele mai lucide, îndrăznelile şi laşităţile; pentru Werner Som-bart, el construieşte capitalismul, dar reciproca este la fel de adevărată; el este cumpăna adevărului, încercarea de forţă a statelor, pe care le ajută să se definească, şi semnul unei nebunii care nu se mai potoleşte. El este un asemenea indicator pentru tot ceea ce se amestecă şi curge într-o mişcare unică în istoria oamenilor, încât a repune războiul în cadrele economiei-univers înseamnă a descoperi un alt sens al conflictelor dintre oameni şi a da grilei lui Wallerstein o neaşteptată justificare.

Războiul, într-adevăr, nu are una şi aceeaşi înfăţişare. Geografia îi dă culoare, îl diversifică. Coexistă mai multe forme de război, primitive sau moderne, aşa cum coexistă robia, iobăgia şi capitalismul. Fiecare face războiul pe care poate să-l facă.

Werner Sombart avea dreptate să vorbească despre un război reînnoit de către tehnică şi care, creator de modernitate, ar fi contribuit la punerea accelerată în funcţiune a sistemelor capitaliste. Încă din secolul al XVI-lea, a existat un război de vârf care a mobilizat frenetic creditele, inteligenţele, ingeniozitatea tehnicienilor, până într-atât să-şi schimbe înfăţişarea, se zice de la an la an, în funcţie de o modă imperioasă, mai puţin veselă, desigur, decât cea care privea podoaba vestimentară. Dar acest război, copil şi părinte al progresului, nu există decât în inima economiilor-univers; pentru a se

61

dezvolta, el are nevoie de o abundenţă de oameni şi de mijloace, de temeritatea unor proiecte grandioase. Părăsiţi scena centrală a teatrului lumii, luminată de altfel prioritar de către luminile informaţiilor şi istoriografiei timpului, şi mergeţi în periferiile sărace, câteodată

primitive: războiul glorios nu are cum să se cuibărească acolo sau, dacă o face, este caraghios şi, mai mult decât atât, ineficient.

Diego Suárez, soldat cronicar din Oran, depune în această privinţă o mărturie bună89. Prin 1590, guvernul spaniol are ideea, mai degrabă ciudată, de a expedia în mica fortăreaţă africană un *tercio* de soldaţi de elită, retraşi în acest scop de pe frontul din Flandre care este, prin excelenţă, teatrul războiului savant. La prima ieşire a acestor „boboci” („boboci în ochii.

—!

c.

5. RĂZBOIUL SAVANT SE PREDA ŞI SE ÎNVAŢĂ

Unul din *nenumăratele* „or*dine”* de ma*rş,* de de*sfăşurare şi de* l*uptă* p*e* c*are* l*e* pr*opune* ş*i* l*e* c*o*nsemnează* l*u*crarea*

Les Principes de l’art militaire (*1915*) a *lui I. De Billon, senior* de *la Prugne*, conform *cu* „*regulile* acelui *mare şi*

62

excelent căpitan, prinţul Mauriciu de Nassau” (*p*. *44*).

veteranilor garnizoanei din Oran), la orizont se ivesc câţiva călăreţi arabi. Oamenii din *tercio* se aşază imediat în careu. Dar aici, arta este inutilă: inamicul se fereşte să vină spre îndârjiţii luptători. Iar garnizoana îşi bate joc de manevra inutilă.

De fapt, războiul savant nu este posibil decât dacă este practicat simultan de ambele părţi. Tocmai asta dovedeşte, şi mai bine, îndelungatul război purtat între 1630 şi 1654 în Brazilia, în *Nord-este*, aşa cum îl prezintă cu brio cartea recentă a unui tânăr istoric brazilian 9 i>.

Suntem aici, fără puţină de îndoială, pe circumferinţa celei mai întinse Europe. Olandezii, instalaţi cu forţa la Recife, în 1630, n-au izbutit să pună mâna pe întreaga provincie zahăriferă Pernambuco. Timp de douăzeci de ani, ei rămân practic blocaţi în oraşul lor, primind pe calea oceanului hrana, muniţiile, întăririle şi chiar blocurile de

piatră sau cărămizile din care sunt construite edificiile. În mod logic, conflictul îndelungat se rezolvă, în 1654, în favoarea portughezilor, mai exact a lusitano-brazilienilor, căci aceştia din urmă au eliberat de fapt Recife, ştiind să afirme şi să-şi amintească acest lucru cu tărie.

Până în 1640, regele Spaniei fusese stăpânul Portugaliei cucerite de el în 1580, acum mai bine de o jumătate de secol. Cei îndreptaţi spre îndepărtatul teatru de operaţii sunt, prin urmare, ofiţeri şi soldaţi veterani ai armatei Flandrelor, spanioli sau italieni. Dar neînţelegerea dintre trupele recrutate pe loc, *soldados da terra*, şi trupele regulate aduse din Europa a izbucnit imediat şi total. Un napolitan, contele de Bag-rtuolo, care comandă corpul expediţionar, îi înjură, de altfel, tot timpul pe soldaţii băştinaşi, se plictiseşte şi, se spune, pentru a-şi îneca necazul, bea toată ziua. Ce-ar vrea el? Să ducă război în Brazilia ca în Flandra, asediind, apărând fortificaţii, în conformitate cu respectul cuvenit regulilor în vigoare. Aşa încât, după cucerirea de către olandezi a fortăreţei de la

Parahyba, socoteşte potrivit să le scrie: „Fie ca oraşul cucerit să fie de bun folos Senioriilor voastre. Vă trimit, odată cu acest cuvânt, cinci prizonieri...” 9I. Este războiul savant, dar şi plin de curtenie, în spiritul predării oraşului Breda, din 1625, aşa cum a pictat-o Velázquez în tabloul său, aşa-zis al lăncilor (*las Lanzas*).

Dar războiul din Brazilia nu poate fi un război al Flandrelor, oricât ar bombăni nişte bătrâni soldaţi făloşi pe degeaba. Indienii şi brazilienii, specialişti fără seamăn în atacuri rapide şi îndrăzneţe, impun lupta de guerilla. Jar dacă Bagnuolo, pentru a le da curaj înainte de a-i lansa într-un atac în stil mare, se hotărăşte să le dea rachiu de trestie, ei se duc să se culce şi zac până le trece mahmureala. De altfel, din te miri ce, aceşti soldaţi ciudaţi părăsesc coloana şi se pierd prin pădurile şi mlaştinile întinse ale ţinutului. Olandezul care ar vrea, şi el, să ducă războiul după regulile din Europa, este scârbit de duşmanii

aceştia evanescenţi care, în loc să accepte o bătălie loială, în câmp deschis, se furişează, se feresc, pregătesc tot felul de capcane. Ce laşi! Ce poltroni! Chiar spaniolii împărtăşesc această părere. Aşa cum spune unul din veteranii lor: „Nu suntem maimuţe, ca să ne batem prin copaci”. Cu toate acestea, poate că, trăind în spatele liniilor fortificate, aceşti soldaţi bătrâni nu sunt prea necăjiţi de faptul că sunt apăraţi datorită vigilenţei sentinelelor, de o calitate excepţională, şi agilităţii comandourilor eficiente, de o măiestrie recunoscută în războiul de hărţuială, în ceea ce se cheamă *guerra de matto* (războiul de pădure) sau, cu un termen mai pitoresc, *guerra volante*.

Între timp, în 1640, Portugalia se revoltă împotriva Spaniei. De aici, separarea celor două coroane. În Peninsula Iberică, între Lisabona şi Madrid, începe un război de treizeci de ani, sau aproape: el durează până în 1668.

În Brazilia, bineînţeles, acoperirea pe care o reprezenta flota spaniolă dispare. Odată cu aceasta dispar şi veteranii şi aprovizionarea cu materiale costisitoare. Din acel moment, de partea braziliană, războiul nu mai este decât *oiierra volante*, un război pe placul săracilor, care, în pofida tuturor pronosticurilor rezonabile, înving până la urmă tenacitatea olandeză, în 1645, pe vremea când, e adevărat, Provinciile Unite erau angajate în primul lor război cu Anglia şi, din această cauză, îngrozitor de slăbite din punct de vedere militar. Pe deasupra, Portugalia a avut înţelepciunea să plătească la preţ forte, prin livrări de sare, pacea care plutea în sfârşit prin aer.

Lucrarea lui Evaldo Cabral de Mello face oarecum verosimilă o tradiţie tenace care pretinde că, în tinereţe, Garibaldi, angajat în aventura războaielor braziliene (de data aceasta, prin 1838, cu prilejul răscoalei „zdrenţăroşilor”, *Fa-roupillias*), ar fi învăţat aici secretele unui război unic în felul său: te aduni într-un punct, venind pe zece drumuri deosebite, izbeşti puternic, apoi te

risipeşti din nou, cât se poate de repede şi în linişte, şi te năpusteşti asupra altui punct. Acesta este războiul pe care îl va practica în Sicilia în 1860, după debarcarea „celor o mie” – Dar *guerra de matto* nu este caracteristic numai pentru Brazilia. Guerilla există şi astăzi şi cititorul poate face şi el apropieri cu exemple recente. Garibaldi ar fi putut-o învăţa şi în altă parte decât în Brazilia, în Canada franceză, pe vremea războaielor engleze, un ofiţer din trupele regulate judeca sever războiul de ambuscadă purtat de canadienii francezi, compatrioţii lui, pândindu-şi duşmanul aşa cum se pândeşte vânatul mare: „Asta nu este război, spunea el, este asasinat” 9 l în Europa, dimpotrivă, în apropierea regiunilor centrale, războaiele se fac cu tămbălău mare, cu mari desfăşurări de trupe care se mişcă savant şi disciplinat. În secolul al XVII-lea, războiul este, prin excelenţă, un răz

65

urma China de evoluează ştie, fără > n secolul al pe continent ca «? Pţ pe europeann] î2

? a) Pe *istoric*ul 3 Sfizi Orbesc S, 1 Venit de faze ca atare f. englez a îicn”? n-ex. Pe „*enmmm*

1

eforturi incredibile” 96. Promovarea socială fiind dificilă şi îndelung dorită, este normal ca noii aleşi, întotdeauna puţini, să reprezinte adesea altceva decât o nouă întărire a ordinii sociale existente. Chiar în micile oraşe din Marehe, pe care le controlează de sus Statul Pontifical, o nobilime restrânsă, care ţine la prerogativele ei, nu acceptă decât integrări lente ce nu pun niciodată în pericol statutul social în vigoare97. Nu e de mirare, deci, că materialul social care se toarnă în formele economiei-univers pare până la urmă să se muleze trainic, să se solidifice în ele şi să facă un corp comun. El poate oricând să se adapteze circumstanţelor care îl constrâng şi pentru a adapta circumstanţele, în funcţie de echilibrul propriu. Aşa încât a trece într-un alt cerc al economiei-univers înseamnă a trece, sincron, de la munca salariată la iobăgie

şi sclavie, şi asta timp de secole. Ordinea economică se construieşte neîncetat, într-un chip destul de monoton, în acord cu necesităţile economice de bază. Odată împărţită, în cadrul diviziunii internaţionale a muncii, fiecare sarcină creează un sistem propriu de control, iar acest control articulează, comandă societatea. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, aflată în centrul economiei, Anglia este ţara în care munca salariată impregnează simultan zona rurală şi activităţile urbane; în curând nu-i mai scapă nimic. Pe continent, munca salariată, prin extinderea ei mai mult sau mai puţin importantă, dă măsura gradului de modernitate atins, dar meşteşugarii independenţi continuă să fie numeroşi; arendaşul ocupă încă un loc considerabil: el este rodul unui compromis între fermier şi iobagul de altă dată; ţăranii cu proprietăţi mici se înmulţesc în Franţa revoluţionară... în sfârşit, iobăgia, plantă vivace, se întinde în Europa de est *re*-feudalizată ca şi în Balcanii turciţi, iar sclavia îşi face, începând din secolul al XVI-lea, intrarea senzaţională în Lumea Nouă, ca şi cum to

68

tul ar trebui să înceapă de la capăt, pornind din planul zero. De fiecare dată, societatea răspunde astfel unei obligaţii economice diferite şi se pomeneşte încătuşată de aceasta prin chiar adaptarea ei, incapabilă de a ieşi rapid din cadrul soluţiilor odată construite. Ea are deci, în funcţie de loc, o structură sau alta, deoarece reprezintă *soluţia* sau *o soluţie* posibilă”, cea mai bine adaptată la tipurile particulare de producţie cu care este confruntată” 98.

Este de la sine înţeles că această adaptare a socialului la economic nu este deloc mecanică sau automată, că există imperative de ansamblu, dar şi aberaţii şi libertăţi, diferenţe notabile, în funcţie de culturi, şi chiar de mediile geografice deosebite. Nicio schemă nu corespunde în întregime şi perfect realităţii. De mai multe ori am atras atenţia asupra cazului exemplar al Venezuelei”. Aici, odată cu descoperirea europeană, totul

începe aproape din planul zero. La mijlocul secolului al XVI-lea, în acest ţinut întins trăiesc cam 2000 de albi şi 18.000 de indigeni. Exploatarea perlelor pe litoral durează doar câteva decenii. Exploatarea minelor, în special a minelor de aur de la Yaracuy, prilejuieşte un prim intermezzo sclavagist: indieni, prizonieri de război, şi negri importaţi, nu prea numeroşi. Prima reuşită se datorează creşterii vitelor şi se înregistrează mai ales în întinsele *llanos* din interior, unde câţiva albi, proprietari şi seniori, şi păstorii indieni călăreţi formează o societate primitivă cu înfăţişare feudală. Mai târziu, mai ales în secolul al XVIII-lea, plantaţiile de arbuşti de cacao din zona de litoral atrag din nou după sine folosirea muncii sclavilor negri importaţi. Avem a face cu două Venezuele, una „feudală", alta „sclavagistă", prima dezvoltându-se în avans faţă de cea de a doua. Este notabil, totuşi, faptul că, în secolul al XVIII-lea, sclavi negri în număr relativ mare sunt încorporaţi în ha*ciendas di*n ll*anos.* Şi, de asemenea, că societatea colonială din Venezuela, cu oraşele ei răsă

69

Este între-încă cu ierburi sau care să fi f să-şi ia viaţa! în p? J fost! sociale de se completează

Proble «ei. Modali re. Se leagă?

J

a lemnul foarte

— or «aril de seba;

zona în frunte" primul rând o ieShl" Cf italmul *mmm*

70

I

I fier nu pentru a-şi asuma întreaga răspundere, ci pentru a se plasa în punctele strategice care controlează sectoarele cheie ale acumulării. Şi faptul că acest lanţ, hotărât ierarhizat, îşi adaugă tot timpul noi verigi, constituie motivul pentru care orice evoluţie socială legată de ansamblu este atât de lentă? Sau, ceea ce înseamnă acelaşi lucru, aşa cum sugerează Peter Laslett, motivul este că cele mai multe sarcini economice obişnuite sunt

grele, apăsând trudnic spinarea omului102. Şi că s-au găsit întotdeauna privilegiaţi (cu motivaţii diferite) care să arunce în spinarea altuia aceste grele îndatoriri, necesare vieţii tuturor.

Ordinea culturală

Culturile (sau civilizaţiile: cele două cuvinte, orice s-ar spune, pot fi folosite unul în locul celuilalt, în majoritatea cazurilor) sunt şi o ordine care organizează spaţiul, în aceeaşi măsură ca economiile. Ele coincid cu acestea (mai ales pentru că *ansamblul* unei economii-univers, în toată complexitatea ei, *tinde* să împărtăşească o aceeaşi cultură, cel puţin anumite elemente ale aceleiaşi culturi, în opoziţie cu economiile-univers învecinate) dar ele se şi deosebesc: hărţile culturale şi hărţile economice nu se suprapun întocmai, şi lucrul acesta este logic. Dacă n-ar fi decât faptul că o cultură rezultă dintr-o interminabilă durată care depăşeşte cu mult longevitatea, impresionantă totuşi, a economiilor-univers. Ea este cel mai bătrân personaj al istoriei oamenilor: economiile se înlocuiesc una pe alta, instituţiile politice se sfărâmă, societăţile se succed, dar civilizaţia îşi continuă drumul. Roma s-a prăbuşit în secolul al V-lea al erei noastre, Biserica romană o continuă până la noi. Hinduismul, ridicându-se împotriva Islamului în secolul al XVIII-lea, a deschis o spărtură prin care s-a strecurat cucerirea engleză, dar lupta dintre

72

cele două civilizaţii se desfăşoară încă sub ochii noştri, cu toate consecinţele ei, în timp ce Imperiul englez al Indiilor s-a prăbuşit de o treime de secol. Civilizaţia este bătrânul, patriarhul istoriei omenirii.

În centrul oricărei civilizaţii se afirmă valorile religioase. O realitate care vine de departe, de foarte departe. În evul mediu şi mai târziu, biserica luptă împotriva camerei şi a domniei banului pentru că ea reprezintă o epocă revolută, cu mult anterioară capitalismului, şi nu suportă noutatea. Totuşi, realitatea

religioasă nu reprezintă, ca atare, cultura, care este şi spirit, şi stil de viaţă, în toate sensurile termenului, şi literatură, artă, ideologie, conştientizare... Cultura este constituită dintr-o mulţime de bunuri, materiale şi spirituale.

Şi pentru ca totul să fie şi mai complicat, ea este, în acelaşi timp, societate, politică, expansiune economică. Ceea ce nu izbuteşte să facă societatea, ajunge să facă cultura; ceea ce economia ar face de la sine, este limitat în posibilităţi de către cultură, şi aşa mai departe. De altfel, nu există limită culturală re-cognoscibilă care să nu fie dovada unei mulţimi de procese ajunse la împlinire. În spaţiul cronologic al acestei cărţi, frontiera Rinului şi Dunării reprezintă o frontieră culturală prin excelenţă: de o parte, vechea Europă creştină; de cealaltă, o „periferie creştină”, ceva mai nouă. Dar atunci când apare Reforma, ea este aproape aceeaşi eu falia de-a lungul căreia se stabilizează schisma creştină: protestanţi, de o parte; catolici, de cealaltă. Şi este cu totul limpede că ea este vechea limită, vechiul *limes* al Imperiului roman. Multe alte exemple ar vorbi o aceeaşi limbă, ca să nu amintim decât de expansiunea artei romane şi artei gotice care, în afara unor excepţii care confirmă regula, aduc deopotrivă mărturii în favoarea unei unităţi culturale crescânde a Occidentului.

73

Într-adevăr o cultură-univers, o civilizaţie-univers.

Prin forţa lucrurilor, civilizaţia-univers şi economia-univers pot să se întâlnească şi să se întrajutoreze. Cucerirea Lumii Noi este şi o expansiune a civilizaţiei europene, sub toate formele ei, această expansiune sprijinind, garantând expansiunea colonială. Chiar în Europa, unitatea culturală înlesneşte schimburile economice, şi viceversa. Prima apariţie a goticului în Italia, în oraşul Siena, este un import nemijlocit făcut de marii negustori sienezi care frecventau târgurile din Champagne. El atrage după sine reconstruirea tuturor

faţadelor din marea piaţă centrală a oraşului; Marc Bloch vedea în unitatea culturală a Europei creştine din evul mediu una din cauzele penetrabilităţii ei, a aptitudinii ei pentru schimburi, lucru ce rămâne adevărat şi după evul mediu.

Bunăoară, scrisoarea de schimb, principala armă a capitalismului negustoresc occidental, circulă aproape exclusiv în limitele creştinătăţii, chiar în secolul al XVIII-lea, fără a le depăşi spre Islam, spre Moscovia sau spre Extremul Orient. Au existat, desigur, în secolul al XV-lea, scrisori de schimb genoveze asupra unor pieţe negustoreşti din Africa de Nord, dar cel care le subscrie este un genovez sau un italian, iar cel care le primeşte este un negociant creştin de la Oran, Tlemcen sau Tunis 103. Totul se petrece, astfel, între cunoscuţi. La fel, în secolul al XVIII-lea, returul prin scrisori de schimb de la Batavia lo”. din Indiile engleze sau din insula France 105 rămâne o operaţie între europeni; ei se află la cele două capete ale călătoriei. Scrisorile de schimb veneţiene pentru Levant există, dar sunt, cel mai adesea, trase *asupra* sau *de către* bailul veneţian din Constantinopol10G. A ieşi din cercul cunoştinţelor, dintre negustori supuşi aceloraşi principii şi aceloraşi jurisdicţii, ar însemna a spori numărul

74

riscurilor dincolo de o limită rezonabilă. Şi totuşi, aici nu este vorba de un obstacol tehnic, ci, într-adevăr, de o aversiune culturală deoarece există în afara Occidentului circuite dense şi eficiente de scrisori de schimb, de care se folosesc negustorii musulmani, armeni sau indieni. Aceste circuite se opresc, şi ele, la marginea respectivelor culturi. Tavernier explică în ce fel se poate transporta banul – din piaţă în piaţă, prin scrisori succesive ale *banyanilor*, de pe orice piaţă din India până în Levantul mediteranean. Acesta este ultimul releu. Aici graniţele şi piedicile civilizaţiilor-univers şi economiilor-univers se confundă.

În schimb, în *interiorul* oricărei economii-univers, cartografiile culturii şi economiei pot să fie amplu

diferenţiate şi, câteodată, să se opună. Centrarea zonelor economice şi, respectiv, a zonelor culturale ne arată semnificativ acest lucru. În secolele XIII, XIV, XV, nu Veneţia şi nu Genova, regine ale comerţului, sunt cele care îşi impun legea civilizaţiei Occidentului. Cea care dă tonul este Florenţa: ea creează, ea lansează Renaşterea; în acelaşi timp, ea îşi impune dialectul – toscan – literaturii italiene. În acest domeniu, dialectul veneţian, atât de viu, apt a *priori* pentru o ase-l menea cucerire, nici măcar nu a încercat-o. Să căutăm motivul în faptul că un oraş economic victorios sau un stat în mod prea evident dominant nu poate să le aibă pe toate odată? în secolul al XVII-lea, Amsterdamul triumfă, dar centrul Barocului care invadează Europa este, de data aceasta, Roma, la rigoare Madridul. În secolul al XVIII-lea, Londra nu va prelua nici ea, în mai mare măsură, sceptrul cultural. Abatele Le Blanc, care vizitează Anglia între 1733 Şi 1740, vorbind despre Christopher Wren107, arhitectul catedralei Sfântul Paul, observă că „exceptând proporţiile pe care nu le-a prea respectat, (el) n-a făcut altceva decât să reducă Planul Sfântului Petru de la Roma la două

75

6. IMITAŢII ALE VERSAILLES-ULUI ÎN EUROPA SECOLULUI AL XVIII-LEA

Această hartă ci numeroaselor copii ale palatului de la Versailles, din Anglia până în Rusia şi din Suedia până la Neapole, dă măsura întâietăţii culturale franceze în Europa Luminilor (*După* Louis *Reau*, L'Europe française au SIS – de des Lumières, 1935, *p. 279*).

treimi din mărimea lui”. Urmează comentarii nu prea admirative cu privire la casele englezeşti de ţară care sunt, „şi ele, făcute după gustul italienesc, dar acesta nu a fost aplicat întotdeauna corect” 108. În acest secol al XVIII-lea, într-o mai mare măsură decât cultura italiană, în Anglia pătrund aporturile unei Franţe strălucitoare pe plan cultural, căreia i se recunoaşte supremaţia spiritului, artei şi modei, neîndoielnic în chip de consolare pentru faptul că

nu deţine sceptrul lumii... Englezii iubesc îndestul limba noastră încât să le placă a-l citi, pe Cicero chiar, în franţuzeşte” 10!), scrie tot abatele Le Blanc. Şi sâcăit de faptul că i se tot bate capul cu numărul mare de servitori francezi care se găsefsc la Londra, el ripostează: „De găsiţi la Londra atâţia francezi să vă slugărească, asta se întâmplă din pricina că oame

76

nii de pe la voi au mania să fie îmbrăcaţi, frizaţi şi pudraţi ca noi. Ei sunt morţi după moda noastră şi plătesc scump pe cei care îi învaţă să se împodobească ca «Ridiculele» – noastre” *illJ*. Aşadar, Londra, aşezată în centrul lumii, în pofida strălucirii propriei culturi, face în acest plan tot mai multe concesii şi împrumută tot mai mult de la Franţa. De altfel, nu întotdeauna cu plăcere, căci avem cunoştinţă, prin 1770, de o societate a *antigalicanilor*, „al căror cel dintâi legământ este de a nu se sluji în îmbrăcăminte de niciun lucru de fabricaţie franceză” *Ul*. Dar ce poate face o societate împotriva mersului modei? Anglia, înălţată de progresul ei, nu ştirbeşte regalitatea intelectuală a Parisului, şi Europa, întreagă, până la Moscova participă complice la promovarea francezei ca limbă a societăţilor aristocratice şi ca vehicul al gândirii europene. Tot aşa, la sfârşitul secolului al XIX-lea, la începutul celui de al XX-lea, Franţa, cu mult în urma Europei economice, este centrul necontestat al literaturii şi picturii Occidentului; întâietatea muzicală a Italiei, apoi a Germaniei s-a manifestat în epoci în care nici Italia, nici Germania nu dominau economic Europa, iar astăzi încă, formidabilul avans economic al Statelor Unite nu le-a ridicat în fruntea universului literar sau artistic.

Cu toate acestea, şi dintotdeauna, tehnica (şi dacă nu, prin forţa lucrurilor, ştiinţa) se dezvoltă eleotiv în zonele dominatoare ale lumii economice. Arsenalul Veneţiei este, încă în secolul al XVI-lea, centrul tehnicii. Olanda, apoi Anglia moştenesc pe rând acest dublu

privilegiu. El a trecut astăzi în Statele Unite. Dar poate că tehnica este doar corpul, şi nu sufletul civilizaţiilor. Este logic ca ea să fie favorizată de către activităţile industriale şi de către salariile mari din cele mai avansate centre ale economiei. În schimb, poate că ştiinţa nu este privilegiul nici unei naţiuni. Cel puţin

77

aşa părea să fie, încă mai ieri. Astăzi, m-aş îndoi de acest lucru.

Grila economiei-univers este în viod sigur, valabilă

Ca toate tezele care au un oarecare răsunet, grila pe care o propune Wallerstein, şi pe care am prezenttat-o în liniile ei mari şi în principalele aspecte, a dat naştere de la apariţia ei, în 1975, la laude şi la critici. I s-au căutat şi i s-au găsit o mulţime de aplicaţii şi implicaţii: chiar economiile naţionale reproduc schema generală; ele sunt presărate, mărginite cu regiuni autarhice; s-ar putea spune că lumea este presărată cu „periferii”, înţelegând prin aceasta ţinuturi, zone, culoare, economii subdezvoltate, în cadrul restrâns al acestor grile aplicate unor spaţii „naţionale” limitate, am putea găsi exemple în aparentă contradicţie cu teza generală ll2, ca bunăoară Scoţia, „periferie” a Angliei, care demarează, decolează economic la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În ceea ce priveşte eşecul imperial al lui Carol Quintul, din 1577, explicaţia mea ar putea fi de preferat explicaţiei lui Wallerstein; acestuia i s-ar putea chiar reproşa, ceea ce am făcut eu implicit, că prin barele grilei sale nu a băgat de seamă alte realităţi decât pe cele de ordin economic. Întrucât prima carte a lui Wallerstein va fi urmată de alte trei; întrucât cea de a doua, pe care am citit-o în bună parte, în coli, apare; întrucât ultimele două vor ajunge până în epoca contemporană, avem timp să revenim cu privire la temeiul, noutăţile şi limitele unei priviri sistematice, poate prea sistematice, dar care s-a dovedit fecundă.

Şi este important să subliniem tocmai acest succes. Felul în care inegalitatea lumii determină avântul,

implantarea capitalismului, explică faptul că regiunea centrală este silită să se depăşească pe sine, în fruntea oricărui pro

78

ces posibil; că istoria lumii este un cortegiu, o procesiune, o coexistenţă de moduri de producţie pe care tindem prea mult să le privim în succesiunea epocilor istorice. De fapt, aceste moduri de producte diferite sunt înlănţuite unele de altele. Cele mai avansate depind de cele mai înapoiate şi vice-versa: dezvoltarea este cealaltă faţă a subdezvoltării.

Immanuel Wallerstein povesteşte că a ajuns la explicarea economiei-univers căutând o unitate de măsură cât mai amplă şi care să rămână în acelaşi timp coerentă. Dar, evident, în lupta pe care acest sociolog, africanist pe deasupra, o duce împotriva istoriei, sarcina pe care şi-o propune nu este îndeplinită. A diviza în funcţie de spaţiu este un lucru indispensabil. Dar este nevoie şi de o unitate temporală de referinţă. Căci, în spaţiul european, s-au succedat mai multe economii-univers. Sau, mai degrabă, economia-univers europeană, începând din secolul al XIII-lea, şi-a schimbat de mai multe ori forma, şi-a deplasat centrul, şi-a rea-menajat periferiile. În acest caz, nu trebuie oare să ne întrebăm care ar putea fi cea mai lungă unitate temporară de referinţă pentru o economie-univers dată, care să păstreze de-a lungul timpului o coerenţă de netăgăduit, în pofida duratei şi a multiplelor ei schimbări? Fără coerenţă, într-adevăr, nu există măsură, fie că este vorba de spaţiu, fie că este vorba de timp.

ECONOMIA-UNIVERS
FAŢĂ CU DIVIZIUNILE DE TIMP

Timpul, ca şi spaţiul, se divide. Pentru aceste diviziuni, în care excelează istoricii, problema ar fi de a situa mai bine din punct de vedere cronologic şi de a înţelege mai bine aceşti monştri care au fost economiile-univers. Sarcină deloc uşoară, într-adevăr, căci acestea nu acceptă, în lenta lor istorie, decât date aproximative: o

anumită expansiune se poate fixa, în cel mai bun caz, cu o aproximaţie de zece sau douăzeci de ani; pentru a se desăvârşi, o centrare sau o recentrare are nevoie de mai mult de un secol: Bombayul, cedat englezilor de către guvernul portughez în 1665, aşteaptă mai bine de un veac înainte de a înlocui piaţa comercială a Suratului, în jurul căreia s-a învârtit multă vreme activitatea Indiei Occidentale li3. Avem a face, prin urmare, cu istorii desfăşurate cu încetinitorul, călătorii care nu se mai termină şi atât de sărace în accidente revelatoare încât riscăm să le reconstituim greşit traiectoria. Aceste corpuri uriaşe, cvasi-imobile, înfruntă timpul: istoria are nevoie de secole pentru a le construi şi pentru a le dărâma.

O altă dificultate constă în faptul că istoria conjuncturală ne oferă şi îşi impune serviciile, ea fiind singura în stare să ne lumineze drumul. Dar ea este interesată cu mult mai mult de timpii şi de mişcările scurte decât de fluctuaţiile şi oscilaţiile lente care sunt „indicatorii” de care avem noi nevoie. Va trebui, prin urmare, ca, într-o explicaţie prealabilă, să depăşim aceste mişcări scurte, de altfel cele mai uşor de reperat şi interpretat.

Ritmurile conjuncturale

Sunt vreo cincizeci de ani de când ştiinţele umaniste au descoperit adevărul că orice formă de viaţă socială fluctuează, oscilează urmând mişcări *periodice*, reluate la infinit. Aceste mişcări, armonizate sau în conflict unele cu altele, amintesc de buclele şi beţişoarele tremurate cu oare ne-am început ucenicia şcolară. G.H. Bousque*t în* spunea, încă din 1923: „Diferitele înfăţişări ale mişcării sociale [au] o formă ondulată, ritmică ce nu este invariabilă şi nu variază în mod regulat, ci cu perioade în care intensitatea [lor] scade sau creşte”. Prin „mişcare socială” trebuie să înţelegem orice mişcare care însufleţeşte o societate, ansamblul acestor miş

80

cari constituind *conjunctura* sau, mai degrabă,

conjuncturile. Căci există o mulţime de conjuncturi, care afectează economia, politicul, demografia, dar şi procesele de receptare a realităţii, mentalităţile colective, o criminalitate cu nivelele ei maxime şi minime, succesivele şcoli artistice, curentele literare, chiar moda (cea vestimentară, atât de fugace în Occident încât e de competenţa evenimenţialului strict). Serios studiată, dacă nu chiar dusă până la ultimele sale concluzii, a fost numai conjunctura economică. Istoria conjuncturală este, prin urmare, foarte complexă, şi incompletă. Şi ne dăm seama de acest lucru atunci când încercăm să tragem concluzii.

Deocamdată, să ne ocupăm numai de conjunctura economică, mai ales de cea a preţurilor, care a deschis un uriaş domeniu de cercetare. Teoria ei a fost formulată de către economişti prin anii 1929 – 1932, pornind de la date ale actualităţii. Istoricii i-au urmat pas cu pas: datorită nouă, s – a făcut încetul cu încetul lumină, tot mai adânc în noaptea trecutului. Au fost puse în evidenţă o seamă de noţiuni, cunoştinţe, un întreg limbaj. Mişcarea oscilantă de ansamblu a fost împărţită în mişcări specifice, fiecare dintre ele fiind deosebită printr-un indicativ, o perioadă, o eventuală semnificaţie 115.

Mişcarea sezonieră care, ocazional, mai joacă încă un rol (ca pe vremea secetei din vara anului 1976) se pierde de obicei în adâncimea economiilor noastre de astăzi. Dar ea nu era altă dată atât de ştearsă, ba dimpotrivă. Recoltele proaste sau lipsurile puteau, în câteva luni, să dea naştere unei inflaţii comparabile cu revoluţia preţurilor de pe tot parcursul secolului al XVI-lea! Un asemenea lucru îi condamna pe cei săraci la o viaţă cât se poate de modestă, până la viitoarea recoltă. Mişcarea avea o singură parte bună: se pierdea repede. După furtună, cum spunea Witold Kula, ţăranul polonez, ca un melc, ieşea iar din cochilie 116.

Celelalte mişcări, se spune de preferinţă *cicluri*, implică durate cu mult mai lungi. Pentru a le deosebi, li s-au atribuit nume de economişti: *Kitchin-ul* este un ciclu

scurt de 3 – 4 ani; *Juglar-ul,* sau ciclul intradecenal (nebunia economiei de vechi regim) durează de la 6 la 8 ani; *Labrousse-ul* (i se mai spune *inter-ciclu* sau ciclu *interdecenal*) durează de la 10 la 12 ani, chiar mai mult; el este format din partea descendentă a unui Juglar (adică 3 sau 4 ani) şi dintr-un Juglar complet, care ratează mişcarea de ascensiune şi rămâne, drept urmare, staţionar. Cu alte cuvinte, suma unei jumătăţi de Juglar şi a unui Juglar întreg. Exemplul clasic de *Labrousse* este interciclul care îşi impune depresiunea şi stagnarea din 1778 până în 1791, în pragul Revoluţiei franceze, la a cărei dezlănţuire a contribuit cu siguranţă. Hiperciclul sau *Kuznets-ul*, dublu ciclu de Juglar ar dura, cât îl priveşte, vreo douăzeci de ani. *Kondrairieff*-ul 117 îşi adjudecă o jumătate de secol sau mai mult: un Kondratrieff începe, de pildă, în 1791, culminează către 1817 şi dă înapoi până în 1851, aproape în pragul a ceea ce, în Franţa, va fi cel de-al Doilea Imperiu (1853 – 1870). În sfârşit, nu există o mişcare ciclică mai lungă decât *trendul* secular, atât de puţin studiat de fapt, şi cu privire la care voi reveni pe larg, neîntârziat. Atâta vreme cât acesta nu va fi cercetat cu exactitate şi atâta vreme cât importanţa sa nu va fi evidenţiată corespunzător, istoria conjuncturală, în ciuda atâtor lucrări pe care le-a inspirat, va rămâne îngrozitor de incompletă.

Bineînţeles, toate aceste cicluri sunt contemporane, sincrone; ele coexistă, se amestecă, îşi unesc mişcările sau şi le retrag din oscilaţiile ansamblului. Dar, printr-un procedeu facil din punct de vedere tehnic, putem diviza mişcarea globală în mişcări particulare, putem face să dispară una sau alta dintre ele în beneficiul exclusiv al unei mişcări privilegiate pe care dorim s-o punem în evidenţă.

82

De la început, problema hotărâtoare este *se* a şti dacă aceste cicluri, pe care le-a detectat observarea economiei *actuale*, există sau nu în economiile vechi, preindustriale. Au existat, de pildă, Konidratieffi înainte de 1791? Un istoric ne spune, cu prea multă maliţie, că din

momentul în care cauţi cutare sau cutare formă de ciclu înainte de secolul al XIX-lea, eşti aproape sigur că o să şi dai de ea 118. O asemenea punere în gardă este folositoare, dar nu trebuie să tăgăduim importanţa mizei. Într-adevăr, dacă ciclurile de astăzi se aseamănă îndestul de mult cu ciclurile de ieri, se pune în evidenţă o anumită continuitate între economiile vechi şi economiile noi: e posibil să fi acţionat nişte reguli asemănătoare pe care să le regăsim amestecate în experienţele actuale. Dar dacă evantaiul fluctuaţiilor se deschide în alt chip, dacă acestea acţionează într-un alt

7. CUM POT FI DESCOMPUSE PREŢURILE ÎN DIFERITE MIŞCĂRI

Pe acest *grafic* sunt *suprapuse* trei *înregistrări* diferite *ale preţului unui* setier *de grâu în Halele Parisului*:

— Linia punctată *reprezintă* mişcarea *lunară*. Destul *de* calmă în *anii normali*, ea *îşi ia* zborul *în* anii *de lipsuri şi în* cei *în care* legătura *de* la *o* recoltă *la* alta *se face greu*;

— *Linia continuă înregistrează mişcarea în trepte a mediilor* anuale calculate *pe ani-recolia* (*auqust-iulie*): anii *proşti*

(*din 1648 – 1649 până în 1962 – 1653*; *Fronda*; *1661 – 1662*; *urcarea pe tron a lui Ludovic al XIV-lea*) *alternează cu recolte bune*;

— Punctele mari *marchează* mişcările *ciclice* calculate *pe* baza valorilor *medii* mobile *pe* şapte *ani* (din *1645 – 1616*

Şi din *165*6 – 1657 până *la 1668 – 1669*. Trecerea *la mişcările* acestea ciclice *ample* încorporează *fluctuaţiile* preţurilor *în evoluţiile trendului secular*.

83

fel unele în raport de celelalte, atunci ar fi posibil să observăm o evoluţie semnificativă.

Eu nu cred, prin urmare, că detectarea de către Pierre Chaunu a unor cicluri Kitchin în traficul din secolul al XVI-lea al portului sevillan este un detaliu lipsit de importanţă 119.

Sau că ciclurile Kondratieff care se succed în curbele preţului cerealelor şi pâinii la Köln 12°, între 1368 şi 1797, nu aduc o dovadă hotărâtoare cu privire la această problemă primordială a continuităţii...

Fluctuaţii şi spaţii de rezonanţă

Preţurile (pentru epocile preindustriale, se folosesc mai ales preţurile cerealelor) variază fără oprire. Aceste fluctuaţii, care pot fi observate timpuriu, sunt, în Europa, semnul construirii unei reţele de pieţe, cu atât mai mult cu cât fluctuaţiile apar aproape sincron pe spaţii destul de întinse. Europa secolelor XV, XVI şi XVII, deşi departe de a realiza un acord perfect, se supune cât se poate de limpede 4; unor ritmuri de ansamblu, unei ordini.

Şi tocmai lucrul acesta a făcut ca istoricul preocupat de problema preţurilor şi salariilor să-şi piardă curajul: el încerca să reconstituie serii inedite dar, odată treaba încheiată, se pomenea în faţa unui cântec cunoscut. O anchetă ajunge la o concluzie, ancheta următoare repetă acelaşi lucru. Harta alăturată, reprodusă după *Cambridge Modern Economic Histor*y în scoate în evidenţă armonizări de acest fel, ca şi cum valuri de preţuri, unele înălţându-se, altele coborând, s-ar propaga prin spaţiul european, atât de limpede încât urma lor ar putea fi desenată la sol, asemenea deplasării curbelor izobare de pe hărţile meteorologilor. Frank C. Spooner a încercat să reprezinte acest proces şi graficul pe care l-a conceput el semnalează destul de bine problema, chiar dacă nu o re

84

zolvă. Într-adevăr, pentru a rezolva, ar trebui detectat epicentrul valurilor în mişcare, presupunând că există un epicentru. Este verosimil acest lucru? Pentru Pierre Chaunu „dacă există o primă eboşă a unei economii-univers în secolul al XVI-lea... universalitatea fluctuaţiilor [pare] să ia naştere undeva între Sevilla şi Vera Cruz” 122. Dacă ar fi să aleg, eu aş vedea vibraţia aceasta conjuncturală, dacă nu născându-se, atunci repercutându-se, pornind de la An vers, oraşul de pe Escaut fiind pe

atunci în centrul schimburilor Europei. Dar poate că realitatea e prea complicată pentru a admite un singur centru, oricare ar fi el.

Aceste preţuri care fluctuează aproape împreună sântr în orice caz cea mai bună dovadă a corelaţiei unei economii-univers pătrunsă de schimbul monetar şi care se dezvoltă sub semnul acţiunii, încă de pe atunci organizatoare, a capitalismului. Rapiditatea propagării lor, a „echilibrării" lor este dovada eficienţei schimburilor, la viteza pe care o îngăduiau mijloacele de transport ale timpului. Viteză derizorie pentru noi. Dar, la încheierea fiecărui târg internaţionali, curieri speciali zoreau, făcând să crape caii sub ei, spre marile pieţe negustoreşti, ducând veşti folositoare, situaţia cotelor şi, pe deasupra, pachete de scrisori de schimb, altfel sortite să alerge cu poşta. Iar veştile rele, mai ales cele care dau ştire despre o foamete locală sau despre un faliment negustoresc, oricât de departe s-ar petrece, au aripi. În septembrie 1751, la Livorno, port activ, dar fără îndoială departe de centrul vieţii europene 123, „marele număr de falimente ivite în deosebite oraşe au pricinuit o pagubă însemnată negoţului acestuia, şi, de curând, a mai avut pante de o pierdere din bancruta pe care domnii Leake şi Prescot au suferit-o la Peitersfourg, şi care se vorbeşte că ar fi de cinci sute de mii ruble. Lumea se teme ca el [comerţul oraşului Livorno] să nu sufere tot atâta de mult de pe urma hotărârii pe care au luat-o genovezii să

85

Beauvais: «Paris ep. ozay-en-Erie

Beauvais Rozcy

Lwów

8. I.

1 & 40

55 1560

8. II.

8. EXISTA UNDE DE PROPAGARE A PREŢURILOR?

Crizele griului în Europa, 1639 – 1660.

În primul grafic, conceput şi *realizat de Frank Spooner* (CamOridge Economic History, 1967, IV, p. 468), cercurile *negre arată nivelele de maximum ale celor patru crize succesive*; acestea *bântuie întreg spaţiul european, de la Atlantic până în* Polonia. Baza *100 este calculată între* ultimul *trimestru al anului* 1639 şi *primul trimestru al anului* 1641. Cel *de al doilea grafic* (*Laboratorul* ficole des Hautes Études, Paris) *reprezintă mai schematic aceleaşi unde de preţuri*.

restabilească toate scutirile privind portul Genovei". Asemenea noutăţi constituie dovada palpabilă a unităţii, şi cu atât mai mult a unităţii conjuncturale europene. Aici, totul mişcă aproape în aceeaşi cadenţă.

Dar cel mai ciudat lucru este că ritmul con-iuncturii ei transcende limitele stricte ale economiei-uinivers europene, că, încă pe atunci, aceasta are, în afara sferei ei, o anumită forţă de telecomandă. În secolul al XVI-lea, preţurile moscovite, în măsura în care le putem bă – lui, se aliniază la cele occidentale, probabil Prin intermediul metalului Americii care, aici

87

ca şi aiurea, acţionează ca o „curea de transmisie". Toit aşa şi din aceleaşi motive, preţurile otomane se pun de acord cu cele din Europa. America, cel puţin Noua Spanie şi Brazilia, în care preţurile fluctuează, urmează şi ea acest model îndepărtat. Louis Dermigny spune chiar următoarele: „Acea corelaţie Atlantic – pacific pusă în evidenţă de Pierre Chaunu 124 nu funcţionează decât în cazul Manilleil25. Preţurile europene au transmis într-adevăr ritmurile lor, chiar dincolo de ruta galionului de Manilla, până la Macao îndeosebi. Şi ştim, după studiile lui Aziza Hazan, că inflaţia europeană din secolul al XVI-lea a avut ecou şi în India, cu un decalaj de vreo douăzeci de ani126.

Interesul pe care-l prezintă asemenea con –, stătări este limpede: dacă ritmul preţurilor impuse sau retransmise este într-adevăr un semn de dominaţie sau de

supunere, aşa cum socotesc eu, atunci raza economiei-univers creată pornind din Europa depăşeşte foarte devreme limitele cele mai ambiţioase ce i se pot atribui. Acest lucru ne îndreaptă atenţia asupra antenelor pe care o economie-univers cuceritoare le lansează dincolo de limitele ei, ca nişte adevărate linii electrice de înaltă tensiune, şi cu privire la care comerţul cu Levaintul reprezintă cel mai bun exemplu. Există tendinţa (inclusiv la I. Wallerstein) de a subestima aceste tip de schimburi, de a le caracteriza drept neglijabile deoarece privesc exclusiv obiectele de lux, într-atâta incit ar putea fi suprimate fără ca acest lucru să dăuneze în vreun fel vieţii de fiecare zi a oamenilor. Fără îndoială că este aşa. Dar, plasată în inima capitalismului celui mai sofisticat, ele au *consecinţe* care îşi întind ramificaţiile spre viaţa cea mai comună. Asupra preţurilor, dar nu numai asupra lor. Iată un fapt care ne îndreaptă atenţia, încă odată, spre monedă şi spre metalele preţioase, instrumente de dominaţie, arme de luptă, într-o măsură mai mare decât se admite de obicei.

Trendul secular

Pe lista ciclurilor, recordul de durată revine *trendului* secular, tendinţei seculare, neîndoielnic cel mai neglijat dintre toate ciclurile, într-o anumită măsură deoarece economiştii nu se interesează în general decât de conjunctura scurtă: „o analiză de perioadă lungă, strict economică, nu are sens”, scrie André Marchal127. Într-o anumită măsură deoarece mersul lui lent îl ascunde privirii. El se prezintă ca o podea pe care se sprijină ansamblul preţurilor. Faptul că podeaua este uşor înclinaită, în jos sau în sus, sau că rămâne la orizontală, se observă mai puţin, câtă vreme celelalte mişcări ale preţurilor, cele ale conjuncturii scurte, îşi suprapun curbele cu mult mai frământate, cu creşteri şi coborâri abrupte, pe această linie de bază. Să fie oare *trendul* secular într-un fel, doar rămăşiţa celorlalte mişcări, ceea ce rămâne atunci când, prin calcul, le elimini pe acestea?

Nu riscăm oare (la fel ca în cazul fazelor A şi B ale lui Simiand, dar cu o cu totul altă amploare cronologică) să ascundem problemele reale, promovându-l la rangul de „indicator” (nu zic încă de cauză eficientă)? Dar chiar există *trendul* secular?

Nu un singur economist, nu un singur istoric ar fi poate gata să răspundă nu. Sau, socotesc eu, să se comporte, pur şi simplu, ca şi cum n-ar exista. Dar dacă aceşti prudenţi şi sceptici greşesc? Apariţia unei crize lungi, anormale, deconcertante, limpede de prin 1974, dar începută înainte de această dată, a îndreptat dintr-odată atenţia specialiştilor asupra duratei lungi. Leon Dupriez a deschis focul prin tot mai multe avertismente şi constatări. Michel Lutfalla vorbeşte chiar despre „o întoarcere la Kondratieff”. În ce îl priveşte, Rondo Cameron 128 propune cicluri, botezate de el „logistice”, având o durată de 150 – 350 de ani. Dar, lăsând de o parte denumirea, cu ce se deosebesc acestea, cu adevărat, de *trendul* se

89

cular? Momentul este, prin urmare, prielnic pentru a risca o pledoarie în favoarea *trendului* secular.

Nu prea perceptibil în durata clipei, dar văzându-şi potolit de drum, mereu în aceeaşi direcţie, *trendul este un proces cumulativ*. El se amplifică pe sine însuşi; totul se petrece ca şi cum el ar ridica încetul cu încetul masa preţurilor şi activităţilor economice până la un moment în care, în sens invers, se porneşte să opereze în vederea unei scăderi generale a lor, imperceptibilă, lentă, dar îndelungată. An de an, abia dacă are vreo însemnătate; secol de secol, el se dovedeşte a fi un actor important. Astfel, dacă am încerca să măsurăm mai bine *trendul* secular şi să-l suprapunem sistematic istoriei europene (aşa cum Wallerstein i-a suprapus schema spaţială a economiei-univers), ar fi posibil să desprindem anumite explicaţii privind curentele economice care ne poartă cu ele, pe care le suportăm, încă astăzi, fără a fi în stare nici să le înţelegem foarte exact, nici să le aplicăm remedii

sigure. Nu am, bineînţeles, nici intenţia, nici posibilitatea de a improvdza o teorie a *trendului* secular. Cel mult, voi încerca să reiau datele lucrărilor clasice ale lui Jenny Griziotti Krestehmann129 şi Gaston Imbert130 şi să scot în evidenţă eventualele consecinţe. Un fel de a ne fixa problemele, şi nu de a le rezolva.

Un ciclu secular, ca orice alt cidlu, are un punct de plecare, o culminaţie şi un punct de sosire, dar determinarea lor, dat fiind traseul slab accidentat al curbei seculare, rămâne destul de aproximativă. Vom spune, gândindu-ne la vârfurile lui, circa 1350, circa 1650... *În ceea ce priveşte Europa*, după datele admise actualmente 131, deosebim patru cicluri seculare succesive: 1250 (1350) 1507 – 1510; 1507 – 1510 (1650) 1733 – 1743; 1733 – 1743 (1817) 1896; 1896 (1974?) ...

Prima şi ultima dată marchează începutul creşterii şi sfârşitului descreşterii fiecărui ciclu;

90

data mediană, dintre paranteze, semnalează punctul culminant, locul de răsturnare a tendinţei seculare, ceea ce e tot una cu al *crizei*.

Dintre toate aceste repere cronologice, primul este, de departe, cel mai puţin sigur. Eu aş alege ca punct de plecare începutul secolului al XII-lea, mai degrabă decât anul 1250. Dificultatea vine de la faptul că înregistrarea preţurilor, foarte imperfectă în acele timpuri îndepărtate, nu ne dă nicio certitudine. Dar începuturile expansiunii zonelor rurale şi oraşelor Occidentului, expediţiile cruciate ne-ar îndemna să împingem cu cel puţin cincizeci de ani mai înainte începutul avântului european.

Asemenea discuţii şi asemenea precizări nu sunt zadarnice: ele ne arată dinainte cât de greu este să dăm o sentinţă privind durata comparată a acestor cicluri, atunci când dispunem numai de trei cicluri seculare şi când cel de-al patrulea (dacă nu cumva ne înşelăm cu privire la data rupturii din 1970) se găseşte la jumătate de drum. Se pare totuşi că aceste interminabile valuri de fund au

tendinţa de a se scurta. Trebuie oare să atribuim fenomenul unei accelerări a istoriei, căreia i se acordă cu uşurinţă un credit mare, şi chiar prea mare, aşa cum se acordă de obicei celor bogaţi?

Dar nu asta este problema. Problema, repet este de a afla dacă aceste mişcări, ilizibile pentru contemporani, înregistrează, sau cel puţin lămuresc, destinul de durată lungă al economiilor-univers; dacă acestea din urmă, în ciuda ponderii şi duratei lor, sau tocmai datorită ponderii şi duratei lor, ajung la aceste mişcări, le întreţin, le suportă şi, explicându-le, se explică pe sine. Ar fi prea frumos să fie aşa. Fără a forţa explicaţia şi pentru a scurta discuţia, mă limitez la punotele de observaţie succesive pe care le oferă vârfurile din 1350, 1650, 1817 şi 1973 – 74. În principiu, aceste puncte de observaţie se plasează în punctul de îmbinare a doua procese, a doua peisaje contradic

91

torii. Noi nu le-am ales, ci le-am acceptat, pornind de la calcule pe care nu noi le-am făcut. Este un fapt, în orice caz, că rupturile pe care le înregistrăm ele se regăsesc, fără îndoială nu întâmplător, în periodizările diferitelor ordonări pe care le-au reţinut istoricii. Corespondenţa lor cu nişte rupturi semnificative ale istoriei economiilor-uinivers europene nu poate fi pusă pe seama faptului că am fi forţat, într-un sens sau în altul, observaţiile noastre.

O cronologie explicativă a economiilor-univers

Orizontul descoperit de pe aceste patru vârfuri nu poate explica întreaga istorie a Europei, dar, dacă aceste puncte au fost reperate judicios, ele ar trebui să sugereze şi aproape să garanteze, deoarece corespund unor situaţii asemănătoare, comparaţii folositoare prin ansamblul experienţelor luate în discuţie.

În 1350, Ciuma Neagră îşi uneşte calamităţile cu deceleraţia lentă şi puternică care începuse cu mult înainte de jumătatea secolului. Economia-univers europeană a epocii reunea cu Europa terestră de centru şi de vest mările Nordului şi Mediteranei. Cât se poate de

limpede, acest sistem euro-mediteranean cunoaşte o criză profundă; deoarece creştinătatea pierduse gustul sau posibilitatea de a mai face cruciade, el se loveşte de rezistenţa şi de inerţia Islamului căruia îi cedează ultimul post important din Ţara Sfântă, Saint-Jean-d'Acre, în 1291; prin 1300, târgurile din Chaanpagne, la jumătate de drum între Mediterana şi Marea Nordului, sunt în declin; către 1340, ceea ce este neîndoielnic la fel de grav, se întrerupe drumul „— mongol", drumul mătăsii, cale de comerţ liberă pentru Veneţia şi Genova, dincolo de Marea Neagră, până în India şi China. Ecranul islamic pe care d străpunge această cale de schimb devine iar o realitate, şi navele creştine

92

sunt silite să se întoarcă în porturile tradiţionale ale Levantului, în Siria şi Egipt. Pe la 1350, Italia începe de asemenea să se industrializeze. Ea vopsea postavurile brute ale Nordului spre a le vinde în Orient; acum începe să le fabrice chiar ea. *Arte della Lâna* va domina Florenţa. Cu alte cuvinte, nu mai sunteta pe vremea Sfântului Ludovic. Sistemul european, care se împărţise între polul nordic şi polul mediteranean, basculează spre sud şi impune prioritatea Veneţiei; are loc o centrare în favoarea ei. Economia-univers, care se roteşte în jurul acesteia, îi va asigura prosperitatea relativă, curând orbitoare, într-o Europă slăbită, în evident regres.

Trei sute de ani mai târziu, în 1650, se încheie (după nişte ultime zile frumoase, între 1600 şi 1630 – 1650) îndelungata prosperitatea îndelungului secol al XVI-lea. Să fie de vină America minieră care se zbârleşte? Sau conjunctura care îşi joacă una din festele ei? Şi în acest caz, într-un moment exact, reperat ca o răsturnare a tendinţei seculare, este vizibilă o *amplă* degradare a economiei-univers. În timp ce sistemul mediteranean îşi consumase deja decăderea, începând cu Spania şi Italia, şi una şi cealaltă prea legate de metalele preţioase ale Americii şi de finanţele imperialismului Habsburgilor, noul

sistem atlantic se dereglează la rândul lui, cade în pană. Acest reflux general reprezintă, criza secolului al XVH→le-a „subiect clasic de discuţii, fără concluzii. Dar tocmai acesta este momentul în care, aflat încă de la începutul secolului al XVII-lea în centrul lumii, Amsterdamul se instalează acolo triumfal. De aici înainte, Mediterana rămâne cu totul în afara istoriei majore, a cărei – proprietate aproape exclusivă o avusese timp de secole.

1817: cu privire la exactitatea datei nu trebuie să ne facem prea multe iluzii. Răsturnarea seculară se anunţă în Anglia încă din 1809, 1810; în Franţa, odată cu crizele din ultimii

93

ani ai experienţei napoleoniene. Şi pentru Statele Unite, 1812 este începutul limpede al unei schimbări de tendinţă. Tot aşa, minele de argint ale Mexicului, speranţă şi ţintă a poftelor Europei, sunt brutal lovite de revoluţia din 1810, iar în faptul că nu se mai pun pe linia de plutire, conjunctura are un oarecare rol. Iată Europa şi lumea în pană de metal alb. Ceea ce basculează de data aceasta este ordinea economică a întregii lumi, din China până în America. Anglia se găseşte în centrul acestei lumi şi este de netăgăduit că e în suferinţă, în ciuda victoriei ei, că va avea nevoie de ani ca să-şi tragă sufletul. Dar a apucat primul loc, pe care nimeni nu i-l contestă (Olanda a dispărut de la orizont), pe care nimeni nu i-l va mai putea lua.

Şi 1933 – 74, o să-mi spuneţi? Este oare vorba despre o scurtă criză a conjuncturii, aşa cum par să creadă cei mai mulţi economişti? Sau avem cumva privilegiul, de altfel cu totul de neimvidiait, de a vedea, cu propriii noştri

9. CICLURI KONDRATIEFF ŞI TREND SECULAR

Acest grafic al preţurilor engleze între 1700 şi 1950 scoate în *evidenţă cele două mişcări*: *ciclurile Kondratieff şi* trendul *secular*. *Li s-a adăugat curba producţiei*: *este de notat discordanţa ei în raport de curba preţurilor*. *După Caston Imbert,* Des mouvements de longue durie

Kondratieff, 1959, *p. 22*.

94

ochi, secolul basculând în jos? în cazul atesta, politica pe termen scurt, admirabil de exactă, a prinţilor politicii şi a experţilor în economie va risca să nu ajute la vindecarea unei boli al cărei sfârşit nu vor apuca să-l mai vadă nici copiii copiilor noştri. Actualitatea ne face cu ochiul, incitându-ne imperios să ne punem întrebarea. Dar, mai înainte de a ceda acestei somaţii, trebuie să deschidem o paranteză.

Kondratiejf şi trend *secular*

Trendul secular, spuneam, duce în spinare mişcări care nu au nici suflul, nici longevitatea, nici discreţia lui. Ele ţâşnesc pe verticală, pot fi văzute cu uşurinţă, acţionează aşa fel încât se fac văzute. Viaţa cotidiană, astăzi la fel ca ieri, este străbătută de aceste mişcări vii care ar trebui, toate, adăugate la *trend*, în scopul de a cântări ansamblul. Dar în discuţia noastră ne vom mărgini la a introduce doar pe respectabilii Kondratieffi care au, şi ei, suflu, deoarece fiecare corespunde în mare cu o bună jumătate de secol, cât să cuprindă timpul a două generaţii, una în conjunctură buină, alta în conjunctură rea. Dacă reunim aceste două mişcări, *trendul* secular şi Kondratiefful, dispunem de o melodie conjuncturală lungă pe două voci. Fapt care complică prima noastră observaţie, dar o şi sprijină, cu atât mai mult cu cât Kondratieffii, contrariu a ceea ce se tot spune, nu îşi fac apariţia pe scena europeană în 1791, ci cu secole întregi mai devreme.

Adăugând mişcările lor la ascensiunea sau la coborârea *trendului* secular, Kondratiefii îl sprijină sau îl atenuează. Într-un caz din două, punctul de vârf al unui Kondratieff coincide cu un vârf al *trendului*. Ca în 1817. Tot aşa dacă nu cumva mă înşel), în 1973 – 1974; poate în 1650. Între 1817 şi 1971 au existat două vârfuri de Kondratieff independente: 1873, 1929.

95

Dacă aceste date ax şi la adăpost de orice critică,

ceea ce în mod sigur nu e cazul, am spune că, în 1929, ruptura ce stă la origina crizei mondiale n-a fost altceva decât răsturnarea unui Kondratieff simplu, după ce, pornită în 1896, branşa sa ascendentă a traversat ultimii ani ai secolului al XIX-lea, primii ani ai secolului al XX-lea, primul război mondial şi cei zece ani cenuşii de după război, ajungând la punctul de culminaţie în 1929. Răsturnarea din 1929 – 1930 i-a surprins atât de puternic pe observatori şi specialişti, ultimii şi mai uluiţi decât primii, încât s-a încercat un uriaş efort de înţelegere, cartea lui François Simiand rămânând cea mai bună dovadă a lui.

În 1973 – 1974, s-a produs răsturnarea unui nou Kondratieff a cărui pornire se situează prin 1945 (ceea ce dă o branşă ascendentă de aproximativ un sfert de secol, în conformitate cu norma). Dar nu cumva s-a produs, ca în 1817, şi o răsturnare de sens a mişcării seculare, deci o dublă răsturnare? Sunt înclinat să cred că da, deşi nimic nu demonstrează că este aşa. Şi dacă această carte va cădea în mâinile unui cititor de după anul 2000, poate că el se3 va amuza, cum m-am amuzat şi eu, cu oarecare mustrări de conştiinţă, de cutare prostie scăpată de sub pana lui Jean-Baptiste Say.

Dublă sau simplă, răsturnarea din 1973 – 1974 ar deschide o lungă regresiune. Cei care au trăit criza din 1929 – 1930 au păstrat-o în amintire ca pe un uragan neaşteptat, fără vestitori, şi relativ scurt. Criza actuală, care nu ne mai slăbeşte, este mai sinistră, de parcă nu ar izbuti să-şi arate adevărata faţă, să-şi găsească numele şi modelul care s-o explice şi să ne liniştească; nu este vorba de un urgan, ci, mai degrabă de o inundaţie, o creştere înceată şi dezesperantă a apelor, sau de un cer întunecat cu îndârjire de nori. Toate temeliile vieţii economice, toate lecţiile experienţei, prezente şi trecute, sunt puse din nou în discuţie. Căci, în mod paradoxal, avem a face cu o regresiune.

96

cu *o* încetinire a producţiei cu şomaj, dar preţurile continuă să crească, vertiginos, contrariu vechilor reguli. Faptul că fenomenul a fost botezat *stagjlaţie* nu îl explică. Oare chiar statul, care acţionează pretutindeni preventiv, care reuşise să stăpânească crizele scurte, urmând lecţiile lui Keynes, şi se credea ferit de revenirea unor catastrofe ca cea din 1929, să fie vinovat de extravaganţele crizei, datorate chiar eforturilor lui preventive? Sau apărarea şi grija faţă de drepturile muncitorilor constituie un baraj care explică creşterea înverşunată a preţurilor şi salariilor, în ciuda a tot ceea ce se întâmplă? Leon H. Dupriez 132 pune aceste probleme fără a le putea da o rezolvare. Nu ştiu care va fi capătul procesului şi, odată cu aceasta, ne rămâne de neînţeles semnificaţia exactă a ciclurilor lungi ce par să asculte de anumite legi sau reguli tendenţiale, pe care nu le cunoaştem.

Are o explicaţie conjunctura lungă?

Economiştii şi istoricii constată, descriu miş-Icările conjuheturaie, sunt atenţi la felul în care ele se suprapun, la fel cum mareea (aşa se spune de la Simiand încoace) poartă pe propria ei mişcare cealaltă mişcare a valurilor: ei sunt, de asemenea, atenţi, la multiplele lor consecinţe. Şi de fiecare dată se miră de amploare;] şi de permanenta lor regularitate.

Dar ei n-au încercat niciodată să explice de ce se impun aceste mişcări, de ce se dezvolta şi se repetă. Singura observaţie în această direcţie priveşte oscilaţia Juglărilor, care, după Jevons, ar fi legată de petele solare! Nimeni nu poate crede în această corelare strânsă. Şi cum s-ar putea explica celelalte cicluri? Nu numai cele pe care le înregistrează variaţia praţurilor, ci şi cele care privesc producţia industrială (vezi curbele lui W. Hoffman), ciclul

97

98

aurului brazilian din secolul al XVIII-lea, ciclul bisecular al argintului mexican (1696 – 1900), oscilaţiile

traficului portului Sevillei pe vremea când el ritma întreaga economie a Atlanticului. Fără a mai socoti mişcările pe termen lung ale populaţiei care urmează strâns *trendul* secular şi sunt, fără îndoială, atât consecinţe cât şi cauze. Fără a mai socoti fluxul metalelor preţioase care a dat atâta de lucru istoricilor şi economiştilor. Şi în această privinţă, dată fiind profunzimea acţiunilor şi interacţiunilor, e bine să ne ferim de un determinism prea simplu: teoria cantitativă joacă un -rol, dar eu cred, împreună cu Pierre Vilar, că orice a vânt economic îşi poate crea propria monedă şi propriul său credit13 a.

Pentru a lămuri cât de cât, nu spun pentru a rezolva, imposibila problemă, trebuie să ne amintim de mişcările vibratorii şi periodice din fizica elementară. În toate cazurile, mişcarea este consecinţa unei percuţii externe şi a răspunsului dat de corpul pe care percuţia l-a făcut să vibreze – fie că e vorba de o coardă, fie că e vorba de o lamă… Corzile viorii vibrează sub arcuş. O vibraţie, fireşte, poate să antreneze o alta: trupa care mărşăluieşte în cadenţă trebuie să meargă în pas de voie atunci când ajunge pe un pod, căci altcumva podul ar vibra, la rând ui lui, şi, în anumite condiţii, ar putea să se sfărâme la fel ca sticla. Să ne închipuim, prin urmare, în complexul conjuncturii, o anumită mişcare care se repercutează asupra alteia, apoi asupra unei a doua mişcări, şi aşa mai departe.

Impactul cel mai important este, fără îndoială, cel al cauzelor externe, exogene. Economia de vechi regim, aşa cum spune Giuseppe Palomba, stă sub semnul constrângerilor *calendarului*, ceea ce înseamnă mii de obligaţii, mii de perturbaţii, din cauza recoltelor (şi asta se înţelege de la sine), dar nu numai; nu este iarna, ca să luăm un exemplu, în primul rând anotimpul muncii meşteşugarului? Mai sunt apoi, şi ele în afara voinţei oamenilor şi a autorităţilor care îi conduc, perioadele de îmbelşugare şi de foamete, oscilaţiile pieţei, capabile să se

propage, fluctuaţiile comerţului la distanţă şi consecinţele pe care le are el asupra preţurilor „interne": orice întâlnire între lăuntru şi afară este o breşă sau o rană.

Dar mediul în care ea se exercită este tot atât de important ca şi perturbaţia externă;

care anume este corpul (cuvântul nu este decât în parte potrivit) ce, fiind iniţiatorul mişcării.

Îi impune acesteia perioada sa? Am păstrat îndepărtata amintire (1950) a unei convorbiri, cu profesorul Urbain, de la departamentul de economie al Universităţii din Louvain, a cărui grijă constantă era de a lega oscilaţia preţurilor de suprafaţa sau de volumul pe care le pune în discuţie. Din punctul lui de vedere, nu erau comparabile decât preţurile de pe b aceeaşi suprafaţă oscilantă. De fapt, ceea ce oscilează sub impactul preţurilor sunt nişte re

feţele stabilite în prealabil care, pentru mine.

constituie suprafeţele oscilante prin excelenţă.

structurile preţurilor (într-un sens care nu este întocmai acela dat de Leon-H. Dupriez).

Cititorul înţelege spre ce afirmaţie mă îndrept: economia-univers este suprafaţa oscilantă cu o întindere mai mare, cea care nu se mulţumeşte să accepte conjunctura, ci, la o anumită adâncime, la un anumit nivel, o şi fabrică. Ea este, în orice caz, cea care creează *unicitatea* preţurilor pe spaţii uriaşe, aşa cum un sistem arterial distribuie sângele într-un corp viu. Ea este, ca atare, structură. Cu toate acestea, rămâne o problemă dacă, în ciuda coincidenţelor pe care le-am semnalat, *trendul* secular este sau nu indicatorul cel bun pentru această suprafaţă de ascultare şi meditaţie.

După mine, oscilaţia seculară, inexplicabilă fără suprafaţa imensă dar limitată a economieii univers, deschide, sparge, deschide din nou i fluxurile complexe ale conjuncturi}.

Nu sunt sigur că cercetarea istorică sau economică se îndreaptă astăzi spre aceste probleme de respiraţie

lungă. Pierre Leon 13/l spunea mai ieri: „Istoricii au rămas cel mai adesea indiferenţi la termenele lungi”.

În introducerea la teza sa135, Labrousse scria chiar: „Am renunţat la orice explicaţie a mişcării de durată lungă”. Evident, atunci când este vorba de intervalul unui interciclu, *trendul* secular poate fi neglijat. În ceea ce îl priveşte, Witold Kula 136 este atent la mişcările de lungă durată care... prin acţiunea lor cumulativă determină transformări de structură”. Dar este aproape singurul preocupat de acest lucru. Michel Morineau I37, în opoziţie cu el, cere să se restituie „timpului trăit savoarea, densitatea şi textura lui evenimenţială”. Iar Pierre Vilar 138 insistă să nu se piardă din vedere termenul scurt, căci aceasta ar însemna „a masca sistematic ciocnirile, lupta de clasă; în regimul capitalist şi în economia de vechi regim, acestea sunt evidenţiate în durate de termen scurt”. l\Tu, nu e nevoie să luăm poziţie într-o asemenea discuţie, o falsă discuţie, căci conjunctura trebuie studiată în adâncimea ei şi ar fi greşit să nu-i cauţi limitele spre evenimenţial şi durata scurtă, pe de o parte, şi spre durata lungă şi seculară, pe de altă parte. Timpul scurt şi timpul lung coexistă şi sunt inseparabile. Keynes, care şi-a construit teoria pe temeiul timpului scurt, a spus într-o butadă adesea repetată, de către alţii nu de către el: „În durata lungă o să murim toţi”, observaţie care, lăsând de o parte umorul, este banală şi absurdă. Căci trăim, simultan, şi în timpul scurt, şi în timpul lung: limba pe care o vorbesc, meseria pe care o practic, convingerile mele, peisajul uman care mă înconjoară, le-am moştenit; ele existau înainte de mine, ele vor exista şi după mine. Nu sunt de acord nici cu Joan Robinson 139 care socoteşte că perioada scurtă „nu este o durată de timp, ci o anu

100

mita starea lucrurilor”. Ce este „durata lunga” într-o asemenea perspectivă? Timpul n-ar fi decât ceea ce conţine, ceea ce îl populează. E cu putinţă aşa ceva? Beyssade spune, măi” cuminte, că timpul nu este „nici

inocent, nici anodin” 140; chiar dacă nu îşi creează conţinutul, el acţionează asupra acestuia, îi dă o formă, o realitate.

Ieri şi astăzi

Pentru a încheia acest capitol care nu intenţionează să fie decât o introducere teoretică, sau, dacă vreţi, o încercare de problematică, ar trebui să construim, pas cu pas, o tipologie a perioadelor seculare, cele ascendente, cele descendente şi crizele care marchează punctele de vârf. Nici economia retrospectivă, nici istoria cea mai îndrăzneaţă nu ne-ar susţine în această operaţie. Şi, pe deasupra, e posibil ca studiile viitorului să lase, pur şi simplu, la o parte problemele pe care am încercat să le formulez.

În aceste trei cazuri (creştere, criză, descreştere), ar trebui să operăm o clasificare şi o diviziune, în funcţie de cele trei cercuri ale lui Wallerstein, ceea ce ne dă şi nouă cazuri diferite şi, întrucât distingem patru *ansambluri* sociale – economia, politica, cultura, ierarhia socială –, ajungem dintr-odată la treizeci şi şase. În sfârşit, este previzibil faptul că nu vom întâlni o tipologie regulată; ar trebui, în cazul în care am avea informaţii potrivite, să facem încă o distincţie, în funcţie de nişte cazuri particulare, foarte numeroase. Vom rămâne, prudent, în planul generalităţilor, oricât de discutabile şi de fragile ar fi ele.

În acest caz, să simplificăm fără prea multe remuşcări. Rândurile de mai sus spun esenţialul în ceea ce priveşte crizele; acestea marchează începutul unei destructurări: un sistem-univers coerent care s-a dezvoltat în voia lui se deteriorează sau încheie procesul deteriorării, şi urmează să se nască un alt sistem, după

101

multe tărăgăneli şi cu multă încetineala. O asemenea ruptură se prezintă ca rezultatul unei acumulări de accidente, de defecţiuni, de distorsiuni. Tocmai aceste treceri de la un sistem la altul voi încerca să le pun în

lumină în capitolele acestui volum.

Neîndoielnic, atunci când avem în vedere ascensiunile seculare, economia şi ordinea socială, cultura, statul înfloresc în chip evident. Earl J. Hamilton, discutând cu mine pe vremea îndepărtatelor noastre întâlniri de la Simancas (1927), îmi spunea adesea: În secolul al XVI-lea, orice rană se vindecă, orice defeoţiune se repară, orice recul se compensează", şi asta în toate domeniile: producţia este în general bună, statul are mijloace de acţiune, societatea dă voie aristocraţiei restrânse să crească, cultura îşi vede de drum, economia, sprijinită de creşterea populaţiei, îşi complică circuitele; acestea, împăcândtuse cu extinderea diviziunii muncii, favorizează creşterea preţurilor; stocurile monetare sporesc; capitalurile se acumulează. Pe deasupra, orice creştere este conservatoare; ea protejează sistemele existente; ea favorizează *toate economiile*. Tocmai în timpul acestor epoci de ascensiune sunt cu putinţă centrări multiple, ca partajul între Veneţia, Anvers şi Genova, din sefcolul al XVI-lea.

Odată cu lungile şi insistentele coborâri, peisajul se schimbă: economii sănătoase nu se mai întâlnesc decât în centrul economiei-univers. Apar replierile; concentrările se fac în folosul unui pol unic; statele devin certăreţe, agresive. De aici, „legea" lui Frank C. Spooner cu privire la Franţa pe care o economie în ascensiune ar tinde să o disperseze, să o dividă împotriva ei însăşi (vezi epoca războaielor religioase), în vreme ce o conjunctură mohorâtă ar face ca diferitele ei părţi să se apropie, în beneficiul unei ocârmuiri aparent puternice. Dar este valabilă legea aceasta pentru întregul trecut al Franţei, este ea valabilă pentru alte state? Cât priveşte înalta societate, pe vreme

102

economică rea, ea luptă, se zăvoreşte, îşi restrânge volumul (căsătorii târzii, emigrarea tinerilor supranumerari, practici anticoncepţionale precoce, ca la

Geneva în secolul al XVII-lea). Cultura este însă cea care are atunci cel mai straniu dintre comportamente: dacă ea intervine cu forţă (ca şi statul), lucrul acesta se datorează fără îndoială faptului că una din vocaţiile ei este să umple lacunele şi să astupe breşele ansamblului social (cultura „opium al popoarelor”?). Dar nu şi datorită faptului că activitatea culturală este cea mai econoamă, cea mai puţin cheltuitoare dintre toate? Observaţi că Secolul de Aur spaniol se afirmă atunci când apăruse deja un declin al Spaniei, printr-o concentrare a culturii în capitală: Secolul de Aur este în primul rând strălucirea Madridului, a Curţii şi a teatrelor lui. Iar sub regimul risipitor al contelui-duce de Olivares se înalţă atâtea construcţii zorite, aproape că aş îndrăzni să spun ieftine! Nu ştiu dacă o aceeaşi explicaţie este valabilă pentru secolul lui Ludovic al XIV-lea. Dar, în sfârşit, constat că replierile seculare favorizează exploziile culturale, sau ceea ce socotim noi a fi explozii culturale. Înfloritoarea toamnă italiană de după 1600, la Veneţia, Bologna, Roma. Romantismul care înflăcărează, după 1815, o Europă încă de pe atunci îmbătrânită.

Aceste afirmaţii, lansate prea repede, pun problemele comune şi, după părerea mea, nu pe cea esenţială. Fără a spune îndeajuns acest lucru, am scos în evidenţă progresiile şi reculurile în sfera înaltă a vieţii sociale; cultura (pe cea a elitelor); ordinea socială (pe cea a privilegiaţilor din vârful piramidei); statul la nivelul guvernării; producţia, exclusiv în sfera circulaţiei, în care nu se vehiculează decât o parte din ea; economia din zonele cele mai dezvoltate. Aşa cum fac toţi istoricii, fără să vrea şi în modul cel mai firesc, am lăsat de o parte destinul celor mai mulţi, a enormei majorităţi a pământenilor.

103

Cum se comportă, în mare, aceste mase în ba-i lansul fluxurilor şi refluxurilor seculare?

Paradoxal, mai degrabă rău, atunci când totul merge

bine în conformitate cu diagnosticul economiei, atunci când creşterea producţiei începe să-şi facă simţite efectele, când ea măreşte numărul oamenilor, impunând însă o sarcină sporită universurilor diferite ale acţiunii şi muncii. Un hău se cască atunci, aşa cum a arătat Earl J. Hamilton *iU*, între preţuri şi salariile care rămân în urmă. Este limpede, dacă nereferim la lucrările lui Jean Fourastie, René Grandamy, Wilhelm Abel şi încă mai limpede, la cele ale lui Phelps Brown şi Sheila Hopkins va că apare atunci o degradare a *salariilor reale*. Progresul sferelor înalte şi creşterea potenţialului economic sunt astfel plătite cu truda unei mase de oameni, al căror număr creşte în acelaşi ritm sau mai repede decât producţia. Şi s-ar putea ca tocmai atunci când această înmulţire a oamenilor, a schimburilor, a eforturilor lor, nu mai este compensată de către dezvoltarea producţiei, totul să cedeze, să apară pragul de criză, să se amorseze răsturnarea mişcării şi coborârea. Straniu este faptul că refluxul suprastructurilor antrenează o ameliorare a vieţii maselor, că salariile reale încep iar să crească. Între 1350 şi 1450, în epoca cea mai sumbră a descreşterii europene, se situează astfel, un fel de epocă de aur a vieţii de fiecare zi a oamenilor de rând.

În această perspectivă a unei istorii căreia, pe vremea lui Charles Seignobos 143, i-am fi zis istorie „sinceră", cel mai mare eveniment, un lung eveniment plin de consecinţe uriaşe, în realitate o ruptură decisivă, este faptul că la mijlocul secolului al XIX-lea, în plină desfăşurare a mişcării Revoluţiei Industriale, creşterea prelungită care se manifestă atunci nu antrenează nicio degradare profundă a bunăstării generale, ci o creştere. a venitului *pro capite*. Probabil că şi în ce priveşte această problemă e greu să te pronunţi. Dar cred că

104

uriaşa şi brusca creştere a productivităţii, datorită maşinii, a ridicat dintr-odată plafonul posibilităţilor. Timp de mai bine de un secol, tocmai în interiorul acestui nou

univers, o creştere fără precedent a populaţiei mondiale a fost însoţită de o îmbunătăţire a venitului *pro capite*. Cât se poate de limpede, creşterea socială are acum alte posibilităţi de a acţiona. Dar ce se va întâmpla cu recesiunea amorsată insistent începând din anii şaptezeci ai secolului nostru? în trecut, bunăstarea oamenilor de rând care însoţea regresiunile seculare a fost întotdeauna plătită cu enorme sacrificii prealabile: cel puţin, cu câteva milioane de morţi în 1350; cu o serioasă stagnare demografică în secolul al XVII-lea. Desigur, tocmai această scădere a numărului de oameni şi slăbirea tensiunii economice au declanşat o ameliorare evidentă a sorţii supravieţuitorilor, a celor pe care flagelul şi descreşterea i-au cruţat. Actuala criză prezintă alte simptome: la scară mondială continuă o creştere demografică puternică; încetineşte producţia; şomajul devine endemic şi, totuşi, inflaţia are pânzele umflate de un vânt prielnic. De unde ar putea veni atunci o ameliorare de masă? Nimeni nu regretă faptul că leacurile tari de altă dată – foametea şi epidemiile – au fost îndepărtate datorită progreselor înregistrate de agricultură şi medicină şi, pe deasupra, unei anume solidarităţi care, în lipsă de altceva, redistribuie resursele alimentare. Dar ne întrebăm dacă, în ciuda aparenţelor şi a tendinţei lumii moderne de a crede imperturbabil în creşterea continuă, problema actuală nu se pune, *mutatis mutandis*, în vechii termeni; dacă progresia oamenilor n-a atins (sau depăşit) nivelul posibilului, generos ridicat de către Revoluţia Industrială în secolul trecut; dacă, cel puţin provizoriu, atâta vreme cât o nouă revoluţie, a energiei de pildă, nu va schimba termenii problemei, numărul oamenilor poate continua să crească fără a antrena rezultate catastrofale.

105

Capitolul II

ÎN EUROPA. ECONOMII VECHI CU DOMINAŢIE URBANĂ: ÎNAINTE ŞI DUPĂ VENEŢIA

Multă vreme, economia-univers europeană s-a

realizat în corpul firav al unui stat-oraş, aproape liber sau liber cu totul în mişcări, redus la propriile lui puteri, sau aproape. Pentru a-şi compensa slăbiciunile, el foloseşte adesea neînţelegerile care opun spaţii şi grupuri; mizează pe unele contra altora; se sprijină pe zeci de oraşe, state sau economii care îl slujesc. Căci a-l sluji este în interesul sau intră în obligaţiile lor.

E imposibil să nu te întrebi cum s-au putut extinde şi menţine asemenea dominaţii, cu rază uriaşă, pornind de la centre atât de restrânse. Cu atât mai mult cu cât, în interior, puterea le este mereu contestată, supravegheată prea îndeaproape de o populaţie guvernată cu asprime, adesea „proletarizată". Toate acestea, în folosul câtorva familii pe care toată lumea le ştie, ţintă logică a nemulţumirilor, care deţin (dar care, într-o bună zi, pot pierde) totalitatea puterii. Pe deasupra, aceste familii se sfâşie între ele.

Este adevărat că economia-univers care învăluie aceste oraşe este, ea însăşi, o ţesătură încă fragilă. Şi nu mai puţin adevărat, că dacă se deşiră, agăţătura se poate cârpi fără prea

106

multă greutate. E o problemă de vigilenţă, de forţă folosită cu bună ştiinţă. Dar, mai tiran, va acţiona oare Anglia lui Palmerstbn şi Disraeli în alt fel? Pentru a stăpâni aceste spaţii prea ample, e de ajuns să posezi puncte întărite (Candia, pe care Veneţia pune mâna în 1204; Corfu, în 1383; Cipru în 1489. Sau Gibraltarul, atacat pe neaşteptate de englezi, în 1704; Malta, luată de ei în 1800...); e de ajuns să stabileşti monopoluri oportune pe care să le întreţii, aşa cum ne întreţinem noi maşinile. Şi aceste monopoluri merg adesea de la sine, datorită vitezei câştigate, cu toate că sunt în mod limpede disputate de către oraşe rivale, în stare, când au prilejul, să facă greutăţi mari. Şi totuşi, nu acordă oare istoricul prea multă atenţie acestor tensiuni externe, evenimentelor şi episoadelor care le accentuează, şi accidentelor dinăuntru,

acestor rivalităţi politice şi mişcărilor sociale care colorează atât de puternic istoria internă citadină? Este adevărat că supremaţia externă a acestor oraşe şi, în interior, supremaţia celor bogaţi şi puternici sunt realităţi care durează; că nimic, nici tensiunile, nici luptele pentru salariu şi locuri de muncă, nici conflictele feroce dintre partidele şi clanurile politice n-au împiedicat vreodată, în lumile acestea strâmte, evoluţiile necesare prosperităţii capitalului. Chiar atunci când pe scenă se face mult zgomot, în culise jocul profitabil îşi vede de treburile lui.

Toate oraşele negustoreşti ale evului mediu tind să pună mâna pe profit şi sunt modelate de acest efort. Gândindu-se la ele, Paul Grousset ajunge să spună: „Capitalismul contemporan nu a inventat nimic” 2. „Nu putem descoperi ceva, supralicitează Armando Sapori 3, astăzi chiar, inclusiv *income tax 1*, care să nu aibă un precedent al său în genialitatea unei republici italiene”. Şi acest lucru este adevărat:

107

scrisori de schimb, credit, emisii monetare, bănci, vânzări” la termen, finanţe publice, împrumuturi, capitalism, colonialism şi nu mai puţin tulburări sociale, sofisticarea forţei de muncă, lupte de clasă, cruzime socială, atrocităţi politice, pe toate le găsim acolo, în şantier. Foarte devreme, la Genova sau la Veneţia şi, la fel, în oraşele Ţărilor de Jos, plăţi foarte importante se reglementează, încă din secolul al XII-lea, dacă nu mai devreme, în bani peşin5. Dar, de îndată, creditul le urmează, pas cu pas.

Moderne, în avans faţă de timpul lor, sta-tele-oraşe se folosesc de rămânerile în urmă şi de inferiorităţile celorlalţi. Şi tocmai suma acestor slăbiciuni externe este factorul care aproape le condamnă să crească, să devină poruncitoare, care le rezervă, ca să zicem aşa, profiturile mari ale comerţului la distanţă şi care le plasează în afara regulilor comune. Adversarul care le-ar putea ţine piept, Statul teritorial, Statul modern pe care îl schiţase încă de

pe atunci izbânda unui Frederic al II-lea în sudul Italiei, se dezvoltă prost sau, în orice caz, nu destul de repede, iar recesiunea prelungită din secolul al XIV-lea se va arăta nocivă din punctul lui de vedere. O serie de state au fost atunci strivite, nimicite, la. sunt din nou câmp liber oraşelor.

Oraşele şi statele rămân totuşi posibili adversari. Cine îl va domina pe celălalt? Aceasta este marea problemă care determină primul destin al Europei, iar prelungita domnie a oraşelor se explică destul de greu. La urma urmei, Jean Baptiste Say G are tot dreptul să se mire de faptul că „Republica Veneţiei, neavând niciun petec de pământ în Italia, a devenit, în secolul al XIII-lea, destul de bogată, prin comerţul său, ca să cucerească Dalmaţia, cea mai mare parte a insulelor Greciei şi Constantinopolul”.

108

Nu e deloc paradoxal să te gândeşti, pe deasupra, că oraşele au nevoie de spaţiu, de pieţe, de zone de circulaţie şi de protecţie – prin urmare de state întinse pe care să le poată exploata. Ca să trăiască au nevoie de pradă. Veneţia nu poate fi gândită fără Imperiul Bizantin, mai târziu fără Imperiul Otoman. Este vorba de monotona tragedie a „duşmanilor complementari”.

PRIMA ECONOMIE-UNIVERS A EUROPEI

Aceste priorităţi urbane nu se explică decât pornind de la prima economie-univers care se schiţează în Europa între secolele al XI-lea şi al XIII-lea. Atunci se nasc spaţii de circulaţie destul de ample pentru care oraşele sunt instrumente, releuri şi beneficiari.

Europa, unealtă monstruoasă a istoriei lumii, nu se naşte prin urmare în 1400, atunci când începe această carte, ci cu cel puţin două-trei secole mai devreme, dacă nu şi mai mult.

Ar merita, deci, să ieşim din limitele cronologice ale acestei lucrări şi să urcăm până la aceste origini, ca să vedem concret cum s-a născut o economie-univers, datorită ierarhizării şi asamblării încă imperfecte a

spaţiilor care urmau s-o constituie. Pe vremea aceea, marile linii şi articulaţii ale istoriei Europei sunt deja schiţate şi problema amplă a modernizării (cu-vxnt cât se poate de vag) micului continent se află plasată din nou într-o perspectivă mai adâncă şi mai justă. Odată cu zonele centrale care ies deasupra, se schiţează aproape obligatoriu un protocapitalism, iar modernizarea nu se mai prezintă ca o trecere simplă de la o stare de fapt la o alta, ci ca o serie de etape şi de treceri, primele dintre ele cu mult anterioare clasicei Renaşteri de la sfârşitul secolului al XV-lea.

Expansiunea europeană,"; începând din secolul al XI-lea în această gestaţie lungă, oraşele joacă, fireşte, rolurile principale. Dar ele nu sunt singurele. Întreaga Europă le poartă în spinare, trebuie să înţelegem „întreaga Europă luată împreună", cum spune Isaac de Pinto 7, Europa luată în întregul spaţiului său economic şi politic. Şi, de asemenea, cu tot trecutul ei, inclusiv şlefuirea pe care i-a impus-o Roma, pe care a moştenit-o şi care joacă un rol al ei; inclusiv multipla expansiune care a urmat marilor năvăliri din secolul al V-lea. Pretutindeni atunci, limesul roman a fost încălcat, către Germania şi către Răsăritul european, către ţările scandinave, către insulele britanice, pe jumătate cucerite de Roma. Încetul cu încetul, a fost ocupat spaţiul maritim care constituie ansamblul Balticii, Mării Nordului, Canalului Mânecii şi Mării Irlandei. Şi aici, Occidentul a depăşit acţiunea Romei care, în ciuda flotelor cu baze la vărsarea râului Somme şi la Bou-logne 8, nu a prea dominat acest univers marin. „Baltica nu aducea romanilor decât puţin chihlimbar" 9.

Mai spectaculoasă a fost, spre sud, recucerirea, de la Islam şi Bizanţ, a apelor mediteraneene. Ceea ce fusese raţiunea existenţei, inima unui Imperiu Roman în plină înflorire a forţelor sale, „bazinul acesta din mijlocul unei grădini" 10, este reocupat de vasele şi de negustorii Italiei. Victoria aceasta este încununată de mişcarea Cruciadelor. Rezistă, totuşi, recuceririi creştine Spania, în care

Reconquista bate pasul pe loc, după un progres continuu (Las Navas de Tolosa, 1212); Africa de Nord *lato sensu*, de la Gibraltar până în Egipt; Levantul, unde statele din Ţara Sfântă vor avea o viaţă precară; şi Imperiul grec, dar acesta se prăbuşeşte în 1204.

Cu toate acestea, Archibald Lewis are dreptate atunci când spune „că cea mai importantă

110

graniţă a expansiunii europene a fost graniţa interioară a pădurilor, a mlaştinilor, a landelor"".

Pustietatea întinderilor sale dă înapoi în faţa ţăranilor care taie pădurea; oamenii, mai numeroşi, pun la treabă roata, aripa morii; se creează legături între ţinuturi străine până atunci unele de altele; sunt înlăturate compartimentările; nenumărate oraşe apar sau prind iar viaţă la încrucişările de drumuri comerciale, şi aceasta este, desigur, faptul crucial. Europa se umple de oraşe. Mai bine de 3.000 numai în Germania – Unele dintre ele vor

200

150

100

1200 1300 1400 1500 1800 1700 1800 1900

10. ÎNTEMEIEREA 0E ORAŞE ÎN EUROPA CENTRALA

Graficul Indică *excepţionalul* avânt *urban* din *secolul al*

XUi-lea (După *Heins Ştab*, în W. *Abel*, Geschiclite der deulsclien Landwirtscliaft, *I9 eg*, *p*. 46).

111

rămâne sate, chiar dacă au un brâu de ziduri, cu 200 ori 300 de suflete. Dar multe dintre ele cresc, şi ele sunt oraşe într-un fel inedite, de un tip nou. Antichitatea cunoscuse oraşe libere, oraşele eline, care erau însă pătrunse de locuitorii zonelor lor rurale, deschise prezenţei şi acţiunii lor. Oraşul Occidentului medieval este, dimpotrivă, închis în el însuşi, la adăpostul zidurilor lui:

„Zidul, spune un proverb german, desparte pe orăşean de ţăran". Oraşul este un univers în sine, la adăpostul privilegiilor lui („aerul de oraş te face liber"), un univers agresiv, acţionând înverşunat în favoarea schimbului inegal. Şi tocmai oraşul, mai mult sau mai puţin activ, în funcţie de locuri şi de epoci, asigură creşterea generală a Europei, ca drojdia într-un aluat bogat. Îşi datorează el rolul faptului că răsare şi creşte într-o lume rurală organizată în prealabil, şi nu în vid, ca oraşele Lumii Noi şi, poate, ca oraşele greceşti? De fapt, oraşul european a avut la îndemână o materie de prelucrat pe seama căreia a crescut. Pe deasupra, statul teritorial, care se forma atât de încet, nu era încă prezent, ca să-l stânjenească: de data aceasta, iepurele avea să câştige, uşor şi logic, întrecerea cu broasca ţestoasă.

Oraşul îşi asigură destinul prin drumurile, pieţele, atelierele lui, prin banii pe care-i acumulează. Pieţele îi asigură aprovizionarea, prin ţăranii care vin spre el cu excedentul lor zilnic de produse. „Ei înlesnesc ieşirea surplusurilor crescânde ale domeniilor senioriale, a uriaşelor cantităţi de produse acumulate prin plata redevenţelor în natură" 13. După B.H. Slicher van Bath, începând din 1150, Europa a ieşit dintr-o fază de „consum agricol direct" (din faza autoconsumului) pentru a trece la „consumul agricol indirect", care apare drept urmare a punerii în circulaţie a surplusurilor producţiei rurale v>. În acelaşi timp, oraşul atrage spre sine întreaga activitate meşteşugă

112

rească, îşi creează un monopol de fabricaţie şi de vâazare a produselor industriale. Abia mai târziu preindustria se întoarce iar spre zonele rurale.

Pe scurt, „viaţa economică... capătă întâietate... faţă de (vechea) viaţă agrară a oraşului, mai ales începând din secolul al XIII-lea" 13. Şi această trecere, decisivă, de la o economie domestică la o economie de piaţă, se face pe spaţii întinse. Cu alte cuvinte, oraşele se desprind de

mediul lor rural, şi, din acea clipă, privesc dincolo de propriul orizont. Este vorba de o „uriaşă ruptură”, prima care avea să creeze societatea europeană şi s-o lanseze spre izbânzile ei”. Acest avânt poate fi comparat, cât de cât adecvat, numai cu întemeierea de-a lungul primei Americi europene a atâtor oraşe-releu, legate împreună prin drum şi prin necesităţile schimbului, administraţiei, apărării.

Să mai spunem şi noi, după Gino Luzzato şi Armando Sapori17, că Europa cunoaşte adevărata sa Renaştere (în ciuda ambiguităţii cuvântului) atunci, cu două sau trei secole înainte de tradiţionala Renaştere a secolului al XV-lea. Dar a explica această expansiune rămâne un lucru dificil.

Desigur, a existat o creştere demografică. Se spune că ea a determinat totul, dar şi ea, la rându-i, ar trebui să-şi găsească o explicaţie, în această explicaţie, desigur, ar putea intra mai ales valul de progres în materie de tehnici agricole, pornit încă din secolul al IX-lea; perfecţionarea plugului, asolamentul bienal şi sistemul *openjiekl-ului* pentru creşterea vitelor. Lynn White18 pune progresul agricol pe primul plan al creşterii europene. Maurice Lombardll), în ce-l priveşte, insistă asupra avântului negustoresc: legată foarte devreme de Islam şi Bizanţ, Italia se alipeşte unei economii monetare deja active în Orient şi o re-difuzează în Europa. Oraşele înseamnă monedă, de fapt elementul esenţial al revoluţiei numită comercială. Georges Duby20 şi, cu nuanţe.

113

Roberto Lopez 21 se raliază mai degrabă la părerea lui Lynn White: factorul esenţial ar fi supraproducţia agricolă şi redistribuţia, importantă, a surplusului.

Economie-univers şi bipolaritate

De fapt, toate aceste explicaţii trebuie cumulate. Poate exista creştere atunci când nu există un progres simultan al tuturor factorilor? A fost nevoie ca oamenii să se înmulţească, ca tehnicile agricole şi comerţul să renască, ca industria să cunoască primul ei avânt

artizanal, pentru ca, până la urmă, în spaţiul european să se creeze o reţea urbană, o suprastructura urbană, legături de la oraş la oraş care acoperă activităţile subiacente, le obligă să ocupe un loc într-o „economie de piaţă”. Această economie de piaţă, cu un debit încă slab, care va atrage după sine şi o revoluţie a energiei, o largă răspândire a morii folosită în scopuri industriale, se va realiza până la urmă într-o economie-univers la dimensiunile Europei. În ceea ce priveşte sfârşitul secolului al XIV-lea, Federigo Melis 2 – înscrie această primă *Welt-wirtschaft* în poligonul Bruges, Londra, Lisabona, Fez, Damasc, Azov, Veneţia, în interiorul căruia se situează cele 300 de pieţe negustoreşti spre care merg şi din care vin cele 153.000 de scrisori păstrate în arhivele lui Francesco di Marco Datini, negustor la Prato. Heinrich Bechtel? vorbeşte despre un carârilater: Lisabona, Alexandria, Novgorod, Bergen. Fritz Rorig –”, primul care a dat sensul de economie-univers cuvântului german *Weltwirtschaft*, trasează ca frontieră a extensiei sale spre est o linie care merge de la Marele Novgorod, pe lacul Ilmen, până în Bizanţ. Intensitatea, mulţimea schimburilor lucrează în favoarea unităţii economice a acestui spaţiu întins 25.

O singură problemă în suspensie: data la care această *Weltwirtschaft* începe realmente

114

să existe. Problemă aproape de nerezolvat: nu putem avea economie-univers decât atunci când reţeaua are ochiuri suficient de strin.se cânri schimbul este destul de regulat şi voluminos pentru a da viaţă unei zone centrale. Dar, în secolele acestea îndepărtate, nimic nu se precizează prea repede, nimic nu apare limpede şi fără tăgadă. Creşterea seculară, care începe în secolul al XI-lea, înlesneşte orice, dar îngăduie simultan mai multe centrări diferite. Abia la începutul secolului al XIII-lea, odată cu avântul târgurilor din Champagne, coerenţa unui ansamblu devine manifestă din Ţările de Jos până în

Mediterana, nu în beneficiul oraşelor obişnuite, ci al oraşelor de târg, nu în beneficiul căilor maritime, ci al drumurilor lungi terestre. Avem aici un prolog original. Sau mai degrabă un intermezzo, căci nu este vorba de un început adevărat. Ce ar fi însemnat, într-adevăr, locurile de întâlnire din Champagne fără înflorirea prealabilă a Ţărilor de Jos şi a Italiei de Nord, două spaţii supravoltate de timpuriu, şi care, prin forţa lucrurilor, erau condamnate să se unească?

La începuturile Europei noi, trebuie să aşezăm, într-adevăr, creşterea acestor două ansambluri: Nordul şi Sudul, Ţările de Jos şi Italia de Nord, Marea Nordului, plus Baltica, şi Mediterana întreagă. Occidentul nu are, deci, o singură regiune „polară”, ci două, şi această bipolaritate, care împarte continentul între Italia de Nord şi Ţările de Jos *lato sensu*, va dura timp de secole. Avem aici una din trăsăturile caracteristice majore ale istoriei europene, poate cea mai importantă dintre toate. De altfel, a vorbi despre Europa medievală şi modernă înseamnă a utiliza două limbaje. Ceea ce este adevărat pentru Nord nu este niciodată adevărat, termen cu termen, pentru Sud, şi viceversa.

Lucrurile s-au hotărât prin secolele al IX-lea şi al X-lea: două economii regionale cu rază

115.

Însă s-au format precoce, aproape străin», de alta, străbătând materia încă puţin con-mă a activităţii europene. În Nord, prol a fost rapid; nu s-a înregistrat nicio rentă; ţinuturi, nici măcar noi, mai degrabă îitive. În Mediterana, în nişte regiuni de a vreme prelucrate de către istorie, reîna, declanşată poate mai târziu, a făcut apoi rese mai rapide, cu atât mai mult cu cât tul italian a avut în faţă acceleratoriinului şi Bizanţului. Aşa încât, cât se poate relativ, Nordul va fi mai puţin sofisticat t Sudul, mai „industrial”, iar Sudul mai istoresc decât Nordul. Altfel spus, douăersuri deosebite pe plan geografic, şi din: t de vedere al „sarcinii electrice”, făcute ru a se atrage şi a se

completa. Joncţiunea e va opera pe drumurile de uscat nord-sud, ima ei manifestare notabilă a fost întâlni din secolul al XIII-lea, la târgurile din npagne.

aceste legături nu desfiinţează dualitatea, accentuează, sistemul făcându-se parcă 1 lui însuşi, întărindu-se prin jocul proor schimburi, dând celor doi parteneri o vi-ite sporită în raport cu restul Europei, i, în înflorirea urbană a primei Europe, tă *supraoraşe*, ele cresc invariabil în una în cealaltă dintre aceste zone de-a lungul or care le leagă: localizarea lor desenează letul, sau mai degrabă sistemul circulator) rpului european.

bineînţeles, centrarea economiei europene e putea face decât cu preţul unor lupte inei doi poli. Până în secolul al XVI-lea, atâta le cât Mediterana rămâne centrul Lumii II Italia este cea care le câştigă. Dar, că-1600, Europa face o mişcare basculantă, innd către Nord. Fără îndoială, începutul mei Amsterdamului nu este un accident îi un simplu transfer al centrului de greu de la Anvers în Olanda, ci o criză ale căădăcini sunt de alt soi: de îndată ce eclip

116

11. „POLUL” NOJtD INDUSTRIAL

Nebuloasa atelierelor textile, de la Zuyderscc până în *valea Senei*. *Pentru ansamblul Noră-Suci*, *vezi mai depărta*, *p*. *harta legăturilor tirgurilor din Champagne*. (*După Hektor Ammann*, *în* Hessisches Jahrbuch fur Landesgeschichte, S, *VJ5S*).

sarea Mării Interne şi a unei Italii multă vreme strălucitoare devin un fapt împlinit, Europa nu mai are necât un singur centru de greutate, în Nord, iar cercurile asimetriilor sale profunde se trasează, timp de secole, până astăzi, tocmai în raport cu acest pol. Înainte de a merge mai departe, este, prin urmare, necesar să prezentăm, în liniile ei mari, geneza acestor regiuni ele importanţă hotărâtoare.

Ţinuturile Nordului: *norocul oraşului Bruges*

Economia Nordului s-a născut pornind de la zero.

Ţările de Jos, într-adevăr, au fost o *creaţiune*... Cele mai multe din oraşele Italiei, Franţei, Germaniei renane, Austriei dunărene, subliniază Henri Pirenne, sunt anterioare ere;

11?

noastre. Dimpotrivă, Liège, Louvain, Malines, Anvers, Bruxelles, Ypres, Gând, Utrecht nu apar decât la începutul evului mediu” 26.

Aşezându-se la Aachen, carolingienii contribuiseră la o primă înviorare a regiunii. Ravagiile provocate de normanzi, de la 820 la 891 27, întrerupseseră acest proces. Dar revenirea la starea de pace, legăturile cu regiunile de dincolo de Rin şi cu ţinuturile de pe ţărmurile Mării Nordului au dat o nouă viaţă Ţărilor de Jos. Ele au încetat să mai fie un *„finis terme”*, capătul lumii şi s-au umplut cu fortăreţe, cu oraşe înconjurate de metereze. Grupurile de negustori, rătăcitori până atunci, se aşază în apropierea oraşelor şi castelelor. Pe la mijlocul secolului al XI-lea, ţesătorii din zona rurală se fixează în aglomeraţiile urbane. Populaţia creşte, marile domenii agricole prosperă, industria textilă dă viaţă atelierelor instalate, începând de pe malurile Senei şi Marnei, până în Zuydersee.

Şi toate acestea duc, până la urmă, la cariera strălucitoare a oraşului Bruges. Începând din 1200, oraşul face parte din circuitul târgurilor flamande, împreună cu Ypres, Thourout şi Messines28. Chiar numai datorită acestui lucru, el îşi depăşeşte condiţia: îl frecventează negustori străini, industria oraşului se însufleţeşte, negoţul lui ajunge până în Anglia şi Scoţia, de unde îşi procură lâna de care au nevoie atelierele sale sau pe care o reexporta oraşele producătoare de postav din Flandra. Legăturile cu Anglia îi sunt de folos şi în provinciile pe care regele Angliei le posedă în Franţa; aşa se explică legăturile lui timpurii cu sursa de grâu din Normandia şi cu cea de vin de la Bordeaux. În sfârşit, sosirea în oraş a vaselor Hansei îi confirmă şi fac să-i crească prosperitatea.

Atunci apare avantportul de la Damme (încă înainte de 1180) şi, mai târziu, cel al Ecluzei (Sluis), la gura râului Zwin, a căror înfiinţare răspunde nu numai înnămolirii crescânde a apelor oraşului, ci şi nevoii de a avea

118

O radă mai adâncă pentru a putea primi masivele *Koggen* hanseatice – 9. Negociind în numele supuşilor Imperiului, trimişii Lübeckului şi Hamburgului obţin, în 1252, privilegii din partea contesei de Flandra. Aceasta, totuşi, nu îngăduie ca negustorii din Lübeck să stabilească, în apropiere de Damme, un contoar care să se bucure de largă autonomie, în felul *Stahihof-ului* de la Londra, pe care, mai târziu, englezii aveau să-l extirpeze cu atâta greutate 3°.

În 1277, corăbiile genoveze abordau la Bruges; această legătură maritimă regulată între Mediterana şi Marea Nordului semnala o intruziune hotărâtoare a meridionalilor. Cu atât mai mult cu cât genovezii nu erau decât un detaşament înaintat: galerele veneţiene sosesc în 1314, aproape încheind plutonul. Pentru Bruges, aceasta înseamnă, simultan, frustrare şi avânt. Frustrare deoarece meridionalii îşi asumă controlul procesului de dezvoltare pe care Bruges, la nevoie, ar fi1 putut să-l dirijeze singur. Avânt, deoarece sosirea marinarilor, navelor şi negustorilor din Mediterana a reprezentat un aport multiplu de bunuri, de capitaluri şi de tehnologii negustoreşti şi financiare, în oraş se aşază negustorii italieni bogaţi; ei aduc aici, direct, bunurile cele mai preţioase ale epocii, mirodenii şi piper din Levant, pe care le schimbă pe produsele industriale ale Flandrei.

Bruges se plasează din acel moment în centrul unei arii vaste de confluenţă care implică, nici mai mult, nici mai puţin decât Mediterana, Portugalia, Franţa, Anglia, Germania renană şi Hansa. Oraşul se umple de oameni: 35.000 de locuitori în 1340, poate 100.000 în 1500. „Pe vremea lui Jan van Eyck (prin 1380 – 1440) şi a lui Meruling (1435 – 1494), el este, incontestabil, unul dintre

cele mai frumoase oraşe ale lumii" 3I. Şi pe deasupra, fără îndoială, unul din cele mai bine înzestrate în

1

119

dustrial. Nu numai că industria textilă se aşază temeinic aici, dar ea se extinde şi. În oraşele Flandrei, unde Gândul şi Ypres îşi impun strălucirea; este vorba, până la urmă, de o regiune industrială fără seamăn în Europa. În acelaşi timp, la apogeul vieţii sale negustoreşti, deasupra şi alături de târgurile sale, în 1309, ia naştere celebra bursă a oraşului, devenind foarte devreme centrul unui comerţ sofisticat cu banii. De la Bruges scria, la 26 aprilie 1399, corespondentul lui Francesco Datini: „*A Genova pare sta per durare larghezza di danari e per tanto non rimettete la noştri danari o sarebbe a buon prezo putosto a Vinegia o a Firenze o qui o a Parigi rimettete, o a Monpo-lier bien se la rimesse vi paresse miglore*" (Se pare că la Genova e belşug de bani peşin, aşa încât nu remiteţi banii noştri acolo decât numai la preţ bun, remiteţi-i mai degrabă la Veneţia sau la Florenţa sau aici fu Bruges] sau la Paris sau la Montpellier, ori remiteţi-i acolo unde credeţi că este mai bine) 32.

Oricât de important ar fi rolul oraşului Bruges, nu trebuie totuşi să ne lăsăm furaţi de aparenţe. Să nu-i dăm crezare lui Henri Piren-ne atunci când susţine că Bruges a avut o „importanţă internaţională" *mai mare* decât a Veneţiei. El a cedat aici în faţa unui naţionalism retrospectiv. De altfel, Pirenne recunoaşte chiar el că cele mai multe dintre navele care frecventau portul „aparţineau unor armatori din afară", că „locuitorii săi nu participau decât în mică măsură la comerţul activ. Ei se mulţumeau să servească de mijlocitori între negustorii care veneau aici din toate părţile" 33. Cu alte cuvinte locuitorii oraşului erau nişte agenţi, iar comerţul oraşului era, aşa cum se spunea prin secolul al XVIII-lea, „pasiv". Acesta este sensul răsunătorului articol al lui J.A. van Houtte (1952), care a evidenţiat deosebirea dintre Bruges şi Anvers, dintre „un

port na*ţional”,* Bruges, şi „un port in*ternaţional”,* Anvers 34. Dar poate că o asemenea părere

12 C

este o exagerare în sens opus? Aş consimţi să spun că Bruges (ca să fac plăcere lui Richard Hăpke) *5, ca şi Lübeckul (ca să fac plăcere lui Fritz Rorig) *x* sunt încă de pe atunci nişte *W. Eltmărkte*, nişte pieţe-univers, deşi nu întru totul oraşe-univers, adică sori fără seamăn în centrul unui univers.

Ţinuturile Nordului: *înflorirea* Hansei37

Bruges nu este decât un punct (cel mai important, desigur, dar un punct) în zona nordică amplă ce se întinde din Anglia până în Baltica. Acest spaţiu maritim şi comercial vast – Baltica, Marea Nordului, Canalul Mânecii şi chiar Marea Irlandei – este domeniul pe care îl exploatează izbânda *maritimă* şi negustorească a Hansei, perceptibilă încă de la întemeierea Lübeckului în 1158, la mică distanţă de apele Balticii, între mlaştinile protectoare ale râurilor Trave şi Wakenitz.

Nu este vorba, totuşi, despre o construcţie *ex nihilo*. În secolele al VIII-lea şi al IX-lea, expediţiile, năvălirile şi acţiunile piratereşti ale normanzilor marcaseră, şi chiar depăşiseră, hotarele acestui imperiu maritim al Nordului. Iar dacă aventura lor s-a pierdut fără urmă prin spaţiile şi pe ţărmurile Europei, aici, pe loc, din ea a rămas câte ceva. Şi după ei, multă vreme, vase scandinave, uşoare şi nepuntate, au brăzdat apele Balticii şi Mării Nordului: norvegienii mergeau până pe coastele engleze şi în Marea Irlandei38; corăbiile ţăranilor din insula Gotland frecventau porturile şi fluviile meridionale, până la Marele Novgorod39; din Jutlanda până în Finlanda, începeau să prindă viaţă oraşe slave, pe care recente săpături arheologice le-au scos la lumină /i0; negustorii ruşi ajungeau până la Sezeczin, pe atunci oraş exclusiv slavii. Cu toate acestea, Hansa nu a fost precedată de o adevărată economie *inter*

121

naţională. Cu încetul, prin bună învoială, datorită schimbului, înţelegerilor cu prinţii, la nevoie prin forţă şi violenţă, dublul spaţiu maritim, Baltica-Marea Nordului, a fost cucerit şi organizat de către oraşele, negustorii, soldaţii şi ţăranii Germaniei.

Dar să nu ne imaginăm că aceste oraşe erau strâns legate între ele încă de la începuturi. Cuvântul Hansa (*Hansa*, grup de negustori) 42 apare tardiv, scris în bună regulă pentru prima oară într-o diplomă regală engleză din 1267 43. La început, este vorba despre o nebuloasă de negustori plus o nebuloasă de corăbii, din Zuidersee până în Finlanda, din Suedia până în Norvegia. Axul central al traficului merge de la Londra şi Bruges până la Riga şi Reval care deschid drumul Novgorodului, al Vitebskului sau al Smolenskului. Schimburile se desfăşoară între ţinuturile încă slab dezvoltate ale Balticii, furnizoare de materii prime şi de produse alimentare, şi o Mare a Nordului în care Occidentul şi-a şi organizat releele şi cererea. La Bruges, economia-univers întemeiată pe Europa şi Mediterana întâmpină marile corăbii ale Hansei, Koggen-urile, care apar încă de la sfârşitul secolului al XIII-lea (ele vor servi de model „navelor" din Mediterana) /" 1. Mai târziu apare hulka45, un alt hamal zdravăn, cu fund plat, în stare să transporte încărcături grele de sare sau butoaie mari de vin, lemn, produse forestiere, cereale încărcate direct în cală. Stăpânirea mării de către oraşele Hansei este evidentă, chiar dacă nu este încă desăvârşită: într-adevăr, până prin 1280, vasele lor evită să străbată primejdioasele strâmtori daneze, iar atunci când *Urmând fahrt lG* (circumnavigaţia care trece prin aceste strâmtori) devine un lucru obişnuit, *drumul istmului* care leagă Lübeckul de Hamburg, în realitate un canal, prin care se trece lent, şi tronsoane navigabile de râuri, continuă să fie folosit/i7.

122

Drumul istmului a dus la preeminenţa Lii-beckului, întrucât mărfurile care călătoreau între Baltica şi Marea

Nordului trebuiau să treacă neapărat prin el. În 1227, un privilegiu îl face oraş imperial, singurul din această categorie de la est de Elbaia. Un alt avantaj: apropierea oraşului de minele de sare gemă de la Lüneburg, intrate de timpuriu sub controlul negustorilor săi i0. Schiţată încă din 1227 (prin victoria de la Bornhöved împotriva danezilor) 50, întâietatea oraşului devine evidentă odată cu obţinerea de către hanseatici a unor privilegii în Flandra, în 1252 – 125351, cu un secol bun înainte de prima dietă generală a Hansei care îşi reuneşte deputaţii la Lâibeck, în 1356, creând *în sfârşit* Hansa oraşelor52. Dar, cu mult înainte de această dată, Lübeck devenise „simbolul Ligii hanseatice [...] recunoscut de către toţi drept capitală a confederaţiei negustoreşti [...]. Stema sa, vulturul imperial, devine, în secolul al XV-lea, stema întregii confederaţii” 53.

Lemnul, ceara, blănurile, secara, produsele forestiere ale Răsăritului şi Nordului n-aveau, totuşi, nicio valoare decât dacă erau reexportate spre Occident. Şi, în sens opus, sarea, postavurile, vinul reprezentau returul obligatoriu. Cu toate acestea, sistemul, simplu şi robust, întâmpina multe greutăţi. Şi tocmai necesitatea de a le înfrânge a sudat ansamblul urban al Hansei, fragil şi trainic în acelaşi timp. Fragilitatea rezultă din instabilitatea unui grup care reuneşte o uriaşă turmă urbană, de la 70 până la 170 de oraşe, departe unele de altele, ai căror delegaţi nu se adună cu toţii în adunări generale. În spatele Hansei nu există un stat şi nicio ligă constituită solid. E vorba numai de nişte oraşe care ţin mult la prerogativele lor, de care sunt mândre, duşmănindu-se câteodată, adăpostite în spatele unor metereze puternice, cu negustorii, cu patricienii, cu breslele, cu flotele, cu magaziile lor, cu bogăţiile dobân

123

dite de ele. Trăinicia izvorăşte din comunitatea de interese, din necesitatea de a juca un acelaşi joc economic, dintr-o civilizaţie comună plămădită de către schimburile unuia dintre spaţiile maritime cele mai frecventate din

Europa, din Baltica până la Lisabona, în sfârşit dintr-o limbă comună, care nu reprezintă elementul de unitate cel mai neînsemnat. Această limbă „avea ca substrat germana de jos (deosebită de germana din sud), îmbogăţită în funcţie de necesităţi cu elemente latine, estoniene la Reval, poloneze la Lublin, italiene, cehe, ucrainene, poate şi lituaniene” 5; şi era limba „elitei puterii... a elitei bogăţiei, implicând apartenenţa la un grup social şi profesional definit”. „Pe deasupra, întrucât aceşti patricieni negustori erau de o rară mobilitate, întâlnim între Reval, Gdańsk, Lübeck şi Bruges unele şi aceleaşi familii – Angermiinde, Veckinghusen, von Soest, Giese, von Suchten 5 (i.

Toate aceste legături creează o coerenţă, o solidaritate, nişte habitudini, o mândrie comună. Constrângerile generale fac ceea ce mai trebuie, în Mediterana, având în vedere belşugul relativ de bogăţii, oraşele pot să-şi urmărească fiecare jocul propriu şi să se bată între ele, care mai de care, sălbatic. În Baltica, în Marea Nordului, acest lucru ar fi cu mult mai greu. Beneficiile la traficul mărfurilor grele, cu preţuri mici şi de volume mari, rămân modeste, cheltuielile şi riscurile fiind considerabile. În cel mai bun caz, nivelul profitului este în jur de 5%57 – Negustorul trebuie să calculeze, să economisească, să prevadă într-o mai mare măsură decât prin alte părţi. Una din condiţiile succesului este să păstrezi oferta şi cererea într-o singură şi aceeaşi mână, şi atunci când este vorba de exporturile către vest, şi atunci când, în celălalt sens, este vorba despre redistribuibunurilor importate spre est. Contoarele pe care le întreţine Hansa sunt puncte fortificate, comune pentru toţi negustorii hanseatici, protejate prin privilegii, apărate cu tenacitate, ca 5 ankt *Peterhof* la Novgorod, *Deutsche Brilk-ke* Ja Bergen sau *Stahihof* la Londra. Oaspeţi ai unui contor pentru un sezon, germanii se supun unei stricte discipline. La Bergen, tinerii „în ucenicie” rămân pe loc zece ani, învaţă limbile şi practicile negustoreşti ale locului

şi nu au voie să se însoare. În interiorul contorului, totul este reglementat de către Sfatul Bătrânilor şi de doi *Aldermen*. În afară de Bruges, unde lucrul acesta nu este cu putinţă, negustorul este obligat să locuiască în *Kontor*.

În cele din urmă, spaţiul nordic se trezeşte prins într-un lanţ de puncte de veghe şi de necesităţi. La Bergen, interesele norvegiene sunt călcate necontenit în picioare. Ţinutul) 8, a cărui producţie agricolă este insuficientă, depinde de griul pe care cei din Lübeck îl aduc din Pomerania sau Brandenburg. Atunci când Norvegia încearcă să reducă privilegiile Ilansei, o blocadă a griului (ca în 1284 – 3 285) o aduce la ordine. Şi în măsura în care concurenţa griului importat împiedică dezvoltarea unei agriculturi care să acopere nevoile locale, negustorul străin obţine de la norvegieni ceea ce doreşte: carne sărată, ton sărat sau uscat din insulele Lofoten, lemn, grăsimi, gudron, blănuri...

În vest, faţă cu parteneri mai bine înarmaţi, Hansa s-a priceput totuşi să-şi păstreze privilegiile. În capitala Angliei, în apropiere de Podul Londrei, *Stahihoful* este un alt *Fondaco dei Tedeschi*, cu cheiuri şi cu magazii ale lui; hanseatul este scutit aici de majoritatea impozitelor, el are judecători proprii şi asigură, semn de onoare evidentă, chiar paza uneia din porţile oraşului 59.

Totuşi, apogeul Lübeckului şi al oraşelor asociate cu destinul lui se plasează destul de târziu, între 1370 şi 1388; în 1370, Hansa îl învinge pe regele Danemarcei şi, prin trata

125

12. TRAFICUL HANSEI PRIN 1400 *După* Ilistoriseher Weltatlas de *F.W. Putzger, 1SC3, p. ST*

tul de la Stralsund fi0, ocupă fortificaţii pe ţărmurile strâmtorilor daneze; în 1388, în urma unui diferend cu Bruges, sileşte bogatul oraş şi guvernul Ţărilor de Jos să capituleze, după o blocadă eficientă C1. Dar aceste succese târzii ascund începuturile unui declin, în curând evident fi2.

De altfel cum i-ar putea ocoli pe hanseaţi uriaşa criză care cuprinsese lumea Occidentului în cea de a doua jumătate a secolului al XIVea? Este adevărat că, în ciuda regresiunii demografice, Occidentul nu şi-a redus cererile de produse din Baltica. Populaţia Ţărilor de Jos a fost de altfel prea puţin atinsă de Ciuma Neagră, iar înflorirea marinelor occidentale ne îngăduie să socotim că nivelul importurilor de lemn nu va fi scăzut, ba dimpotrivă. Dar mişcarea preţurilor din Occident a acţionat împotriva Hansei. Într-adevăr, după 1370 scade preţul cerealelor, apoi, începând din 1300, cel al blănurilor, în timp ce preţul produselor industriale creşte. Această mişcare inversă a braţelor foarfecii defavorizează comerţul Lübeckului şi al celorlalte oraşe baltice.

126

Întrucât totul se leagă, în hinterlandul Hansei apar crize care aţâţă conflictele dintre prinţi, seniori, ţărani şi oraşe. La care se adaugă declinul îndepărtatelor mine de aur şi argint din Regatul Ungariei şi din Boemia?! în sfârşit, apar sau reapar statele teritoriale: Danemarca, Anglia, Ţările de Jos, regrupate de ramura burgundă a casei de Valois, Polonia (care îi învinge în 1466 pe cavalerii teutoni), Moscovia lui Ivan cel Groaznic care, în 14 76, pune capăt independenţei Marelui Novgorod fr”. Pe deasupra, englezii, olandezii, negustorii din Nürnberg pătrund în spaţiul Hansei63. Unele oraşe se apără, ca Lübeckul care mai învinge Anglia în 1470 – 1474, altele preferă să se împace cu noii veniţi.

Istoricii germani explică decadenţa Hansei prin infantilismul *politic* al Germaniei. Fără a-şi lămuri prea limpede motivele, Eli Heck-scherm nu le dă dreptate. Nu am putea socoti că, în epoca aceasta, în care priorităţile sunt urbane, un stat german puternic ar fi putut stânjeni oraşele Hansei tot atât cât le-ar fi şi putut ajuta? Declinul acestora pare să decurgă mai degrabă din întâlnirea economiei lor, destul de puţin evoluată, cu o economie mai activă, cea a Occidentului. În orice caz, într-o perspectivă

de ansamblu, nu putem pune Lübeckul pe acelaşi plan cu Veneţia sau cu Bruges. Între Vestul care mişcă şi Estul care mişcă mai puţin, societăţile hanseatice rămân la un capitalism elementar. Economia lor ezită între troc şi monedă; ele nu recurg la credit decât într-o mică măsură: singura admisă va fi multă vreme moneda-ban. Toate acestea reprezintă practici tradiţionale şi sunt inferiorităţi, chiar în cadrul capitalismului epocii. Foarte serioasa vijelie de.la sfârşitul secolului al XIV-lea trebuia să lovească economiile cele mai prost plasate. Numai cele mai puternice au fost relativ ocolite.

127

Celălalt pol al Europei: *oraşele italiene*

Cucerirea Mediteranei de către Islam nu s-a făcut dintr-odată în secolul al VII-lea. Iar criza provocată de succesivele lui năvăliri a şi întrerupt cu totul circulaţia pe mare, ne sugerează E. Ashtor °7. Dar, în secolele al VIII-lea şi al IX-lea, schimburile prind iarăşi viaţă. Mediterana se umple iarăşi de nave, spre folosul tuturor riveranilor, al celor bogaţi, ca şi al celor săraci.

Pe coastele Italiei şi Siciliei, se înviorează porturi mărunte, nu numai Veneţia, neînsemnată încă, ci zece, douăzeci de mici Veneţii. În fruntea trupei, Amalfi68, cu toate că abia izbuteşte să-şi găsească loc pentru port, pentru case şi, mai târziu, pentru catedrala lui, în scobitura muntelui, care se înalţă semeţ din mare. Avansul său, mai greu de înţeles la o primă vedere, se explică prin legăturile sale timpurii şi preferenţiale cu Islamul şi prin chiar sărăcia pământului lui irigat care osândeşte mica aglomeraţie să se arunce nebuneşte în întreprinderi maritime09.

Destinul acestor oraşe mărunte se joacă, într-adevăr, la sute de leghe de apele lor. Reuşita înseamnă, pentru ele, a ajunge în ţinuturile bogate ale mării, în oraşele Islamului sau la Constantinopol, a obţine monede de aur70, dinari din Egipt, şi din Siria, pentru a cumpăra mătăsuri somptuoase din Bizanţ şi a le revinde în Apus; adică un

comerţ triunghiular. Cu alte cuvinte, Italia negustorească rămâne încă o obişnuită regiune „periferică”, străduindu-se să-şi plaseze serviciile, livrările de lemn, de grâu, de pânză de in de sare, de

robi, pe care îi procură din inima Europei.

Asta înainte de Cruciade, înainte de confruntarea dintre Creştinătate şi Islam. I-Aceste activităţi trezesc economia italiană, pe jumătate adormită de la căderea Romei.

128

Amalfi este infiltrat de economia monetară: acte notariale semnalează cumpărări de pământ făcute de negustorii oraşului contra bani peşin de aur, încă din secolul al IX-lea7J. Între secolul al XI-lea şi al XIII-lea, peisajul din Valle d’Amalfi se schimbă, plantaţiile de castani, de viţă de vie, de măslini, de citrice, ca şi morile, se înmulţesc. Semn al înfloririi activităţilor internaţionale ale oraşului, Tabula oraşului Amalfi devine una din marile legi maritime ale Mediteranei creştine. Dar oraşul nu este scutit de nenorociri: în 1100, este cucerit de normanzi; de două ori la rând, în 1135 şi în 1137, este jefuit de pisani; în sfârşit, în 1343, oraşul de jos este distrus de o ridicare a apelor mării. Prezent încă pe mare, Amalfi trece atunci în arierplanul a ceea ce numim marea istorie72. După 1250, comerţul său scade, poate la o treime din ceea ce fusese între 950 şi 1050; spaţiul legăturilor sale maritime se restrânge încetul cu încetul, până când nu mai rămâne decât. cabotajul câtorva zeci de bărci, saete şi brigantine mici, de-a lungul coastelor Italiei.

Primii paşi ai Veneţiei sunt identici. Îno à la 869, dogele ei, Justiniano Partecipazio, lăsa printre bunurile sale 1200 de livre de argint, o sumă apreciabilă7 – 1. La fel ca Amalfi în „văgăuna lui de munte, Veneţia, aşezată pe cele şaizeci de insule şi insuliţe ale ei, este un univers straniu, un adăpost, dar unul incomod: nu există apă dulce, nu există resurse alimentare; doar sare, prea multă sare! Se spunea despre veneţian: „*Non arat, non seminat, non*

vendemiat" (nu ară, nu seamănă, nu culege via) 74. „Zidit în mare, lipsit cu totul de vii şi de ogoare", aşa îşi descrie oraşul dogele Giovanni Soranzo, în 132775. Să fie acesta oraşul în stare pură, lipsit de tot ceea ce nu este curat urban, osândit spre a trăi să ceară totul de la schimburi: griul sau meiul, secara, turmele de vite vii, brânza, legumele, vinul, uleiul, lemnul, piatra? Şi chiar apa de băut!

129

Întreaga lui populaţie se plasează în afara acestui „sector primar", de obicei „atât de bine reprezentat chiar în lăuntrul oraşelor prein-dustriale. Veneţia îşi desfăşoară activitatea în sectoarele pe care economiştii de astăzi le numesc *secundare* şi *terţiare*: industria, comerţul, serviciile, sectoare în care rentabilitatea muncii este mai ridicată decât în activităţile rurale. Asta înseamnă a lăsa în seama altuia corvezile mai puţin profitabile, a crea un dezechilibru pe care îl vor cunoaşte toate marile oraşe: Florenţa, bogată totuşi în pământuri, îşi importă grânele din Sicilia, încă din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, şi îşi acoperă dealurile din apropiere cu viţă de vie şi cu măslini; în secolul al XVII-lea, Amsterdamul se hrăneşte cu grâu şi secară din Baltica, cu carne din Danemarca, cu heringi din „marele pescuit" de pe Dogger Bank. Dar, încă de la primii lor paşi, aşa au fost osândite să trăiască toate aceste oraşe lipsite de un adevărat teritoriu, Veneţia, Amalfi sau Genova. Ele n-au avut de ales.

Atunci când, în secolele al IX-lea şi al X-lea, comerţul la distanţă al veneţienilor începe să prindă formă, Mediterana este împărţită între Bizanţ, Islam şi lumea creştină occidentală. La prima vedere, Bizanţul ar fi trebuit să devină centrul economiei-univers pe cale de a se constitui. Dar Bizanţul, greu de propriul trecut, nu se arată deloc combativ 76. Deschis în faţa Mediteranei, prelungit prin alaiul caravanelor şi navelor spre Oceanul Indian şi China, Islamul capătă întâietate faţă de bătrâna metropolă a Imperiului grecesc. El să fie, atunci, cel care va pune

mâna pe tot? Nu, căci Bizanţul rămâne un obstacol, din cauza vechilor lui bogăţii, a experienţei lui a autorităţii sale într-un univers care se re – compune greu, datorită uriaşei aglomeraţii a cărei greutate n-o poate nimeni deplasa după voie.

130

„Oraşele italiene, Genova, fisa şi Veneţia* se strecoară încetul cu încetul între, economiile care domină marea. Şansa. Veneţiei a fost poate faptul că nu – a avut nevoie, ca Genova şi Pisa, să recurgă la violenţă şi la piraterie ca să-şi facă un loc’s. ub soare. Plasată sub dominaţia destul de teoretica a Imperiului grecesc, ea pătrunde mai lesnicios în uriaşa piaţă prost apărată a Bizanţului, face nenumărate servicii Imperiului, contribuie chiar la apărarea lui. În schimb, obţine privilegii exorbitante77. În ciuda avântului timpuriu al unui oarecare „capitalism”, ea rămâne totuşi un oraş mediocru. Timp de secole, piaţa San Marco e plină de vii, de copaci, de construcţii parazitare, tăiată în două de un canal, acoperită spre nord de o livadă (de unde numele de *Brolo*, „livadă”, pe care îl păstrează şi după ce devine locul de întâlnire al nobililor şi centrul intrigilor şi bârfelor politice) „3. Străzile sunt de pământ bătut, podurile de lemn, ca şi casele, aşa încât pentru a scăpa de incendii, oraşul pe cale de a se naşte surghiuneşte la Murano cuptoarele sticlarilor. Fără îndoială, semnele de activizare se înmulţesc: emisiuni monetare de argint, împrumuturi în hiperperi (moneda de aur a Bizanţului), dar trocul îşi păstrează drepturile, rata creditului se menţine foarte ridicată (*de quinque sex*, adică 20%), iar condiţiile draconice de rambursare vorbesc despre sărăcia de numerar, despre modicitatea tonusului economic *79*.

Să nu fim totuşi categorici. Înainte de secolul al XIII-lea, istoria Veneţiei rămâne învăluită într-o ceaţă deasă. Specialiştii discută despre ea, aşa cum discută specialiştii în istoria antică despre originile Romei. Este, astfel, probabil ca negustorii evrei instalaţi la Constantinopol, la

Negroponte, în insula Candia, să fi frecventat de timpuriu portul şi oraşul Veneţia, chiar dacă, în ciuda numelui, insula

131

cheltuielile Di

°ra? celor Italiei f oya încă mai! i-a F] °renta în devrm la *cipare2*; *on* de aur oo afirmaeree™no» că faţă de di ra Aruăn /fe De ova rek, efort *stitei Oraşele*

Vasco da Gama, pornesc să caute de fapt Capul-Bunei Speranţe. Genova şi Veneţia posedau pe vremea aceea imperii coloniale şi totul părea că trebuie să se reunească într-o aceeaşi. mână, atunci când Genova loveşte de moarte Pisa în bătălia de la Meliora, în 1284, şi distruge galerele Veneţiei în faţa insulei Curzola, în Adriatica (septembrie 1298). În cursul acestei aventuri ar fi fost făcut prizonier Marco Polo (J – Cine n-ar fi mizat oare, zece contra unu, spre sfârşitul acesta de secol al XIII-lea, pe victoria apropiată, şi totală, a oraşului sfântului Gheorghe?

Miza ar fi fost însă pierdută. Până la urmă, Veneţia învinge. Dar faptul important este că, de aici înainte, lupta nu se mai duce între lumea creştină şi Islam, ci în lăuntrul acestui ciorchine de oraşe negustoreşti şi meşteşugăreşti pe care prosperitatea mării le-a dezvoltat prin toată Italia de Nord. Miza majoră este piperul şi băcăniile Levantului, un privilegiu care contează cu mult dincolo de Mediterana. De fapt, aceasta este atuul major al negustorilor italieni în Europa nordică, care se construise în acelaşi timp cu reînnoirea Mediteranei occidentale.

Un intermezzo: ...

târgurile din Champagne

Prin urmare, cele două zone economice, ale Ţărilor de Jos şi Italiei, se constituie aproape în acelaşi timp şi cu încetul. Şi tocmai între aceşti doi poli, între aceste zone centrale, se inserează secolul Târgurilor din Champagne. Într-adevăr, nici Nordul, nici Sudul nu înving (şi nici măcar nu rivalizează) în această primă aşezare a economiei-univers europene. Pentru mulţi ani, centrul economic se

situează la jumătate de drum între cei doi poli, parcă pentru a-i mulţumi şi pe unul şi pe celălalt, în
134
cele şase tirguri anuale din Champagne şi din Brie care îşi pasează mingea din două în două luni *93*. „Venea mai întâi, în ianuarie, cel de la Lagny-sur-Marne; apoi, în marţea din cea de-a treia săptămână a postului Paştelui, cel de la Bar-sur-Aube; în mai, primul târg de la Provins, numit al sfântului Quiriace; în iunie – «târgul cald» de la Troyes; în septembrie, al doilea târg de la Provins sau târgul sfântului Ayoul, şi, în sfârşit, în octombrie, încheind ciclul, «tântul rece» de la Troyes" 9". Adunarea de schimb şi de oameni de afaceri se roteşte dintr-un oraş într-altul. Acest sistem ca de ceas, cu repetiţie, în funcţie din secolul al XIII-lea, nici nu este o inovaţie, pentru că imită, probabil, circuitul preexistent al târgurilor din Flandra (J5 şi pentru că preia, reor-ganizându-l, un lanţ de pieţe regionale, şi ele, preexistente *m*.

În orice caz, cele şase târguri din Champagne şi Brie, care durează câte două luni fiecare, acoperă întreg ciclul anului, formând astfel o „piaţă neîntreruptă" 97, pe vremea aceea fără rival. Ceea ce a mai rămas astăzi din vechiul Provins ne dă o idee despre amploarea magaziilor de antrepozit de altă dată. Cât priveşte faima lor, dictonul popular stă mărturie: „ne *pas* *s*a*voir* *s*e*s* *f*o*ires* *d*e *C*h*ampagne*" – a nu-ţi cunoaşte târgurile din Champagne – înseamnă a nu avea habar de ceea ce cunoaşte toată lumea98. De fapt, ele sunt locul de întâlnire a întregii Europe, a tot ceea ce pot oferi Nordul şi Sudul. Caravanele negustoreşti se îndreaptă spre Champagne şi Brie, în convoaie grupate şi apărate, cam la fel cu celelalte caravane, ale căror cămile traversează întinsele pustiuri ale Islamului, spre Mediterana.

O cartografiere a acestor transporturi nu depăşeşte posibilităţile pe care le avem. În mod destul de firesc, în jurul târgurilor din Champagne, s-a născut prosperitatea nenu-135

13 (5

mâratelor ateliere familiale, de pe Sena şi Marna şi până în Brabant, în care se fac pân-zeturi şi postav. Aceste ţesături pleacă mai departe spre sud, se răspândesc de-a lungul Italiei şi apoi pe toate drumurile Mediteranei. Arhivele notariale semnalează trecerea ţesăturilor nordice pe la Genova, încă din cea de a doua jumătate a secolului al XH-lea9S). La Florenţa, postavurile brute din nord sunt vopsite de către *Arte di Calimala*: 10° care reuneşte pe negustorii cei mai bogaţi ai oraşului, în acelaşi timp, din Italia sosesc piper, mirodenii, băcănii, mătase, bani peşin, credite. De la Veneţia şi de la Genova, marfa călătoreşte pe mare până la Aigues-Mortes şi urmează apoi văile lungi ale Ronului, Sâonei şi Senei. Itinerarii exclusiv terestre străbat Alpii, ca, de pildă *via francigena*, care leagă Siena şi multe alte oraşe cu Franţa cea îndepărtată I01. De la Aş fi 102, din Lombardia, pornesc cărăuşi şi cârduri de negustori mărunţi, cămătari şi precupeţi, care răspândesc în Occident un nume devenit în curând nume de ruşine, cel de lombard, om care dă cu împrumut pe amanet. În punctele acestea de confluenţă, se strâng măr – furile din provinciile franceze, din Anglia, din Germania şi cele din Peninsula Iberică, ps drumul dinspre Santiago de Compostelal03. Cu toate acestea, originalitatea târgurilor din Champagne constă, fără îndoială, nu atât în supraabundenţa de mărfuri, cât în comerţul cu bani, în jocul precoce al creditului. Târgul se deschide întotdeauna cu strigarea la mezat a postavurilor, iar primele patru săptămâni sunt rezervate tranzacţiilor comerciale. Dar luna care urmează este luna zarafilor. În aparenţă, este vorba de personaje modeste care, în ziua ştiută, se instalează „la Provins, în oraşul de sus, în piaţa veche, în faţa bisericii Saint Thibaut” sau, „la Troyes, pe strada Moyenne şi în băcănia de lângă biserica Saint-Jeandu-Marchă” m, D, e fapt, aceşti zarafi, de obicei italieni, sunt adevăraţii conducători de joc. Materialul lor de lucru este

o simplă „masă acoperită cu un macat1 şi două cântare, dar şi nişte saci „plini de lingouri sau de bani” x05. Iar compensarea vânzărilor şi cumpărărilor, reportările de pe un târg pe altul, împrumuturile acordate seniorilor şi prinţilor, plata scrisorilor de schimb „moarte” la târg, ca şi întocmirea celor care pleacă din el, toate acestea trec prin mâinile lor. Drept urmare, în ceea ce priveşte tranzacţiile internaţionale şi activităţile lor cele mai moderne, târgurile din Champagne sunt comandate, de aproape sau de la distanţă, de către negustorii italieni, ale căror firme sunt adesea mari întreprinderi, ca Ma*gna Ţ*a*vola a* familiei Buonsignori, aceşti Rotschilzi ai Sienei m.

Este situaţia pe care o vom întâlni, mai târziu, şi la târgurile de la Geneva şi Lyon: un credit italian exploatează în folosul său, prin punctele de confluenţă ale târgurilor cu rază mare, uriaşa piaţă a Europei occidentale şi retururile ei în bani peşin. Oare nu tocmai pentru a pune mâna pe piaţa europeană sunt aşezate târgurile din Champagne nu în centrul economic al acesteia, care este neîndoielnic Italia de nord, ci în apropiere de clienţii şi furnizorii din nord? Sau au fost ele constrânse să facă lucrul acesta, în măsura în care, începând din secolul al XI-lea, centrul de greutate al schimburilor terestre a alunecat în direcţia marii industrii nordice? în orice caz, târgurile din Champagne sunt situate în apropiere de limita acestei zone de producţie; începând din secolul al XII-lea, Paris, Provins, Chilons, Reims sunt centre textile. Dimpotrivă, Italia victorioasă a secolului al XIII-lea rămâne, înainte de toate, negustorească, în avangarda tehnicilor negoţului: ea introduce în Europa emisiunile monetare în aur, scrisoarea de schimb, practica creditului, în timp ce industria nu devine un domeniu italian decât în

137

I/Uf.

Im

1.7. OK/\ŞKLK WIMD LI.fi \TUKI CU TÂRGUPJLE DIN CHAMPAGNE

Iceas/ă *hartă pune în lumină ansamblul economic şi bipolaritatea* Europei *în* secolul *al XIII-lea,* între *Ţările* de *Jos. În nord, şi Italia, în nud* (*După H. Ammann, vezi trimiterea de la harta li*).

secolul următor, după criza din secolul al XIV-lea *im*. Până atunci, postavurile Nordului sunt indispensabile comerţului cu Levantul, de unde provine esenţa bogăţiilor ei.

Aceste necesităţi au avut o însemnătate mai mare decât atracţia exercitată de politica liberală a conţilor de Champagne, invocată adesea de către istorici *m*. Desigur, negustorii au căutat întotdeauna libertăţi, înlesniri, adică tocmai ceea ce le oferea un conte de Champagne destul de stăpân pe mişcările lui, în

P° fida faptului

vr Gr

— *1320 ui* a. până rele m; Ceste date t astea târgurilore ™ *compromis*

I importam?? ar Un factor lui ai viv1 fast creare tatea târgurilor °*mpro* el importam?? ar Un foc lui ai vjrtv1 fast crearea XIV – lei; IXI-lea şi ia în ce tharciului li2. Din acel. moment, „istmul german" câştigă o importanţă mai mare. Germania şi Europa centrală cunosc un avânt general, odată cu prosperitatea minelor lor de argint şi de aramă, cu progresele agriculturii, cu implantarea industriei pânzeturilor, cu dezvoltarea pieţelor şi târgurilor. Expansiunea negustorilor germani lasă urme în toate ţinuturile Occidentului şi în Baltica, în Europa răsăriteană ca şi la târgurile din Champagne sau la Veneţia, unde *Fondaco clei Tedeschi* pare să fi fost întemeiat în 1228 *n3*.

Să fie ispita schimburilor prin Brenner explicaţia faptului că Veneţia a întârziat atâta (până în 1314) până când să-i urmeze pe geno-vezi pe drumurile de mare care duceau la Bruges? Având în vedere rolul argintului în comerţul cu Levantul, oraşele italiene sunt neîndoielnic interesate în primul rând de producţia minelor de argint germane. De altfel, o reţea de prăvălii de zarafi încadrează

foarte timpuriu oraşele Germaniei de Sus şi Renaniei, jucând acelaşi rol ca negustorii bancheri din Bruges sau din Champagne *n*". Vechiul loc de întâlnire din Franţa a fost astfel atacat pe la spate de un sistem de căi concurente, terestre şi maritime.

Se lansează câteodată afirmaţia că târgurile din Champagne ar fi trecut printr-o „revoluţie negustorească", victoria unui fel nou de comerţ, în care negustorul rămâne în prăvălia sau la tejgheaua lui, se dă pe mâna unor comişi cu post fix şi a unor transportori specializaţi, îşi conduce afacerile de la distanţă, datorită verificărilor contabile şi scrisorilor care transmit informaţii, ordine şi dojene. Dar n-a cunoscut comerţul, de fapt, cu mult înaintea târgurilor din Champagne, această dualitate: drumeţie pe de o parte, sedentarism pe de alta? Şi ce anume ar fi împiedicat noua practică să se înrădăcineze la Provins sau la Troyes?

140

O şansă pierdută pentru Franţa

Cine ar putea spune cât de benefică a fost prosperitatea târgurilor din Champagne pentru regatul Franţei, şi în special pentru Paris? Dacă regatul, structurat politic începând de la domnia lui Philippe Auguste (1180 – 1223), devine; fără tăgadă, cel mai strălucitor dintre statele europene, încă înainte de Sfântul Ludovic (1226 – 1270), lucrul acesta e în funcţie de avântul general al Europei, dar se explică şi prin faptul că centrul de greutate al lumii europene se fixează la o zi sau două de capitala Franţei. Parisul devine o mare piaţă negustorească şi rămâne aşa, la înălţime, până în secolul al XV-lea. Oraşul a tras foloase de pe urma vecinătăţii atâtor oameni de afaceri. În acelaşi timp, el găzduia instituţiile monarhiei franceze, se umplea de monumente, adăpostea cea mai strălucită universitate din Europa în care izbucnea, logic, revoluţia ştiinţifică ce a urmat repunerii în circulaţie a gândirii lui Aristotel. În timpul acestui „mare secol [al XIII-lea], spune Augusto Guzzo... întreaga lume avea ochii aţintiţi asupra Parisului. Mulţi italieni i-au fost elevi şi

câteodată magiştri, ca sfântul Bonaventura şi sfântul Tommaso” 115. Se poate oare spune că s-a instaurat atunci un *secol al Parisului*? Este ceea ce sugerează, *a contraria*, titlul unei cărţi polemice şi călduroase a lui Giuseppe Toffanin, istoric al umanismului, pentru care secolul al XIII-lea este II *Secolo senza RomatiG*. în orice caz, goticul, arta franceză se răspândesc pornind din Île-de-France şi nu numai negustorii sienezi, obişnuiţi ai târgurilor din Champagne, le iau cu ei în bagajele cu care se întorc acasă. Şi deoarece toate se leagă, acesta este momentul în care *comunele* franceze înfloresc din plin, când, în jurul Parisului, între 1236 şi 1325, la Sucy-en-Brje, la Boissy, la Orly şi

141

aiurea, se precipită, cu sprijinul autorităţii regale, emanciparea ţăranilor „7. Şi, de asemenea, momentul în care Franţa, cu Sfântul Ludovic, preia ştafeta cruciadei în Mediterana. Cu alte cuvinte, postul de onoare al creştinătăţii.

În istoria Europei şi a Franţei, târgurile din Ciiampagne n-au fost, totuşi, decât un intermezzo. Este prima şi ultima oară când complexul economic întemeiat pe Europa duce la un soi de oraşe de târg, şi mai mult decât atât, la târgurile cu caracter continental. Este prima şi ultima oară când Franţa găzduieşte centrul economic al Occidentului, comoară pe care o stăpâneşte şi o pierde apoi, fără ca cei răspunzători de destinul francez să-şi fi dat seama de acest lucru 118. Şi cu toate acestea, procesul care se schiţează odată cu ultimii Capetieni duce, pentru ani lungi, la scoaterea din circuit a regatului Franţei. Dezvoltarea drumurilor nord-sud dintre Germania şi Italia, legătura maritimă dintre Mediterana şi Marea Nordului au stabilit, încă înainte de încheierea secolului al XIII-lea, un circuit privilegiat al capitalismului şi modernităţii: acesta încercuieşte Franţa la o distanţă bună fără a o atinge vreodată. Dacă lăsăm de o parte Marsilia şi Aigues-Mortes, marele comerţ şi capixtalismul pe care-l vehiculează sunt

aproape în afara spaţiului francez, care nu va mai fi decât pe jumătate deschis spre marele trafic exterior, pe vremea şi imediat după nenorocirile şi lipsurile Războiului de o sută de ani.

Dar nu este scos din joc, odată cu economia franceză, şi statul teritorial, cu mult *înainte de* regresiunea care coincide cu acest Război de o sută de ani? Dacă regatul Franţei şi-ar fi păstrat forţa şi coerenţa, capitalismul italian n-ar fi avut atâta libertate de acţiune. Dar, pe de altă parte, circuitele noi ale capitalismului au reprezentat o asemenea putere

142

de monopol în folosul statelor-oraşe ale Italiei şi al Ţărilor de Jos încât, statele teritoriale în curs de formare, în Anglia, în Franţa şi în Spania, i-au suportat consecinţele prin forţa lucrurilor.

PREEMINENŢA TARDIVA A VENEŢIEI

În Champagne, Franţa pierde mingea. Cine o interceptează? Nici târgurile din Flandra, nici Bruges (în ciuda a ceea ce spune Lamberto încarnaţi) U9, cu toată înfiinţarea faimoasei sale burse, în 1309. Aşa cum spuneam, navele, negustorii, mărfurile de preţ, banii, creditul vin aici mai ales dinsud. „Profesioniştii creditului, spune chiar Lamberto încarnaţi i2 (), sunt aici, în mare parte, italieni”. Iar balanţa de plăţi a Ţărilor de Jos rămâne, până la sfârşitul secolului al XV-lea şi mai târziu, favorabilă meridionalilor 1: i.

Dacă centrul de greutate ar fi rămas la jumătate de drum între Adriatica şi Marea Nordului, el s-ar fi putut fixa la Nürnberg, de pildă, la confluenţa a vreo duzină de drumuri mari, sau la Köln, cel mai mare dintre oraşele germane. Dar dacă. Bruges, adică un centru median analog cu cel pe care-l constituie târgurile din Champagne, nu învinge, cauza este, probabil, faptul că Italia nu mai are nevoie să se ducă spre nord, acum când ea şi-a dezvoltat, la Florenţa, la Milano şi prin alte locuri, propriile sale centre industriale, la îndemâna negustorilor săi. Florenţa

care, înainte vreme, îşi consacrase cele mai bune forţe artizanale finisării postavurilor brute ale Nordului, trece de la *Arte di Cali-mala* la *Arte della* la *na* şi cunoaşte o dezvoltare industrială rapidă, spectaculoasă.

A jucat, de asemenea, un rol important recesiunea care, cu mulţi ani înainte, a pregătit terenul apocalipticei Ciume Negre şi

143

antasticuiui reflux al vieţii economice ceva. trma. acesteia. Criza şi răsturnarea de tendinţa avorizează, aşa cum am văzutr 2, deteriora-ea sistemelor în funcţiune, îi elimină pe cei n-ai slabi, sprijină preponderenţa, relativă, a celor mai puternici, chiar dacă criza nu îi coleşte nici pe ei. Italia este şi ea bântuită, guduită de vijelie: izbânzile, reuşitele devin, i aici, rare. Dar retragerea în sine înseamnă, i cazul ei, retragerea spre Mediterana, care amâne zona cea mai activă şi inima celui mai rofitabil comerţ internaţional. În pe nă re-resiune generală a Occidentului, Italia se ovedeşte a fi, cum spun economiştii, o „zonă dăpostită": are parte de tot ce e mai bun în egoţ; faptul că mizează pe aur123 şi expeenţa pe care a acumulat-o în materie de lonedă şi de credit o apără: statele ei cetate, laşini de gestiune mai lesnicioase decât gre-liele state teritoriale, îşi pot îngădui să trăscă în voie în conjunctura aceasta strâmto-ită. Cu greutăţile se luptă alţii, în specialarile state teritoriale, care bolesc şi se dechilibrează. Mai mult decât oricând, Medirana şi Europa activă se restrâng la nişte – hipelaguri de oraşe.

Nu e de mirare, prin urmare, că în ceea! priveşte procesul, în plină desfăşurare, de centrare a economiei europene, întrecerea desfăşoară exclusiv între oraşele italiene, i special, între Veneţia şi Genova, care se) r lupta pentru sceptru cu toată patima şi i tot interesul de care sunt în stare. Una, ca cealaltă, cât se poate de destoinice şi preitite să învingă. Cum se explică atunci vicria Veneţiei?

enova împotriva Veneţiei

1298, Genova a pus pe fugă flota veneţiană faţa

insulei Curzola. După optzeci de ani, august 1379, ea pune mâna pe Chioggia, ic port de pescari care domină una din ieşirile lagunei veneţiene spre Adriatica *m*. Orgoliosul oraş al Sfântului Marcu părea pierdut, dar, printr-o bruscă revenire, el schimbă cu totul datele problemei; în iunie 1380, Vettor Pisani recucereşte Chioggia şi distruge flota genoveză 125. Pacea semnată la Torino, în anul următor, nu aduce niciun avantaj formal Veneţiei 12 (i. Şi, totuşi, ea a marcat începutul retragerii genovezilor (ei nu mai reapar în Adriatica) şi al afirmării preeminenţei veneţiene, din acel moment indiscutabilă.

Înfrângerea şi apoi victoria Veneţiei nu sunt uşor de înţeles. De altfel, după episodul Chioggia, Genova nu a fost radiată de pe lista oraşelor bogate, puternice. Şi atunci de ce s-a oprit pentru totdeauna lupta pe uriaşul câmp închis al Mediteranei, pe care cele două rivale putuseră, atâta vreme, să se lovească, să jefuiască câte o bucată de litoral, să captureze vreun convoi, să nimicească nişte galere, să lupte una cu alta prin mijlocirea prinţilor: Angevinul sau Ungurul, Paleologul sau Aragónezul?

Dar poate că tocmai prosperitatea prelungită, fluxul în creştere al afacerilor îngăduiseră atâta vreme bătăliile acestea înverşunate, în realitate fără urmări fatale, rănile şi loviturile vindecându-se, de fiecare dată, parcă de la sine. Iar războiul pentru Chioggia marchează o cezură deoarece, probabil în acei ani, prin 1380 – 1390, avântul unei perioade lungi de creştere fusese blocat, de data asta fără drept de apel. Luxul războiului mărunt sau mare devine aici prea costisitor. Coexistenţa paşnică se impune. Cu atât mai mult cu cât interesele Genovei şi Veneţiei, puteri negustoreşti şi coloniale (şi *coloniale* din cauza faptului că, încă de pe atunci, atinseseră un stadiu capitalist înaintat), nu le împing nici pe una, nici pe alta la o luptă pe viaţă şi pe moarte; rivalităţile capitaliste îngăduie întotdeauna un anume grad de complicitate, chiar atunci când este vorba de adversari îndârjiţi.

145

Oricum, nu cred că promovarea Veneţiei să fi ţinut de calităţile deosebite ale capitalismului său, în care Oliver C. Coxi27 salută naşterea unui model original. Oricum, niciun istoric nu s-ar îndoi de precocitatea Genovei, de modernitatea sa, unică pe calea capitalismului. Genova este din acest punct de vedere cu mult mai modernă decât Veneţia şi se prea poate chiar ca o anume vulnerabilitate să i se tragă de aici. Se prea poate ca unul din avantajele Veneţiei să fie tocmai atitudinea ei mai rezonabilă, mai puţin îndrăzneaţă. Iar situaţia ei geografică o favorizează cât se poate de limpede. Ieşirea din lagună înseamnă Adriatica, iar pentru un veneţian, Adriatica însemna încă acasă. Pentru un genovez, a pleca din oraş însemna a ajunge în Marea Tireniană, prea întinsă pentru a putea fi supravegheată eficient şi care, de fapt, aparţine tuturor 128. Şi atâta vreme cât Estul va reprezenta principalul izvor de bogăţie, Veneţia, cu înlesnirile căilor sale insulare spre Orient, va deţine avantajul. Atunci când „drumul mongol" se întrerupe, prin 1340 – 50, luând-o înaintea adversarilor încă din 1343, Veneţia a fost prima la porţile Siriei şi Egiptului pe care nu le-a găsit închise 129. Şi, în sfârşit, nu Veneţia reprezintă, mai mult decât orice alt oraş italian, cheia comerţului cu Levantul, legată, cum este, de Germania şi de Europa centrală, care sunt cei mai siguri clienţi pentru bumbac, piper sau băcănii şi izvoare binecuvântate de metal alb?

Puterea Veneţiei

La sfârşitul secolului al XIV-lea, prioritatea Veneţiei se impune fără echivoc. În 1383, ea ocupă insula Corfu, cheia navigaţiei la intrarea şi ieşirea din Adriatica. Fără efort, deşi cu cheltuieli mari130, între 1405 şi 1427, ea ocupă oraşele de pe Terraferma – Padova.

146

Verona, Brescia, Bergamom. Ea este astfel protejată spre Italia de un meterez de oraşe şi teritorii. Ocuparea acestei zone continentale în care, de multă vreme, se resimţeau radiaţiile economiei sale, se înscrie, de altfel,

într-o semnificativă mişcare de ansamblu: în acelaşi moment istoric, Milano se identifică cu Lom-bardia; Florenţa se impune Toscanei şi, în 1405, pune stăpânire pe rivala ei, Pisa; Genova izbuteşte să-şi extindă dominaţia pe cele două „riviere” ale ei, Levantul şi Ponantul, şi astupă portul Savonei, rivala ei i32. Asistăm la o întărire a marilor oraşe italiene, în paguba oraşelor de pondere mai mică. La urma urmei, un proces cât se poate de clasic.

Iar Veneţia izbutise, cu mult mai devreme, să-şi făurească un imperiu, modest ca întindere, dar de o uimitoare importanţă strategică şi comercială, datorită alinierii sale de-a lungul drumurilor Levantului. Un imperiu dispersat care se aseamănă, păstrând proporţiile, cu ceea ce aveau să fie, mai târziu, imperiile portughezilor şi olandezilor, de-a lungul întinderilor Oceanului Indian, după schema pe care anglo-saxonii o numesc *trading posts Empire*, un lanţ de posturi comerciale alcătuind, toate împreună, o uriaşă antenă capitalistă. Un imperiu „de tip fenician”, aş zice eu.

Puterea şi bogăţia merg mână în mână. Dar această putere (şi, prin urmare, această bogăţie) pot fi supuse unui test al adevărului, pornind de la bugetele Senioriei, de la *Bi-lanci m*, şi de la celebra cuvântare a bătrânu-lui doge Tommaso Mocenigo, din 1423, în ajunul morţii sale.

Pe atunci, veniturile *oraşului* Veneţia se ridicau la 750.000 de ducaţi. Dacă reperele de care ne servim în altă parte 134 – şi conform cărora bugetul reprezintă 5 – 10% din venitul naţional – sunt aplicabile aici, venitul naţional brut al oraşului s-ar plasa între 7, 5 şi 15 milioane de ducaţi. Populaţia presupusă a Veneţiei şi *Dogado-ului* (zona sa periferică, până la

147

Chioggia) fiind de cel mult 150.000 de locuitori, venitul *procapite* în oraş ar fi între 50 şi 100 de ducaţi, ceea ce reprezintă un nivel foarte ridicat; chiar limita lui minimă este greu credibilă.

Putem lua mai bine adevărata măsură a lucrurilor

încercând o comparaţie cu economiile epocii. Un document veneţian 135 ne dă tocmai o situaţie a bugetelor europene de la începutul secolului al XV-lea, ale căror valori au fost utilizate la alcătuirea graficului alăturat, în timp ce veniturile *proprii* ale Veneţiei sunt estimate la 750.000 sau 800.000 ducaţi, regatul Franţei, aflat pe atunci, este adevărat, într-o situaţie jalnică, înscrie la venituri doar

14. BUGETE COMPARATE: ÎN FAŢA CRIZEI.
VENEŢIA REZISTA MAI BINE DECÂT CELELALTE STATE

Această reprezentare grafică a cifrelor veneţlene (Bilanci generali, /, *1912, pp. 98 – 99*) *arată volumul bugetelor europene şi regresiunea din primul sfert al secolului al XV-lea. Cifrele indicate alăturat, în text, sunt cele mai sigure şi corespund cu cercul închis*; *ele se referă cu certitudine ia anul 1423. Cercul mai slab haşurat reprezintă bugetele anterioare, simţitor mat importante*.

U8

un milion de ducaţi; Veneţia se plasează la egalitate cu Spania (rămâne însă întrebarea: care Spanie?), aproape la egalitate cu Anglia şi depăşeşte cu mult celelalte oraşe italiene care, ca să spunem aşa, o talonează: Milano, Florenţa, Genova. Este adevărat că, în ce o priveşte pe aceasta din urmă, cifrele bugetului nu ne pot spune mare lucru, deoarece interesele particulare au pus mâna, în propriul lor beneficiu, pe o parte uriaşă din veniturile publice.

Şi nu am luat în discuţie decât Veneţia şi *Dogaclo*. Veniturilor Senioriei (750.000 ducaţi) li se adaugă însă veniturile Terrafermei (464.000) şi cele ale Imperiului, ale „mării” (376.000). Totalul (1.615.000 ducaţi) plasează bugetul Veneţiei în fruntea tuturor bugetelor europene. Şi mult mai detaşat decât s-ar părea. Căci dacă atribuim ansamblului veneţian (Veneţia, Terraferma şi Imperiul) o populaţie de un milion şi jumătate de oameni, o cifră maximă, iar Franţei lui Carol al VI-lea, cincisprezece milioane (pentru a îngădui un calcul simplu şi rapid),

atunci aceasta având de zece ori mai mulţi locuitori, ar trebui să aibă, la un nivel egal de bogăţie, un buget de zece ori mai mare decât cel al Senioriei, adică 16 milioane. Bugetul francez, de numai un milion, evidenţiază monstruoasa superioritate a oraşelor-istate faţă de economiile „teritoriale” şi te face să gândeşti la ceea ce însemna concentrarea precoce a capitalului în beneficiul unui oraş, de fapt a unui pumn de oameni. O altă comparaţie interesantă, dacă nu peremptorie: documentul nostru scoate la lumină regresiunea înregistrată de către toate bugetele în secolul al XV-lea, fără a preciza, din nefericire, anul în care începe ea. În raport cu vechea cifră, bugetul englez ar fi scăzut cu 65%, cel al Spaniei (dar al cărei Spânii?) cu 73%, al Veneţiei, însă, numai cu 27%.

Cel de-al doilea test este celebrul discurs al dogelui Mocenigo, un testament, o statistică şi

149

O invectivă politică în acelaşi timp 136. În preziua morţii, bătrânul doge face un efort disperat de a împiedica venirea la putere a lui Francesco Foscari, belicosul, care îi va urma la 15 aprilie 1423 şi va veghea asupra destinului Veneţiei până la 23 octombrie 1457, data demiterii sale. Bătrânul doge arată ascultătorilor săi cât de benefică este pacea pentru păstrarea averii statului şi particularilor. Dacă îl alegeţi pe Foscari, spune el, „în curând, o să aveţi război. Cine va avea 10.000 de ducaţi nu va mai afla din ei decât o mie, cine va avea zece case nu va mai avea din ele decât una, cine va avea zece rânduri de veşminte nu va mai avea decât unul, cine va avea zece camizoale sau colţuni şi cămăşi, cu greu va mai rămâne cu una, şi tot aşa din toate celelalte lucruri...” Dimpotrivă, dacă pacea va fi păstrată, „urmându-mi sfatul, veţi vedea că o să fiţi stăpâni pe aurul creştinilor”.

Iată un limbaj, totuşi, surprinzător. El presupune că pe vremea aceea, la Veneţia, oamenii puteau înţelege că apărarea ducaţilor, caselor şi colţunilor lor reprezintă

calea adevăratei puteri, că prin circulaţia mărfurilor, şi nu prin arme, e cu putinţă să devină „stăpâni pe aurul creştinilor", altfel spus pe întreaga economie europeană. După Mocenigo (şi cifrele date de el, subiect de discuţie ieri, sunt luate în serios astăzi), capitalul investit anual în comerţ este de zece milioane de ducaţi. Aceste zece milioane aduc, în afară de două milioane reprezentând dobânda capitalului, un profit comercial de două milioane. Trebuie să evidenţiem faptul că, în felul acesta, se face o distincţie între beneficiul provenit din negoţ şi chiria capitalului investit, socotite, fiecare, la rata de 20%. Returul comerţului la distanţă ar reprezenta la Veneţia, după Mocenigo, 40%, rată fabuloasă şi care explică sănătatea precoce şi exuberantă a capitalismului veneţian. Sombart putea califica drept „copilărie" orice discuţie despre existenţa capitalismului veneţian în se

150

colul al XII-lea. Dar, pentru secolul al XV-lea, ce alt nume să dăm lumii care se întrevede în uluitorul discurs al lui Mocenigo?

Cele patru milioane, însumând venitul comercial anual, după chiar estimările dogelui, reprezintă între o jumătate şi un sfert din propria mea estimare privind venitul global al oraşului. Discursul lui Mocenigo dă, în treacăt, câteva cifre estimative cu privire la comerţul şi la flota Veneţiei. Ele coroborează ordinele de mărime din calculele noastre. Acestea nu se potrivesc nici cu ceea ce cunoaştem cu privire la activitatea monetăriei veneţiene, *Zecea* (e adevărat, într-o epocă mai târzie, de inflaţie pe deasupra, care corespunde cu ceea ce unii au numit „decadenţa Veneţiei"). În ultimii ani ai secolului al XVI-lea, *Zecea* emite, într-adevăr, aproximativ două milioane de ducaţi pe an, piese de aur şi piese de argin*t* în Această cifră ne-ar îngădui să presupunem că este vorba de un flux monetar în mişcare ajungând până la 40 de milioane138, flux care nu face altceva decât să treacă prin Veneţia, dar care se reînnoieşte în fiecare an. De ce să nu gândim

atunci că negustorii ei stăpânesc cu fermitate negoţurile majore ale mării, piperul, băcăniile, bumbacul Siriei, grâul, vinul, sarea? încă Pierre Daru, în clasica şi încă utila lui *Histoire de Venise* (1819) 139, semnala „cât de mult a putut aduce Veneţiei domeniul acesta, al comerţului cu sare”. De aici, grija Senioriei faţă de controlul sărăturilor din Adriatica şi de pe coastele Ciprului. În fiecare an, mai bine de 40.000 de cai veneau să care numai sarea Istriei, ducând-o spre Ungaria, Croaţia şi chiar Germania u0.

Alte semne ale bogăţiei Veneţiei sunt uriaşa concentrare de putere pe care o reprezintă Arsenalul ei, numărul de galere, de corăbii de transport, sistemul galerelor *del mercato*, asupra căruia vom reveniiu. *Şi* nu în mai mică măsură, înfrumuseţarea necontenită a oraşului care, încetul cu încetul, în decursul secolului al XV-lea, se înnoieşte cu totul; străzile de pă

151

mânt bătut sunt acoperite cu dale, podurile şi cheiurile de lemn ale canalelor sunt înlocuite cu poduri şi *f<indamenta* de piatră (se produce o). „pietrificare” a capitalei care este, în egală măf sură, un lux şi o necesitate), fără a mai lua \ în seamă alte operaţii de interes urbanistic: săparea de puţuri142 sau curăţirea canalelor oraşului, al căror miros neplăcut devenea câteodată insuportabil1/13.

Toate acestea fac parte dintr-o politică de prestigiu care, pentru un stat, pentru un oraş sau pentru un individ, poate constitui un mijloc de dominaţie. Ocârmuirea Veneţiei este foarte conştientă de necesitatea de a înfrumuseţa oraşul, *„non sparangando spexa alguna come e convenienţe à la beleza suaa* (fără a se zgârci la nicio cheltuială, cum stă bine frumuseţii sale) *Wl*. Lucrările de reconstrucţie a *f* palatului Dogilor se prelungesc, dar se continuă aproape fără oprire; la Rialto Vecchio, în 1459, se ridică noua Loggia, de fapt bufsa negustorilor, faţă cu *Fondaco dei Tedeschiiia*. Între 1421 şi 1440, familia Contarini construieşte *la d’Oro* pe *Canal Grande*, pe care

se înmulţese palatele noi. Această febră a construcţiilor este, neîndoielnic, comună multor alte oraşe din Italia şi de aiurea. Dar a construi la Veneţia, pe mii de bulumaci de stejar înfipţi în nisipul şi mocirla lagunei, cu piatra adusă din Istria, reprezintă o cheltuială absolut uriaşă *m*.

Fireşte, forţa Veneţiei se manifestă, ba cu ce strălucire, şi în plan politic. Veneţia excelează din acest punct de vedere; foarte de timpuriu, ea a avut ambasadorii ei, pe *oratori*. Ea a angajat, de asemenea, în serviciul politicii sale, trupe de mercenari: cine are bani, îi închiriază, îi cumpără, îi împinge pe tabla de şah a câmpurilor de bătălie. Ei nu sunt întotdeauna cei mai buni soldaţi, căci *conăottieri* vor inventa războaiele în care armatele se urmăresc una pe alta prieteneşte *ii7*, fără a se întâlni, adevărate „droles de guerres", „războaie de batjo

152.

cură" ca cel din 1939 – 1940. Dar faptul că Veneţia blochează tratativele hegemonice ale Mi-lanului; faptul că participă la pacea de la Lodi (1454), care creează sau, mai degrabă, îngheaţă echilibrul puterilor italiene; faptul că, în timpul celui de al doilea război al Ferrarei, în 1482 – 1483, rezistă cu autoritate adversarilor săi, care visează, aşa cum spune unul dintre ei, s-o scufunde din nou în apele mării, unde, odinioară, era în elementul ei148; faptul că, în 1495, se află în centrul negocierilor care îl surprind pe Commynes şi care vor avea ca rezultat întoarcerea acasă, fără surle şi tobe, a micuţului rege al Franţei, Carol al VIII-lea, ajuns cu prea multă uşurinţă, cu un an mai înainte, până la Neapole – toate acestea spun mult despre puterea unui stat-oraş peste măsură de bogat. Prinli, în *Diarii* 149 are dreptul să se lase dus de orgoliu atunci când povesteşte despre extraordinara adunare a tuturor trimişilor prinţilor Europei, la care participă şi solul sultanului, care va da naştere ligii antifranceze din 31 martie 1495, menită să apere sărmana Italie invadată de un rege de peste munţi, acea Italie căreia veneţienii, „apărători ai Creştinătăţii, îi sunt părinţi" 150.

Economia-univers pornind de la Veneţia

Economia-univers centrată pe Veneţia, izvor al bogăţiei sale, nu se conturează cu limpezime pe o hartă a Europei. Spre est, frontiera, destul de clară în dreptul Ungariei şi Poloniei, devine nesigură de-a lungul Peninsulei Balcanice, în funcţie de o cucerire turcească ce precede cucerirea Constantinopolului (1453) şi care se întinde, irezistibil, spre nord; Adrianopole a fost ocupat în 1361; bătălia de la Kosovo, care sfărâmă marele Imperiu sârbesc, are loc în 1389. Spre vest, în schimb, nu încape îndoiala: întreaga Europă este dependentă de Veneţia. La

153

fel Mediterana, inclusiv Constantinopolul (până în 1453) şi, dincolo de el, spaţiul Mării Negre, exploatat încă un număr de ani în beneficiul Occidentului. Ţinuturile Islamului necucerite încă de către turci (Africa de Nord, Egiptul şi Siria) se deschid negustorilor creştini, pe liziera lor maritimă, de la Ceuta, cucerită de portughezi în 1415, până la Beirut şi Tripoli, în Siria. Dar ele îşi rezervă în exclusivitate drumurile din adâncimea hinterlandului lor spre Africa neagră, spre Marea Roşie şi spre Golful Persic. Mirodeniile, băcăniile, mătăsurile sunt îndrumate către porturile Levantului, iar negustorii Occidentului sunt nevoiţi să le aştepte acolo.

Mai complicată decât trasarea frontierelor ansamblului este operaţia de delimitare a zonelor care îl compun. Fără îndoială, zona centrală poate fi recunoscută cu uşurinţă; declaraţiile lui Tommaso Mocenigo, evocate în paginile precedente, dezvăluie raporturile preferenţiale ale Veneţiei cu Milano, oraşele lombar de Genova şi Florenţa. Acest arhipelag de oraşe, limitat la sud de o linie unind Florenţa şi Ancona şi la nord de linia Alpilor, este, fără tăgadă, inima economiei-univers dominată de Veneţia. Dar acest spaţiu jalonat de oraşe-stea se prelungeşte spre nord, dincolo de Alpi, printr-un fel de cale lactee de oraşe negustoreşti: Augsburg, Viena, Nürnberg, Regensburg, Ulm, Basel, Strasbourg, Köln, Hamburg şi chiar Lübeck, şi

se încheie prin masa, încă puternică, a oraşelor Ţărilor de Jos (deasupra cărora străluceşte tot Bruges) şi prin cele două porturi engleze, Londra şi Southampton (*Antone*, pentru meridionali).

Spaţiul european este astfel traversat, de la – sud spre nord, de un ax Veneţia-Bruges-Londra care îl taie în două: la est ca şi la vest de el, zone largi, mult mai puţin animate decât axul esenţial, rămân periferice. Iar centrul, contrariu legilor elementare care dăduseră naştere târ

154

gurilor din Champagne, se situează la extremitatea sudică a acestui ax, de fapt la joncţiunea cu axul mediteranean care, de la vest spre est, reprezintă linia esenţială a comerţului la distanţă al Europei şi izvorul principal al profiturilor ei.

Responsabilitatea Veneţiei

Este oare posibil ca felul în care s-a făcut această centrare italică să aibă şi o raţiune suplimentară: politica economică a Veneţiei ce şi-a însuşit metodele de pe urma cărora suferiseră propriii săi negustori, închişi în *fundukurile* (o uliţă sau un şir de case) din ţinuturile Islamului15 i? Pentru negustorii germani, Veneţia a creat, de asemenea, un punct obligatoriu de adunare şi de segregaţie, *Fondaco clei* Tedeschii52, în dreptul podului Rialto, în centrul ei de afaceri. Orice negustor german trebuie să-şi depoziteze mărfurile aici, să tragă în una din camerele existente în acest scop, să-şi facă aici vânzarea, sub controlul minuţios al agenţilor Senioriei, şi să bage banii obţinuţi din vânzare în mărfuri veneţiene. Constrângeri aspre, de care negustorii germani se tot plâng: în felul acesta ei sunt scoşi din comerţul la distanţă pe care Veneţia îl rezervă cu străşnicie pentru *cittadini* săi, *de intus et extra*. Dacă un german se amestecă fără drept în afaceri, i se confiscă mărfurile.

În schimb, Veneţia interzice practic propriilor săi negustori să cumpere şi să vândă direct în Germania 153. Acest lucru îi obligă pe germani să vină în persoană la

Veneţia, să cumpere aici postavurile, bumbacul, lâna, mătasea, mirodeniile, piperul, aurul… Tocmai dimpotrivă, prin urmare, de ceea ce se va întâmpla după călătoria lui Vasco da Gama, când portughezii îşi vor stabili *feitoria Wi* la Anvers, aducând chiar ei piperul şi băcăniile clienţilor Nordu

155

lui. Bineînţeles, cumpărătorii germani ar putea să ajungă, şi chiar ajung, la Genova, care le este deschisă fără prea multe restricţii. Dar, în afară de faptul că Genova rămâne înainte de orice portul de legătură cu Spania, Portugalia şi Africa de Nord, ei nu pot găsi acolo nimic în plus faţă de ceea ce găsesc la Veneţia, un fel de antrepozit universal, aşa cum avea să fie mai târziu (şi la proporţii mai mari) Amsterdamul. Cum să rezişti în faţa înlesnirilor şi ispitelor unui oraş aflat în centrul unei economii-univers? întreaga Germanie participă la joc; ea livrează negustorilor Serenissimei fier, articole de fierărie, ţesături de in şi bumbac, şi, mai târziu, în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, în cantităţi sporite, metal alb pe care veneţienii îl duc, în parte, la Tunis, unde îl schimbă pe pulbere de aur 155.

Nu încape niciun fel de îndoială că avem a face cu o politică conştientă a Veneţiei, deoarece ea o impune tuturor oraşelor care îi sunt mai mult sau mai puţin supuse. Întreg traficul provenind din Terraferma sau care ajunge acolo, întreg exportul insulelor Levantului sau oraşelor Adriaticii (chiar dacă este vorba de mărfuri cu destinaţia Sicilia sau Anglia, de pildă) trebuie să treacă obligatoriu prin portul veneţian. Veneţia, prin urmare, cu bună ştiinţă, ţine sub control, în beneficiul său, economiile supuse, printre care economia germană; ea se hrăneşte de pe urma lor, împiedicându-le să acţioneze în voie şi în funcţie de propria lor logică. Dacă Lisabona, imediat după Marile descoperiri, ar fi obligat corăbiile Nordului să vină la ea acasă după băcănii şi piper, ea ar fi distrus, sau cel puţin ar fi stânjenit, supremaţia Anversului, câştigată atât

de repede. Dar poate că îi lipsea forţa necesară, experienţa negustorească şi bancară a oraşelor italiene. Colivia pe care o constituie *Fondaco dei Tedeschi* este, în egală măsură, urmare şi cauză a preeminenţei Veneţiei.

156

Le galere da mercato

Chiar pe vremea preeminenţei oraşului Sfântului Marcu, legăturile Veneţiei cu Levantul şi Europa au pus multe probleme, în special pe cea a transporturilor de-a lungul Mediteranei şi Atlanticului, căci redistribuirea preţioaselor mărfuri acoperea întreaga Europă. În condiţii de conjunctură favorabilă, totul se reglementa de la sine. Atunci însă când conjunctura tindea să devină potrivnică, trebuia să se recurgă la armele grele.

Sistemul galerelor *da mercato* ne dezvăluie tocmai o seamă de măsuri de *economie dirijată* pe care epocile neprielnice le inspirau statului veneţian. Conceput încă din secolul al XIV-lea, în timpul unei crize insistente, ca un fel de *dumping* (cuvântul îi aparţine lui Gino Luzzatto), acest sistem a fost o întreprindere de stat şi, totodată, cadrul unor asociaţii private eficiente adevărate *pools* maritime de exportatori 156 preocupate să-şi reducă cheltuielile de transport şi să rămână concurenţiale faţă de străini, chiar imbatabile. Senioria este cea care, fără îndoială începând din 1314, sigur din 1328, construia în Arsenalul său *le galere da mercato*, nave comerciale (de 100 de tone, la început; până la 300 de tone, mai apoi) în stare să poarte în calele lor o încărcătură echivalentă ou un tren de marfă având 50 de vagoane. La ieşirea şi la intrarea în porturi, *galerele* foloseau ramele; în restul timpului, navigau cu pânze, ca nişte corăbii rotunde obişnuite. Ele nu erau, desigur, cele mai mari nave comerciale ale epocii, căci, în secolul al XV-lea, caracele geno-veze atingeau sau depăşeau 1.000 de tone 157. Dar navele veneţiene sunt nave sigure, care navighează în grup şi sunt apărate de arcaşi şi aruncători de pietre. Mai târziu la bordul lor urcă tunul. Printre aruncătorii de pietre (*bal-lestieri*), Senioria

angajează nobili sărăciţi; este felul ei de a-i ajuta să trăiască.

157

& $

În fiecare an, închirierea navelor statului este scoasă la mezat. Patricianul care îşi adjudeca *incanto* percepea, la rândul său, de la ceilalţi negustori, navlul corespunzător mărfurilor încărcate. De aici decurgea utilizarea de către sectorul „privat” a unor instrumente construite de sectorul „public”. Fie că beneficiarii călătoreau punând totul în comun *„ad unum denarium”* (constituind, cu alte cuvinte, un *pool*), fie că alcătuiau o companie pentru încărcarea şi returul unei singure galere, Senioria favoriza aceste practici care, în principiu, ofereau şanse egale tuturor participanţilor. Asemenea pooZ-uri, deschise tuturor negustorilor, sunt frecvente pentru cumpărarea de bumbac, în Siria, sau chiar de piper, la Alexandria Egiptului. În schimb, Senioria desface orice cartel care îi pare a tinde spre monopolul unui grup exclusiv.

15. VENEŢIA: CĂLĂTORIILE ÎNTREPRINSE DE *LE GALERE DA MERCATO*

Aceste patru schiţe extrase dintr-un adevărat film de animaţie publicat de Alberto Tenenţi şi Corrado Vivanţi în Annalles E.S.C.*, 1961, redau pe scurt etapele degradării vechiului sistem reprezentat ele* le galere da mercato, şi *de convoaiele lor (Flandra, Aigues Mortes, Barbaria, „Trafego”, Alexandria, Beirut, Constantinopol). Toate aceste linii funcţionează în 1 Î82. În 1521, ca şi în 1534, supravieţuiesc numai liniile rodnice care fac legătura cu Levantul. Pentru a simplifica desenele, traiectoriile sunt marcate de la ieşirea din Adriatica, şi nu din portul Veneţiei.*

158

Hârtiile păstrate la *Archivio di Stato* de la Veneţia ne îngăduie să reconstituim călătoriile acestor *galere da mercato*, an de an, şi să vedem cum îşi schimbă forma uriaşa caracatiţă ale cărei tentacule Serenissima le întinde

de-a lungul Mediteranei, cu un braţ aruncat, începând din 1314, în direcţia oraşului Bruges (sau, mai degrabă, spre portul acestuia, Sluise), odată cu apariţia unor *galere di Flandra*. Trimit cititorul la desenul explicativ alăturat. Apogeul sistemului se plasează, fără îndoială, în jur de 1460 158, când Senioria înfiinţează ciudata linie a unor *galere di trafego*, care întăreşte presiunea ei în direcţia Africii de Nord şi a aurului din Sudan. După aceea, sistemul va cunoaşte rateuri şi se va degrada în secolul al XVI-lea. Dar această degradare ne interesează mai puţin decât succesul care o precede.

La Veneţia, un anumit capitalism

Triumful veneţian este atribuit de Oliver C. Cox 159 unei organizări capitaliste precoce. Pentru el, capitalismul s-ar fi născut la Veneţia, ar fi fost inventat acolo, şi s-ar fi difuzat apoi în alte părţi. Se poate crede aşa ceva? Există şi alte oraşe capitaliste, în acelaşi timp, ba chiar mai devreme decât Veneţia. Iar dacă Veneţia n-ar fi ocupat locul eminent pe care l-a ocupat, Genova i l-ar fi luat neîndoielnic, fără dificultăţi. Într-adevăr, Veneţia nu creşte de una singură, ci în mijlocul unei reţele de oraşe active cărora epoca le propune aceleaşi soluţii. Adesea chiar, nu Veneţia a stat la originea adevăratelor înnoiri. Ea rămâne departe în urma oraşelor pioniere ale Toscanei în ceea ce priveşte băncile sau formarea unor companii puternice. Nu ea emite prima monedă de aur, ci Genova, la începutul secolului al XIII-lea, apoi Florenţa, în 1250 (ducatul, numit în curând *ţechin*, apare abia în 1284) 160. Nu Veneţia inventează cecul sau *holdingul*, ci Florenţa 161, Nu

15?

Veneţia imaginează contabilitatea în dublă partidă, ci Florenţa, unde ni s-a păstrat o primă mostră de la sfârşitul secolului al XIII-lea printre hârtiile Companiilor Fini şi Farolfi162. Florenţa, şi nu oraşele maritime, este cea care se lipseşte de mijlocirea notarilor (simplificare eficientă) la încheierea asigurărilor maritime163. Tot Florenţa este cea care dezvoltă la maximum industria şi abordează

incontestabil stadiul numit al manufacturii 1G4. Genova este cea care, în 1277, realizează prima legătură maritimă *regulată* cu Flandrele, prin Gibraltar (o inovaţie uriaşă). Genova şi fraţii Vivaldi, pe poziţiile cele mai înaintate ale imaginaţiei novatoare, se preocupă în 1291 de găsirea unui drum direct spre Indii. La sfârşitul anului 1407, tot Genova, parcă neliniştită dinainte de călătoriile portugheze, împinge, prin Malfante165, o misiune de recunoaştere până la aurul din Tuat.

În planul tehnicilor şi iniţiativelor capitaliste, Veneţia este mai degrabă în întârziere decât în avans. Trebuie să explicăm oare lucrul acesta prin dialogul ei preferenţial cu Orientul – o relaţie tradiţională – celelalte oraşe ale Italiei având contacte, mai mult decât ea, cu Occidentul, o lume pe cale de a se naşte? Bogăţia facilă a Veneţiei o ţine poate în prizonieratul unor soluţii gata puse la punct prin vechi habitudini, în timp ce oraşele celelalte, puse în faţa unor situaţii mai aleatorii, sunt obligate să fie, până la urmă, mai şirete şi mai inventive. La Veneţia a apărut însă un sistem care, de la cei dintâi paşi, pune toate problemele relaţiilor dintre Capital, Muncă şi Stat, relaţii pe care cuvântul capitalism le va implica din ce în ce mai mult în decursul îndelungatei sale evoluţii ulterioare.

De la sfârşitul secolului al XII-lea şi începutul celui de al XIII-lea, a *fortiori* în cel de-al XIV-lea, viaţa economică veneţiană dispune deja de toate uneltele: pieţele, prăvăliile, magaziile, târgurile de la Scrisa, Zecea (monetăria), palatul Dogilor, Arsenalul, Dogana. Şi, încă de

160

pe atunci, la Rialto, peste drum de zarafii şi bancherii aşezaţi în faţa micuţei biserici San Giacometto 106, se adună marii negustori veneţieni şi străini veniţi din Terraferma, din Italia şi de dincolo de Alpi. Bancherul, prezent, cu pana şi cu registrul în mână, este gata să înscrie viramentele dintr-un cont în altul. Înscrisul (*la scritta*) este o modalitate minunată de a reglementa pe loc tranzacţiile dintre negustori, prin viramente de la cont la

cont, fără a face apel la monedă şi fără a mai aştepta reglementările tardive ale târgurilor. *Banchi di scritta* 167 îngăduie chiar unor clienţi să-şi depăşească contul; ele creează câteodată *cedole* 168, un fel de bancnote, şi, încă de pe atunci, joacă cu banii depozitelor încredinţate, atunci când nu îi împrumută statului.

Aceste reuniuni „de bursă" de la Rialto fixează cursul mărfurilor şi, în curând, şi pe cel al împrumuturilor publice ale Senioriei (căci Senioria, care trăise la început din impozite, recurge din ce în ce mai mult la împrumuturi) 169. Ele fixează nivelul asigurărilor maritime. La doi paşi de Rialto, *Caile de la Scurtă* păstrează în numele ce-l poartă până astăzi amintirea celor ce se ocupau cu asigurările în secolul al XIV-lea. Toate marile afaceri se negociau astfel pe străzile din jurul Podului. Când se întâmpla ca un negustor să fie „lipsit de dreptul de a se duce la Rialto" această pedeapsă „înseimna, aşa cum arată numeroasele cereri de iertare, că era lipsit de dreptul de a se ocupa de marele comerţ" 17°.

Foarte curând, se instituie o ierarhie negustorească. Primul recensământ al veneţienilor care plătesc impozit (1379 – 1380) „* ne îngăduie să distingem, printre nobilii impozabili, 20 sau 30 de familii, cele mai avute, să reperăm de asemenea câţiva *popolani* îmbogăţiţi (6 cu totul) şi câţiva prăvăliaşi foarte înstăriţi, măcelari, cizmari, zidari, fabricanţi de săpun, aurari, băcani, cei din urmă având o poziţie fruntaşă.

161

De pe atunci încă, repartiţia bogăţiei la Veneţia este foarte diversificată şi beneficiile traficului comercial se acumulează aici în rezervoare dintre cele mai deosebite, modeste sau importante: ele se investesc şi se reinvestesc neîncetat. Navele, uriaşe case plutitoare, cum le va vedea, mai târziu, Petrarca, sunt aproape toate împărţite în 24 de carate (fiecare proprietar deţinând un număr oarecare din ele). În consecinţă, nava este capitalistă aproape de la început. Mărfurile îmbarcate sunt de obicei avansate de

către investitori. Cât priveşteam prumutul în bani, *îi mutuo*, el se practică din totdeauna şi, contrar a ceea ce am fi ispitiţi să presupunem, nu s-a afundat niciodată în mocirla camerei. Foarte devreme, veneţienii au acceptat „legitimitatea operaţiilor de credit pe criterii de oameni de afaceri” 172. Ceea ce nu înseamnă că împrumutul cămătăresc (în sensul pe care l-am da noi cuvântului) nu se practica şi el, şi cu rate de dobândă foarte ridicate (căci chiar rata normală *secundum usum patriae nostrae* era de 20 y0), însoţit pe deasupra de amaneturi care rămân în ghearele cămătarului. Prin asemenea procedee, membrii familiei Ziani, încă din secolul al XII-lea, pun mâna pe majoritatea terenurilor situate în jurul pieţii San Marco şi de-a lungul depozitelor de mărfuri, *Mercerie*. Dar n-a fost camătă, pretutindeni, un rău necesar înainte de organizarea bancară modernă? Imediat după războiul Chioggiei, care a zguduit-o puternic, Veneţia resemnată, introduce la ea acasă prima *condotta* (1382 – 1387) 173 de cămătari evrei care dau împrumuturi oamenilor de rând, câteodată chiar patricienilor.

Dar împrumutul comercial, *îi mutuo ad negotiandum*, este altceva. El reprezintă un instrument indispensabil comerţului, a cărui rată, deşi ridicată, nu este socotită cămătărească, deoarece este în general la nivelul chiriei banului practicată de bancheri. În nouăzeci la sută din cazuri, el este legat de contracte de înto

162

vărăşire, *colleganza*, apărute cel puţin din 1072 – 1073 174, care cunosc în curând două versiuni. O *colleganza* unilaterală: un împrumutător (numit *sodus stans*, asociatul care rămâne pe loc) avansează o anumită sumă celuilalt, *socius procertans* (asociatul care călătoreşte); la întoarcere, când se încheie socotelile, itinerantul, după ce a înapoiat suma primită la plecare, păstrează un sfert din beneficiu, restul revenind capitalistului. Sau o *colleganza* bilaterală: în acest al doilea caz, împrumutătorul nu avansează decât trei sferturi din

sumă, *socius procertans* punând munca şi un sfert din capital. Acest al doilea tip de *colleganza*, după cum socoteşte Gino Luzzatto 175, a servit nu o singură dată la camuflarea a ceea ce în *colleganza* unilaterală putea să pară o trăsătură cămătărească. Cuvântul nu are importanţă; *colleganza* seamănă aidoma ou ceea ce, în alte oraşe italiene, se cheamă *commenda*, care are echivalente, mai devreme sau mai târziu, la Marsilia, ca şi la Barcelona. La Veneţia, cuvântul commenda17 fi având sensul de depozit, a fost nevoie de un alt termen pentru a desemna împrumutul maritim. În aceste condiţii, este de înţeles poziţia adoptată în 1934 de către André E. Sayous 177, acceptată de majoritatea istoricilor, inclusiv de Marc Bloch178: la Veneţia, între 1050 şi 1150, ar fi existat o „divergenţă", o sciziune între Capital şi Muncă. Nu este *socius stans* capitalistul care rămâne acasă? Asociatul lui se îmbarcă pe un vas care ajunge la Constantinopol sau, mai apoi, la Tana sau la Alexandria Egiptului... Atunci când nava revine, muncitorul, *socius procertans*, se prezintă cu banii împrumutaţi şi cu roadele acestor bani, dacă drumul a fost rodnic. Deci, Capital pe de o parte, Muncă, de partea cealaltă. Dar documente noi, descoperite începând din 1940 179, ne silesc să revedem această explicaţie prea simplă. În primul rând, *socius stans*, în ciuda denumirii lui, se deplasează neîntrerupt. În epoca în care se încadrează observaţiile noastre (înainte şi după

163

1200), iată-l la Alexandria Egiptului, la Saint-Jean-d'Acre, la Famagusta, şi mai des la Constantinopol (detaliu semnificativ care, fie şi numai el, ar arăta în ce măsură s-a făurit destinul Veneţiei în chiar corpul economiei bizantine). Cât îl priveşte, *socius procertans* nu seamănă deloc cu un muncitor supus fără milă la robotă, în afară de faptul că, la fiecare călătorie, este purtătorul a vreo zece *colleganze* (ceea ce îi asigură dinainte, atunci când lucrurile merg bine, beneficii substanţiale), el apare adesea, simultan, într-un contract ca primind, în alt

contract ca dând bani cu împrumut.

Într-o şi mai mare măsură, numele împrumutătorilor, atunci când le avem, dezvăluie o gamă întreagă de „capitalişti”, sau de aşa-zişi „capitalişti”, căci unii dintre ei sunt foarte modeşti180. Toată populaţia Veneţiei avansează bani negustorilor antreprenori, creează şi recreează neîntrerupt un fel de societate comercială extinsă la întregul oraş. Această ofertă de credit omniprezentă, spontană, îngăduie negustorilor să lucreze singuri sau în cadrul unor societăţi provizorii de două-trei persoane, fără a constitui companiile de durată lungă şi de acumulare a capitalului ce caracterizează nivelul superior al activităţii Florenţei.

Poate că însăşi perfecţiunea, înlesnirile acestei organizări, această autosatisfacere capitalistă, explică limitele întreprinderii veneţiene. Bancherii ei, de obicei străini de oraş, sunt „cu totul prinşi exclusiv în activitatea pieţei urbane şi nu se simt atraşi de un eventual transfer al activităţii lor în exterior, în căutarea unei clientele” 181. Drept urmare, la Veneţia, nu vom întâlni ceva comparabil cu aventurile capitalismului florentin în Anglia sau ale capitalismului genovez, mai târziu, la Sevilla sau Madrid.

Tot aşa, facilităţile de credit şi de afaceri îngăduie negustorului să încropească afacere după afacere, una câte una: plecarea unei nave duce la constituirea unei asociaţii între nişte

164

tovarăşi, întoarcerea înseamnă desfiinţarea ei. Şi lucrurile pornesc iar de la început. Veneţienii practică, de fapt, investiţia de masă, dar pe termen scurt. împrumuturile şi investiţiile pe termen lung apar, fireşte, mai devreme sau mai târziu, nu numai în legătură cu întreprinderile maritime la distanţă, cum sunt călătoriile spre Flandre, ci, într-o şi mai mare măsură, cu industria şi cu alte activităţi neîntrerupte ale oraşului. împrumutul, *mutuo*, pe termen foarte scurt la origine, se împacă până la urmă cu prelungirile repetate: în asemenea cazuri, el

poate dura timp de ani. Dimpotrivă, scrisoarea de schimb, care de altfel apare târziu, în secolul al XIII-lea, şi se răspândeşte încet182, rămâne cel mai adesea un instrument de credit pe termen scurt, cât un dus şi un întors între două pieţe.

Climatul economic al Veneţiei este, prin urmare, foarte specific. O activitate comercială intensă ni se prezintă fragmentată într-o mulţime de afaceri mărunte. Chiar dacă *compagnia*, societate de lungă respiraţie, îşi face întâmplător apariţia, gigantismul florentin nu va găsi niciodată aici un teren propice. Poate pentru că nici ocârmuirea, nici elita patriciană nu sunt într-adevăr contestate, ca la Florenţa, şi pentru că oraşul este, la urma urmei, un loc sigur. Sau pentru că viaţa negustorească, îndestulată de timpuriu, se poate mulţumi cu mijloacele tradiţionale şi încercate. Intră însă în discuţie şi natura tranzacţiilor. La Veneţia, viaţa negustorească înseamnă în primul rând Levantul. Un comerţ care cere, desigur, capitaluri mari: uriaşa masă monetară a capitalului veneţian e în întregime prinsă în afacere, într-atât încât, după fiecare plecare a galerelor de Siria, oraşul se goleşte literalmente de bani peşin 183, aşa cum se va întâmpla, mai târziu, la Sevilla, la plecarea flotelor Indiilor 184. Dar *rularea* capitalului este destul de rapidă: şase luni, un an. Plecarea şi întoarcerea navelor ritmează întreaga activitate a oraşului. La urma

165

urmei, s-ar putea ca Veneţia să nu pară originală decât în măsura în care întregul ei comportament comercial este explicat, de la A la Z, şi motivat de către Levant. Cred, de pildă, că baterea târzie a ducatului de aur, abia în 1284, se datorează faptului că, până atunci, Veneţia socotise că e mai simplu să continue a folosi moneda de aur a Bizanţului. Să fi fost ea silită să-şi schimbe politica din cauza devalorizării precipitate a hiperperului? *185*.

Una peste alta, Veneţia s-a limitat, încă din pornire,

la învăţămintele propriului succes. Adevăratul doge al Veneţiei, duşman al tuturor forţelor care promovează schimbarea, este trecutul Senioriei, sunt precedentele la care se face trimitere ca la Tablele Legii. Iar umbra care pluteşte pe deasupra măreţiei Veneţiei este chiar această măreţie. Este adevărat. Dar n-am putea spune acelaşi lucru despre Anglia secolului al XX-lea? Un *leadership* la scara unei economii-univers este o experienţă de putere în care învingătorul riscă, într-o bună zi, să devină orb faţă de istoria în desfăşurare, pe cale de a se făuri.

Şi munca?

Veneţia este un oraş uriaş cu, probabil, mai bine de 100.000 de locuitori, încă din secolul al XV-lea; cu 140 – 160.000, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Dar, în afară de câteva mii de privilegiaţi – *nobili, cittadini,* oameni ai Bisericii – şi de săraci sau vagabonzi, masa enormă a populaţiei munceşte, pentru a-şi câştiga pâinea. Două universuri ale muncii coexistă aici: pe de o parte, lucrătorii necalificaţi, care nu au nicio formă de organizare şi apărare, inclusiv cei pe care Frederic C. Lane îi numeşte „proletariatul mării” 186 – hamalii, docherii, marinarii, vâslaşii; de altă parte, universul oamenilor organizaţi în *Arti,* breslele care formează

166

armătura organizată a diverselor meserii ale oraşului. Câteodată, frontiera dintre cele două lumi nu este prea clară. Iar istoricul nu ştie întotdeauna de ce parte să aşeze meseriile pe care le întrezăreşte. De cea dintâi, fără îndoială, pe docherii de pe Canal Grande, de la *Râpa del Vin*, *Râpa del Ferro*, *Râpa del Carbon*; pe miile de gondolieri, cei mai mulţi făcând parte din servitorimea marilor familii; sau săracii care se angajează ca oameni de echipaj, în faţa palatului Dogilor, o adevărată piaţă a muncii1S7. Fiecare angajat primeşte o primă. Dacă, în ziua convenită, nu se prezintă la post, este căutat, arestat, condamnat la o amendă de două ori mai mare decât prima, dus sub pază bună la bordul navei, salariul folosind la

lichidarea datoriei. Un alt grup important de muncitori neorganizaţi sunt lucrătorii şi lucrătoarele care îndeplinesc muncile grele în breslele, *Arti*, mătăsii şi lânii. În schimb, afli cu surprindere că *aquaroli*, care aduc cu bărcile apa de băut scoasă din Brenta, *peateri*, conducătorii de şalande, spoitorii de vase şi chiar *pestrineri*, care aduc laptele din casă în casă, sunt constituiţi, în bună formă, în bresle.

Richard Tilden Rapp 188 a încercat să aprecieze ponderea celor două mase de lucrători, adică a ansamblului forţei de muncă a oraşului, în ciuda caracterului incomplet al izvoarelor, rezultatele globale îmi par destul de valabile şi, cum nu prezintă *nicio schimbare importantă* în cursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, ele dezvăluie existenţa unui fel de structură a utilizării mâinii de lucru la Veneţia. În 1586, când oraşul avea aproape 150.000 locuitori, forţa de muncă totalizează ceva mai puţin de 34.000 indivizi, adică, socotind o familie de patru persoane de fiecare lucrător, aproape întreaga populaţie, mai puţin 10.000 persoane, reprezentând grupul restrâns al privilegiaţilor. Din cei 33 852 de lucrători număraţi de Rapp, cei care ţin de *Arti* sunt 22 504, lucrătorii, pe care nu îndrăznesc să-i numesc liberi, sunt 11348; două

167

treimi, adică, fac parte din *Arti*, o treime o formează lucrătorii neorganizaţi.

Acest ultim grup, dacă socotim, în afară de bărbaţi, pe femei şi copii, înseamnă cel puţin 40.000 de persoane care influenţează puternic piaţa veneţiană a muncii. Acesta este proletariatul, ba chiar subproletariatul, pe care îl pretinde orice economie urbană. De altfel, ne putem întreba dacă numărul acesta satisface necesităţile Veneţiei. Bunăoară, sărăcimea lagunelor şi oraşului nu furnizează numărul necesar de marinari, aşa încât, foarte devreme, vine să dea ajutor proletariatul străin, de altfel nu totdeauna din proprie iniţiativă. Veneţia se duce ea să-l caute în Dalmaţia şi în insulele greceşti. Adesea, oraşul îşi armează galerele în Candia, mai târziu în Cipru.

Comparativ, „industriile” organizate par un univers privilegiat. Nu pentru că viaţa breslelor se desfăşoară în conformitate cu litera statutelor lor: există dreptul şi există practica. Supravegherea minuţioasă a statului nu scapă din ochi nici industria pielăriei de pe Giudec-ca; nici fabricile de sticlă de la Murano; nici *Arte della Seta*, care apare chiar înainte de 1314, când lucrătorii lucani îi aduc doar forţe de sprijin; nici *Arte della Lâna* care pare să *reia* un debut, în primăvara lui 1458, potrivit unei declaraţii a Senatului189, şi care trebuie apărată chiar împotriva negustorilor veneţieni, care ar vrea să fabrice postavuri „florentine”, dar în străinătate, în Flandra sau în Anglia 190, unde mâna de lucru este ieftină şi reglementările mai suple. Atent, excesiv de atent, statul veneţian impune norme stricte de calitate care stabilesc dimensiunile pieselor, sortimentul de materii prime, numărul de fire la urzeală şi la băteală, produsele ce trebuie folosite la vopsire, şi care, până la urmă, stânjenesc adaptarea producţiei la elementele de risc şi la variaţiile cererii, cu toate că o fac faimoasă, în special pe pieţele Levantului.

168

Începând din secolul al XIII-lea, toate aceste meserii, cele noi şi cele mai vechi, se organizează la Veneţia în *am* (corporaţii) şi în *scuole* (confrerii) *m*. Dar acest sistem de autoapărare nu îl fereşte pe meşteşugar nici de amestecul brutal al ocârmuirii, atât de caracteristic la Veneţia, nici de amestecul brutal al negustorilor. *Arte della Lâna*, care înregistrează marele ei avânt în secolul al XVI-lea şi ajunge la apogeul puterii prin 1600 – 1610, se dezvoltă şi învinge în cadrul unui *Verlagssystem*, cu negustori adesea străini, în special genovezi stabiliţi la Veneţia. Chiar vechea industrie a construcţiilor navale, cu meşterii ei proprietari de şantiere, este supusă, începând din secolul al XV-lea, preponderenţei negustorilor armatori care furnizează banii necesari plăţii salariilor şi cumpărării materiilor prime.

O prioritate a industriei?

Una peste alta, o lume a muncii stăpânită de ban şi

de autoritatea publică. Aceasta are la dispoziţie pentru organisme, de supraveghere şi de arbitraj: *Giustizia Vecchia, Cinque Savii* à la *Mercanzia, Provveditori di Comun, Colle-gio alle Arti*. Să fie această supraveghere atentă, această încadrare strictă cauza care explică seninătatea socială a Veneţiei? Accidente grave sunt puţine sau nu sunt. Nişte voluntari vâslaşi pretind, dar văicărindu-se, solda lor neplătită. În faţa palatului Dogilor, în februarie 1446 192. Chiar uriaşul Arsenal, manufactură de stat, având în curând cel puţin *3*.000 de lucrători pe care-i cheamă la lucru clopotul mare de la San Marco, *la Marangona*, este sever strunit. Abia de se bănuie o agitaţie, şi unul sau doi aţâţători sunt spânzuraţi, *implicaţi per la gola*, şi lucrurile intră iar în normal.

În niciun caz, *Arti* nu au avut acces la cârmuirea Veneţiei, în chipul celor de la Florenţa.

169

J

Breslele sunt ţinute la distanţă. Calmul social de la Veneţia rămâne uimitor. Este adevărat că, în inima unei economii-univers, chiar oamenii de rând au parte de nişte fărâme din prada capitalistă. Să fie aceasta una din cauzele calmului social? Salariile sunt relativ mari la Veneţia. Şi nu e niciodată uşor să le reduci. Din acest punct de vedere, *Arti* au putut să se apere. Lucrul acesta se bagă de seamă la începutul secolului al XVII-lea, atunci când, faţă de concurenţa ţesăturilor Nordului, înflorirea pe care o cunoscuse *Arte della Lâna* va fi blocată de salariile mari la care meseriaşii nu vor vrea să renunţe 193.

Dar, în secolul al XVII-lea, această situaţie corespunde deja unui declin al activităţii industriale a oraşului, care cedează în faţa concurenţei apropiate a Terrafermei şi a concurenţei îndepărtate a industriilor nordice. Trebuie să revenim la Veneţia secolelor al XV-lea şi al XVI-lea, exemplară din atâtea puncte de vedere, pentru a ne pune întrebarea dacă această multiplă activitate industrială a fost atunci trăsătura ei majoră, aşa

cum sugerează Richard T. Rapp. Dintr-un punct de vedere mai generalj să reprezinte această implantare în activităţile industriale destinul oraşelor dominante? Aşa se va întâmpla la Bruges, la Anvers, la Genova, la Amsterdam, la Londra. Sunt gata să recunosc că, în secolul al XV-lea, Veneţia, dat fiind evantaiul activităţilor ei, calitatea tehnologiilor ei, precocitatea (tot ceea ce ne spune Enciclopedia lui Diderot exista la Veneţia cu două secole mai înainte) – sunt, prin urmare, gata să recunosc că, în secolul al XV-lea, Veneţia este, probabil, cel mai important centru industrial al Europei şi această constatare apasă greu asupra destinului ei, că destrămarea prosperităţii ei industriale, la sfârşitul secolului al XVI-lea şi în timpul primelor două decenii ale celui de-al XVII-lea, îi pecetluieşte declinul. Dar îl şi explică? Reprezintă cauza lui? Aceasta este

170

O altă problemă. Prioritatea capitalismului negustoresc asupra celui industrial, până în secolul al XVIII-lea cel puţin, nu se prea poate discuta. Reţineţi că, în 1429, enumerând bogăţiile oraşului, bătrânul doge Prinli nu vorbeşte despre bogăţiile lui industriale şi că *Arte della Lâna, care* există neîndoielnic încă din secolul al XIII-lea, pare să prindă iar viaţă în 1458, după o lungă întrerupere; ea va cunoaşte adevărata sa înflorire abia între 1580 şi 1620. În linii mari, industria îşi aduce contribuţia la opulenţa veneţiană cu o oarecare întârziere, ca o compensaţie, un fel de a forţa împrejurările nefavorabile, după modelul a ceea ce se va întâmpla, aşa cum vom vedea, la Anvers, după 1558 – 1559.

Pericolul turcesc →r

În procesul decăderii treptate a uriaşului oraş răspunderea proprie este limitată. Chiar înainti. ca Europa să ţâşnească spre lumea largă ca urmare a Marilor descoperiri (1492 – 1498), toate statele teritoriale au redevenit puternice: există din nou un rege primejdios al Aragónului, un rege al Franţei în poziţie de forţă, un

principe al Ţărilor de Jos care ar folosi ciomagul bucuros, un împărat german, chiar atunci când e vorba de lefterul Maximilian de Austria, care urzeşte planuri îngrijorătoare. Soarta generală a oraşelor este ameninţată.

Dintre statele pe care fluxul în creştere le ridică, cel mai întins, cel mai temut la Veneţia, este Imperiul turcesc al osmanlâilor. La început, Veneţia îl va fi subestimat; din punctul ei de vedere, turcii sunt nişte oameni de uscat, nu prea de temut pe mare. Dar, foarte repede, piraţii turci (sau aşa-zis turci) răsar în mările Levantului, iar cuceririle terestre ale osmanlâilor încercuiesc marea, încetul cu încetul, şi, odată cu asta, pun stăpânire pe *ea*, Cucerirea

171

Este

T *turcorum*" *lui* afacerilor bune C

Să silit să *nostr*.

cum do-P9 Ce bună

«îi cu Vltala

!!

— În

Urmare.

eunizată lor f Ş Ja Istanbul Dr, a SG sfir. Şeşte.

mm a

lui vie ei î» orţa ei vie D3 lucru e începută! „prin. f Dar decadenta Ve

173

„U s-a destrămat încă, dar centrul european al bogăţiei şi realizărilor capitaliste a plecat, fără prea mult zgomot, de la Veneţia. O încercare de explicaţie aduce în discuţie marile descoperiri maritime, punerea în circuit a Oceanului Atlantic, neaşteptatul noroc al Portugaliei.

NOROCUL NEAŞTEPTAT

AL PORTUGALIEI SAU DE LA

VENEŢIA LA ANVERS

Istoricii au studiat de mii de ori norocul Portugaliei: micul regat lusitan a jucat un rol de prim-plan în uriaşa furtună cosmică pe care o aduce expansiunea geografică a

Europei, de ia sfârşitul secolului al XV-lea, şi explozia ei în lume. Portugalia a fost detonatorul acestei explozii. Ei i-a revenit primul rol.

Explicaţia tradiţională 198

Până mai ieri, explicaţia tradiţională era foarte simplă: Portugalia, aşezată în extremitatea occidentală a Europei, era, de fapt, gata de start; ea încheiase, încă din 1253, recucerirea teritoriului propriu din mâinile Islamului; avea mâi* nile libere şi putea acţiona în afară; cucerirea Ceutei, în 1415, la sud de strârotoarea Gibral-E tar, o introdusese în secretele traficului la distanţă şi trezise în ea spiritul agresiv al Crucia-”... delor; se deschidea astfel o poartă pentru călătorii de recunoaştere şi pentru proiecte ambiţioase de-ia lungul coastelor africane. Or, chiar atunci când a fost nevoie de el, s-a găsit un erou, infantele Henric Navigatorul (1394 – 1460), cel de-al cincilea fiu al regelui João I şi mare maestru al foarte bogatului Ordin al lui Cristos, care, începând din 1413, se stabilise la Sagres, aproape de capul São Vicente, în extremitatea sudică a Portugaliei; înconjurat de să

1/4

vanţi, de cartografi, de navigatori, el avea să fie inspiratorul pătimaş al călătoriilor de descoperire care încep în 1416, un an după cucerirea Ceutei.

Împotrivirea vânturilor, lipsa totală de ospitalitate a coastelor sahariene, spaima care se naşte de la sine sau pe care o răspândesc portughezii pentru *a* tăinui secretul navigaţiei lor, finanţarea dificilă a expediţiilor, slaba lor popularitate, toate acestea au întârziat recunoaşterea interminabilului litoral al continentului negru, care s-a făcut cu încetinitorul: capul Bojador 1416, Capul Verde 1445, trecerea ecuatorului 1471, descoperirea gurilor fluviului Congo 1482. Dar, la sfârşitul secolului al XV-lea, suirea pe tron a lui João al II-lea (1481 – 1495), un rege împătimit de expediţii maritime, un nou Navigator, a grăbit mişcarea; extremitatea de sud a Africii este atinsă de Bartolomeo Di az în 1487; el îl botezase Capul Furtunilor,

regele îi dă numele de Capul Bunei Speranţe. Din acel moment, toate erau gata pentru călătoria lui Vasco da Gama, care din nenumărate motive, are loc cu zece ani mai târziu.

În sfârşit, pentru a completa explicaţia tradiţională, să atragem atenţia, dându-i locul de frunte ce i se cuvine, asupra uneltei acestei descoperiri, caravela, vas uşor de recunoaştere, cu dublă velatură; *latină*, îngăduind orientarea, şi *pătrată*, îngăduind captarea vântului de spate.

În decursul acestor ani lungi, navigatorii portughezi au acumulat o experienţă prodigioasă cu privire la vânturile şi la curenţii Atlanticului. „Va reprezenta, prin urmare, aproape un accident, scrie Ralph Davis, faptul că la punctul de vârf al experienţei portugheze, cea mai crucială descoperire a fost făcută de un genovez în serviciul Spaniei” 199, evident, fiind vorba de descoperirea Americii de către Cristo-for Columb. La vremea ei, de altfel, această descoperire senzaţională nu a avut importanţa

175

?

pe care a avut-o periplul xealizat câţiva ani mai târziu de către Vasco da Gama. Capul Bunei Speranţe odată dublat, portughezii au făcut repede recunoaşterea circuitelor Oceanului Indian, lăsându-se duşi, conduşi, instruiţi. De la început, nicio navă, niciun port al Oceanului Indian nu putea rezista tunurilor flotei lor; de la început, circuitele navigaţiei arabe şi indiene au fost tăiate, stânjenite, risipite. Aşa încât, descoperirile portugheze (dacă exceptăm recunoaşterea coastei braziliene, făcută de Al-varez Cabral în 1501) au atins atunci limita vârstei lor eroice. Ele se încheie cu răsunătorul succes pe care îl reprezintă sosirea piperului şi mirodeniilor la Lisabona, fapt care este, ca atare, o revoluţie.

Explicaţii noi

—! 00

De vreo douăzeci de ani cel puţin, istoricii, şi în primul rând istoricii portughezi, au adăugat acestor explicaţii o seamă de explicaţii noi. Precum o veche melodie, schema obişnuită rămâne, fără îndoială. Dar totuşi, câte schimbări!

În primul rând, Portugalia nu mai este privită ca o cantitate neglijabilă. Nu reprezintă ea, în mare, echivalentul Veneţiei şi Terrafermei? Nici anormal de mică, nici anormal de săracă, nici închisă în sine, ea este, în ansamblul Europei, o putere autonomă, capabilă de iniţiativă (şi o va dovedi) şi stăpână pe hotărîrile ei. Şi, în primul rând, economia ei nu este primitivă sau elementară: timp de secole, ea a fost în contact cu statele musulmane, cu Granada care rămâne liberă până în 1492, şi cu oraşele şi statele Africii de Nord. Relaţiile cu nişte ţări evoluate au dus la dezvoltarea unei economii monetare destul de active pentru ca munca salariată să cuprindă aici, de timpuriu, oraşele şi zona rurală. Şi atunci când această zonă rurală restrânge cultura griului în favoa

176

rea viţei de vie, a măslinului, a exploatării arborelui de plută sau a plantaţiilor de trestie de zahăr în Algarve, nimeni nu poate susţine că „asemenea specializări, recunoscute, pentru Toscana de pildă, drept semne ale progresului economic, în Portugalia au fost inovaţii retrograde. Şi nici că faptul de a fi fost obligată, începând de pe la mijlocul secolului al XIV-lea, să consume grâu din Maroc ar fi reprezentat un handicap, de îndată ce o aceeaşi situaţie ne întâmpină la Veneţia sau Amsterdam şi este considerată acolo drept corolarul unei superiorităţi şi al unui avantaj economic. În afară de aceasta, Portugalia are oraşe şi sate tradiţional deschise spre mare, în care trăieşte o populaţie de pescari şi marinari. Ambarcaţiunile lor, ba*rcas,* corăbii modeste de 20 – 30 tone, cu vele pătrate, cu echipaje supraabundente, navighează de timpuriu, în ciuda acestor neajunsuri, de pe coastele Africii şi din insulele Canare până în Irlanda şi în Flandra. În felul

acesta, motorul trebuincios expansiunii maritime era în funcţiune încă dinainte. În sfârşit, în 1385, cu doi ani după ocuparea insulei Corfu de către veneţieni, o revoluţie „burgheză” instaurează la Lisabona dinastia Aviz. Ea scoate în faţă o burghezie care „va dura câteva generaţii” 20*1 şi* ruinează o nobilime a pământului care va continua totuşi să-i apese pe ţărani, dar care va fi gata să furnizeze cadrele necesare pentru posturile de comandă şi guvernare a fortăreţelor sau pentru punerea în valoare a concesiunilor funciare de dincolo de mări; ea va deveni o nobilime de serviciu (ceea ce va diferenţia, de altfel, expansiunea portugheză de colonizarea pur negustorească a neerlandezilor). Pe scurt, ar fi prea mult să spunem că, încă de la sfârşitul secolului al XIV-lea, după încercarea pe care o reprezintă Ciuma Neagră, de care n-a fost scutită, Portugalia era un stat „modern”. Totuşi, în ansamblu, lucrul acesta este mai mult de jumătate adevărat.

177

ut

Cu toate acestea, Portugalia a suferit, pe tot timpul succesului ei, de pe urma faptului că nu s-a aflat în centrul economiei-univers întemeiată pornind de la Europa. Deşi, din mai multe puncte de vedere, privilegiată, economia portugheză ţine de periferia economiei-univers. De la sfârşitul secolului al XIII-lea, odată cu legătura maritimă stabilită între Mediterana şi Marea Nordului, ea este atinsă în trecere şi folosită de către lungul circuit maritim care leagă oraşele italiene cu Anglia, cu Bruges şi, indirect, cu Baltica202. Şi, în chiar măsura în care Mediterana Ponantului se leagă din ce în ce mai prost cu traficul Levantului, iar întâietatea veneţiană se transformă în monopol, o parte din întreprinderea italiană, sub impulsul Genovei şi Florenţei, se întoarce spre vest, spre Barcelona, şi mai puternic spre Valencia, spre coastele Marocului, spre Sevilla şi Lisabona. În jocul acesta, Lisabona devine o piaţă internaţională; coloniile de străini din oraş 203 se înmulţesc, îi aduc concursul lor util, deşi

niciodată dezinteresat. Genovezii, cu implantare promptă, practică aici comerţul de gros şi chiar comerţul cu amănuntul204, în principiu rezervat băştinaşilor. Prin urmare, Lisabona şi, dincolo de Lisabona, Portugalia întreagă sunt în parte sub controlul străinilor.

Prin forţa lucrurilor, aceştia joacă un oarecare rol în expansiunea portugheză. Trebuie, totuşi, să-l exagerăm? Nu vom forţa cu nimic realitatea spunând că, de obicei, străinul s-a ţinut după succes, l-a acaparat de cum a apărut, dar l-a pregătit într-o măsură cu mult mai mică. Nu sunt sigur, de pildă, în ciuda a ceea t ce se afirmă câteodată, că expediţia împotriva Ceutei (1415) a fost pornită la instigarea negustorilor străini. Genovezii aşezaţi în porturile marocane s-au arătat chiar ostili pe faţă, aşezării portughezilor 205.

Lucrurile devin mai limpezi după primele succese ale expansiunii portugheze, din ziua în care ea cuprinde ţărmul util ai Africii negre de

173

la Capul Alb până la vărsarea fluviului Congo, adică între 1443 şi 1482. Odată cu ocuparea Madeirei în 1420, cu redescoperirea Azorelor în 1430, cu descoperirea insulelor Capului Verde în 1455, a insulelor Fernando Po şi São Tome în 1471, se constituie un spaţiu economic coerent, definit în esenţă de exploatarea fildeşului, a malaguetei (piperul fals), a pulberii de aur (13 – 14.000 de uncii anual) şi a comerţului cu sclavi (o mie pe an, pe la mijlocul secolului al XV-lea; în curând, mai bine de 3.000). Pe deasupra, prin tratatul de la Alcobaca, semnat cu Spania în 1479, Portugalia îşi rezervase monopolul comerţului Africii negre. Construirea, în 1481, a fortului de la São Jorge da Mina, pentru care toate materialele (piatră, cărămidă, lemn, fier) au fost aduse de la Lisabona, a reprezentat confirmarea şi garantarea acestui monopol, stăpânit de atunci cu fermitate. După lucrarea contemporană a lui Duarte Paeheco, *Esmaraldo de Situ Orbis20 ă*, comerţul cu aur aducea un câştig de 5 la 1. Cât

priveşte sclavii care ajung pe piaţa portugheză, ei furnizează caselor bogate inevitabilul servitor negru, îngăduie înfiinţarea marilor domenii din vidul creat în Alentejo, depopulat de la sfârşitul *Reconquistei* şi dezvoltarea plantaţiilor de trestie de zahăr în Madeira, unde, din 1460, trestia ia locul griului.

Întreaga cucerire a Africii şi a insulelor atlantice este o lucrare portugheză. Genovezii, florentinii (şi chiar flamanzii, în ceea ce priveşte Azorele) au contribuit, totuşi, apreciabil la ea. N-a fost oare transferul de plantaţii de trestie de zahăr, în afara Orientului mediteranean, favorizat de către genovezi, simultan în Sicilia, în Spania meridională, în Maroc, în Algarvele portughez şi, până la urmă, în Madeira şi în insulele Capului Verde? Mai târziu, şi din aceleaşi motive, zahărul a ajuns în Cana-rele ocupate de castilieni.

Tot aşa, deşi încununarea descoperirilor portugheze, periplul lui Vasco da Gama, „nu da

179

torează nimic genovezilor", cum spune pe drept cuvânt Ralph Davis 207, negustorii Ttaliei, Germaniei nordice şi Ţărilor de Jos, instalaţi mai de mult la Lisabona, sau care aleargă într-acolo mai târziu, s-au asociat din plin la succesul său comercial. Ar fi putut oare portughezii şi regele negustor de la Lisabona să exploateze singuri interminabila şi costisitoarea linie a călătoriilor spre India orientală care, prin amploarea ei, de

păşeşte de departe legătura făcută de *Carrera*.

de Indias pe care o stabilesc castilienii întrejj

Indiile lor occidentale şi Sevilla? *4*

Să reţinem, în sfârşit, că efortul portughezi-i lor în direcţia Oceanului Indian i-a costat realmente America. Rezultatul partidei a atârnat, de un fir de păr: Cristofor Columb a propus planul himeric al călătoriei sale regelui Portu< galiei şi consilierilor săi în momentul în care-Bartolomeo Díaz, întors la Lisabona (1488), adusese certitudinea unei legături maritime între Atlantic şi

Oceanul Indian. Portughezii au preferat certitudinea („ştiinţifică”, la urma urmei) himerei. Atunci când vor descoperi, la rândul lor, America, împingându-şi pescarii şi vânătorii de balene până la Terra Nova, prin 1497, apoi debarcând în Brazilia, în 1501, rămăseseră cu ani în urmă. Dar cine ar fi putut să-şi dea seama de importanţa acestei greşeli de îndată ce, odată cu întoarcerea lui Vasco da Gama, în 1498, bătălia piperului, exploatabilă imediat, era câştigată, iar Europa negustorească se zorea să-şi instaleze la Lisabona reprezentanţii cei mai activi? De îndată ce Veneţia, regina din ajun, părea descumpănită, lovită de norocul ei? în 1504, galerele veneţiene nu găsesc un sac de piper la Alexandria Egiptului 208.

180

I

Anvers, capitală mondială creată din exterior

Dar nu Lisabona, oricât de importantă ar fi ea, se plasează atunci în noul centru al lumii. Ea, s-ar părea, are în mână toate atuurile. Dar un alt oraş învinge, de fapt rupe brusc convenţia: Anvers. În vreme ce renunţarea Veneţiei este logică, nereuşita Lisabonei uimeşte la prima vedere. Şi totuşi, ea aproape că se explică dacă observăm că, victorioasă chiar, Lisabona a rămas prizoniera vinei anumite economii-univers, în care era înserată de mult şi care îi stabilise un loc; dacă observăm, pe deasupra, că Nordul continentului şi-a jucat în continuare rolul şi că Europa are tendinţa să încline spre polul septentrional, nu fără să aibă raţiunile şi scuzele ei; în sfârşit, că grosul consumatorilor de piper şi mirodenii se plasează tocmai aici, în Nord, într-o proporţie, poate, de 9 din 10.

Să nu explicăm prea repede, prea simplu norocul neaşteptat al Anversului. Oraşul de pe Escaut, aşezat de multă vreme la încrucişarea liniilor de trafic şi de schimb ale Nordului, se substituie, ni se spune, oraşului Bruges. Operaţia ar fi banală: un oraş decade, un altul îi ia locul. Mai târziu, chiar Anversul, recucerit de Alessandro Farnese în 1585, va ceda locul Amsterdamului. Ar

însemna, poate, să vedem lucrurile într-o optică întrucâtva locală…

În realitate, lucrurile sunt mai complicate. Anversul urmează Veneţiei, mai degrabă decât oraşului Bruges. În timpul *Secolului Fuggerilor* 209 care a fost, în realitate, *Secolul Anversului*, oraşul de pe Escaut se situează, într-adevăr, în centrul *întregii* economii internaţionale, performanţă pe care Bruges, în vremea splendorii lui, nu o realiziase.

Anversul nu este, prin urmare, un simplu moştenitor al rivalului său din apropiere, cu toate că, asemenea acestuia, a fost construit din afară. Acostând la Bruges, în 1277, navele ge

181

noveze au plasat oraşul de pe Zwyn deasupra propriei lui condiţii. Tot aşa, deplasarea căilor mondiale de comunicaţie, de la sfârşitul secolului al XV-lea, şi înfiriparea unei economii atlantice sunt elementele care hotărăsc soarta. Anversului: totul se schimbă, din acest punct de vedere, odată cu sosirea la cheiurile Escaut-ului, în 1501, a unei nave portugheze încărcată

16. CELE MAI IMPORTANTE RUTE ALE TRAFICULUI ORAŞULUI ANVERS

Aceste rute se opresc la puncteleitaliene de releu ca şi la puternicele relee de la Lisabona şi Sevilla. *Există totuşi* câteva *prelungiri, pe care harta ’noastră nu le arată, înspre Brazilia, insulele Atlanticului şi coastele Africii*. *i Practic, în Mediterana nu se ajunge direct* (*după V. Vásquez de Prada*, Lettres marchands d’Anvers, I, f.a., p. 35).:

182

cu piper şi nucşoară. Altele aveau să urmeze 210.

Măreţia oraşului nu a fost creată de el însuşi. De altfel, ar fi avut el mijloace să o facă? „La fel ca Bruges, scria Henri Pirenne *2 ii*, Anversul n-a avut niciodată flotă comercială”. O altă deficienţă: nici în 1500, nici mai târziu, oraşul nu este condus de către negustori. Magistraţii săi

(englezii le spun *the lords* de An-vers) *2 i2* aparţin câtorva familii ale restrânsei sale nobilimi posesoare de pământ, şi ei se menţin la putere timp de secole. În principiu, ei nici nu au voie să se amestece în afaceri, interdicţie destul de ciudată, dar repetată cu insistenţă, fără îndoială din pricina faptului că nu era foarte eficace. În sfârşit, Anversul nu are negustori băştinaşi de anvergură internaţională; străinii sunt cei care conduc jocul, hanseaţi, englezi, chiar francezi, şi mai ales meridionali, portughezi, spanioli, italieni.

Neîndoielnic, ar trebui să nuanţăm lucrurile. Desigur, Anversul a posedat o flotă 213, în total vreo sută de vase mici de 80 – 100 tone, dar ce importanţă au acestea faţă de navele străine care urcă Escautul sau se opresc în insula Wal-cheren, vase olandeze, zeelandeze, portugheze, spaniole, italiene, ragusane, catalane, englezeşti, bretone*2 li*? Cât îi priveşte pe lorzii de Anvers, aceste persoane virtuoase sunt adesea, mai mult sau mai puţin pe faţă, zarafi şi cămătari 215. Ei servesc în felul lor interesele negustoreşti ale oraşului. Cu toate că este vorba de un oraş ai zice inocent, alţii sunt cei care trag de el, care vin peste el, îi creează splendoarea. Nu el se prinde avid, de lume, ci dimpotrivă, lumea, dezaxată de către marile descoperiri, basculând spre Atlantic, se agaţă de el, în lipsă de altceva mai bun. El nu luptă pentru a se înălţa în vârful vizibil al lumii. Într-o bună dimineaţă, el se trezeşte în vârf.

Să îndrăznim atunci a spune că oraşul n-a iar trai bine în rol dintr-odată. El nu învăţase încă lecţia, el nu era un oraş independent, Reinte *B*

grat, în 1406, în ducatul Brabantului – 10 Anversul depinde de un prinţ. Desigur, oraşul putea să folosească faţă de el tot felul de şiretlicuri, şi le-a şi folosit, amânând într-adins îndeplinirea ordonanţelor princiare care nu-i plăceau. În domeniul măsurilor religioase, el izbuteşte chiar să salvgardeze o politică de toleranţă, indispensabilă înfloririi sale – *17*. Ludo)., vico Guicciardini, care îl

remarcă tardiv (1567), t este sensibil faţă de efortul oraşului de a-şi asigura o anumită independenţă: „Aproape ca şi o cetate liberă, se gospodăreşte şi se ocârmuieşte” *m*. Cu toate acestea, Anversul nu este nici Veneţia, nici Genova. De pildă, el va resimţi, în punctul cel mai sensibil al activităţii sale, contralovitura măsurilor monetare luate de „guvernul” de la Bruxelles în 1518 şi în

1539 21!). Să mai spunem că, în epoca lui de înflorire, el mai este încă un oraş vechi, medieval, s-a zis220, cu experienţă de oraş târg *K*

Având adică, un simţ al ospitalităţii, neîndoielnic, şi o anumită dexteritate în tratarea afacerilor care se cer încheiate repede. Dar lipsit sau având doar puţină experienţă în ceea ce priveşte întreprinderea maritimă, comerţul la distanţă, formele moderne de asociaţii negustoreşti. Cum ar fi putut să intre bine, dintr-odată, în noul său rol? Cu toate acestea, mai mult sau mai puţin repede, a fost nevoit să se.

adapteze, să improvizeze: Anvers, sau impro 1

vizaţia. f

Etapele măreţiei Anversului

Totul dovedeşte că noul rol al Anversului depinde de nişte şanse internaţionale, într-un anume fel externe. După lupte nesfârşite, Ve-leţia s-a bucurat de un secol bun de preponierenţă netăgăduită (1378 – 1498). Amsterdamul l trăit un secol, şi mai mult, într-o poziţie ana-Mgă. Anversul, dimpotrivă, cunoaşte din 1500 mă în 1569, o istorie foarte frământată: prea

184

multe ciocniri, salturi, reluări. Solul prosperităţii sale se clatină mereu, în ciuda sau din pricina liniilor nesigure de forţă care se încrucişează în perimetrul lui şi care poartă spre el darurile de tot felul, poruncile şi dorinţele ambigue ale unei Europe pe cale de a pune stăpânire pe lume. Cauza principală a acestei incertitudini (aş zice eu, după ce am recitit cartea clasică a lui Hermann van der Wee) *2 – 2* este faptul că, sub influenţa conjuncturilor şi

surprizelor de care se ciocneşte, întreaga economie europeană nu şi-a găsit încă, nici în secolul al XVI-lea, viteza de croazieră, un echilibru de lungă durată. Un bobârnac ceva mai puternic şi prosperitatea Anversului îşi pierde echilibrul, se degradează sau, dimpotrivă, câştigă teren văzând cu ochii şi creşte. În măsura în care dezvoltarea oraşului calchiază de fapt, destul de fidel, conjunctura europeană.

Abia dacă exagerăm spunând că totul se petrece ca şi num la Anvers ar fi existat succesiv trei oraşe, asemănătoare şi deosebite în acelaşi timp, care s-au dezvoltat în decursul unor perioade de ascensiune urmate de un şir de ani dificili.

Dintre cele trei epoci succesive de înflorire, (1501 – 1521; 1535 – 1557; 1559 – 1568), prima stă sub semnul Portugaliei. Făuritorul ei este piperul, dar Portugalia, aşa cum arată Hermann van der Wee 223, nu-şi joacă din plin rolul decât din pricina cârdăşiei dintre regele de la Lisabona, stăpânul mirodeniilor, şi negustorii Germaniei de sus, stăpânii metalului alb, Welserii, Hochstetterii şi, mai mari şi mai norocoşi decât toţi ceilalţi, Fuggerii. Cea de a doua epocă de înflorire trebuie trecută la activul Spaniei şi a metalului alb, de data aceasta a celui din America, care odată cu anii treizeci, dă stăpânilor lui politici argumentul decisiv al unei politici glorioase. Cea de a treia şi ultima perioadă de înflorire este rezultatul revenirii calmului, după pacea de la Cateau-Cambr & is (1559) şi avântul furibund al industriei Anversului şi Ţarilor de

185

I

şi 1517, cu 9 y0; Fuggerii, în total, cu 54, 5 «/O, între 1511 şi 1527 231. În lumea această incurs de transformare npida firmele italiene se lovesc de mari greutăţi: Frescobaldi dă faliment în 1518; Gualterotti îşi lichidează întreprinderea în 1523 232.

Evidenta prosperitate a Anversului are, cu toate acestea, nevoie de timp pentru a se realiza într-o

adevărată piaţă de bani. O asemenea piaţă nu poate exista decât în legătură cu un circuit de scrisori de schimb, de plăţi şi credite prin toate punctele şi pieţele de remitere din Europa (în special Lyon, Genova, târgurile Castiliei), iar Anversul se integrează lent în el. Da pildă, el se pune în legătură cu Lyonul, care conduce pe atunci jocul de ansamblu, abia prin 1510 – 1515 2M.

Apoi, începând din 1523, pentru An vers. vin nişte ani proşti. Războaiele dintre casa de Va-lois şi Habsburgi, de la 1521 până la 1529, paralizează comerţul internaţional şi, prin ricoşeu, stânjenesc piaţa financiară a oraşului care e la începuturile ei. Odată cu deceniul al treilea, piaţa piperului şi mirodeniilor se strică. Mai întâi, Lasabona îşi asumă rolul de redistribuitor; *Feitoria de Flandres* nu-şi mai găseşte rostul şi este lichidată în 1549? *A*. Poate, aşa cum a afirmat V. Magalhaes Godinho 2 r\ din cauză că Portugalia a găsit, nu departe de ea, la Sevilla, metalul alb al Americii, tocmai atunci când minele germane decad şi aproape îşi încetează producţia, începând din 1535 23C. Dar este vorba, mai ales, de reacţia Veneţiei: piperul pe care-l vinde ea, adus din Levant, este mai scump decât cel al Lisabonei, dar de o calitate mai bună 207, iar prin anii 1530, şi mai cu seamă după 1540, cantităţile aduse de veneţieni din Orientul Apropiat sporesc. În 1533 – 1534, la Lyon238. Veneţia îşi adjudeca 85% din comerţul cu piper. Bineînţeles, Lisabona nu-şi încetează livrările la Anvers, unde piperul portughez continuă să fie animatorul pieţei. Din noiembrie 1539 până în august 1540, în faţa insulei Walcheren.

188

ancorează 328 de corăbii portugheze 2? 9. Dar în noua conjunctură, piperul nu mai este în măsura în care fusese altă dată, un motor fără seamăn. Portugalia n-a reuşit să-şi asigure monopolul lui. A avut loc un partaj, jumătate şi jumătate, cu Veneţia, iar acest partaj, într-un fel anume, se consolidează. Şi nimic nu ne împiedică să credem, ba dimpotrivă, că recesiunea de scurtă durată de

la mijlocul secolul al XVI-lea n-a jucat, şi ea, un rol în dificultăţile Anversului.

Cel de al doilea noroc al Anversului

Factorul care relansează Anversul este creşterea importurilor de metal alb din America, via Sevilla. În 1537, în Spania există argint din belşug, îndeajuns ca să silească ocârmuirea lui Carol Quintul să supracoteze aurul: rata aur-argint trece atunci de la 1: 10, 11 la 1: 10, 61 2 °. Acest aflux de bogăţie dă Spaniei (ar trebui spus Castiliei) o dimensiune politică şi economică nouă. Habsburgii, în persoana lui Carol Quintul, sunt, în acelaşi timp, stăpâni pe Spania, pe Ţările de Jos, pe o Italie dominată solid începând din 1535 241. Silit să facă plăţi de-a lungul şi de-a latul Europei, împăratul este legat din 1519 cu negustorii zarafi din Augsburg, pentru care adevărata capitală rămâne Anversul. Fuggerii, Weslerii mobilizează şi transportă sumele făi a de care nu ar existe politica imperială, în aceste condiţii, împăratul nu se poate lipsi de serviciile pieţei financiare a Anversului, constituită tocmai între 1521 şi 1535, în timpul anilor grei de lâncezeală a comerţului, în care creditarea suveranului se dovedise a fi singura folosire rodnică a capitalurilor care se împrumutau curent cu dobânzi mai mari de 20 Vo2V2-Se întâmplă atunci cu Spania ceea ce se întâmplase cu Portugalia. Pusă în faţa noii sale sarcini de dincolo de Atlantic – a exploata, a

189

construi America – ea nu-i face faţă şi nu-şi poate îndeplini angajamentul decât cu ajutorul multilateral al Europei. Ea are nevoie de lemnul, de bârnele, de gudronul, de corăbiile, de grâul, de secara Balticii; ea are nevoie, pentru a le reexpedia spre America, de produsele manufacturate – pânzeturi, postavuri uşoare, articole de fierărie – ale Ţărilor de Jos, Germaniei, Angliei, Franţei. Câteodată în cantităţi uriaşe: în 1553 2” 3, mai bine de 50.000 de viguri de pânză pleacă din Anvers spre Portugalia şi Spania. Navele Zeelandei şi Olandei au luat în

stăpânire legătura dintre Flandre şi Spania (încă din 1530, după 1540 cu siguranţă) cu atât mai uşor, cu cât navele Biscayei sunt deturnate spre *Carrera de Indias*, iar golurile create în navigaţia dintre Bilbao şi Anvers trebuie astupate. Nu e nimic surprinzător, prin urmare, în faptul că împăratul Carol Quintul rechiziţionează zeci şi zeci de *hulke* flamande ca să transporte oameni, cai, muniţie şi hrană, în 1535, împotriva Tunisului, în 1541, împotriva Algerului... Se întâmplă chiar ca nave din Nord să fie rechiziţionate pentru a mări flotele *Carrerei* 244. E greu de spus (dar vom reveni asupra problemei) 245 cât de importantă a fost această victorioasă legătură a Nordului cu Peninsula Iberică pentru istoria Spaniei şi a lumii.

În schimb Spania trimite spre Anvers lână (care se mai descarcă încă la Brugezs, dar ajunge imediat în oraşul de pe Escaut), sare, alaun, vin, fructe uscate, ulei şi produse de peste mări, coşenilă, lemn de băcan din America, zahăr din Canare. Dar toate acestea nu sunt de ajuns pentru echilibrarea schimburilor şi Spania soldează balanţa prin trimiteri de monede şi de lingouri de argint, care sunt adesea rebătute la monetăria Anversului247. Argintul Americii şi negustorii spanioli sunt, până la urmă, agenţii reanimării oraşului. Anversului juvenil de la începutul secolului, portughez şi german, îi ia locul un oraş „spaniol”. După. 1535, marasmul afacerilor, generator de şomaj, dispare. Schimbarea merge repede şi

190

toată lumea îi învaţă lecţia Oraşul industrial Leiden, părăsind hala pe care şi-o instalase, în 1530, la Amsterdam, pentru a-şi vinde postavurile în Baltica, deschide o alta, în 1552, de data asta la Anvers, vizând pieţele Spaniei, ale Lumii Noi şi Mediteranei248.

Anii 1535 – 1557 sunt, fără tăgadă, anii celei mai mari străluciri a Anversului. Niciodată-oraşul nu a fost atât de prosper. El creştene în trecupt: în 1500, la începutul marii lui înfloriri, are 44 – 49.000 de locuitori; încă înainte de 1568, depăşeşte neîndoielnic cifra de 100.000; numărul

caselor creşte de la 6 800 la 13.000, de fapt de două ori. Pieţe noi, străzi noi drepte (în total aproape 8 km) crearea unei infrastructuri şi a unor centre economice fac ca oraşul să fie plin de şantiere de construcţie249. Luxul, capitalurile, activitatea industrială, cultura participă la înflorirea generală. Există, bineînţeles, şi un revers al medaliei: creşterea preţurilor şi a salariilor, prăpastia care se adânceşte între bogaţii care devin şi mai bogaţi şi săracii care devin şi mai săraci, creşterea unui proletariat de lucrători necalificaţi, cărăuşi, hamali, olăcari... Un element de deteriorare se strecoară în puternicele corporaţii în cadrul cărora munca salariată capătă preponderenţă faţă de artizanatul liber. În 1540, corporaţia croitorilor număra mai bine de o mie de lucrători necalificaţi sau pe jumătate calificaţi. Un meşter capătă drep – tul de a angaja 8, 16, 22 de lucrători; suntem departe de măsurile restrictive în vigoare altă dată la Ypres 25°... Se constituie manufacturi; în ramurile noi: rafinării de sare şi de zahăr, fabrici de săpun, vopsitorii; ele folosesc pârliţii oraşului, plătindu-le salarii derizorii, cel mult 60% din câştigul lucrătorului calificat. Fără îndoială, masa necalificaţilor limitează eventualul recurs la grevă, care rămâne arma lucrătorilor calificaţi. Dar, în lipsa grevei, apar, vor apare într-o bună zi, nemulţumirile, revolta violentă.

191

Cea de a doua prosperitate a Anversului va fi lovită din plin de falimentul spaniol din 1557, faliment care atinge toate ţinuturile stăpânite de împărat şi, în afară de ele, Franţa, pe care aceste ţinuturi o înconjoară din toate părţile şi în care Lyonul dă, şi el, faliment în acelaşi timp cu finanţele regale ale lui Henric al II-lea, în 1558. La Anvers, se întrerupe atunci circuitul argintului care ţinea piaţa. Niciodată el nu va mai fi reparat cum trebuie şi, din acel moment, bancherii germani ies din jocul castilian, fiind înlocuiţi de către genovezi. „Secolul Fuggerilor” se încheie.

O înflorire industrială

Cu toate acestea, economia oraşului va căpăta încă o dată viaţă, dar pe cu totul alt plan; aceasta va fi cea de a treia înflorire a lui. Imediat după pacea de la Cateau-Cambrésis (1559), care a izgonlit spectrul războiului dintre icasa de Valois şi Habfeburgi, se reia comerţul spre Spania, Franţa, Italia, spre Băltită, în zona căreia se manifestă o ciudată refacere a hanseaţilor (tocmai i în această perioadă se construieşte la Anvers măreaţa casă a Hansei) *251*. În ciuda unei ameninţări de război între Franţa şi Anglia, între Danemarca, Suedia şi Polonia, în oi uda capturării şi sechestrării unor nave în Marea Manecii, în Marea Nordului sau în Baltica, traficul oraşului se înviorează iar, fără a mai atinge, totuşi, nivelul dinainte ide criză *2*: *şi*. De altfel, apar nişte obstacole din partea Angliei. Reevaluarea lirei sterline la începutul domniei Elizabetei aruncă economia insulei într-o criză adâncă, fapt care exiplică dispoziţia proastă a englezilor faţă de Hansă şi de negustorii Ţărilor de Jos. În iulie 1567, după multe ezitări, englezii optează pentru Hamburg, ca loc de etapă a postavurilor Iot, iar oraşul, care le oferă un drum de acces spre piaţa germană mai lesnicios decât Anversul, s-a dovedit în

192

stare şi destul de repede, să apreteze şi să vândă postavurile brute englezeşti253. Lucrul acesta a dat o lovitură serioasă oraşului. Pe deasupra, Thomas Gresham, care cunoştea foarte bine piaţa Anversului, pusese, am 1566, piatra de temelie a lui *London Exchange*, Bursa din Londra. Şi în acest plan, Anglia se voia independentă de Anvers, faptul aducând cu revolta unui fiu împotriva propriului părinte.

În aceste condiţii anume, Anversul a căutat şi şi-a găsit salvarea în industrie 254. Capitalurile, nemaigăsindu-şi deplină utlilizare în activitatea negustorească sau în împrumuturile publice, s-au îndreptat spre ateliere. La Anvers şi în ansamblul Ţărilor de Jos, s-a înregistrat o

creştere *extraordinară* a industriei postavurilor, ţesăturilor, tapiseriilor. Chiar în 1564, văzând oraşul, oricine şi-ar fi putut da seama că are în faţă un viitor înfloritor. Ceea ce avea să-l distrugă, într-adevăr, nu ţinea de economie ca atare, ci de amplele tulburări sociale, politice şi religioase din Ţările de Jos.

O criză de nesupunere, acesta este diagnosticul ştiinţelor politice. Într-adevăr, o revoluţie religioasă pornită din adâncuri, însoţită, în surdină, de o criză economică şi de dramele sociale declanşate de scumpete 255. Istorisirea, analiza acestei revoluţii nu intră în programul acestei lucrări. Important, din punctul nostru de vedere, este faptul că Anversul este prins de vijelie încă de la început. Epidemia iconoclastă bântuie oraşul timp de două zile, în zilele de 20 şi 21 august 1566, într-o stupoare generală 256. Lucrurile s-ar mai fi putut potoli datorită unor aranjamente şi unor concesii ale regentei Margherita de Parma257, dar Filip al II-lea optează pentru o politică de forţă şi, la un an după răzmeriţa de la Anvers, ducele de Alba soseşte la Bruxelles în fruntea unui corp expediţionar258. Ordinea este restabilită, dar războiul, care izbucneşte albia în aprilie 1572, este angajat de fapt pe tăcute. În 1568 259, în Marea Manecii şi în Marea Nordului, englezii

193

capturează *zabres* biscayene încărcate cu baloturi de Jână şi bani, destinaţi ducelui de Alba, şi cu banii de contrabandă, tăinuiţi de către transportori. Practic, legătura maritimă între Ţările de Jos şi Spania este ruptă.

Desigur, Anversul nu moare imediat. Multă vreme încă, el rămâne un ’06111: 101 important, o concentrare de industrii, un releu financiar pentru politica spaniolă, dar banii şi scrisorile de schimb pentru plata trupelor din serviciul Spaniei vor veni de data aceasta, din sud, prin releele genoveze, şi, din cauza devierii drumului pe care apucă banii politici ai lui Filip al Il-leia, centrul Europei se va stabili tocmai la Genova. Căderea mondială a

Anversului se înregistrează la distanţă şi, nu întâmplător, cu instrumentele de măsurat timpul ale Medite-ranei. Voi lămuri temeiul afirmaţiei mele imediat.

Originalitatea Anversului

Cariera Anversului, care a ţinut relativ puţin, reprezintă totuşi o verigă importantă şi, în parte, originală a istoriei capitalismului.

Desigur, Anversul a învăţat mult de la oaspeţii săi: „el a copiat contabilitatea în partidă dublă, cum a făcut-o şi restul Europei, de la italieni; pentru reglementările internaţionale de plaţi, a folosit, ca toată – lumea (deşi ou o anumită prudenţă şi chiar cu parcimonie), scrisoarea de schimb care l-a înserat în circuitele de la piaţă la piaţă a-le capitalului şi creditului. Dar el a ştiut, atunci când era cazul, să născocească (soluţii proprii.

Într-adevăr, spre 1500, el a trebuit să rezolve, în cercul banal al vieţii sale (cotidiene, de pe o zi de alta, situaţii care l-au prins pe un picior greşit şi care au dat naştere unor „tensiuni uriaşe" – 60. Spre deosebire de Bruges, el nu avea la acea dată o adevărată organizaţie bancară. Poate, aşa cum socoteşte Hermann

794

van der Wee, drept urmare a măsurilor prohibitive luate de ducii de Bourgogne (1433, 1467, 1480, 1488, 1499), care spulberaseră, literalmente, orice tentaţie în acest sens. Din această cauză, la Anvers, negustorul nu poate, aşa cum procedează la Rialto, să îşi „scrie" datoria sau creditul în cărţile unui bancher, compensându-şi astfel pasivul şi activul. Tot aşa, el nu va căpăta niciun ban vânzând, aşa cum. Se face pe cele mai multe pieţe de schimb, o scrisoare trasă asupra unui corespondent de la Florenţa sau de aiurea sau chiar asupra târgurilor de la Anvers sau Berg-op-Zoom. Numerarul, totuşi, nu ajunge pentru toate reglementările de conturi; esi-te nevoie de intervenţia „hârtiei", este nevoie ca – banul fictiv să-şi joace rolul, să înlesnească desfăşurarea afacerilor, rămânând în acelaşi timp, într-un fel sau în altul, ancorat

pe platforma solidă a banului peşin.

Soluţia imaginată la Anvers, născută din practica târgurilor din Bra bant26 i, este foarte simplă: reglementările, în dublul sens al activului şi pasivului, se fac prin *cedule obligatorii*, adică printr-un fel de – bancnote; negustorul care le iscăleşte se angajează să plătească o sumă anumită, la o scadenţă dată, înscrisurile acestea fiind la purtător. Când vreau să obţin un credit, vând cui acceptă un înscris pe care îl iscălesc. Dacă *A* îmi datorează o sumă, el iscăleşte un asemenea bilet, dar eu pot să-l transfer lui *B*, căruia îi datorez o aceeaşi sumă. În felul a ceista, datoriile şi creanţele aleargă prin piaţă, dând. naştere urnei circulaţii suplimentare care are avantajul că (se topeşte ca zăpada la soare. Datoriile şi creanţele se anulează unele pe altele. Acestea sunt minunile *scontro-ului*, ale *clearing-vâlm*, ale compensaţiei sau, cum se spune în Ţările de Jos, ale *rescon-tre-ului*. O aceeaşi hârtie trece din mână în mână până în momentulicând ea se anulează, posesorul creanţei, care primeşte înscrisul la plată, fiind chiar el debitorul iniţial al acestui înscris *2S2*. Tocmai pentru a garanta acest joc

195

de andosări se generalizează *vechea* practică a asignaţiei care stabileşte o responsabilitate „creanţierilor cedanţi până la ultimul debitor”. Acest amănunt are valoarea lui şi în practica curentă, cuvântul *asignaţie* va învinge, până la urmă, cuvântul *cedulă*. Un negustor scrie: „Voi plăti prin *asignare,* cum este obiceiul nostru mercantil” 263.

Dar garanţiile acestea de practică negustorească, însoţite de chemări în judecată, nu sunt un element esenţial. Elementul esenţial este extrema înlesnire pe care o reprezintă sistemul şi eficienţa lui. Înlesnirea: se întâmplă ca scrisori de schimb prinse în operaţiile financiare ale oraşului să se transforme în înscrisuri la purtător şi să treacă, aşadar, din mână în mână.

— Cât priveşte eficienţa, circulaţia lor rezolvă, fără a

o instituţionaliza, o problemă capitală, insinuantă, prezentă chiar de la începuturile schimbului: cea a scontului, altfel spus a preţului, a chiriei pentru timp. Scontul, aşa cum se va fixa el în Anglia, în secolul al XVIII-lea 264 este, de fapt, reluarea unor practici anterioare. Atunci când cumpăr sau atunci când vând un înscris, valoarea specificată pe el nu stabileşte nici preţul lui de vânzare, nici preţul lui de cumpărare. Dacă îl cumpăr contra bani, îl plăteşte sub cursul lui; dacă îl primesc în schimbul unei datorii, oblig pe cel care îl semnează să-mi dea o sumă mai mare decât creanţa. Întrucât înscrisul trebuie să aibă la scadenţă valoarea sumei de bani specificată pe el, prin forţa lucrurilor, el valorează mai puţin la plecare decât la sosire. Pe scurt, avem a face aici cu un regim suplu, care se organizează de la sine şi proliferează în afara sistemului tradiţional al scrisorii de schimb şi al băncilor. Să reţinem că acest nou regim are curs şi la Rouen, la Lisabona şi, desigur, la Londra care, din acest punct de vedere, preia moştenirea Anversului. În timp ce Amsterdamul, la începutul şi în cursul carierei sale, va rămâne legat de sistemul tradiţional al scrisorilor de schimb.

196

1460 70 80 90 1500 10 20 30 40 50 60 70 1580

17. NUMĂRUL NEGUSTORILOR FRANCEZI HECENZAŢI LA ANVERS ÎNTRE 1450 şi 1585

1 variază aproape în acelaşi ritm cu ritmul traficului oraşului Anvers (*După E. Coornaert*, Les Français et le cora-merce international a Anvers, *I, 1981*).

Toţi fi puternic tentat să înscrii la activul Anversului şi progresele unui prim *capitalism industrial*, evident acolo şi în alte oraşe active din Ţările de Jos. Asta face Tifoor Wittman 265, într-o carte simpatică şi pătimaşă, dar care, mi-e teamă, este influenţată puternic de nişte orientări teoretice. A adus secolul al XVI-lea, în acest domeniu, inovaţii faţă de activităţile desfăşurate la Gând, Bruges sau Ypres, şi mai ales la Florenţa, la Lucea sau la Milano, în

secolele anterioare? Mă îndoiesc mult, chiar dată ţinem seama de mulţimea construcţiilor Anversului, de urbanismul lui precoce şi în avans asupra realizărilor altor oraşe europene şi chiar dacă, pe urmele lui Hugo Soly, ne oprim la prodigiosul om de afaceri care a fost Gilbert Van Schoonbecke. Însărcinat, prin 1500, să construiască meterezele oraşului, el a organizat un soi de trust vertical care l-a făcut stăpânul a vreo cincisprezece cărămidarii, a unei uriaşe exploatări de turbă, a unor cuptoare de

197

Vâr, a unei exipioatări forestiere, a unui şir de case de raport, ceea ce nu l-a împiedicat, deoarece lucra pesoară mare, să folosească şi antreprenori interpuşi. El a fost cel mai mare antreprenor de lucrări şi cel mai mare profitor de pe urma colosalei transformări pe care a suferit-o Anversul între 1542 şi 1556. Dar ne îndreptăţeşte lucrul acesta, cum am fi ispitiţi s-o facem, să vorbim despre capitalism industrial, adăugând coroanei Anversu'lui încă o nestemată?

SĂ REDĂM SECOLULUI GENOVEZILOR DIMENSIUNEA ŞI IMPORTANŢA LUI

„Secolul" Anversului a fost *Secolul Fuggerilor*; secolul ce urmează va fi *secolul genovezilor*, în realitate fiind vorba nu de o sută de ani, ci de şaizeci şi doi ide ani (1557 – 1627), de o dominaţie atât de discretă, atât de sofisticată, încât, multă vreme, istoricii nu l-au băgat de seamă. Richard Ehrenberg îi bănuise importanţa, într-o carte încă neega Mă, în ciuda anilor care au trecut de la publicarea ei (1896). Felipe Ruiz Martin i-a dat adevăratele dimensiuni, în lucrarea lui, *EI Siglo de los Genoveses*, căreia scrupulele sale, neostenita lui goană după documente inedite i-au întârziat până acum publicarea. Eu am citit însă manuscrisul acestei cărţi excepţionale.

Experienţa genoveză a îngăduit negustorilor zarafi din Genova ca, manevrând capitalurile şi creditul, să fie timp de trei sferturi de secol arbitrii plăţilor şi reglementării europene de conturi. Ea merită să fie

studiată ca atare; este vorba, în mod sigur, de cel mai ciudat exemplu de centrare şi concentrare pe care îl oferă, până în acel moment, istoria economi-ei-univers europene, rotindu-se în jurul unui punct aproape imaterial. Căci nu Genova este

198

pivotul ansamblului, ci o mână de bancheri-fi-nanciari (astăzi s-ar spune: o societate multinaţională) şi nu este vorba decât de unul din paradoxurile oraşului ciudat care este Genova, atât de defavorizat, şi care, totuşi, înainte ca şi după secolul „ei”, tinde să se strecoare spre nivelul cel mai înalt al vieţii mondiale a afacerilor. Ea a fost mereu mi se pare mie, şi în măsura împrejurărilor oraşul capitalist prin excelenţă.

„O perdea de munţi sterpi”.

Genova şi cele două „riviere” ale ei, a Ponantului şi a Levantului, cea de vest şi cea de est, reprezintă un spaţiu neînsemnat. După o relatare franceză, genovezii „au vreo treizeci de leghe de-a lungul coastei, luând-o de la Monaco până la Massa, şi şapte sau opt leghe de şes, în partea ţinuturilor Milanului. Restul e o perdea de munţi sterpi” 266. Spre mare, la vărsarea fiecărui râuleţ, în fiecare golfuleţ, apare un port, un sătuc, un orăşel, oricum câteva vii, livezi de portocali, flori, palmieri. Se fac vinuri excelente (mai ales la Tabia şi în *Cinque Terre*), untdelemn de calitate foarte bună şi din belşug, la Oneglia, la Marro, la Diano şi pe cele patru văi de la Ventimiglia 267. „Puţine grâne, conchidea Giovanni Botero, în 1592268, puţină carne, chit că mai bună nu se poate”. Unul din cele mai frumoase ţinuturi din lume, cu privelişti şi miresme de paradis. Când vii din nord, către sfârşitul iernii, dai dintr-odată de râuri cristaline, de flori, de o natură în sărbătoare 2 e9. Dar acest tărâm încântător este doar o lizieră, căci, Apeninii, care vin să întâlnească Alpii la Nisa, o întretaie înverşunat cu povârnişurile lor „sterpe”, fără pădure, ba chiar „fără iarbă”, şi cu minunatele lor sate căţărate sus, sărace şi înapoiate, în care *Nobili Vecchi* ai Genovei au

fiefuri şi ţărani vasali, gata la nevoie să facă

199

orice le eef e stăpânul27°. Simplu spalier de-a lungul unui zid, Genova, atât de timpuriu modernă, se sprijină cu spatele pe un munte „feudal”, ceea ce constituie unul din numeroasele ei paradoxuri.

Chiar în oraş, locul, terenurile de construcţie lipsesc, palatele somptuoase sunt osândite să crească încăpăţânat, disperat în înălţime. Străzile sunt attât de înguste încât numai *Strada Nuova* şi *Via Balbi* îngăduie trecerea caroselor271; în restul oraşului nu poţi merge decât pe jos sau cu lectica. Nu este loc nici în afara zidurilor, în văile apropiate în care se construiesc atâtea vile. Pe drumul dinspre cartierul mărginaş San Pier d’Arena, ieşind din Cani po Marone, spune un călător 272, „se vede palatul Durazzo, locuinţă mare şi bogată, şi se înalţă măreaţă în mijlocul a vreo cincizeci de alte palate de frumoasă înfăţişare”. Vreo cincizeci: prin urmare chiar la ţară, regula o constituie, aşezarea poartă în poartă, cot la cot. Se trăieşte, din lipsă la loc, ca între vecini. Cu atât mai mult cu cât nimeni nu poate ieşi lesne din ţărişoarele acestea mărunţele, cât nişte batistuţe de buzunar, dar prost legate între ele. Pentru a-i chema la Genova pe nobilii împrăştiaţi prin vile, atunci când prezenţa lor e necesară în Marele Consiliu, se trimite după ei o galeră a Republicii, singura soluţie posibilă2/3! Ba se mai întâmplă ca peste golful Genovei să se aşeze, şi să ţină, vremea proastă. Potop de ploaie, mare grea agitată. Să ni zile şi săptămâni de iad274. Nimeni nu mai iese din casă.

Una peste alta, un corp prost zidit, niciodată în largul lui, lovit de o slăbiciune congenitală. Cum să se hrănească? Cum să se apere de străin? Relieful, protector în aparenţă, dezarmează oraşul: atacantul venit dinspre nord ajunge de fapt deasupra oraşului. Atunci când artileria ocupă poziţii pe aceste înălţimi, dezastrul este dinainte garantat. Prin urmare, Genova va ceda necontenit, de bunăvoie sau din

200

prudenţă. Aşa a făcut în faţa regelui Franţei 275, în 1396, apoi în faţa ducelui de Milano *76*, în 1463. În orice caz, străinul domină adesea, în timp ce, ocrotită de ape, Veneţia, de necucerit, va ceda pentru prima oară abia în 1797, în faţa lui Bonaparte. La 30 mai 1522 277, Genova este astfel luată cu asalt de către spanioli şi de către *Nobili Vecchi*, aliaţii acestora, şi supusă unui jaf îngrozitor, a cărui amintire doar jaful Romei, din 1527, o va mai şterge. Aceeaşi dramă se produce, cu mult mai târziu, în septembrie 1746 278; de data aceasta, sarzii şi austriecii forţează porţile fără să tragă un foc, zdrobind oraşul, prea bogat, sub povara rachiziţiilor şi despăgubirilor, versiune modernă a jafului. Desigur, aceşti învingători abuzivi sunt izgoniţi, trei luni mai târziu, de către violenta răscoală a păturilor de jos ale populaţiei, oameni iuţi, oricând gata de harţă279. Dar, încă odată, bilanţul este greu. A nu te-ai păra, a nu putea să te aperi costă scump: oraşul eliberat trece printr-o criză înspăimântătoare, emisia de bilete determină o inflaţie nemiloasă; în 1750 se simte imperios nevoia reînfiinţării *Casei de San Giorgio*, care fusese desfiinţată. Până la urmă, toate se aşază, aşa cum se cuvine: Republica reia lucrurile în mână şi iese din încurcătură, nu prin impozitul foarte uşor (1%) care afectează capitalul, ci strângând puţin şurubul impozitelor indirette pe consum *m*, pe linia practicilor Genovei: o dată în plus, sunt loviţi cei săraci, cei mulţi.

Genova este la fel de vulnerabilă dinspre mare. Portul ei se deschide către largul mării care este al nimănui, deci al tuturor 281. Pe riviera Ponantului, Savona, care vrea să rămână independentă, a fost multă vreme un punct de sprijin pentru operaţii îndreptate împotriva oraşului, la fel ca, încă mai la vest, Nisa sau MarsilizS2. În secolul al XVI-lea, piraţii <mă-grebieni, împinşi de vântul de sud, apar necontenit în jurul Corsicei şi de-a lungul litoralu*fi*

201

lui genovez, a cărui apărare este slab organizată. Dar

s-ar putea altfel? Nu există o *Mare Nostrum* în slujba Genovei, aşa cum există Adriatiea în slujba Veneţiei. Nu există o lagună care să îi apere intrarea. În mai 1684, Ludovic al XIV-lea o bombardează prin escadra lui Duquesne. Oraşul construit în spalier reprezintă o ţintă ideală. Terorizaţi, „locuitorii fug în munţi şi îşi lasă casele pline, în voia jafului”; jefuitorii folosesc bine împrejurarea 283.

Activitate la distanţă, în afara casei

Î

Slăbiciunea Genovei este, aşa cum spuneam, congenitală: oraşul şi dependinţele sale nu pot să trăiască decât făcând apel la lumea exterioară. Unora trebuie să le ceară peşte, grâu, sare, vin; altora, carne sărată, lemne de foc, cărbune de lemn, zahăr. Şi aşa mai departe. Dacă bărcile mediteraneene, *bastimenti latini con viveri* nu mai sosesc, dacă navele Nordului – din Saint-Malo, englezeşti, olandeze – nu aduc la timp încărcăturile de *cibi quadra-gesimi*, adică heringi şi cod pentru postul mare de Paşti, atunci apar greutăţile. Astfel, în timpul Războiului Succesiunii Spaniole, corsarii mişună şi este nevoie de o intervenţie a statului pentru ca oraşul să nu moară de foame… Au sosit ieri în acest port, spune o corespondenţă consulară, cele două bărci pe care această Republică a Genovei le-a armat spre a escorta micile bastimente; ele vin de pe coasta Nea-polelui, Siciliei şi Sardiniei şi au adus un convoi de patruzeci de bărci sau aproape, din care şaptesprezece sunt încărcate cu vin de Neapole, zece cu grî-u din Romagna şi celelalte cu deosebite merinde, precum castane de Neapoie, brânză, smochine uscate, stafide, sare şi altă marfă de acelaşi fel” 284.

De obicei, este adevărat, problemele de aprovizionare se rezolvă de la sine: banii Ge

202

novei înlesnesc lucrurile. Grâul vine parcă singur. II *Magistrata dell’Abbondanza*, un fel de oficiu al griului, care există la Genova, la fel ca în multe oraşe italiene, a

fost adesea criticat; el nu aduce niciun ban venit, niciun „*giulio*”, iar „atunci când trebuie să facă provizii, împrumută bani de la cetăţeni, ca să vândă apoi grâul cu amănuntul şi atât de scump încât nu poate să aibă din aceasta pierdere... care, altcumva, s – ar trece pe seama bogaţilor... Aşa încât, în felul acesta, săracul are toată paguba, iar bogatul, mai degrabă, prinde osânză” 283. Şi de data aceasta avem de a f a ce cu felul de a proceda al Genovei. Dar *Abbondanza* nu are nici rezerve, nici buget pentru că, de obicei, negustorii fac în aşa fel încât oraşul să fie plin de grâu. În secolul al XVIH4 ea, Genova este un port de *redistribuire*, a cerealelor de o seamă cu Marsilia, a sării de o seamă cu Veneţia, şi se aprovizionează în regiunile mediteraneene cele mai deosebite.

Un joc acrobatic

Faptul că Genova, a cărei populaţie oscilează între 60 şi 80.000 de locuitori şi care reuneşte, împreună cu suburbiile sale, cam o jumătate de milion de fiinţe, a izbutit de-a lungul secolelor să rezolve anevoioasa problemă a vieţii sale cotidiene (în afară de nişte alerte scurte şi foarte grele) rămâne o realitate, dar i pentru aceasta ea, a săvârşit adevărate acrobaţii.

De altfel, nu este o acrobaţie tot ce face ea? Ea fabrică, dar fabrică pentru alţii; ea navighează, dar navighează pentru alţii; ea investeşte, dar investeşte acasă la alţii. Încă în secolul al XVIII-4 ea, numai jumătate din capitalurile genoveze se plasează în interiorul oraşului 286, restul, în lipsă de angajamente valabile la faţa locului, bântuie lumea. O geografie silnică le condamnă la aventură. Cum să le aşi

203

guri atunci, printre străini, securitatea şi fructificarea? Aceasta este veşnica problemă a Genovei; ea trăieşte şi trebuie să trăiască aşteptând momentul prielnic, cu ochii în patru, condamnată să rişte şi, totodată, să fie cât se poate de prudentă. De aici, nişte succese fabuloase; de aici, eşecuri catastrofale. Prăbuşirea plasamentelor

genoveze, după 1789, şi nu numai în Franţa, este o ilustrare a acestei situaţii, şi nu singura. Crizele din 1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647 287, provocate de cele din Spania, au fost nişte formidabile semnale de alarmă, aducând a cutremure de pământ. Încă mult mai devreme, în 1256 – 1259, băncile genoveze cunoscuseră o prăbuşire 2.

În inima unui capitalism dramatic, reversul acestor primejdii este supleţea, agilitatea, disponibilitatea, condiţia *agravitaţională* a omului de afaceri genovez, acea totală lipsă de inerţie pe care *o* admiră la el Roberto Lopez *2* & *9*. De zeci de ori, Genova a schimbat direcţia şi a acceptat, de fiecare dată, metamorfoza necesară. A organiza, în scopul de a-l avea pentru tine, un univers exterior; a-l abandona apoi, atunci când a devenit de nelocuit sau de nefolosit; a proiecta şi a construi un altul (a lăsa, de pildă, în secolul al XV-lea, Orientul în favoarea Occidentului, Marea Neagră în favoarea Atlanticului 290, a făurit, spre propriul profit, în secolul al XIX-lea, o Italie unită 2<J1) – acesta este destinul Genovei, corp fragil, seismograf ultrasensibil care se mişcă agitat, oriunde, se întâmplă ceva în lumea largă. Monstruos de inteligentă, de aspră din când în când. Genova are de ales între a-şi apropia lumea şi a nu mai exista.

Şi asta *încă* de la începutul istoriei sale. Istoricii se miră de primele ei izbânzi maritime împotriva lumii musulmane sau de numărul de galere pe care le pune în linie, în secolul al XIII-lea, împotriva Pisei sau Veneţiei 292. Dar întreaga populaţie activă a Genovei se îmbarcă, atunci când trebuie, pe navele înguste de război. Întregul oraş se pune în mişcare. La fel, foarte

204

devreme, ea porneşte – masă incandescentă de bani – să deturneze în folosul ei produsele preţioase, piperul, mirodeniile, mătasea, aurul, argintul; să forţeze la distanţă circuitele şi porţile. Un exemplu în acest sens este aşezarea victorioasă a genovezilor în Constantinopolul

Paleologilor (1261) sau frenetica aventură care-i împinge atunci în Marea Neagră293. Veneţia vine după ea, şi cu întârziere. Douăzeci de ani mai târziu, urmează ocuparea Siciliezi după episodul Vecerniilor, în 1283. Florenţa se alăturase Angevinilor; Genova era de partea Aragónezilor. Aceştia înving, învinge şi ea, împreună cu ei. Dar este nevoie de verva şi de erudiţia lui Carmelo Trasselli 295 pentru a vorbi despre modernitatea, despre rapiditatea instalării genovezilor în Sicilia. Faptul că-i izgonesc pe ceilalţi „capitalişti", pe luoani şi pe florentini, sau în cel mai bun caz, îi dau la o parte; că se instalează la Palenmo, nu prea departe de port, şi deci de Piazza Marina 290; că dau b-ani cu împrumut vice-regilor, marilor seniori, toate acestea sunt destul de banale. Ceea ce este mai puţin banal este faptul că simulg din mâna altora grâul sicilian, de la sursă, tocmai când acest grâu este indispensabil, în faţa insulei, pe ţărmul african al Islamului, unde, în acel moment, foametea era endemică, şi că obţin, în schimbul lui, de la Tunis şi Tripoli, pulberea de aur venită din străfundurile Africii Negre. Nu este, prin urmare, întâmplător că şirul de seniorii pe care Doria le cumpără în Sicilia sunt pământuri de grâu, aşezate pe axa esenţială care duce de la Palermo la Agrigento 297. Atunci când negustorii catalani încearcă să-i înlăture pe genovezi e mult prea târziu. Tot genovezii sunt cei ce organizează producţia de zahăr sicilian29S. Tot genovezii domină, de la Messina, piaţa de mătase a Siciliei şi Cala-briei 299. La începutul secolului al l XVIII-lea, negustorii şi prăvăliaşii genovezi sunt încă în insulă, interesaţi 30° tot de grâu şi de mătase. Ei consimt chiar (întrucât balanţa lor e defici

205

tară) să trimită în Sicilia „sume considerabile de genovini, moneda făcută dintr-un argint foarte fin şi foarte căutată în Italia". Ustariz se miră degeaba; a pierde o parte pentru a câştiga mai mult de cealaltă reprezintă un principiu pe care Genova l-a practicat întotdeauna, în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, în ciuda concurenţei

Veneţiei sau, câteodată, din pricina ei, Genova se vâră peste tot în spaţiul economiei-univers europene, îi precede, îi înghesuie pe alţii. Înainte de secolul al XIV-lea, sprijinindu-se pe baza de la Chios, exploatează alaunul din Phoceea şi traficul în Marea Neagră; îşi împinge caracele până la Bruges şi în Anglia 30X. în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, ea pierde, încetul cu încetul, Orientul: turcii cuceresc Caiffa în 1475, Chios în 1566; dar încă de la începutul secolului al XV-lea, deci cu totul în avans, genovezii se instalaseară în Africa de Nord302, la Sevilla303, la Lisaibona304, la Bruges; se instalează apoi la Anvers. Nu Castilia a câştigat la loterie America, ci Cristofor Columb. Şi până în 1568, negustorii genovezi sunt cei ce finanţează, la Sevilla, lentele schkn-buri dintre Spania şi America 303. În 1557, li se oferă 30 fi, întreprinderea uriaşă, controlată de ei, pe care o reprezintă împrumuturile de bani făcute de ocârmuirea lui Filip al II-lea. Ei nu scapă ocazia. Începe atunci un nou avatar al istoriei lor, *Secolul genovezilor*.

Genova domină discret Europa

Genova clasată pe locul doi după eşecul de la Chioggia şi rămasă a doua de-a lungul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, saltă astfel pe locul întâi, odată cu anii 1550 – 1570, şi JI menţine până aproape de anii 1620 – 1630 307. Această cronologie rămâne indecisă în ceea ce priveşte data de început, deoarece prioritatea Anversului se menţine, sau pare să se menţină, iar în ceea ce priveşte data finală, deoarece îi

206

clicarea Amsterdamului se declanşează încă din 1585, dar mai ales pentru că, de la un capăt la altul al ei, domnia Genevei stă sub seninul celei mai mari discreţii. Ceva (dacă nu mă înşel prea mult când fac aceste comparaţii) care ar semăna, păstrând proporţiile, cu rolul pe care îl joacă astăzi Banca Internaţională de Conturi de la Basel.

Într-adevăr, Genova nu domină lumea prin navele,

marinarii, negustorii, meşterii ei, deşi are negustori, industrii, marinari şi nave, şi poate, din când în când, să construiască ea însăşi nave pe şantierele sale de la San Pier d'Arena, şi să le construiască foarte bine, chiar să vândă sau să închirieze nave. Ea îşi închiriază tot aşa, galerele, galere zvelte şi robuste pe care patricienii oraşului, făcând bucuroşi pe *condottieri* (dar numai în luptele navale), le pun în serviciul suveranilor, în serviciul regelui Franţei, apoi în serviciul lui Carol Quintul, după 1528 şi după „trădarea” lui Andrea Doria care, ipe de o parte, îl părăsea pe Francisc I (abandonând blocada Neapolelui pe care Lau-trec îl asedia pe uscat) şi, pe de altă parte, se ralia la cauza împăratului 308.

Din acel îndepărtat an 1528, Carol Quintul, deşi dependent de negustorii bancheri din Augsburg, de Fuggeri mai ales, care i-au oferit armele marii lui politici, a început să împrumute bani de la genovezi309. Iar în 1557, atunci când falimentul spaniol pune capăt domniei bancherilor din Germania de sus, genove-zii ocupă firesc locul liber, de altfel, cu mult brio şi cu multă uşurinţă, căci, cu mult înainte de 1557, ei erau angajaţi în jocul complicat (şi, care se va complica şi mai mult) al finanţei internaţionale3I0. Serviciul esenţial pe care îl fac ei Regelui Catolic este asigurarea unor venituri regulate, pornind de la nişte resurse financiare şi de la importurile de argint din America, neregulate şi unele şi celelalte. Regele Catolic, ca toţi prinţii, îşi acoperă cheltuielile

207

mmmm limim

Pioni t™ „” ” ««„taţi* l „™ ™ pe prinl capital), beneficiile ar fi oricum uriaşa, chiar dacă rata dobânzii unitare rămâne modestă. În sfârşit, argintul politic al Spaniei reprezintă doar un curent, printre alte curente pe care le provoacă sau pe care le antrenează cu sine. Galerele încărcate de reali sau de lingouri de argint care sosesc la Genova în cantităţi fabuloase, începând din anii 1570, sunt, indiscutabil, un instrument de dominaţie. Ele

fac din Genova arbitrul bogăţiei întregii Europe. Bineînţeles, socotelile genovezilor nu ies bine întotdeauna, ei nu câştigă în toate partidele. Dar, în sfârşit, aceşti extraordinari oameni de afaceri trebuie judecaţi şi explicaţi în limite largi de timp şi în întregul experienţei lor. De fapt, bogăţia lor din secolul al XVI-lea era nu aurul şi argintul, ci „posibilitatea de a mobiliza creditul”, de a intra în acest joc greu pornind de la un plan superior. Este ceea ce ne arată tot mai bine documentele care îi privesc şi a căror bogăţie devine, în sfârşit, accesibilă, complicând, nuanţând şi mai mult explicaţiile noastre.

Cauzele succesului genovez pro*208*

PSSSPPK

a *h**va* „U mai te Franţa „ţa lui He” ric lui Frantisc I; Anglii $\aproape însorită *Anglia* lui Benrâc a „WTT /Sabetei nu mai este în ce-l priveşte, *relativ* abundent, şi tocmai metalul alb, argintul, era pe atunci instrumentul marilor afaceri (dacă n-ar fi fost aşa cum ar fi existat un secol al Fuggerilor?), mijlocul de conservare a valorii. Dar, încă înainte de 1550, s-a înregistrat o creştere de cotă a aurului care devine, la rândul lui, relativ rar. Cum să nu iei în seamă, în aceste condiţii, importanţa hotărârii genovezilor care, pe piaţa Anversului, prin 1553 – 1554 după Frank C. Spooner31G, mizează, primii, pe aur?

18. SUPRAABUNDENŢA DE CAPITALURI LA GENOVA DE LA 1510 LA 1625

Curbă indicând interesul real faţă de luoghi (*titluri de rentă perpetuă asupra* cfesei din San Giorgio, cu *dobândă variabilă*), *aşa cum a fost calculată de Carlo Cipolla*, „Note sulla storia del saggio d’interesse…”, *în* Econoirla internazionale, 1952. *Scăderea ratei dobânzii este atât de mare incit, la începutul secolului al XVIî-lea, ajunge la* 1, 2%. (*Pentru explicaţii mai amănunţite, vezi Braudel*, La Méditerranée… *îl*, p. *45*).

După aceea, nu sunt ei cei mai în măsură să facă plăţi la Anvers, pentru Regele Catolic, să controleze circuitul aurului, pentru plata scrisorilor de schimb

pretinzându-se metal galben? 317 Să fi dat noi de explicaţia cea „bună”?

Mă cam îndoiesc, deşi sunt dintre cei care, retrospectiv, ar pune multe pe seama inteligenţei sau flerului genovezilor. Dar un succes de felul acesta nu are, în principiu, viitor. El nu poate rămâne multă vreme privilegiul unor negustori mai experimentaţi decât alţii.

De fapt, genovezii joacă la mai multe mese

210

şi jocul lor se impune tocmai din acest motiv: el mizează pe metalul alb, pe metalul galben şi pe scrisorile de schimb. Genovezii pun mâna pe metalul alb, datorită ieşirilor de argint (*să-cas de plata*) 318, în temeiul prevederilor favorabile lor ale contractelor cu regele (*asientos*) sau prin contrabanda organizată de ei, de când lumea, pornind de la Sevilla319, dar asta nu ajunge. Ei trebuie să şi vândă acest metal. Există doi cumpărători (posibili: portughezii sau oraşele italiene cu deschidere spre Levant, şi anume Veneţia şi Florenţa. În măsura în care acestea sunt cumpărătoare prioritare, înfloreşte din nou comerţul cu Levantul, mirodeniile şi piperul se găsesc, din nou din belşug, la Alep sau la Cairo, iar mătasea în tranzit capătă o importanţă enormă în comerţul porturilor turceşti sau supuse turcilor din Mediterana. Veneţia şi Florenţa cumpără acest argint contra unor scrisori trase pe ţinuturile Nordului, în care balanţa lor comercială e pozitivă 32°. Şi, astfel, pot opera genovezii transferurile lor pe piaţa Anversului care, chiar după zilele lui bune, răsmâne piaţa de plăţi pentru armata spaniolă, o piaţă cam coruptă, ca Saigonul traficului cu piaştri. Până la urmă, întrucât după ordonanţa lui Carol Quintul din 1537 321, scrisorile de schimb nu mai pot fi plătite decât în aur, argintul cedat de către Genova oraşelor italiene este transformat în monedă de aur plătibilă în Ţările de Jos. De altfel, aurul rămâne cel mai bun instrument al genovezilor pentru controlul triplului lor sistem. Atunci când, în 1575, Regele Catolic hotărăşte să se lipsească de serviciile lor şi

îi pedepseşte sever, ei izbutesc să blocheze circuitele aurului. Trupele spaniole, neplătite, se revoltă şi urmează jaful Anversului din noiembrie 1576 322. Regele trebuie, până la urmă, să cedeze.

Toate aceste fapte, puse unele lângă altele, impun o concluzie: bogăţia Genovei s-a sprijinit pe bogăţia americană a Spaniei şi pe bogăţia Italiei însăşi, pusă amplu la contribuţie.

211

Prin sistemul puternic al târgurilor de la Pia-cenza323, capitalurile oraşelor italiene au fost canalizate spre Genova. Şi o mulţime de mărunţi posesori de bani din Genova şi din alte oraşe şi-au încredinţat economiile zarafilor, în schimbul unei retribuţii modeste. A apărut astfel o legătură permanentă între finanţele spaniole şi economia peninsulei italice. De aici, zguduirile care urmează după fiecare faliment de la Madrid: cea din 1595 324 a cărei reper-cutare îi costă foarte scump pe posesorii de economii şi pe zarafii Veneţiei325. În acelaşi timp, chiar la Veneţia, genovezii, s tăpânii metalului alb pe care îl livrează la *Zecea* în cantităţi enorme *326*, pun mâna pe controlul schimburilor şi asigurărilor maritime327. Orice anchetă mai aprofundată în celelalte oraşe active ale Italiei ar duce, probabil, la concluzii destul de asemănătoare. De fapt, jocul genovez a fost posibil, aş îndrăzni să spun uşor, atâta vreme cât Italia şi-a menţinut activităţile la o înălţime corespunzătoare. Aşa cum, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, susţinuse, vrând-nevrââd, Veneţia, în secolul al XVI-lea, Italia susţine Genova. De îndată ce forţele Italiei scad, sărbătoarea şi adunările aproape închise pe care le prilejuiesc târgurile din Piacenza pier şi ele. În spatele succeselor banicherilor, şi nu trebuie să uităm acest lucru, se plasează Genova însăşi. Atunci când începi demontarea uimitorului mecanism pus la punct de genovezi, ai fi ispitit să confunzi oraşul cu marii lui bancheri, domiciliaţi adesea la Madrid, frecventând Curtea de acolo, jucând acolo în stil mare, sfetnici şi colaboratori ai regelui, trăind în cercul lor

închis, munciţi de pizmă şi de lupte surde, căsătorindu-se între ei, apărându-se ca un singur om ori de câte ori spaniolii ai ameninţă sau când asociaţii lor rămaşi la Genova îşi manifestă nemulţumirea, aceştia fiind victimele sigure ale unor şocuri de *răspuns*. Descoperirea corespondenţei inedite a acestor oameni de afaceri de către Franco Borlandi şi elevii săi, ne va

2 T2

aduce, să sperăm, informaţiile care încă ne lipsesc ou privire la ei. Dar, în sfârşit, aceşti *hom-bres de negocios* cum sunt numiţi la Madrid, sunt puţini, douăzeci, cel mult treizeci de oameni. Alături de ei, sub ei – trebuie să ne închipuim sute, chiar mii, de negustori genovezi, de toată mina, simpli comişi, prăvăliaşi, intermediari, comisionari. Ei umplu oraşul lor şi toate oraşele Italiei şi Siciliei. Ei sunt înfipţi adânc în Spania, la toate nivelele economiei ei, Ia Sevilla ca şi la Grenada. Un stat negustoresc în stat? Ar însemna să spunem prea mult. Putem însă vorbi de un sistem, implantat încă din seicolul al XV-lea şi care va dura: la sfârşitul secolului al XVIII-lea, genovezii realizează la Cádiz un volum de afaceri care se poate compara cu traficul coloniei comerciale engleze, olandeze sau franceze328. Adevăr prea adesea uitat.

Cucerirea unui spaţiu economic străin a fost întotdeauna condiţia măreţiei unui oraş nepereche, care vizează, chiar fără a avea limpede acest sentiment, dominarea unui sistem amplu. Un *fenomen aproape* banal în repetarea lui: este vorba de Veneţia impregnând spaţiul bizantin; este vorba de Geneva făcându-şi intrarea în Spania, sau de Florenţa în regatul Franţei şi, mai înainte, în regatul Angliei; este vorba de Olanda în Franţa lui Ludovic al XIV-lea; de Anglia în universul Indiilor.

Replierea Genovei

A construi în afara propriei case este o acţiune care *comportă* riscuri: succesul este, în general, trecător. Stăpânirea genovezilor asupra finanţelor spaniole şi, prin ele, asupra finanţelor Europei, a durat ceva mai mult de

şaizeci de ani.

Cu toate acestea, falimentul spaniol din 1627 n-a atras după sine, aşa cum s-a crezut, naufragiul financiar al bancherilor din Genova.

213

În parte, a fost vorba, în ceea ce îi priveşte, de o desprindere voluntară. Ei nu erau, într-adevăr, prea dispuşi să facă în continuare servicii guvernului de la Madrid cu perspectiva unor noi falimente care le-ar fi ameninţat profiturile şi, în egală măsură, capitalurile. A-şi retrage fondurile, pe cât îngăduiau împrejurările grele, a le replasa în alte operaţii financiare, iată programul pe care l-au îndeplinit în funcţie de conjunctură. În sensul acesta merge un articol pe care l-am scris recent, pe marginea corespondenţei detaliate a consulilor Veneţiei la Genova 329.

Dar, ca de cele mai multe ori, o singură explicaţie se dovedeşte a nu fi de ajuns. Ar fi mai degrabă nevoie să cunoaştem situaţia creditorilor genovezi, chiar în Spania şi în raport de rivalii lor portughezi, care preiau atunci pe seama lor finanţele Regelui Catolic. Sunt împinşi prin hotărârea contelui-duce Oliva-res? Sunt împinşi înainte de către conjunctura din Atlantic? S-a bănuit a fi oamenii: de paie ai capitaliştilor olandezi, acuzaţie de altfel verosimilă, dar care ar trebui şi dovedită. În orice caz, pacea semnată de Anglia lui Carol I cu Spania, în 1630, a avut consecinţe ciudate 330. Negociatorul tratatului, Sir Francis Cottington, l-a însoţit de un acord subsidiar prevăzând, nici mai mult nici mai puţin, decât transportarea de către navele engleze a argintului spaniol destinat Ţărilor de Jos. Între 1630 şi 1643, o treime din masa aceasta de argint avea să fie transformată în monedă în atelierele din Turnul Londrei. Timp de ani, fluviul spaniol de argint va ajunge în Nord prin intermediul englezilor şi nu, ca mai înainte, prin genovezi.

Să fie acesta cauza desprinderii Genovei? Nu neapărat, având în vedere data târzie a acestui acord,

1630. E mai verosimil deşi nu e deloc dovedit, ca pana de circuit genoveză să fi determinat această curioasă soluţie. Neîndoielnic rămâne faptul că Spania avea neapă

214

rat nevoie de un *sistem* sigur ca să-şi transporte fondurile. Soluţiei genoveze, care consta în transferul de fonduri prin scrisori de schimb, soluţie elegantă, dar care presupunea stăpâni-rea unei reţele internaţionale de plăţi, i-a urmat soluţia simplă, constând în a angaja ca transportori tocmai pe cei ce reprezentau principalul pericol de atac pe mare, de război şi de piraterie. Începând din 1647, sau 1648, culme a ironiei, argintul spaniol, argintul necesar administrării şi apărării Ţărilor de Jos meridionale, nu va mai fi transportat de nave engleze, ci de nave olandeze, poate chiar înainte ca Provinciile Unite să fi semnat pacea separată de la Münster (ianuarie 1648) 331. Din când în când, protestanţii şi catolicii puteau cădea la înţelegere: încă de pe atunci banii nu aveau miros.

Supravieţuirea Genovei

Revenind la Genova, este de netăgăduit că a avut loc o desprindere. S-ar părea că *Ios asientistas* şi-au salvat o parte a capitalurilor în ciuda condiţiilor destul de dure, alarmante desigur, ale falimentului spaniol din 1627 şi a unui şir de greutăţi ce le-au fost puse în cale în Spania, în Lombardia şi la Neapole. Succesul retragerii este dovedit, cred eu, de sosirile de *piese de opt* la Genova, sosiri ai căror volum poate fi reconstituit cu aproximaţie, an de an 332: ele continuă, importante, câteodată masive, după 1627. Genova, de altfel, rămâne branşată la curentul de metal alb venit din America. Pe ce căi? Pe cele negustoreşti, fără îndoială, la Sevilla, apoi la Cádiz. Căci, în Andaluzia, unele reţele de negustori genovezi rămân pe loc, păstrând legătura cu America. Pe de altă parte, după intrarea în scenă a unor alţi zarafi; maranii portughezi, *partizanţi* genovezi au acceptat, în mai multe rânduri, să reia jocul. De pildă, în 1630, în

I

1647 sau în 1660 333. Să se datoreze revenirea lor faptului că sosirile de metal alb la Sevilla, apoi la Cádiz, au fost atunci mai bogate decât ne-o spun cifrele oficiale? *m*. Din această cauză, împrumuturile acordate Spaniei devin, din nou, ceva mai convenabile, chiar fructuoase. Şi oferă o posibilitate sporită de a participa la contrabanda uriaşă de metal alb care aprovizionează Europa. Genovezii n-au scăpat un asemenea prilej.

Spre a ajunge la sursa spaniolă, Genova mai putea folosi şi exportul produselor sale manufacturiere. Într-adevăr, ea a participat mai mult decât Veneţia la creşterea industrială europeană din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea şi a încercat să-şi adapteze producţia la cererea pieţelor din Cádiz şi Lisabona, spre a ajunge la aurul uneia şi la argintul celeilalte. Încă în 1786, Spania importă multe ţesături genoveze, „şi există chiar unele făcute anume pe gustul spaniolilor; de pildă, viguri mari de mătase… presărate cu flori mici… şi brodate la una din margini cu flori mari scoase în relief, foarte strânse… Din aceste stofe se fac rochiile de ceremonie; unele dintre ele sunt minunate şi foarte scumpe” 33 – 5. Şi o mare parte din producţia morilor de hârtie de la Voltri, din apropiere de Genova, „este destinată pentru Indii, unde se slujesc de ea ca de tabacuri (sic) de fumat” *3*: *ia*. Genova se apără astfel, cu grijă, împotriva concurenţei pe care i-o fac Milano, Vicenza, Nîmes, Marsilia sau Catalonia.

Politica negustorilor genovezi se dovedeşte, prin urmare, variabilă, discontinuă, dar suplă, capabilă de adaptare, ca orice politică capitalistă care se respectă. În secolul al XV-lea, ei urmăresc să se instaleze pe drumul aurului, între Africa de Nord şi Sicilia; în secolul al XVI-lea, să pună mâna, prin intermediul Spaniei, pe o parte din metalul alb al minelor din America; în secolul al XVII-lea, să dea iar exploatării comerciale o amploare mai mare decât exporturilor manufacturiere. Şi.

216

Indiferent de epocă, să se ocupe de activitatea bancară şi financiară, în funcţie de circumstanţe.

Într-adevăr, după 1627, finanţele nu au şomat. Administraţia spaniolă nemaiputând fi exploatată ca altă dată, capitalurile genoveze au căutat şi au găsit alţi clienţi: oraşe, prinţi, state, simpli întreprinzători sau particulari. În legătură cu aceasta, recenta lucrare a lui Giuseppe Felloni337 ne îngăduie să tragem unele concluzii. Încă înainte de desprinderea din anii 1627, capitalul genovez a început „o redistribuire radicală a angajamentelor [lui] financiare338 de proporţii colosale”. Începând din 1617, genovezii investesc în fonduri veneţiene. La Roma, unde îi înlocuiseră pe bancherii florentini încă din secolul al XVI-lea, ei participă la reînnoirea împrumuturilor pontificale, când a fost înfiinţat, în 1656, Monte Oro, ale cărui prime fonduri sunt în întregime subscrise de genovezi339. În Franţa, primele plasamente sunt din 1664 şi 1673 3 i0. În secolul al XVIII-lea, mişcarea de investiţii se extinde în Austria, Bavaria, Suedia, Lombardia austriacă, în oraşe ca Lyon, Torino, Sedan...3 51 Ca şi la Amsterdam sau Genova, şi cu o aceeaşi politică de intermediari şi misiţi, industria împrumuturilor devine, la Genova, o componentă a vieţii de toate zilele, aşa cum ne relatează „ştirile scrise de mână” şi gazetele. „Vinerea din urmă, scrie un agent francez, în 1743, au plecat spre Milano [care era pe atunci austriac], în mai multe căleşti, puse sub pază bună, cei 450.000 florini pe care nişte persoane particulare din acest oraş i-au împrumutat Reginei Ungariei [Maria-Tereza] pe giu-vaerurile despre care s-a mai vorbit” *3 i2*.

Şi volumul capitalurilor plasate în străinătate creşte progresiv, ca şi cum maşina cea veche ar folosi, pentru propria acceleraţie.

217

viteza secolului al XVIII-lea. El este, în milioane de *lire di banco* (şi în cifre rotunjite): 271, în 1725; 306, în 1745; 332, în 1765; 342, în 1785, cu un venit anual care

creşte de la 7, 7 milioane, în 1725, la 11, 5 milioane, în 1785. *Lira di banco*, monedă genoveză de cont, a rămas, constant între 1675 şi 1793, la valoarea de O, 328 g aur. Dar la ce bun să facem socoteala în tone aur? Să spunem mai bine, rezumând, că venitul genovezilor care îşi plasează banii în aceste împrumuturi reprezintă, în 1785, echivalentul a mai bine de jumătate din venitul global 3 j3 al Genovei, calculat cu aproximaţie.

Dar cât de ciudat este faptul că, şi în noua extindere pe care o capătă plasamentele ei, Genova rămâne credincioasă cadrului geografic al fostei sale splendori! Capitalul genovez, în opoziţie cu cel olandez sau elveţian, nu atinge Anglia, deşi se investeşte amplu în Franţa (35 milioane livre de Tours, în ajunul Revoluţiei). Să se datoreze lucrul acesta faptului că, în Nord, Genova catolică se loveşte de reţeaua băncii protestante? Să nu fie vorba, mai degrabă, de vechi habitudini care, până la urmă, au limitat cadrul de gândire şi imaginaţia oamenilor de afaceri genovezi? 3/li.

Oricum, această opţiune a provocat degringolada capitalului genovez, odată cu nenumăratele catastrofe care au dus la prăbuşirea Vechiului Regim. Dar, în secolul următor, regăsim Genova jucând încă odată rolul de cel mai activ factor motor al peninsulei. La apariţia navigaţiei maritime cu aburi şi pe vremea Risorgimentului, ea va crea o industrie, o puternică marină modernă, iar *Banco d'Italia* va fi, într-o mare măsură, opera ei. Un istoric italian spune: „Genova a făcut unitatea italiană”, şi adaugă: „În propriul ei avantaj” 3 i! i.

218

Să *revenim la economia-univers*

Dar reconvertirea, sau mai degrabă reconverurile succesive ale capitalului genovez nu au reaşezat Genova în centrul economiei-univers. Pe scena internaţională, „secolul” ei s-a încheiat încă înainte de 1627, poate în 1622, când încep să decadă târgurile din Piacenza346. Urmărind cronica acelui an decisiv, ai impresia că

veneţienii, milanezii şi florentinii se desolidarizează de bancherii genovezi. Poate că ei nu mai puteau continua colaborarea cu oraşul Sfântului Gheorghe fără a se pune în pericol pe ei înşişi? Poate că însăşi Italia nu mai era în stare să achite preţul priorităţii genoveze? Dar nici economia europeană, în întregul ei, nu mai era în stare să suporte o circulaţie financiară disproporţionată faţă de masa numerarului şi de volumul producţiei. Construcţia genoveză, prea complicată şi prea ambiţioasă pentru o economie de Vechi Regim s-a destrămat, în parte de la sine, odată cu criza europeană din secolul al XVII-lea. Cu atât mai mult cu cât Europa înclina atunci către Nord şi, de data asta, pentru mai multe secole. Este semnificativ că atunci când geno-vezii, încetând să mai facă pe arbitrii financiari ai Europei, încetează totodată să mai fie în centrul economiei-univers, schimbul este preluat de Amsterdam, a cărui avere proaspătă se întemeiază – alt semn al timpului – pe marfă. Ceasul activităţii financiare avea să bată şi pentru el, dar mai târziu, aducând în discuţie din nou, destul de ciudat, chiar acele probleme care se puseseră experienţei genoveze.

Capitolul III

FN EUROPA.

ECONOMII VECHI CU DOMINAŢIE

URBANĂ: AMSTERDAM

Cu Amsterdamul 1 se încheie epoca oraşelor cu structură şi vocaţie imperialistă. „Este ultima oară, scrie Violet Barbour, când un adevărat imperiu al comerţului şi creditului există fără sprijinul unui stat unitar modern” 2. Interesul pe care îl reprezintă această experienţă constă, prin urmare, în faptul că ea se plasează între două faze succesive al hegemoniei economice: pe de o parte, oraşele; pe de alta, statele moderne, economiile naţionale, începând odată cu prioritatea Londrei sprijinită pe Anglia. În centrul unei Europe ieşindu-şi din piele de atâta succes, care tinde, odată cu sfârşitul secolului al XVIII-lea, să se extindă la dimensiunile lumii întregi, zona dominantă a

trebuit să crească pentru a echilibra ansamblul. Oraşele singure, sau aproape singure, insuficient sprijinite de economia zonelor apropiate care le susţine, nu mai au greutatea necesară. Statele teritoriale preiau schimbul.

Urcarea pe tron a Amsterdamului, care continuă o situaţie veche, s-a înfăptuit destul de logic în conformitate cu regulile vechi: un oraş urmează altor oraşe, Anversului şi Geno-vei. Dar, în acelaşi timp, Nordul îşi reia întâietatea asupra Sudului şi, de data aceasta, definitiv. Aşa încât Amsterdamul nu urmează numai Anversului, cum s-a spus atât de des ci Mediteranei, încă preponderentă în timpul intermezzo-ului genovez3. O mare foarte bogată, înzestrată cu toate darurile şi avantajele, este înlocuită de un ocean multă vreme proletar, încă prost folosit şi căruia împărţirea internaţională a sarcinilor îi lăsase până atunci muncile cele mai dure şi cele mai prost plătite. Replierea capitalismului genovez şi, în spatele lui, a unei Italii atacată din toate părţile deodată, a deschis calea victoriei marinarilor şi negustorilor Nordului.

Această victorie are o istorie. Ca şi decadenţa Mediteranei şi a Italiei însăşi, al cărei curs se desfăşoară în etape succesive, înlănţuite unele de altele încetul cu încetul. Odată cu anii 1570, navele engleze pătrundeau din nou în Marea Interioară. Odată cu anii 1590, venea rândul navelor neerlandeze. Dar navele, saetele, marcilianele sau caramusaliile Mediteranei nu au dispărut. Pentru ca invazia transportorilor nordici să dea roade a fost nevoie ca releurile Africii de Nord, porturile oi işelor Livorno şi Ancona, Schelele Levantul îi să li se deschidă şi să fie câştigate de ele, a! ist nevoie ca bogatele oraşe ale Medite-ran i să accepte serviciile noilor veniţi, să navi ziseascăvasele acestora. A fost, de ase-m? r = a, nevoie ca englezii să încheie în 1579 *capitulaţiile* lor cu Înalta Poartă, ceea ce ne-erlandezii nu vor face decât în 1612. A fost nevoie, pe deasupra, ca postavurile, ţesăturile şi alte produse ale Nordului să pătrundă pe pieţele mediteraneene, izgonind produsele locale tradiţionale4.

Încă la începutul secolului al XVII-lea, Veneţia, cu postavurile ei de bună calitate, domina piaţa Levantului. Se iveşte, prin urmare, nevoia de a înlocui Veneţia şi alte oraşe. De a aştepta, în sfârşit, ca hegemonia creditului genovez să slăbească. Toate aceste procese, mai mult sau mai puţin rapide, sunt implicate în ridicarea Amsterdamului care, spre deosebire de Anvers, nu se va mai retrage din economia Mării Interioare.

221

PROVINCIILE UNITE ACASĂ LA ELE

Gontemporanii au fost luaţi pe nepregătite. Neatenţi, ca întotdeauna la procesele prealabile, ei descoperă splendoarea neerlandeză, dintr-odată, atunci când ea, orbitoare era un lucru gata câştigat. Nimeni nu înţelege norocul subit, avântul vădit, puterea neaşteptată a unei ţări atât de mici şi, într-un fel, fără istorie. Şi toţi vorbesc despre bunăstarea „uluitoare”, despre „secretul”, despre „miracolul” olandez.

Un teritoriu neînsemnat, sărac de la natură

Provinciile Unite sunt un teritoriu mărunt, nu mai mare decât regatul Galiciei, spune un spaniol, în 17245; mai puţin decât jumătate din Devonshire, repetă cu mult mai târziu Turgot6, pe urmele englezului Tucker. „Un ţinut foarte mic, spunea, încă în 1699, un ambasador al lui Ludovic al XIV-lea, prins dinspre mare de dune sterpe, supus şi din partea aceasta, ca şi din partea nurilor şi canalelor de care este străbătut, la dese inundaţii, şi bun numai de păşuni, care sunt singura bogăţie a ţării; puţinul grâu şi alte grâne care cresc aici nu ajung să hrănească nici măcar a suta parte din locuitorii săi” 7. „Nici măcar, ironizează Defoe, să le hrănească cocoşii şi găinile” 8. „Olanda nu produce, afirmă un alt informator, în 1697, decât unt, brânză şi pământ bun de făcut oale” 9. „Jumătate din această ţară e făcută din apă, explică foarte seriosul economist spaniol Ustariz (1724), sau din pământ care nu poate produce nimic şi din care nu se cultivă mai mult de un sfert pe an; aşa încât mai mulţi scriitori

încredinţează că recolta ţinu

222

tului abia ajunge la un sfert din consumul ce se face aici" 10. „Olanda este un ţinut ingrat, supralicitează o scrisoare din 1738. Un pământ plutitor pe apă şi o pajişte înecată trei sferturi din an. Locul acesta este atâta de strâmt şi de înghesuit încât nu poate hrăni măcar a cincea parte din locuitorii lui" 11. Accarias de Serionne, totuşi bun judecător în materie, spune fără şovăire, în 1766, că Olanda (adică Provinciile Unite) „n-a avut niciodată cu ce să hrănească şi să îmbrace măcar un sfert din supuşii săi" 12. Într-un cuvânt, o ţară săracă: grâu puţin şi de calitate proastă, secară puţină, ovăz puţin, oi puţine, viţă de vie deloc, în afară de câţiva butuci, cu coardele întinse pe un zid adăpostit de casă de ţară sau în câte o grădină, şi, copaci deloc, în afară de câţiva pe lângă canalele Amsterdamului sau în jurul satelor. Dimpotrivă, păşuni, multe păşuni care „spre sfârşitul lunii octombrie şi câteodată în noiembrie încep a se acoperi de ape care se umflă de vânturi, de furtuni şi de ploi nesfârşite... Astfel încât, în multe locuri, nu vezi altceva decât diguri, clopotniţe şi case care par a ieşi dintr-o mare întinsă" 13. Apa provenită din precipitaţiile de iarnă este evacuată „primăvara, prin mijlocirea morilor" 14.

Pentru un mediteranean, toate lucrurile acestea sunt stranii, până la absurd: „Pământul este jos, scrie, în 1567, florentinul Lodo-vico Guicciardini, toate râurile şi canalele mari sunt între diguri, aşa încât ele nu curg la un rând cu pământul şi, în multe locuri poţi vedea, cu cea mai mare mirare, apa mai înălţată decât pământul" 15. Mai târziu cu două secole, pentru un alt călător, venit din Geneva (1760), „totul este artificial în provincia Olanda, chiar şi ţinutul şi chiar însăşi natura" 16. Un călător spaniol, Antonio Ponz (1787) spune „Mai mult imaginară şi poetică decât reală!" 17. *m*

223

Izbânda agriculturii:

Provinciile Unite au, totuşi un sol, nişte sate, nişte ferme. Există, chiar în Gelderland, gentilomi săraci având în slujbă nişte ţărani, adică o bucată autentică de Europă feudală; *gentlemen jarmers* în Groningen; fermieri arendaşi în Friesland 18. În jurul Leydei, există o cultură legumicolă întinsă (vânzători ambulanţi vând legumele de aici pe străzile Amsterdamului) şi se face cel mai bun unt din Provinciile Unite 19. Există la Leyda şi un pod, peste Rinul Vechi, care se numeşte „podul cu grâu, deoarece în zilele de târg, găseşti acolo ţărani care îşi vând grâul” 20. Ici-colo, întâlneşti săteni bogaţi, îmbrăcaţi în negru, fără mantie; dar „nevestele lor [sunt] pline de argint şi cu degetele numai inele de aur” 21. În sfârşit, în fiecare primăvară, „soseşte mare număr de boi şi de vaci slabe din Danemarca, Jutlanda şi Holstein, care sunt de îndată duse la păşune; după trei săptămâni le vezi împlinite iar şi săltate” 22. „Către mijlocul lui noiembrie [gospodarii înstăriţi] cumpără o vacă sau o jumătate, după mărimea familiei lor, pe care o sărează şi o afumă... pe care o mănâncă apoi punând unt pe ea. Duminicile, scot din vasul cu sărătură câte o bucată pe care o gătesc şi fac din ea mai multe prânzuri. Această bucată rece se întoarce pe masă împreună cu bucăţele de carne fiartă, lapte şi ceva legume...” 23. Având în vedere spaţiul neîndestulător de care dispun, agricultura şi zootehnia sunt silite să mizeze pe productivitate. Vitele sunt mai bine hrănite decât aiurea. Vacile dau până la trei vedre de lapte pe zi24. Agricultura devine grădinărit, inventează moduri savante de rotaţie a culturilor, atinge, datorită îngrăşămintelor, inclusiv a gunoaielor utilizabile de la oraş, randamente mai bune decât în alte părţi, încă din 1570, progresul agriculturii este des

224

tui de important pentru a juca un rol în demarajul economic al ţării. Fapt care îl face pe Jan de Vries25 să spună că, în Olanda, capitalismul creşte din pământ.

Este adevărat că un şir de progrese importante, deşi

pe o scară restrânsă, deschid calea unei revoluţii agrare care va atinge Anglia, dar asta e o altă poveste. Elementul important îl constituie aici faptul că, în contact cu oraşele, zonele rurale intră neîntârziat într-un circuit comercial, se urbanizează într-un fel, trăiesc, ca şi oraşele, din aporturi externe. Deoarece, oricum, cerealele, cel puţin jun<ătate din necesităţile de consum (aceasta este cifra reală), trebuie să fie importate, economia neerlandeză tinde să se îndrepte spre culturile cele mai bănoase; inul, cânepa, rapiţa, hameiul, tutunul, în sfârşit plantele tinctoriale, drobuşorul şi roiba, cea din urmă introdusă în cultură de către fugari veniţi din Flandra 26. Produsele tinctoriale vin tocmai la tanc, deoarece postavurile pe care Anglia le livrează brute, sau, cum se spunea, „în alb", sunt apretate şi vopsite în Olanda. Dar datul la piuă şi vopsitul reprezintă, numai ele, încă odată preţul de producţie al postavului brut (materii prime, dărăcire, tors, ţesut) 27. De aici, hotărârea lui Iacob I, din 1614, de a opri exportul de postav englezesc „în alb" 28. Rezultatul a fost însă un fiasco total, englezii nefiind în stare şa facă, în ceea ce priveşte vopsitul şi apretatul, concurenţă olandezilor, avantajaţi de avansul lor tehnic şi, nu mai puţin, de faptul că aveau la îndemână produsele tinctoriale.

Prin forţa lucrurilor, în măsura în care se lasă ispitiţi de culturile industriale, ţăranii se adresează pieţii pentru a-şi procura hrana şi pentru cumpărăturile de lemn şi turbă. Ei ies astfel din izolarea lor. Satele mari devin puncte de adunare, având câteodată pieţe şi

225

*

19. ŢAKILE DE JOS BURGUNDE ÎN 1500 * *Încă din 1500, proporţia populaţiei urbane atinge niveluri record*: *mai bine de 40% în Flandra, dar şi în provincia Olanda* (*După Jan de Vries*, Trie Dutch rural economy in the Golden Age, 1500 – 1705, *p. S3*). *1. Peste 40 „a. 2.* De *Va 30 la 40%. 3. De la 10 la 40%. 4. Sub 10"* „Nu să *cunoaşte proporţia populaţiei urbane.*

chiar târguri proprii. De partea lor, negustorii se adresează nemijlocit producătorului20.

Comercializarea rurală avansată înseamnă bogăţie rurală. „Nu este nicio minune să găseşti pe aici ţărani bogaţi de o sută de mi; de înre şi mai mult” 30. Salariile rurale tind să se apropie de nivelul salariilor urbancăl; să savurăm această însemnare a lui Pieter de la Court (1662): „Ţăranii noştri, ne explică el, sunt siliţi să dea simbrii atât de mari lucrătorilor şi slugilor lor încât aceştia iau mare parte din câştig şi trăiesc mai cu înlesnire decât stăpânii lor; aceleaşi neajunsuri şi în oraşe, printre meşteşugari şi slugi care sunt mai nesuferiţi şi mai puţin dornici să te slujească decât în orice alt loc din lume” *32*.

O economie urbană supravoltată

Comparate cu restul Europei, micile Provincii Unite se dovedesc supraurbanizate, supraorganizate, datorită chiar densităţii populaţiei lor, „proporţional cea mai mare din Europa”, cum spune Isaac de Pinto *33*. Un călător care merge de la Bruxelles spre Amsterdam, în 1627, „află toate oraşele olandeze atât de pline de lume, că cele pe care le stăpânesc spaniolii [în Ţările de Jos meridionale] sunt goale...; de la un oraş la celălalt, cale de două sau trei ceasuri”, el întâlneşte „asemenea mulţime de oameni încât nu sunt căleşti (şi Dumnezeu ştie cât de multe sunt.) la Roma câte sunt aici căruţele pline de călători, în timp ce canalele care curg în toate părţile prin ţară sunt acoperite (...) de nenumărate barcazuri” *3 i*. Nu e nimic de mirare. Jumătate din populaţia Provinciilor Unite trăieşte în oraşe 35, record european. De aici, mulţimea schimburilor, regularitatea legăturilor, obligaţia de a folosi din plin drumurile mării, râurilor, canalelor şi drumurile de uscat animate, ca şi în restul Europei, de circulaţia ţărănească.

Provinciile Unite – Olanda, Zeelanda, Utrecht, Gelderland, Overyssel, Friesland, Groningen – sunt formate prin reunirea a şapte state minuscule care se consideră independente şi se fălesc cu faptul că acţionează ca atare. De fapt, fiecare dintre ele este o reţea, mai mult

sau mai puţin strânsă, de oraşe. În Olanda celor şase oraşe vechi, cu drept de vot în adunarea Statelor Olandei, li s-au adăugat alte douăsprezece, printre care Rotterdamul. Fiecare oraş se administrează singur, îşi încasează impozitele, are tribunale proprii, îşi supraveghează atent vecinul, îşi apără tot timpul prerogativele, autonomia, fiscalitatea. Şi din această cauză, mai ales, există atâtea taxe de trecere36, într-adevăr „nenu

227

mărate drepturi de vămuire” 37, atâtea proceduri sâcâitoare legate de dreptul de trecere sau de intrare în oraş. Această compartimentare a statului, această neverosimilă descentralizare, naşte totuşi o anumită libertate a individului.

Burghezia patriciană care guvernează oraşele deţine autoritatea juridică supremă, pedepseşte după plac, surghiuneşte din oraş sau din provincie pe cine vrea ea, practic fără apel. În schimb, îşi apără cetăţenii, îi ocroteşte, îi fereşte de judecata unor instanţe superioare3S.

Dar, întrucât trebuie să trăiască, oraşele neerlandeze nu scapă de necesitatea acţiunii comune. „Interesele lor, cum spune Pieter de la Court, sunt înlănţuite, unele de altele” 39.

Oricât ar fi ele de certăreţe, de invidioase unul pe altul, legea stupului li se impune, le sileşte să-şi unească eforturile, să-şi pună laolaltă activităţile, comerciale şi industriale

Ele formează un bloc de putere.

Amsterdam f»

Aceste oraşe se prind, prin urmare, unele de altele; împărţindu-şi sarcinile, formează reţele, ocupă planuri suprapuse, constituie o piramidă. Ele implică, la centru sau în vârf, un oraş dominant, mai important şi mai autoritar decât celelalte, legat de ele. Faţă de oraşele Provinciilor Unite, Amsterdamul are aceeaşi poziţie pe care o are Veneţia faţă de oraşele de pe Terra-ferma... Veneţia a cărei

replică fizică uimitoare o şi constituie, de altfel, cu apele lui invadatoare care îl împart în insule şi insuliţe, îl brăzdează cu canale şi, în încheiere, îl înconjoară cu „mlaştini” /10, cu barierele lui care îl aprovizionează cu apă de băut, vaterschepen41, la fel cum fac bărcile Brentei la Veneţia. Nu sunt amândouă oraşele nişte prizoniere ale apei sărate?

Pieter de la Court/12 explică intrarea Amsterdamului pe scena istoriei mari printr-o

228

năvală de ape care a „străpuns aproape de Texel” bariera protectoare a dunelor şi a dat naştere dintr-odată Zuyderseei (în 1282); de atunci „Teyul s-a putut trece cu vase mari”, iar marinarii Balticii şi-au aşezat locul de întâlnire şi negustoria la Amsterdam, până în acel moment un simplu sat. În pofida acestui ajutor acordat de forţele naturale, pătrunderea navelor în porturile oraşului a continuat să fie grea, periculoasă, în cel mai bun caz complicată. Navele care vin spre Amsterdam trebuie să aştepte la Texel sau la Vlie, chiar la intrarea în Zuydersee, acolo unde nisipul reprezintă un pericol permanent; iar cele care părăsesc Amsterdamul se opresc în aceleaşi porturi, aşteptând, cât le priveşte, vânt prielnic. Este, prin urmare, necesară o pauză, la intrare ca şi la ieşire, pe care autorităţile o ţin cu grijă sub control. De aici, scandalul, distractiv în perspectiva timpului, pe care-l provoacă, în martie 1670, sosirea dezinvoltă a unei fregate franceze, pe deasupra navă de război a regelui, care trece de la Texel la Amsterdam fără autorizaţie prealabilă43. O dificultate suplimentară o constituia faptul că navele de comerţ nu puteau traversa zona cu apă mică de la nord de Amsterdam, prin bancul abia acoperit de ape de la Pampius, până când, prin 168844, a fost pusă la punct o stratagemă: două barje – numite *cămile* – acostau nava prea mare la babord şi la tri-bord, întindeau, de la una la alta, pe sub coca acesteia nişte lanţuri, o ridicau şi o duceau la destinaţie.

Şi, totuşi, portul Amsterdamului este întotdeauna plin până la refuz. „N-am văzut ceva care să mă surprindă, într-atâta, spune un călător în 1738. E cu neputinţă să-ţi imaginezi, dacă nu ai văzut lucrul acesta, efectul superb pe care îl produc două mii de nave închise într-un acelaşi port” 45. Un ghid din 1701 vorbeşte, la rândul lui, despre opt mii de vase >. ale căror catarge şi parâme formează parcă

229

un fel de pădure, atât de deasă încât ai zice că soarele se strecoară cu greutate printre ele...” 41 2000 sau *8*.000: să nu umblăm cu chiţibuşuri. Ceea ce este neîndoielnic este mulţimea de pavilioane pe care le poţi vedea din piaţa Dam. Vasul acesta, „care vă pare nou, explică acelaşi ghid, este german, poartă [pavilion] soartelat de aur şi roşu. Celălalt (...) este din Brandenburg, poartă [pavilion] de argint cu acvilă neagră cu aripile desfăcute”; acesta vine din Stralsund, el are un soare fasciat cu aur. Iată-le pe cele din Lübeck, pe cele veneţiene, englezeşti, scoţiene, toscane, ragu-sane (câmp argintiu cu scut bandat pe care scrie *Libertas*). Iată chiar, dacă aşa ceva e cu putinţă, un vas „savoiard”. Mai departe, stau navele mari, specializate în vânătoarea de balene. Nu vi se explică însă ce înseamnă „aceste pavilioane albe, deoarece sunteţi francez” 47. De altfel, dacă citim Gazeta Amsterdamului 48, sute de nave se pornesc să navigheze spre noi, să-şi spună numele şi itinerariile. În 1669, ajung la Texel, venind de la Bordeaux, la 8 februarie, *Lebăda*, *Carul* de in *Soarele-răsare*, *Vulpea din Bilbao*, *Dublul cuter din Nantes*; la 12, *Smochinul din Terceira*, *Balena bălţată* din Bordeaux; puţin mai târziu, *Carul cu fin*, venind de la Bilbao, *Ogarul* venind de la Calais, *Mielul bălţat*, întors din Galicia; în iunie, *Ghiveciul cu flori*, „venind din Moscovia [neîndoielnic de la Arhanghelsk] unde a petrecut iarna; în aprilie s-a aflat că *Oala cu unt* a ajuns la Alicante”. Această circulaţie face din Amsterdam „magazia generală a Universului, Sediul Opulenţei, locul de întâlnire al

bogăţiilor şi binecuvântarea cerurilor” *V*).

Dar nu ar fi aşa fără aportul Provinciilor şi oraşelor neerlandeze. Ele sunt condiţia *sine qua non* a măreţiei Amsterdamului. Pentru Jan de Vries, inima a ceea ce numim noi economia-univers centrată pe Amsterdam nu este numai Olanda, cum se spune de obicei, ci şi toată liziera ţinuturilor neerlandeze pe

? 3C

care o atinge traficul maritim, Zeelanda, Frieslandul, o parte din Utrecht. Numai Gel-derlandul, Statele Generalităţii şi Overysselul rămân în afara circuitului fiind regiuni sărace, arhaice, încă „medievale”.

Colaborarea dintre „inimă” şi Amsterdam ajunge la o împărţire a sarcinilor: industria prosperă la Leyda, la Haarlem, la Delft; construcţiile navale la Brill, la Rotterdam; Dord-recht participă din plin la un trafic important pe Rin; Enkhuizen şi Rotterdam controlează pescăriile din Nord; tot Rotterdamului, cel mai puternic oraş în afară de metropolă, îi revine crema comerţului cu Franţa şi cu Anglia; Haga, capitala politică, este cam ca Washingtonul în Statele Unite de ieri şi de azi. Nu este deci o întâmplare faptul că, de pildă, Compania Orientală a Indiilor se împarte în mai multe camere, pe oraşe; că, alături de Banca Amsterdamului, înfiinţată în 1609, se întemeiază bănci mai puţin active, dar asemănătoare, la Midleburg (1616), la Delft (1621), la Rotterdam (1635). Pierre Baudet poate spune, pe bună dreptate, parafrazând sloganul cunoscut privind Statele Unite şi societatea Ford, „ce e bun pentru Amsterdam e bun şi pentru Provinciile Unite”, dar Amsterdamul este obligat să ţină seama de colaboratorii lui, să suporte invidia şi ostilitatea altor oraşe şi, în lipsă de altceva mai bun, să se împace cu ele.

O populaţie heteroclită

Oraşele sunt consumatoare de mână de lucru. Ansamblul urban al Provinciilor Unite prosperă numai datorită creşterii populaţiei: un milion de locuitori în 1500, două milioane în 1650 (din care un milion în oraşe). O

asemenea creştere nu poate fi pusă numai pe seama creşterii naturale a populaţiei locale. Înflorirea economiei olandeze cheamă, cere străini;

231

ea este în parte opera lor. Aici, cum e şi firesc, nu toţi găsesc un pământ al făgăduinţei. Prosperitatea olandeză implică în permanenţă existenţa unui proletariat enorm, îngrămădit în cocioabe, silit să mănânce prost. Pescuitul de heringi slabi, în luna noiembrie, „este oprit în Olanda prin Avize [dar] este tolerat deoarece serveşte la hrănirea săracilor” *50*. Situaţie mascată, ca şi la Genova, prin milostenia activă, care tempereză eventualele conflicte de clasă. O recentă expoziţie de la primăria Amsterdamului scotea, totuşi, în evidenţă spectacolul jalnic al mizeriei din Olanda secolului al XVII-lea, în care bogaţii sunt mai bogaţi decât aiurea, iar săracii tot atât de numeroşi şi poate mai nenorociţi decât aiurea, fie şi numai din cauza scumpetei obsedante a vieţii.

Dar nu toţi imigranţii vin ca să-şi caute în Olanda îndoielnicul noroc. Sunt mulţi şi cei ce fug de războaiele şi de persecuţiile religioase care au fost una din plăgile secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea. În 1609, după armistiţiul cu Spania, Provinciile Unite erau gata să rupă înţelegerea dintre ele şi să distrugă structura minimală care le servea drept stat, din pricina violenţei conflictelor religioase (dintre partizanii sectei lui Arminius şi adversarii lor) şi politice (dintre regenţii oraşelor şi stathouderul Mauriciu de Nassau). Dar valul de violenţă marcat de victoria ortodoxiei protestante la sinodul de la Dordrecht (1619) şi de stathouderat după execuţia capitală, în acelaşi an, al Marelui Pensionar al Olandei, Johan Van Oldenbarnevelt, n-a durat, nu putea dura într-o ţară în care erau numeroşi catolici, în care, spre est, apăreau luteranii, în care dizidenţii protestanţi rămâneau activi. În cele din urmă, s-a înscăunat şi s-a consolidat toleranţa, odată cu libertăţile politice. „Slujtorii religiei reformate au avut până la urmă un succes foarte limitat în

232

Încercarea lor de a transforma Republica într-un stat protestant, oarecum pe modelul Genevei” 5 l.

Toleranţa înseamnă a accepta oamenii aşa cum sunt, cu atât mai mult cu cât, lucrători, negustori sau fugari, ei contribuie la bogăţia Republicii. De altfel, s-ar putea închipui un „centru” al lumii care să nu fie tolerant, chiar condamnat la toleranţă, care să nu accepte, aşa cum îi vin, oamenii de care are nevoie? Provinciile Unite au fost, neîndoielnic, un adăipost, o barcă de salvare. De aici, „marea năvală de popor pe care războaiele l-au gonit încoace (...) ca peştii de pe coastele Norvegiei atunci când simt venind vreo balenă” 52. Libertatea de conştiinţă se impune, devine necesară. „În această Republică, scrie un englez (1672), nimeni nu se poate plânge cu dreptate că ar fi stânjenit în conştiinţa lui...” 53. Sau o mărturie olandeză târzie (1705): „Toate popoarele lumii pot să-l slujească aici pe Dumnezeu după inima lor şi urmând îndemnul conştiinţei lor şi, deşi religia dominantă este cea reformată, oricine e liber să trăiască aici potrivit celei pe care o slujeşte şi se numără aici până la 25 de biserici catolice romane în care se duc să-şi facă rugăciunile, tot atât de făţiş cât le-ar face chiar la Roma” M. Istoricii demografi cunosc, mai bine ca alţii, această diversitate confesională deoarece, atunci când îşi adună datele de care au nevoie, se trezesc (ca la Rotterdam) 55 faţă cu vreo zece registre de stare civilă diferite (reformaţi neerlandezi, scoţieni şi valoni, prezbiterieni, episcopalieni, luterani, remonstranţi, menoniţi, catolici şi evrei). Este de remarcat faptul că, cel mai adesea, catolicii fac parte din clasele de jos, mai ales în teritoriul Generalităţii.

De obicei, imigranţii se mulţumesc cu meseriile cele mai umile, dar, cum spune un olandez în 1662, „cel ce vrea să lucreze în Olanda nu poate să moară de foame (...) şi nu se află om, până şi cei care scot gunoaiele din

233

—

600.000
200.000
100.000
Populaţie urbanîi» „” (total)
50.000
Cele 5 oraşe mai mari
10.000.5.000
Rotterdam
— J j
1500 50 1600 50 1700 50 1800
20. CREŞTEREA POPULAŢIEI URBANE

Creşterea aceasta, de care profită în primul rând Amsterdamul, stă în centrul dezvoltării Provinciilor Unite (După *Jan* de *Vries*, The Dutch rural ecor. omy... op. cit. *p. SS*).

fundul canalelor cu un fier anume şi cu nişte năvoade legate de capătul unui băţ, care să nu câştige o jumătate de scud pe zi, *atunci când vrea cu adevărat să lucreze*” 56. Am subliniat ultimele cuvinte. Într-adevăr, primejdia unui salariu relativ mare constă în faptul că pot, odată ce mi-am asigurat existenţa mea de sărac, să îmi ofer luxul de a nu lucra permanent. Şi este nevoie de asemenea săraci

234

pentru a avea gunoieri, salahori, hamali, docheri, edecari, cosaşi care să cosească la vreme fânul Frieslandei, săpători care să extragă repede turba, înainte de venirea apelor şi gheţurilor de iarnă. Cele din urmă sarcini revin destul de obişnuit imigranţilor germani, oameni nevoiaşi care par a se înmulţi după 1650 şi care sunt cunoscuţi sub numele generic de *Hollandgänger*, cei ce se duc în Olanda, adesea pentru a munci la lucrările de îmbunătăţiri funciare din poldere57. Germania apropiată este un rezervor de mână de lucru ieftină care aprovizionează Provinciile Unite cu oameni pentru armată, pentru flotă, pentru ţinuturile de peste mare, pentru munca la câmp (*Hannekemaaier*) şi în oraşele în care vin atâţia *poepen* şi *moffen*.

La capitolul imigranţi, un loc de onoare revine, pe bună dreptate, meşteşugarilor, numeroşi în centrele textile de la Leyda (unde se fabrică serjuri, cameloturi, postavuri); la Haar-lem (mătăsuri, albituri); la Amsterdam unde, încetul cu încetul, se instalează cele mai multe industrii 58; stofe de lână, de mătase, de fir de aur şi argint, panglici, piei poleite, marochin, şevrouri, rafinării de zahăr, diferite industrii chimice; la Saardam, sat apropiat de marele oraş, unde se află „cel mai mare şantier naval din lume”. Pentru toate acestea, mâna de lucru străină reprezintă un factor hotărâtor. La Haar-lem, avântul industriei textile a fost determinat de lucrătorii veniţi de la Ypres şi Honschoote. Tot aşa, industria Provinciilor Unite va fi relansată şi extinsă, la sfârşitul secolului al XVII-lea, prin sosirile masive de protestanţi francezi, după revocarea edictului de la Nantes (1685).

În valurile acestea de refugiaţi, protestanţi din Franţa şi Anvers sau evrei din Peninsula Iberică, se strecoară mulţi negustori, adesea posesori de capitaluri importante. Evreii sefarzi 59 (mai ales, au contribuit la înflorirea Olandei. Werner Sombart60 ar vrea, nici mai

235

mult, nici mai puţin, ca ei să fi adus la Amsterdam capitalismul. Afirmaţia este, evident, excesivă. În schimb, nu încape îndoială că ei au constituit un aport pozitiv, în special în de→< meniul schimburilor şi, într-o măsură şi mai *t* mare, în cel al speculaţiilor de bursă. Ei au fost maeştri ai acestor activităţi, ba chiar creatorii lor. Ei au fost, de asemenea, sfetnici buni şi iniţiatori în ce priveşte constituirea unor reţele de afaceri pornind din Olanda spre Lumea Nouă şi Mediterana 61. Un pamfletar englez din secolul al XVII-lea, îi bănuieşte chiar pe negustorii din Amsterdam că i-au atras numai din „interes comercial, „evreii şi alţii străini deschi*w*, zându-le propriul lor comerţ mondial” 62. Dar, ca pricepuţi oameni de afaceri ce sunt, nu aleargă de obicei evreii spre punctele unde se „l înregistrează succese economice? Dacă ei vin într-o ţară

sau alta, înseamnă că acolo lucrurile merg bine sau merg mai bine. Dacă pleacă din – ea, poate că nu toate lucrurile merg prost, dar, oricum, că merg mai puţin bine. Încep evreii să părăsească Anversul prin 1653? 63. În orice caz, treizeci de ani mai târziu, în 1688, ei îl urmează în Anglia pe Wilhelm de Orania. Să însemne asta că la acea epocă, în ciuda aparenţelor, Amsterdamul se ţine mai puţin bine decât în primele decenii ale secolului?

Evreii, în orice caz, nu sunt singurii care vin la Amsterdam. Toate pieţele comerciale ale Europei furnizează un contingent al lor oraşului care avea să fie sau chiar devenise centrul lumii. Primul rol aparţine cu siguranţă negustorilor din Anvers. Cucerit, la 27 august 1585, de către Alessandro Farnese, după un asediu memorabil, Anversul obţine la capitulare, condiţii blânde, mai ales pentru negustorii lui care au posibilitatea să rămână în oraş sau să-l părăsească luându-şi bunurile cu ei m. Cei care aleg exilul în Olanda nu ajung aici cu mâinile goale: ei aduc capital, competenţă, relaţii comerciale, şi toate acestea constituie, fără indo

236

Iată, una din cauzele demarajului rapid al Amsterdamului. Jacques de la Faille, negustor din Anvers, aşezat în noua capitală a Nordului, nu exagerează atunci când scrie, la 23 aprilie 1594: „Aici Anversul s-a preschimbat în Amsterdam” 65. Prin 1650, o treime din populaţia oraşului este de provenienţă sau origine străină. Jumătate din primele depozite ale Băncii Amsterdamului, creată în 1609, provine din Ţările de Jos meridionale.

În consecinţă, Amsterdamul creşte grăbit (50.000 de locuitori, în 1600; 200.000, în 1700) şi amestecă rapid oameni de tot soiul, transformând iute în adevăraţi „Dutchmen” o grămadă de flamanzi, de valoni, de germani, de portughezi, de evrei, de hughenoţi francezi. Nu se elaborează astfel, la scara ţării întregii, o „naţiune” neerlandeză? Meşteşugari, negustori, marinari improvizaţi, salahori au transformat această ţară mică, au făcut din ea

o altă ţară. Dar nu este la fel de adevărat faptul că înflorirea Olandei i-a chemat, a creat condiţiile unei izbânzi?

Mai întâi pescuitul

Provinciile Unite sunt „Egiptul Europei”, vin dar al Rinului şi Meusei; aşa scoate Diderot66 în evidenţă geografia fluvială şi terestră a Provinciilor Unite. Dar acestea sunt, în primul rând, un dar al mării. Poporul neerlandez „este atât de dedat cu marea încât se poate spune că apa este într-o mai mare măsură elementul său decât pământul” 67. Pe Marea Nordului, furioasă adesea, el şi-a făcut uceniciile, pescuit, cabotaj, transporturi la mari distanţe, război maritim; după spusele unui englez, din 1625, Marea Nordului a fost „Academia marinarilor şi piloţilor rebelilor olandezi” 68. William Temple are, deci, „reptate: „Deoarece Republica Provinciilor „Jnite s-a ivit din mare, şi puterea şi-o trage tot din ea” 69.

237

peşti foarte gingaşi *a* 70

Dintotdeauna, Olanda şi Zeelanda au umplut Marea Nordului şi mările învecinate cu marinarii lor. Pescuitul este o industrie naţională. De fapt, este vorba de cel puţin patru „industrii”. Prima, în apropierea coastei şi în apele dulci, asigură o aprovizionare diversificată „cu acesta este pescuitul

„Obişnuit”, dar care, valoric, reprezintă cât o jumătate din „pescuitul mare”, uriaşa industrie a heringului 71, alături de care pare relativ neînsemnat pescuitul de cod din apele Islandei şi de pe Dogger Bank 72, ca şi „vânătoarea” de balene, numită în mod ciudat „micul pescuit”. Către 1595 73, olandezii au descoperit Spitzbergul şi au învăţat acolo, de la pescarii basci, să vâneze balene cu harponul7/*i*. În ianuarie 1614, acest pescuit era concesionat ca un monopol unei Companii a Nordului, „de pe coasta Novasemble [Novaia Zemlja] până la strâmtoarea Davis, inclusiv Spitzbergul, Insula Urşilor şi alte locuri” – *5*. Compania a fost desfiinţată în 1645 „6, dar

Amsterdamul a păstrat cu grijă controlul şi profiturile 77 fantasticelor masacre de balene din Marele Nord, care revărsau spre el tone de grăsime (folosită la fabricarea săpunului, la luminatul caselor sărace şi la tratarea postavului) şi chintale de fanoane, de „bărbi" de balenă. În 1697 7S, an bogat, „au plecat din porturile Olandei o sută douăzeci şi opt de vase ca să „vâneze" balene, dintre ele 7 s-au pierdut în gheţuri, iar 121 s-au întors în porturile lor după ce au prins 1255 de balene care au dat 41 344 de barile de grăsime. Un baril se vinde obişnuit cu 30 de florini, ceea ce face cu totul 1 240 320 de florini. O balenă dă de obicei două mii livre greutate de fanoane, socotite la 50 *le* florini chintalul, ceea ce face la 1 255 de balene 1 255.000 de florini, iar cele două sume împreună fac 2 495 320 florini" 79. Această şi-uaţie arată că, în medie, o balenieră aducea într-o campanie zece balene, deşi, în iulie 698, una singură adusese, la Texel, 2180.

233

Bogăţia aceasta nu înseamnă, totuşi, mare lucru, în comparaţie cu pescuitul de heringi pe Dogger Bank, de-a lungul coastelor engleze, în cursul celor două sezoane, din ziua Sfântului Ioan până la Sfântul Iacob şi din Ziua Crucii până la Sfânta Ecaterina S1. Cifrele pe care le avem, pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea, sunt fantastice: 1.500 de vase de pescuit, vase mari îndeajuns de spaţioase pentru a îngădui, chiar la bord, curăţatul, săratul şi pusul peştelui la butoaie, pe care bărcile veneau să le ia de la locul de pescuit şi le duceau în Olanda şi Zeelanda (şi chiar în Anglia, unde heringul „olandez" ajungea mai ieftin decât cel pescuit de pescarii englezi) 82; pe aceste 1500 de *buyssen* lucrau 12.000 de pescari, care pescuiau cam 300.000 de butoaie de peşte. Vânduţi în toată Europa, heringii afumaţi şi săraţi sunt „mina de aur" a Olandei 83. Comerţul olandez „ar scădea la jumătate, estima Pieter de la Court, dacă s-ar da la o parte comerţul ou peşte şi mărfurile care ţin de el" 84. Cum bagă de seamă, fără nicio plăcere, sir George Dovvning (8 iulie

1661), „comerţul de heringi se leagă cu cel de sare; într-un fel, heringul şi sarea au sporit comerţul olandez în Baltica"; *83* iar comerţul din Baltica, am adăuga noi, era adevăratul izvor al bogăţiei olandeze.

Nu s-a supraapreciat, totuşi, importanţa pescuitului în ansamblul economici olandeze? După Actul de Navigaţie al lui Cromwell şi după primul război anglo-olandez (1652 – 1654), miraculosul pescuit n scăzut cu mai bine de două treimi8 (i, fără ca acest lucru să ducă la defectarea maşinăriei olandeze, aşa cum prezisese Pieter de la Court. Cât priveşte decăderea pescuitului, ea se explică prin reducerea beneficiilor, urmare a creşterii preţuriilor şi salariilor. Numai furnizorii, cei care finanţează armarea şi aprovizionarea vaselor, mai scot încă un oarecare câştig din afacere. Dar, în curând, cheltuielile de „ieşire" devin prea oneroase. Restul rămâne pe seama concurenţei pescarilor 239

străini, francezi, norvegieni, danezi. De altfel, întrucât aceleaşi cauze dau naştere aceloraşi efecte, în Anglia, pescuitul de hering n-a izbutit să atingă o deplină dezvoltare, în ciuda măsurilor de încurajare a lui. Cauza fiind, şi în cazul lui, costurile prea ridicate 87.

Flota olandeză

Adevăratul instrument al măreţiei olandeze este o flotă egală cu toate celelalte flote europeneuate împreună 83. O estimaţie franceză din mai '669 89, care lasă de o parte *„heurile* şi galio-ele mărunte [foarte numeroase] cu un singur rbore şi care nu sunt în stare de călătorii de ursă lungă", ajunge", printr-o socoteală, pe are eu o găsesc, spune Pomponne, destul de itemeiată", la cifra de şase mii de nave pen-u Provinciile Unite, în ansamblu. La 100 de >ne şi la un echipaj de 8 oameni pe unitate, rem a face cu cel puţin 600.000 de tone şi, iate, cu 48.000 de marinari. Cifre uriaşe pen-x *e*pocă şi pe care, probabil, nu le-am umflat. Cantităţii i se adaugă calitatea. Încă din 70, şantierele navale olandeze au creat o /ă de comerţ senzaţională, Vl*iebootul, „*fl*ui*", navă robustă, cu babordul

şi tribordul unjit, de volum mare şi care poate fi manetă cu echipaje mici, cu 20% mai reduse de pe corăbiile de acelaşi tonaj. Acesta este avantaj considerabil, reamintindu-ne că în iele lungi, cheltuielile de personal (salarii, ia) au constituit mult vreme capitolul print al cheltuielilor generale. Aici va acţiona plin zgârcenia olandeză: hrana de bord este ală90, „peşte şi arpacaş", chiar căpitanii mulţumesc... cu o bucată de brânză sau cu le de carne sărată de doi sau trei ani" 91; s dă vin; se bea bere slabă şi, pe vreme; tă, puţin rachiu, împărţit cu zgârcenie; re toate naţiunile, conchide un francez.

240

olandezii sunt gospodarii cei mai buni şi mai cumpătaţi, care risipesc cel mai puţin pe lux şi pe cheltuieli netrebuincioase" 92.

Un lung raport francez din 1696, expune în amănunt, nu fără o anume invidie, toate avantajele pe care le are flota olandeză faţă de concurenţii ei. „Olandezii nu navighează pentru comerţ în alt fel decât cu fluite pe care le escortează pe vreme de război cu fregate înar-i mate. Acestea sunt vase mari care au funduri de cală mari ce pot cuprinde multă marfă, veliere proaste la drept vorbind, dar care, cuţ toarte că sunt de o construcţie greoaie şi cântăresc-mult, rezistă mai bine la mare şi pentru care nu trebuie echipaţi (sic) atâţia oameni ca pentru alte vase. Francezii sunt siliţi să pună echipaje de 4 sau cinci oameni, pe vase de 20 – 30 tone, ca să le pună în navigaţie, olandezii nu pun pe ele decât 2, cel mult 3; pe un vas de 150 – 200 tone, francezii pun 10 – 12 oameni, olandezii, numai 7 sau 8. Francezii pun 18, 20, până la 25 oameni, pe un vas de 250, 3 – 400 tone; olandezii nu pun pe acestea decât 12 sau 16, 18 cel mai mult. Marinarul francez câştigă 12, 16, 18 până la 20 de livre simbrie pe lună; olandezul se mulţumeşte cu 10 – 12 livre, şi ofiţerii potrivit gradului. Pentru hrana marinarului francez e nevoie de pâine, de vin, de biscuiţi de făină curată care să fie foarte albi, de carne proaspătă şi sărată, de cod, de hering, de

ouă, de unt, de mazăre, de bob, iar când mănâncă peşte acesta trebuie gătit cu ceva, şi încă nu îl vor decât în zilele de post. Olandezii se mulţumesc cu bere, pâine şi biscuiţi de secară, adesea foarte negri, dar cu un gust foarte bun, brfnză, ouă, unt, puţină carne sărată, mazăre, arpacaş, şi mănâncă mult peşte uscat, negătit, în fiecare zi, fie că e de post sau de dulce, ceea ce costă cu mult mai puţin decât carnea; francezul, cu fire mai caldă *şi* mai zvăpăiată mănâncă de 4 ori pe zi; olandezii, cu fire mai rece, nu mănâncă decât de 2 ori, 3 ori, cel mai mult. Francezii îşi fac vasele 241

din lemn de stejar încheiat cu fier, ceea ce costă scump; cele mai multe vase olandeze – ţ; mai ales cele ce nu navighează mai departe de; Franţa, sunt făcute doar din brad şi sunt încheiate cu lemn, şi eu toate că sunt încă odată, pe atât de mari, costă jumătate mai puţin să le construieşti decât ale noastre. Ei au greementul mai ieftin, ei sunt aşezaţi mai la îndemână decât noi faţă de Nord, de unde aduc fierul, anghrele (sic), cânepa pentru frânghii şi parâme, pe care le fabrică ei singuri, ca şi pânza pentru vele” 93.

Într-adevăr, o altă superioritate a armamentului olandez sunt costurile imbatabile ale şantierelor navale, „secretul lor, cum spune un corespondent francez, de a face vehicule (adică nave] mai ieftin decât alţii” 94. Fără îndoială din cauză că lemnul de nave, gudronul, smoala, parâmele, toate aceste preţioase *naval stores* le vin direct din Baltica, inclusiv catargele, transportate cu vase speciale 95. Dar şi din cauză că folosesc tehnologiile cele mai moderne: fierăstraie mecanice, maşini pentru ridicarea catargelor, fabricarea de piese interşan-jabile, contramaiştri şi lucrători experţi. Astfel încât celebrele şantiere de la Saardam, din apropiere de Amsterdam, puteau să se angajeze, „de vor fi înştiinţate cu două luni înainte, să construiască, în tot restul anului, câte un vas de război pe săptămână, gata să primească greementul” S6. Să adăugăm că în Olanda, indiferent de ramura de

activitate, creditul este lesnicios, abundent, ieftin. Nu e deloc de mirare că, foarte timpuriu, navele olandeze se exportă în străinătate, mai ales la Veneţia, în Spania şi chiar în Malta 97, pentru expediţiile piratereşti ale cavalerilor în mările Levantului.

Pe deasupra, Amsterdamul devine cea mai importantă piaţă de nave de ocazie din Europa. Dacă nava dumneavoastră naufragiază pe coasta olandeză, puteţi cumpăra alta, în câteva zile, şi, cu echipajul dumneavoastră, puteţi încărca fără a pierde timp; există şi curtieri

242

care se vor îngriji de navlosire. În schimb, dacă pentru a vă cumpăra nava veniţi pe uscat, e mai bine să vă aduceţi marinarii dumneavoastră. Căci, în materie de transporturi singurul articol care nu se prea găseşte în Provinciile Unite este omul.

Şi totuşi, acestui om nu i se cere să fie un marinar experimentat. E de ajuns să fie acoperite posturile de răspundere de pe vas. Pentru ce mai rămâne e bun orice recrut. Dar pe acesta trebuie să-l ia. Recrutarea la scară naţională, urmărită activ până în satele din interior, nu este de ajuns. Cum nu i-a fost de ajuns Veneţiei, cum nu îi va fi de ajuns Angliei. Prin urmare, fie că străinul vine şi îşi oferă serviciile, fie că aceste servicii îi sunt extorcate. Se mai întâmplă ca *Holandgăngerii*, veniţi să mânuiască sapa, hârleţul sau coasa, să se trezească pe bordul unei nave. În 1667, s-ar fi aflat în serviciul Provinciilor Unite 3.000 de marinari scoţieni şi englezi98, iar după o corespondenţă franceză, armările făcute de Col-bert *ar* fi atras după sine repatrierea în Franţa a 30.000 marinari, aflaţi mai ales în serviciu] Olandei”.

Aceste cifre nu sunt sigure, dar este limpede că Olanda nu preia circulaţia pe mările lumii decât în măsura în care obţine de la mizera Europă o mână de lucru suplimentară indispensabilă. Aceasta atât aşteaptă. În 1688, atunci când Wilhelm de Orania se pregăteşte să

plece spre Anglia pentru a-l izgoni pe Iacob al II-lea, echipajele flotei, care trece în ciuda prezenţei vaselor lui Ludovic al XIV-lea, sunt înrolate cu oarecare uşurinţă: fusese de ajuns sporirea primei de îmbarcare 10°. Într-un cuvânt, nu „indolenţa" 101, ci mizeria Europei a îngăduit olandezilor să-şi „înceapă" Republica, încă în secolul al XVIII-lea, lipsa de echipaje, atât de puternică în Anglia, se mai face simţită în Olanda, Atunci când, pe vremea Ecaterinei a II-a, vasele ruseşti fac escală la Amsterdam, o seamă de marinari de pe ele aleg libertatea; agenţii de recrutare olandezi îi prind din zbor şi nenorociţii se trezesc, într-o bună zi, în Antile sau în Extremul Orient, de unde îşi cer, jalnic, repatrierea 102.

Există un „stat".

al Provinciilor Unite?

Ocârmuirea de la Haga este cunoscută ca fiind slabă, inconsistentă. De aici ar trebui să conchidem că un aparat politic neînsemnat favorizează realizările capitalismului, ba chiar că reprezintă condiţia acestora. Fără a ajunge până la o asemenea concluzie, istoricii ar ratifica bucuros opinia lui P.W. Klein 103, după care, în ce priveşte Pronvinciile Unite, abia dacă se poate vorbi de „ceva care să fie un stat". Mai puţin categoric, Pierre Jeanni*n în* se mulţumeşte să spună că prosperitatea olandeză nu datorează nimic unui „stat prea puţin capabil de intervenţie". Nici contemporanii nu gândeau altfel. După Sousa Coutinho, trimisul portughez care negociază la Haga în primăvara anului 1647, şi care încearcă să corupă pe oricine ar putea fi corupt, această ocârmuire „fiind una a atâtor capete şi judecăţi deosebite, doar rar oamenii ei se înţeleg cu toţii cu privire la cea ce e mai bine pentru ei" 103. Turgot, prin 1753 – 1754, vorbeşte despre „Olanda [despre], Genova şi [despre] Veneţia, în care statul este neputincios şi sărac, cu toate că persoanele particulare sunt îmbelşugate..." iob. În ce priveşte Veneţia, această judecată, corectă (să zicem) în secolul al XVIII-lea, nu mai este corectă, evident, pentru oraşul dominant din secolul

al XV-lea. Dar în ce priveşte Olanda?

Răspunsul depinde, în primul rând, de ceea ce înţelegem prin ocârmuire sau prin stat. Dacă, aşa cum se întâmplă prea adesea, statul nu este privit împreună cu baza socială care îl sprijină exista riscul de a emite cu privire la el judecăţi

244

eronate. Este adevărat că instituţiile Provinciilor Unite sunt arhaizante; prin rădăcinile lor, ele reprezintă o moştenire destul de veche. Este adevărat că cele şapte provincii se consideră ca şi suverane, că, în plus, ele se împart între mărunte republici urbane. Este, de asemenea, adevărat că instituţiile centrale, Consiliul de Stat, *Raad van Staat*, care este, „la drept vorbind, superintedentul 107 tuturor afacerilor Republicii" 108, un fel de executiv sau, mai degrabă, un minister de finanţe şi Statele Generale care, şi ele, îşi au sediul la Haga şi constituie o delegaţie permanentă de ambasadori ai provinciilor – este adevărat că aceste instituţii nu au, în principiu, nicio putere reală. Orice hotărâre importantă este supusă Statelor Provinciale şi trebuie aprobată de ele în unanimitate. Date fiind interesele divergente ale provinciilor, în special interesele provinciilor maritime în raport cu cele ale provinciilor din interior, acest sistem constituie o sursă continuă de conflicte. Acestea nu sunt Provinciile Unite, ci Provinciile dezunite, spunea William Temple în 167*2 m*.

Aceste ciocniri şi conflicte de interese se traduc, la scară guvernamentală, printr-o luptă nesfârşită între Olanda, care-şi foloseşte forţa financiară pentru a-şi impune *leadership*-ul, şi principii din familia de Orania, care „guvernează", ca *stathouderi*, cinci provincii din şapte, prezidează Consiliul de Stat şi comandă forţele armate maritime şi de uscat cu titlul şi funcţiunile de Amiral şi Căpitan General al Republicii. Provincia Olanda, reprezentată prin Marele ei Pensionar, secretar al Consiliului de Stat, a susţinut totdeauna suveranitatea şi

libretatea provincială, deoarece, dacă puterea centrală este slabă, ea poate să-şi impună mai uşor voinţa, datorită uriaşei sale superiorităţi economice şi simplului fapt că ea singură furnizează mai bine de jumătate din veniturile statului „O. *Stathouderul* de partea lui, încearcă

245

cu îndârjire să instaureze o putere personala de tip monarhic, să întărească, prin urmare, puterea centrală, pentru a contracara predominanţa olandeză; el foloseşte în acest scop celelalte provincii şi oraşe care invidiază Olanda şi Amsterdamul şi care sunt, prea adesea, prost tratate de către acestea.

Rezultă de aici tensiuni şi crize şi o prezenţă cu schimbul a celor doi rivali în fruntea statului. În 1618, profitând de criza religioasă intensă care-i opune pe arminieni gomariştilor, prinţul Mauriciu de Nassau îl arestează pe Marele Pensionar al Olandei, Johan van Olden-barnevelt, care este condamnat la moarte şi executat în anul următor, în iulie 1650, *stat-houderul* Wilhelm al II-lea încearcă o lovitură de stat care izbuteşte la Haga, dar care eşuează jalnic în faţa Amsterdamului. Între timp, moartea prematură a prinţului lasă loc liber „republicanilor” care desfiinţează *stathouderatul* şi guvernează aproape un sfert de secol, până în 1572. Pe timpul invaziei franceze, Wilhelm al III-lea restaurează *stathouderatul* care ia înfăţişarea unei instituţii de salvare publică. Marele Pensionar Jan de Witt şi fratele său sunt masacraţi la Haga. Tot aşa, cu mult mai târziu, în 1747, îngrijorătoarele succese franceze în Ţările de Jos spaniole îi îngăduie lui Wilhelm al IV-lea să-şi restaureze autoritateaul. În sfârşit, în 1788, revoluţia „patrioţilor” neerlandezi, comandată în egală măsură din afară şi dinlăuntru, atrage după sine, prin reacţie, victoria lui Wilhelm al V-lea şi dezlănţuie persecuţiile., urangiste”.

În mare, politica externă a jucat un rol important în aceste alternanţe. Încă înainte de 1618, problema era, dincolo de pasiunile religioase, de a relua sau nu războiul

împotriva Spaniei. Victoria *stathouderului* împotriva Olandei, aceasta fiind favorabilă păcii, cum va fi mai întotdeauna, duce, doi ani mai târziu, la ruperea armistiţiului „de Doisprezece Ani”.

246

În felul acesta, în funcţie de atmosfera belicioasă care apasă Europa, centrul puterii politice din Provinciile Unite oscilează între *stat-houderat*, pe de o parte, şi între Olanda şi uriaşa forţă a Amsterdamului, pe de alta. Aceste alternanţe înseamnă pentru regenţii provinciilor fie nişte „epurări” fie un adevărat sistem de „reabilitări”, pentru a folosi nişte imagini excesive deduse din alte experienţe; în orice caz dizgraţii, pierderi sau câştiguri pentru unele grupuri ale elitei sociale. Nu pentru „giruete”, pentru „fofezele” care se dau după vântli2, sau pentru prudenţi, care se strecoară de fiecare dată, nu pentru cei foarte răbdători: o familie dată la o parte de către una din aceste crize, este adusă la loc peste cel târziu douăzeci de ani, de către criza următoare.

Dar important este faptul că, indiferent de aceste schimbări, Provinciile Unite se îngrijesc de prestigiul şi de forţa lor. Johanvan Oldenbarnevelt sau Johan de Witt se dovedesc a, îl cârmaci la fel de fermi ca Mauriciu de Nassau sau Wilhelm al III-lea. Şi scopurile, şi mijloacele îi deosebesc pe adversari. Olanda subordonează totul apărării intereselor ei comerciale. Ea vrea să menţină pacea şi să orienteze efortul militar al Republicii spre crearea unei flote impunătoare, condiţie a securităţii ei (în 1645, această flotă intervine în Baltica spre a pune capăt războiului dintre Suedia şi Danemarca care lezează interesele olandeze). În ceea ce le priveşte, provinciile credincioase *stathou-derului* se preocupă mai mult de armata care le apără de nişte vecini veşnic periculoşi şi care asigură o carieră gentilomilor lor; ele se lasă uşor ispitite atunci când e vorba să intervină în jocul conţinu al luptelor de pe continentul european. Dar oricum, prin flotă sau prin armată, pe timp de război, sau pe timp de pace,

cu stathouder sau cu Mare Pensionar, Provinciile Unite înţeleg să se facă respectate. Se poate altcumva, atunci când te afli în centrul unei economii-univers?

247

Structuri interne care nu se schimbă deloc

În interior, schimbările de orientare ale puterii au avut importanţa lor. Primarii, magistraţii oraşelor sunt îndepărtaţi, înlocuiţi; de aici, o anumită mobilitate *înăuntrul* clasei privilegiate, un fel de rotire a deţinătorilor puterii politice. Dar clasa dominantă, în ansamblu, rămâne pe locul ei, şi când învinge Olanda şi când învinge prinţul de Orania. Aşa cum scrie E.H. Kossman 113, „prinţii de Orania au avut rar dorinţa şi niciodată capacitatea de a suprima plutocraţia Olandei”. Fără îndoială, aşa cum spune un alt istoric li4, pentru că, „în ultimă analiză, erau ei înşişi aristocraţi şi apărători ai ordinii existente”. Poate şi pentru că nu se puteau opune Olandei decât până la un anumit punct şi pentru că politica lor externă intervenţionistă îi îndemna să nu pună în discuţie ordinea internă şi aşezămintele sociale ale ţării. „Atunci când prinţul de Orania, după ce fusese încoronat ca Rege al Angliei, s-a întors pentru prima oară la Haga, Statele Generale i-au făcut întrebare dacă vrea să fie primit de adunarea lor drept Rege al Angliei sau drept amiral şi căpitan general al Uniunii. El a răspuns că, deoarece păstrează cu multă mulţumire dregătoriile pe care el şi strămoşii lui le-au avut în Republică, ar dori să fie primit în locul pe care i-l dau acestea şi, într-adevăr, el s-a aşezat şi de atunci înainte pe locul lui obişnuit din adunarea Statelor Generale, cu deosebire că, în loc de un jilţ asemenea celui pe care sta Preşedintele, cum avea altă dată, i-au dat un jilţ mai înalt, pe care sunt cusute armele Regatului Marii Britanii” U5. Detaliu de protocol, dar, până la urmă, respect faţă de instituţii, desigur, şi în primul rând salvgardarea oligarhiei neerlandeze. În secolul al XVIII-lea, nu o singură dată, aceasta va privi

248

chiar ca pe o garanţie a ordinii sociale prezenţa şi acţiunea stathouderatului.

Într-un cuvânt, această clasă socială se aşază în centrul oricărui sistem politic. Şi cu toate acestea, sarcina de a o defini nu este uşoară. Ca şi instituţiile care o poartă şi pe care le animă, ea vine de departe, din „burgheziile" care stăpâneau magistraturile municipale de pe vremea dominaţiei burgundă şi spaniolă. Îndelungul Război de Independenţă (1572 – 1609) a asigurat prioritatea acestei burghezii; el a ruinat nobilimea din majoritatea provinciilor iar Biserica Reformată, în ciuda crizei religioase din anii 1618 – 1619, a rămas subordonată autorităţilor provinciale şi orăşeneşti. Până la urmă, „Revoluţia" a consacrat puterea clasei regenţilor, adică a elitei politice care deţine oficiile importante în toate oraşele şi în toate provinciile şi care, practic, are o putere nelimitată în materie de fisc, de justiţie, de activitate economică locală.

Aceşti regenţi formează un grup aparte, deasupra burgheziei de afaceri, care nu pătrunde în el după voie. Dar funcţiile pe care le deţin ei nu-şi prea hrănesc titularii, salariile sunt derizorii, şi chiar acest lucru îndepărtează de ele pe oamenii fără avere. Prin forţa lucrurilor, într-un fel sau altul, regenţii iau parte la bogăţia crescândă a Provinciilor Unite. Ei au legături cu lumea afacerilor; unii vin direct din această lume, familii care se îmbogăţesc intrând într-o bună zi în rândurile oligarhiei politice, aparent închise, fie prin căsătorie, fie cu prilejul crizelor de putere. Această elită politică continuă, totuşi, să formeze un grup special, un fel de patriciat. Există poate 2000 de regenţi ce sunt cooptaţi şi care provin din aceleaşi familii, din acelaşi mediu social (al banului şi al puterii), care stăpânesc, în acelaşi timp, oraşele, provinciile, Statele Generale, Consiliul de Stat, Compania Indiilor Orientale şi sunt legaţi de clasa negustorească şi continuă adesea să par

24?

ticipe la afacerile comerciale şi industriale; B.M. Vlekke vorbeşte despre o „oligarhie” compusă din vreo 10.000 de persoane im, cifra cam mare, dacă nu cumva sunt incluşi în ea şi membrii de familie.

Cu toate acestea, în timpul Secolului de Aur, regenţii nu afişează, desigur, nici morga patriciana şi nici ostentaţia. Multă vreme, ei au ştiut să joace cu discreţie rolul de taţi de familie, faţă de o populaţie pe care contemporanii o descriu ca fiind, în mod obişnuit, insolentă şi având un foarte violent simţ al libertăţii. „Mu e lucru neobişnuit spune autorul lucrării *Delices de la HOUan.de* (1662), să auzi pe un om de nimic 117 în ceartă cu vreun burghez onest, rostind asemenea vorbe de ocară; sunt la fel de bun ca tine, chit că tu eşti mai bogat (...) şi lucruri asemenea care se înghit greu. Dar oamenii cuminţi se feresc cu grijă şi cu măsură 118 de asemenea ciocniri, iar cei bogaţi se ţin la o parte pe cât pot de atingerea cu oamenii de rând, spre a fi cinstiţi de către aceştia” «9.

Acest text ne-ar conveni şi mai mult dacă ne-ar spune câte ceva despre cauzele acestor „certuri”. Este limpede, totuşi, că în acest aşa-zis liniştit secol al XVII-lea, tensiunea socială a şi devenit o realitate. Banul este mijlocul de a chema pe oricine la ordine; dar” este un mijloc pe care prudenţa cere să îl ascunzi. Ne putem întreba atunci care să fie motivul (o înclinaţie naturală sau o dexteritate instinctivă? pentru care, la Amsterdam, bogătaşii par să-şi fi disimulat atâta vreme bogăţia şi opulenţa, cu un aer destul de firesc şi de cumsecade. „Cât de atotputernic să fie magistratul, observă un ghid din *1701*, nu vei băga de seamă la el niciun fel de fală şi se pot vedea aceşti burgmeis-teri iluştri mergând prin oraş fără alai şi fără însoţitori, nefiind cu nimic deosebiţi de burghezii ce le sunt supuşi” 120. William Templeni, el însuşi, se mira că oameni atât de eminenţi ca Marele Pensionar al Olandei, Johan de Witt, sau Michael van Ruyter, cel mai mare marinar al vremii lui, nu se deosebesc, primul, de „cel mai de rând dintre burghezi” şi,

celălalt, de „cel mai de rând dintre căpitanii de vas”. Casele de pe Herrengracht, strada grangurilor, nu etalează faţade măreţe. Iar în interiorul lor, în Secolul de Aur, nu se cunoaşte luxul mobilelor scumpe.

Dar această discreţie, această toleranţă, această deschidere încep să dispară odată cu venirea la putere a „republicanilor”, în 1650. Într-adevăr, din acel moment, oligarhia îşi asumă numeroase sarcini noi, înclină spre birocratizare, care progresează spontan, şi se retrage masiv din afaceri. Apoi ispita de a ceda luxului devine puternică în toată înalta societate olandeză, îmbogăţită fabulos. „Acum 70 de ani, scrie Isaac de Pinto în 1771, cei mai mari negocianţi [din Amsterdam] nu aveau nici grădini, nici case la ţară care să se asemene cu cele pe care le au astăzi curtierii lor. Ridicarea lor şi cheltuiala uriaşă ce o cere ţinerea acestor palate de basm, mai bine zis a acestor hăuri nesătule, nu e răul cel mai mare, dar distracţia şi lipsa de griji care se trage de la acest lux aduce adesea o mare păgubire în afaceri şi în negoţ” *m*. De fapt, în secolul al XVIli-lea pentru privilegaţii banului, comerţul devine, tot mai mult, o problemă secundară. Capitalurile supraabundente îl ocolesc şi se investesc în rente, finanţe, în jocurile creditului. Şi această societate de rentieri prea bogaţi se închide treptat; ea se detaşează din ce în ce mai mult de masa societăţii.

Această ruptură este profund marcată în domeniul culturii. Elita abandonează tradiţia naţională şi primeşte influenţa franceză care invadează totul. Pictura olandeză dispare foarte curând după moartea lui Rembrandt (1669). JJaca „invazia franceză din 1672 a dat greş pe Plan militar şi politic, ea a izbutit întruto tul, sau aproape, în plan cultural” *m*. Ca şi în res

251

tul Europei, se impune şi limba franceză, iar ea constituie încă un mijloc de distanţare faţă de masele populare. Încă în 1673, Pieter de Groot îi scria lui Abraham de Wiquefort: „Franceza care este pentru inteligenţi [...]

flamanda care este pentru neştiutori” *1>M*.

Impozitul împotriva săracilor

Societatea olandeză fiind aşa cum este, faptul că sistemul impozitelor menajează capitalul nu are de ce să ne surprindă. În fruntea impozitelor personale se plasează *Heere Geld*, impozitul pe servitori; 5 florini şi 16 cenţi, pentru un servitor 10 florini şi 6 cenţi, pentru doi; dar pentru trei, 11 fiorini şi 12 cenţi; dar pen-tur patru, 12 florini şi 18 cenţi; pentru 5, 14 florini şi 14 cenţi. Adică un impozit, în mod ciudat, regresiv. Există şi impozit pe venituri, dar cine n-ar fi mulţumit astăzi cu impozitul olandez de atunci / El este de 1%, adică de 15 florini pentru un venit de 1500 florini, de 12 florini pentru 1200... Sub 300 de florini nu există impozit. În sfârşit, „aceia care nu au venituri din comerţ sau din profesia pe care o exercită sunt impuşi în conformitate cu produsul ce se estimează că îl pot scoate din acel comerţ sau acea profesiune” *m*. finind seama de faptul că venitul impozabil se *estimează*, existau, desigur, multe feluri de a scăpa de el. În sfârşit, privilegiu care aici ca şi în Franţa în are valoarea lui, nu există drepturi succesorale în linie directă.

Greutatea fiscală este trecută pe seama impozitului indirect, armă pe care o folosesc, la fel de bine, Statele Generale, provinciile şi oraşele. Consumatorul se află sub foc conţinu. Toţi observatorii afirmă că în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea nu există stat copleşit, într-o asemenea măsură, de contribuţii indirecte. În secolul al XVIII-lea, există impozite

252

de consum, numite accize, pe „vinuri şi băuturi tari, oţet, bere, cereale de orice fel, făină, fructe, cartofi *ni*, unt, lemn de construcţie şi de foc, turbă, cărbune, sare, săpun, peşte, tutun, pipe, plumb, olane, cărămizi, piatră de toate soiurile, marmoră” *m*. În 1748129, s-a vorbit despre dărâmarea acestui edificiu complicat. Dar a trebuit să se renunţe, întrucât nicio impunere generală nu putea absorbi atâtea impozite deosebite, stabilite în timp, şi cu

care, de bine de rău, contribuabilul se obişnuise. Şi fără îndoială că mulţimea aceasta de impozite, ca tot atâţia soldăţei, este mai uşor de manevrat decât un singur personaj solid. În orice caz, marele număr de soldăţei este trăsătura principală a sistemului fiscal. Pe unul din martori, el îl amuză: „O vacă vândută cu şaizeci de franci a şi plătit până la vânzare în jur de 70 de livre de-al ţării. Un blid de carne n-ajunge pe masă dacă n-a plătit de vreo douăzeci de ori acciza” *m*. „De altfel, spune un memoriu din 1689, nu se află vreun soi de hrană care să nu plătească darea de acciză sau de consum; cea care se ia pe măcinatul griului şi pe bere e aşa de mare încât face întotdeauna cât valoarea acestora când sunt la preţul lor obişnuit; au găsit chiar mijlocul de a face berea foarte scumpă, folosindu-se pentru aceasta de obişnuita lor iscusinţă, căci spre a împiedica în ţara lor vânzarea vreunei mărfi, căreia înţelegerile pe care le au nu îngăduie să-i oprească făţiş intrarea, ei îi încarcă consumul în ţară la ei cu o dare atâta de umflată, încât nu se află particular care să vrea s-o aducă pentru folosinţa lui şi nici negustor ca s-o vândă, de teamă că nu poate să-i facă vad” *m*.

Impozitul indirect, factor esenţial al scumpirii vieţii, îi împovărează mai ales pe oamenii de rând. Bogatul evită sau suportă mai uşor lovitura. Astfel, negustorii au dreptul, la vamă sau la intrarea în oraş, să declare pe proprie răspundere valoarea mărfii impozabile.

e

253

I

Ei stabilesc această valoare după voie 132 şi odată trecut punctul de control nu mai e cu putinţă nicio altă verificare. Una peste alta, nici că se poate visa o societate, un stat în mod sistematic mai nedrepte. Sub stathouderatul lui Wilhelm al IV-lea a fost nevoie de răzmeriţe, în parte provocate de el, pentru a pune capăt sistemului arendării impozitelor 133. Dar înfiinţarea regiei (cu 50.000 de angajaţi în provincia Olanda) *m*.nu a afectat

cu nimic inegalitatea fundamentală a sistemului.

Şi acest lucru este logic: contribuabilul bogat, care rezistă unui fisc remarcabil de bine înarmat, participă de regulă la împrumuturile. *h* Statelor Generale, provinciilor sau oraşelor... – < Prin 1764, Provinciile Unite, care pot conta pe un venit de 120 milioane de florini, au o datorie; de 400 milioane, cu dobândă foarte mică. Nu – este aceasta dovada puterii statului, a unui stat – care nu duce lipsă de bani, nici pentru lucrările publice, nici pentru armatele de mercenari, nici pentru echiparea flotelor? Un stat care ştie să-şi gireze datoria publică. „Întrucât plata dobânzilor nu a lipsit niciodată, explică Isaac de Pinto, nimeni nu se gândeşte să-şi retragă capitalurile; afară de faptul că, având nevoie de bani, *el le poate negocia cu folos*” 13S. Am subliniait ultimele cuvinte ale lui Pinto; ele explică acest fragment din *Journal* de *commerce*, din ianuarie 1759; „Fondurile publice în Olanda... nu dau decât 21/2%, dar câştigă 4, până la 5%, pe piaţă” *rse*, adică sunt cotate la 104 sau 105, fiind emise la 100. Cânt statul are nevoie de un împrumut, cei care subscriu se grăbesc. „O dovadă a bogăţiei particularilor olandezi, spune în august 1744 o scrisoare din Haga, şi a marelui belşug de bani care se află în această ţară, este împrejurarea că trei milioane de rentă viageră cu şase la sută şi obligaţiile rambursabile cu 21/2% au fost săltate în mai puţin de zece ore şi dacă fondul ar fi fost de cincisprezece milioane ar fi fost împlinit 1

254

asemenea; dar casa statului este una şi pungile particularilor, alta: acestea sunt pline şi vistieria este aproape goală; cu toate acestea, dacă ar fi nevoie, se pot găsi mari resurse prin mijlocirea unor aranjamente în finanţe, şi mai ales a unei taxe pe fiecare familie” 137.

„Nevoile” nu lipsesc: războaiele înghit banii ca nişte hăuri fără fund, bani şi mai mulţi, înghite nevoia de a reconstrui tot timpul această ţară „artificială” care sunt Provinciile Unite. De fapt, „întreţinerea digurilor şi a

drumurilor mari costă statul mai mult decât îi aduc [impozitele] pe pământuri” 138. „Cu toate acestea, produsul comerţului şi consumului este uriaş, în ciuda meschinăriei meseriaşilor care întrecel39 sobrietatea franţuzească, fără a aduce aceleaşi foloase, căci mâna de lucru este aici cu mult mai scumpă decât în Franţa”. Iată-ne reveniţi la problema vieţii prea scumpe. Ea este firească în centrul unei economii-univers; ea reprezintă chiar un avantaj pentru ţara privilegiată. Dar, ca orice avantaj, şi acesta poate fi într-o bună zi dat peste cap. Poate că el nu-şi arată urmările fericite decât atunci când este sprijinit de o producţie activă? Dar, în secolul al XVIII-lea, producţia scade, în timp ce salariile, aşa cum spune Jan de Vries, rămân „pietrificate”, „fosilizate” *în* la nivele ridicate. De bună seamă, responsabilitatea o poartă sistemul de impozite. Dar faptul că nevoile statului sunt asigurate pe seama colectivităţii. să fie un semn de „stat slab”?

Raporturile cu alte state

Faptul că Provinciile Unite au fost un stat puternic ni-l dovedeşte politica lor externă în timpul Secolului de Aur al Republicii, până în preajma anilor 1680, când scăderea importanţei lor în Europa începe să fie evidentă.

299

Între 1618 şi 1648, pe vremea Războiului de treizeci de ani, acolo unde noi, istoricii, nu vedem în prim plan decât pe Habsburgi sau pe Bourboni, pe Richelieu, pe contele-duce Olivares sau pe Mazarin, n-a avut oare Olanda, foarte adesea, rolul predominant? Sforile diplomaţiei se înnoadă şi se deznoadă la Haga. Acolo unde este pusă la punct intervenţia Danemarcei (1626) şi, succesiv, a Suediei (1629) şi chiar a Franţei (1635). Totuşi ca oricare centru de lume economică ce se respectă, Provinciile Unite ţin războiul în afara lor: pe frontiere, un şir de fortăreţe întăresc obstacolul numeroaselor linii de apă. Mercenari, nu prea numeroşi, dar „foarte aleşi, foarte bine plătiţi şi bine hrăniţi” *iil*, pregătiţi pentru cel mai savant război, au sarcina să vegheze ca Provinciile să

rămână o insulă ferită. Urmăriţi atent de asemenea felul în care a intervenit flota Provinciilor Unite în Baltica, în 3645, spre a pune capăt războiului dintre Danemarca şi Suedia, care leza interesele olandeze. Nu din slăbiciune s-au abţinut Provinciile Unite de la orice politică de cuceriri în dauna Ţărilor de Jos spaniole, în ciuda eforturilor făcute de prinţii de Orania. Aveau interes negustorii din Amsterdam să elibereze Anversul, atunci când vărsarea în mare a Scheldei şi blocarea ei, erau în mâinile lor? Urmăriţi atent felul în care, la Münster, delegaţii Statelor îşi sporesc exigenţele şi se ascund din ce în ce mai mult faţă de francezi: „Este jalnic să vezi cum ne tratează aceşti deputaţiscrie Servienvl2. Urmăriţi atent, pentru a căpăta un alt punct de reper, felul în care, în 1668, Provinciile Unite izbutesc să încheie Tripla Alianţă, cu Anglia şi Suedia, şi să oprească înaintarea îngrijorătoare a lui Ludovic al XIV-lea în Ţările de Jos spaniole. În anii aceia, 1669 şi 1670, cruciali pentru întreaga istorie a Europei, John de Witt, Marele Pensionar, care conduce cu mână fermă, forţele ne erlandeze, şi ambasadorul lui Ludovic al XIV-lea, admirabilul Arnaud de Pompone, discută curtenitor, fără grabă. Ascu Mndu-i atent, nu am senzaţia că olandezul ar avea cel mai neînsemnat complex de inferioritate faţă de reprezentantul Regelui Soare. El explică foarte calm (şi, cred eu, lucid) ambasadorului incredul motivele pentru care Franţa nu

Linsa forfificafa a lui Maurice de Nassau (1606

21. PROVINCIILE UNITE FATA CU SPANIA

I. Provinciile Unite s-au constituit ca o insulă fortificată în *decursul ultimelor decenii ale secolului al XVI-lea, toate oraşele din Ţările de Jos, ca şi din restul Europei, au fost fortificate în tehnica „italiana” cu* bulevarde *şi* cavaliere. *De aci înainte, tunul nu mai poate face spărturi în întărtturi, aşa cum* se *întâmpla la sistemele defensive ale oraşelor medievale. Oraşele nu mai pot fi cucerite decât prin asedii lungi şi costisitoare. În 1605 – 160B, Muuriclu de Nassau comple*tează *această*

apărare „modernizată” prin construirea unei bariere continue de mici forturi şi de valuri se pământ de-a lungul marilor fluvii, făcând *din Provindle unite o adevărată fortăreaţă*. (*După G. Parker*, El exercito se Flandra y el camino español, 1567 – 165*9, 1976*, *pp*. *48 – 49*).

257

ESEL-RHEINBERG

68

VENLO

60!

MAASTRICHT!

23, 6 C

«portanta comerţului terestru pentru Provinciile Unite *ru* Provinciile *Unite*, adevăratul *pericol* este *ruperea de* căile *de* apă *care* le *leagă* comercial *de* fările *de spaniole* şi *de Germania*. Importanţa *acestei legături eviedntiată* de *încasările* vămilor *de* sub *control spa*

300.000 scuzi *anual* în 1623 (reluarea *războiului în după* expirarea *Armistiţiului de Doisprezece Ani nu a* srapt imediat *traficul* în *direcţia* Provinciilor *Unite*).

Iuri de *numele fiecărui oraş* este *indicată* suma *plătită el, în mii de scuzi*. (După José *Alcala-Zamora y Queipo*

LXano España, Flandes y el mar de Norte, 161S-1639.

197, 5, p. 184).

→ Drumuri comerciale olandeze Drumuri blocate de Spania

[I. O încercare de blocus în 1624 – 1627

n 1624 spaniolii *au instituit un blocus al căilor de* apă şi: *l aprovizionării cu vite* uit *din Danemarca* (*pe drumulndicat pe hartă cu o* Hine dublă). Dar ei *n-au* putut *menţine această costisitoare politică după 1627. Să se ex-Mce lucrul acesta prin criza economică* şi prin *falimentul* Hatului spaniol *din acel an*? (Ibid. p. 185).

IV. Uscatul împotriva mării

Întâmpinând greutăţi pe mare, războiul spaniol depinde de un sistem, logistic care, sprijinit pe sicila, Neapole, regiunea Milano, *Franche-Comle, Ţările de Jos spaniole, şi asigurat de o mulţime de complicităţi şi de neutralităţi din ţinuturile germane, a putut crea culoare permanente de circulaţie peste Alpi, până la Marea Nordului. Acest itinerar* spaniol este *prelungit pe hartă până la Holstein, zonă* de *recrutare a soldaţilor pentru armata Ţărilor de Jos*. (*După G. Parker*, op. cit., p. *90*).

este în stare să-şi impună voinţa faţă de) landa.

Nu, ocârmuirea olandeză există; ea este o aroblemă de guvernământ, dar într-o şi mai e măsură o simplă problemă de pondere Economică. În negocierile de pace de la Nijme-gen (1678), de la Ryswick (1697) şi de la Utrecht (1713), Provinciile Unite rămân o putere cu greutate. Ridicarea Angliei şi Franţei are loc încet, dar sigur, în dauna lor, dezvăluindu-le tot mai mult neajunsurile şi fragilitatea dar este vorba de o evoluţie ale cărei roade se coc greu.

259.

I

Regala *putere a afacerilor*

Un ansamblu de interese negustoreşti, iată ce anume apără şi ocroteşte fără preget politica şi viaţa olandeză, de-a lungul şirului de întâmplări favorabile sau ostile prin care trec. Aceste interese comandă, îşi subordonează totul, ceea ce n-au putut face pasiunile religioase după 1672, de pildă, şi nici pasiunile naţionale (după 1780, de pildă). Observatorii străini se arată scandalizaţi de aceasta şi, sinceri sau nu, ne ajută să vedem lucrurile mai limpede.

Cum să nu te mire faptul că negustori olandezi, sâcâiţi de V.O.C.143 şi invidiind-o pentru privilegiile ei, lansează sau susţin, cu propriile lor capitaluri, companiile rivale ale Indiilor, din Anglia, Danemarca, Suedia, Franţa, ba chiar o Companie a Ostendei? Că investesc bani în pirateria franţuzească de la Dunkerque care atacă din când în când vasele compatrioţilor lor? 144 Că unii

negustori sunt înţeleşi cu piraţii magrebieni care operează în Marea Nordului (aceşti magrebieni, este adevărat, sunt adesea olandezi renegaţi)? Că, în 1, 629, după capturarea unor galioane spaniole în gă Havana, acţionarii Companiei Indiilor Occidentale cer împărţirea neîntârziată a prăzii şi o obţin, scoţând la lumină o primă slăbiciune a companiei lor? 145 Tot aşa, tocmai cu arme cumpărate de la olandezi, îi gonesc portughezii pe olandezi din Recife, în 1654. În aceleaşi condiţii atacă Republica Ludovic al XIV-lea, în 1672. În timpul Războiului pentru Succesiunea Spaniei, remiterile către trupele franceze care luptă în Italia se fac prin releul Amsterdamu' lui, spre indignarea englezilor, aliaţi ai olandezilor împotriva Franţei. Negustorul este suveran, iar interesul negustoresc joacă în Olanda rolul raţiunii de stat: „Comerţului îi place să fie liber", spune Pieter de la Court (1662) 14C

260

Câştigul (este) singura busolă care îi călăuzeşte pe aceşti oameni", scrie La Thuillerie 147, ambasadorul Franţei, într-o scrisoare către Maza-rin (31 martie 1648). Cam în acelaşi timp, în 1644, directorii Companiei Indiilor orientale susţineau cu putere că „locurile şi fortăreţele pe care *Herren* XVII148 le cuceriseră în Indiile orientale nu trebuiau privite drept cuceriri naţionale, ci drept proprietate a negustorilor particulari, care erau în drept să le vândă cui voiau ei, chiar de ar fi fost vorba de regele Spaniei sau de orice alt duşman al Provinciilor Unite" 149. Duşmanii Olandei (şi sunt o grămadă) sporesc fără greutate rechizitoriile acestea, întocmite cu perfectă bună credinţă, de parcă păcatele altora ar fi merite personale ale noastre. Un francez spune: „În Olanda, interesul statului în probleme de comerţ este totuna cu interesul particularului, ele merg împreună [cu alte cuvinte, statul şi societatea negustorească sunt unul şi acelaşi lucru]. Comerţul este absolut liber, negustorii nu au niciun fel de oprelişti, ei nu au de urmat alte porunci decât pe cea a interesului lor: aceasta este o maximă hotărâtă pe care

statul o priveşte ca pe un lucru de temelie. Aşa încât dacă particularul pare să facă pentru comerţul său ceva care este potrivnic statului, statul închide ochii şi se preface că nu îl bagă în seamă; este uşor să judeci acestea după ceea ce s-a întâmplat în 1693 şi în 1694. Franţei îi lipsea grâul, foametea era generală în provincii; era în toiul războiului; părea a fi ziua de pe urmă a Franţei şi prielnică aliaţilor uniţi împotriva ei. Se afla oare raţiune de stat mai mare pentru zisul olandez şi pentru aliaţi decât de a ajuta la pierzania Franţei spre a o sili cel puţin să primească pacea cu îndatoririle pe care ar fi vrut ei să i le poruncească? Cu totul departe, prin urmare, de a-i da grâu, nu trebuiau ei oare a caută toate mijloacele să o sleiască, de le-ar fi

261

*>.

stat în putere? Ei nu erau neştiutori de această împrejurare politică, căci ei publicaseră oprelişti aspre pentru toţi negustorii şi proprietarii de vase care ţineau de stăpânirea lor, să nu se ducă în Franţa, orice s-ar întâmpla; dar a împiedicat oare acest lucru corespondenţa negustorilor olandezi cu zişii negustori francezi «j spre a le trimite în Franţa, slujindu-se de vase suedeze sau daneze, sau de vasele lor mascate de pavilion al altor naţii sau, şi mai mult, chiar cu vasele lor purtând pavilion olandez?...”
150.

Cu toate acestea, la Amsterdam, nimeni nu îşi manifestă dezaprobarea faţă de asemenea atitudini, nici faţă de speculaţiile sau de malversaţi unde în lanţ de la începutul secolului al XVII-lea, ilustrate de actele delictuoase ale agiotorului Isaac Le Maire151. Afacerile sunt afaceri. După spusele străinilor, judecători moralişti, te poţi aştepta la orice, în această ţară „altcumva decât celelalte”. Pe vremea războiul anglo-olandez (1665 – 1667), ambasadorul francez, contele d’Estrades, merge până acolo încât îşi închipuie că „există primejdia de a vedea această ţară trecând sub ascultarea englezilor. Există în stat o cabală pentru aceasta” 152...

A STĂPÂNI EUROPA, A STĂPÂNI LUMEA

Europa a fost cea dintâi condiţie a măreţiei neerlandeze. Lumea a fost cea de a doua. Dar nu este cea de a doua condiţie o urmare parţială a primei? Cucerind Europa negustorească, lumea i-a fost dată Olandei aproape în acelaşi preţ. În orice caz, Olanda şi-a impus preeminenţa, sau mai degrabă monopolul comercial, cu metode asemănătoare, şi în vecinătate, şi departe de ea.

Jocurile erau făcute înainte de 1585

În evul mediu, Baltica reprezintă un soi de Americă la îndemână. Dar, încă din secolul al XV-lea, navele olandeze purtătoare de sare şi peşte intră aici în concurenţă cu hanseaţii. În 1544, la Speyer, Carol Quintul 153 obţine de la regele Danemarcei libera trecere prin Sund pentru navele flamande. Zece ani mai târziu, în urma unei puternice penurii din ţările lor, genovezii şi portughezii de la Anvers adresează comenzile lor de grâu Amsterdamului, care devine, începând din acei ani, în dauna oraşului de pe Schelde, cel mai mare port de redistribuire a griului ir/l, aşa cum i se spune curând, „hambarul Europei”. Succesul este uriaş: în 1560, neerlandezii operau 70% din marele trafic al Balticii... 155. Din acel moment, „capturarea” ei este un fapt împlinit. Grâul şi *naval stores* (scânduri, bârne, catarge, gudron, smoală) curg spre Amsterdam şi acest *moeder commercieim* încă mai absoarbe, pe vremea splendorii neerlandeze, până la 60% din capitalul circulant al Provinciilor Unite şi până la 800 de nave anual. Pentru Astrid Friis, valul de materii prime venit din Baltica a fost motorul schimbărilor economice şi politice din secolul al XVII-lea 157.

Totuşi, oricât de important, traficul acesta nu este decât o parte din jocul neerlandez. Comerţul cu ţinuturile baltice, într-adevăr, nu ar înflori din plin fără exploatarea îndepărtatei peninsule iberice, deţinătoare a unor metale care sunt, din ce în ce mai mult, cheia schimburilor în Baltica. Căci acolo, este necesară forţarea comerţului ţărilor riverane şi echilibrarea excesului de cumpărături,

faţă de vânzări mai puţin importante.

Dar, hotărât lucru, redistribuirea griului baltic asigurase succesul navelor olandeze spre sud. Astfel, victorioase în Baltica, ele înving

263

În scurt timp la Laredo, la Santander, la BIU bao, la Lisabona şi, mai târziu, le Sevilla. Din 1530, şi cel mai târziu din 1550 158, *hulkele* flamande asigură cea mai mare parte a traficului maritim dintre Nord şi porturile Portugaliei şi Spaniei. În scurtă vreme, ele ajung să transporte cinci sosimi din mărfurile schimbate între Peninsula Iberică şi Atlanticul de Nord: grâu, secară, *naval stores* şi produse industriale ale Europei de nord (pe care Sevilla le reexporta spre Lumea Nouă), contra sare, ulei, lână, vin şi, mai ales, metal alb.

Sechestrarea acestei linii de trafic coincide, de altfel, cu deschiderea Bursei de la Amsterdam. O altă coincidenţă: imediat după expedierea unor mari cantităţi de grâu spre Medite-rana (1590 – 1591), Bursa din Amsterdam este reconstruită (1592) 159 şi, puţin mai târziu, în 1598, se înfiinţează o Cameră de Asigurări160.

Legătura nord-sud a fost şi a rămas vitală pentru cei doi parteneri, până într-atât încât răscoala din Ţările de *Jen* (1572 – 1609) nu a izbutit să o rupă. Relaţia dintre provinciile răsculate şi blocul Spaniei şi Portugaliei este, ca să reluăm încă odată expresia folosită de Germaine Tiilon (cu privire la Franţa şi Algeria de mai ieri, din 1962) o relaţie între duşmani complementari161, care nu vor şi nu pot să se despartă unul de celălalt. În Spania, asistăm la un şir de necazuri, la momente de mânie, chiar la măsuri represive anunţate cu surle şi tobe. În 1595, Filip al II-lea sechestrează 400 de nave care se găseau în porturile peninsulei (comerţul cu inamicul nu se lovea altă dată de interdicţiile obişnuite astăzi), adică două cincimi, ni se spune, din flota olandeză, care *ar fi* avut în acea epocă o mie de nave *Al*-Dar velierele sechestrate, folosite pentru transporturi, sunt până la urmă eliberate sau se eliberează

singure. În 1596, în 1598 li se interzice din nou intrarea în porturile spaniole, dar mă sura nu poate fi aplicată. Tot aşa cum marele

264

plan, nutrit o clipă, de a nu vinde răsculaţilor sarea din Setubal şi Cádiz a rămas în stare de proiect163. De altfel sărăturile Franţei atlantice, cele de la Brouage şi de la Bourgneuf, sunt în continuare accesibile şi trimit în nord, pentru săratul cărnii, o sare mai bună decât cea furnizată de iberici. În sfârşit, şi mai ales, Spania, care producea odinioară grâul necesar consumului propriu, este, după 1560, în prada unei crize care îi dezorganizează agricultura 16>. Ea este la cheremul griului străin care, la sfârşitul secolului al XVI-lea, nu se prea mai găseşte în Mediterana. În 1580, când este cucerită Portugalia, ţara ocupată moare literalmente de foame: este nevoie neapărat să se facă apel la Nord, iar plăţile, reglementate obligatoriu în aur, dezorganizează până în Mediterana obişnuitele transferuri de numerar ale sistemului spaniol165. Şi argumentul sfetnicilor lui Filip al II-lea are greutatea lui; ei spun că desfiinţarea comerţului cu rebelii ar priva statul de un venit vamal de un milion de ducaţi anual166. De fapt, Spania nu are de ales; ea este obligată să accepte aceste schimburi neplăcute şi necesare. Iar Provinciile Unite sunt într-o situaţie asemănătoare.

O anchetă întreprinsă de spanioli la Sevilla, în 1595 i67, dezvăluie prezenţa în oraş a unor corespondenţi ai negustorilor din Nord, camuflaţi foarte prost; scrisorile confiscate compromit o seamă de înalte personalităţi spaniole, atât de înalte încât anchetatorii nu îndrăznesc să le spună numele. La acea dată, cucerirea silenţioasă a Sevillei de către olandezi era fapt împlinit ««într-adevăr, până în 1568, bancherii genovezi finanţaseră comerţul sevillan spre America şi înlesniseră cercurilor negustoreşti din oraş să depăşească, datorită creditului, aşteptările lungi pe care le impuneau călătoriile interminabile peste Atlantic. După 1568, geno-vezii renunţă la această

activitate şi preferă să-şi plaseze capitalurile în împrumuturile fă

265

cute de Regele Catolic. Se eliberează un loc şi el este ocupat de negustorii Nordului: ei nu avansează bani, lucru de care nu sunt încă în stare, ci mărfuri, al căror preţ îl recuperează la întoarcerea flotelor. Se înnoadă încă o legătură: Nordul se introduce în comerţul spaniol al Indiilor, o dată pentru totdeauna. Le Sevilla, din ce în ce mai manipulaţi, negustorii spanioli devin comisionari sau îşi închiriază numele unor nordici care au nevoie de ele deoarece comerţul *Carrerei de Indias* este, de drept, îngăduit numai spaniolilor. De aici, straniul incident din 1596. În rada Cádizului, englezii pun mâna, atunci când jefuiesc oraşul, pe şaizeci de nave încărcate cu mărfuri destinate Indiilor. Învingătorii fac o propunere: ei nu le dau foc (valorează împreună mai bine de 11 milioane de ducaţi, cel puţin), dacă li se varsă pe loc o indemnizaţie de două milioane de ducaţi. Dar nu spaniolii sunt cei păgubiţi în această afacere: mărfurile aparţin olandezilor. Să fie acesta motivul pentru care ducele de Medina Sidonia, de altfel prieten, ca să nu Opunem complice al olandezilor, refuză ispitito area ofertă? Oricum, navelor li se dă foc *W3*.

În fond, prima mare înflorire a Olandei îşi are izvorul în legătura asigurată de navele şi negustorii săi între un pol nord, cel al Balticii şi al industriilor flamande, germane şi franceze, şi un pol sud, cel al Sevillei, al marii deschideri înspre America. Spania primeşte materii prime şi produse manufacturate; olandezii îşi asigură, oficial sau nu, retururi în bani peşin. Iar acest metal alb, garanţia comerţului lor cu balanţă negativă în Baltica, este mijlocul de a forţa pieţele de acolo şi de a îndepărta concurenţa de pe ele. Trezeşte zâmbete contele de Leicester care, în 1585 – 1587, trimis de către Elizabeta Angliei în Ţările de Jos, pe atunci sub protecţia reginei, hotărăşte să le propună, în mod serios, să rupă definitiv relaţiile comerciale cu Spania! 17°.

266

Cât se poate de limpede, bogăţia Olandei s-a constituit pornind simultan din Baltica şi din Spania. A nu o vedea decât pe una, a o uita pe cealaltă înseamnă a nu înţelege un proces în care grâul, pe de o parte, metalul alb al Americii, pe de alta, au jucat roluri indisociabile. Faptul că partea pe care şi-o face contrabanda din sosirile de metal preţios, la Sevilla (apoi, după 1650, la Cádiz) creşte, înseamnă, aşa cum a arătat Michel Morineau m, că fluxul metalic nu a secat în mod catastrofal; faptul că Spania, cu siguranţă bolnavă, se hotărăşte sau se vede nevoită, începând din 160*5 m*, să emită atâta monedă proastă de aramă, înseamnă că, întrucât moneda proastă o goneşte pe cea bună, Spania îşi continuă cu acest preţ jocul politic prin Europa. De altfel, în 1627, contele-duce Olivares, scăpat de zarafii genovezi (sau părăsit de ei), încredinţează tot mai mult grija finanţelor Castiliei maranilor portughezi. Dar aceşti noi zarafi sunt legaţi de negustorii şi de capitalurile Nordului173. Situaţie ambiguă, stranie, despre care am mai vorbit.

Şi până la urmă, bobârnacul suplimentar, care avea să împingă Amsterdamul în rândul întâi, nu îl dă tot Spania, distrugând sudul Ţărilor de Jos, bântuit atâta vreme de război, recucerind Anversul, la 18 august 1585, distrugând, fără voie, forţa vie a acestui concurent al Amsterdamului, făcând din tânăra Republică punctul de concentrare obligatorie al Europei protestante, şi, pe deasupra, lăsându-i în acelaşi timp drum larg spre metalul alb al Americii?

Postul Europei şi Mediterana;

«mului, până la trecătorile alpine, în târgurile notantoare de la Frankfurt şi Leipzig, în

267

a am dispune de hărţi succesive ale expansiunii comerciale a Olandei, am vedea cum se întinde Imperiul ei, încetul cu încetul, pe liniile tsenţiale ale traficului european, de-a lungul «mului la!

Polonia, în ţinuturile scandinave, în Rusia… Odată cu anii 1590 şi cu lipsa de cereale din Mediterana, velierele olandeze trec strâmtoarea Gibraltar şi, asemenea englezilor care îi precedaseră cu vreo douăzeci de ani buni, frecventează marile axe ale mării, practicând în acelaşi timp, pe cheltuiala oraşelor Italiei, un cabotaj profitabil. Se pretinde că negustorii evreiilfi i-au ajutat să pătrundă în Marea Interioară, dar ei sunt împinşi într-acolo şi de către conjunctură. În curând, îi primesc toate porturile Mediteranei, dar mai ales porturile mă-grebiene şi Livorno, oraşul ciudat pe care l-au reînfiinţat Medici, şi, în sfârşit, Schelele Levantului şi Istanbulul, unde porţile le sunt larg deschise de către capitulaţiile pe care le-au semnat în 1612. Într-un bilanţ de ansamblu al avântului olandez, nu trebuie să subestimăm partea esenţială ce revine Europei şi partea, şi mai însemnată, a Mediteranei. Succesul călătoriilor olandezilor în Oceanul Indian nu i-a deturnat cum s-ar putea crede de la negoţul lor tradiţional cu Mediterana. Într-un articol recent, Rapp a dovedit chiar că Olanda, ca şi Anglia, găsiseră în bogata Mare Interioară o mină pe care au ştiut s-o exploateze şi care, într-o măsură mai mare decât activităţile lor atlantice, a lansat *priviul* lor avânt.

Oricum, devenind centrul economiei-univers duropene, puteau oare olandezii să neglijeze vreuna, oricare, din periferiile acesteia? Puteau îngădui să se organizeze fără ei, un alt imperiu economic, oricare ar fi fost el, care să ajungă rivalul lor?

Olandezi contra portughezi: *a lua locul altuia*

Faptul că Europa acceptă, aproape fără să simtă, premizele dominaţiei olandeze poate să însemne că, la început, acest proces a fost discret, de nebănuit; că, pe de altă parte.

Europa înclina pe atunci de la sine, fără a fi pe deplin conştientă de acest lucru, spre Nord; că răsturnarea sensului tendinţei seculare, dintre 1600 şi 1650, a rupt continentul european în două: o regiune care sărăceşte,

Sudul; o regiune care continuă să trăiască mai mult decât normal, Nordul.

A stăpâni pe termen lung economia-univers europeană implica, evident, stăpânirea comerţului ei la distanţă, stăpânirea Americii şi Asiei. America, atacată târziu, avea să scape de acest adversar minuscul, dar pe scena Extremului Orient, în regatul piperului şi mirodeniilor, a perlelor, a mătăsii, olandezii şi-au făcut o intrare strălucită, în forţă, şi au ştiut să îşi rezerve partea leului. Acolo au pus ei mâna, până la urmă, pe sceptrul lumii.

Aventura a fost precedată de călătorii de recunoaştere, ca cea a lui J.H. Van Linscho-ten 175, în 1582; cea a lui Cornelius Houtman 17G, în 1592, demnă de un roman de spionaj. Falsul călător, îmbarcat pe un vas portughez, ajunge în Indii; este demascat, zvârlit în închisoare. Să nu ne pierdem cu firea: nişte negustori din Rotterdam plătesc răscumpărarea, îl scot din închisoare şi, de cum se întoarce, armează patru nave pe care i le încredinţează şi care pleacă din Rotterdam chiar, la 2 aprilie 1595. Cornelius Houttman, care atinge Insu-linda la Bantam, se întoarce la Amsterdam, la 14 august 159*7 m*. O întoarcere modestă: mai puţin de o sută de oameni şi ceva marfă la bordul a trei nave, un câştig derizoriu. Pe plan economic, călătoria nu şi-a plătit banii. Dar ea dă certitudinea unor câştiguri apropiate. Ea are, prin urmare, aspectul unei mari premiere, aşa cum o celebrează o pânză de proastă factură de la Muzeul Oraşului Amsterdam.

tă

Nu există, totuşi, nimic senzaţional într-o expansiune care îşi vede de drum fără grabă şi care, de altfel, la început a vrut să fie discremai mult paşnică decât belicoasă 178. Impe

269

râul portughez, un bătrân cumsecade, de aproape o sută de ani, se ţine mai degrabă prost şi nu este în stare să stăvilească drumul noilor veniţi. Cât îi priveşte pe

negustorii Provinciilor Unite, pentru a asigura, cât mai bine călătoria navelor lor, ei ar lua bucuros informaţii chiar de la inamic. Aşa face Noel Caron, agent în Anglia al Statelor rebele, *Estados rebeldes*, care armează o navă pentru Indiile orientale plasându-şi în ea toată averea, *el caudal*. În legătură cu aceasta, el corespondează cu un agent spaniol, cunoscut de el, de la Calais 179.

Să fie dorinţa aceasta de linişte motivul care îndeamnă navele olandeze să ajungă în Insulin-da tăind calea drept, fără escală? După dublarea Capului. Bunei Speranţe, se deschid mai multe drumuri: unul *interior*, care urmează coasta Mozambicului şi îţi îngăduie, spre nord, să ajungi în zona musonilor şi în India; altul *exterior*, mai degrabă „de larg", care, pe coasta de răsărit a Madagascarului, prin insulele Mascareignes, apoi prin canalul care traversează sutele de insule şi insuliţe ale Maldivelor, continuă, tot fără escală, până în Sumatra şi în strâmtoarea Sondei, ca să ajungă la Bantam, marele port din Java; pe lungul său parcurs, el foloseşte nu musonul, ci alizeele, *trade winds* cum le numesc englezii; acesta este iti-nerariul urmat de Cornelius Houtman care, după o lungă traversadă, ajunge la Bantam la 22 iunie 1596. A răspuns alegerea acestui drum / «rinţei de a evita India, în care prezenţa portugheză era mai puternică decât aiurea? Sau, cum este foarte posibil, a fost vorba încă de la început de alegerea deliberată a Insulândei şi a mirodeniilor ei de cea mai bună calitate? Să notăm faptul că acest drum era mai de mult calea navigatorilor arabi, în drum spre Sumatra, dornici şi ei să scape de paza portugheză.

Este în afară de îndoială, în orice caz, că, la început, negustorii neerlandezi s-au legănat cu nădejdea că expediţiile lor ar putea trece

270

drept operaţii pur comerciale. În iunie 1595, Cornelius Houtman întâlneşte pe linia ecuatorului, în Oceanul Atlantic, două carace portugheze uriaşe care merg spre Goa: întâlnire liniştită, cu schimb de „dulceţuri

de Portugalia” pe „brânzeturi şi jamboane”, şi navele se despart, nu fără „a se fi salutat foarte politicos, trăgând fiecare câte o lovitură de tun” 180. Sincer sau nu, dar tare, să se audă, la întoarcerea în Olanda, în aprilie 1599, Jacob Cornelius Van Neck 181 îşi manifestă indignarea faţă de zvonurile răspândite la Amsterdam de către evreii de origine portugheză după care bogata şi rodnica sa încărcătură (400% beneficiu) ar fi fost rodul jecmănelii, folosirii forţei şi înşelăciunii. Este vorba despre o minciună sfruntată, declară el, deoarece, urmând ordinul directorilor săi, el, dimpotrivă, a luat seama să nu „fure proprietatea nimănui, ci să negustorească după dreptate cu toate naţiunile străine”. Cu toate acestea, în timpul călătoriei lui Stephen Van den Hagen, între 1599 şi 1601, fortul lusitan de la Ambon va fi atacat de-a binelea, cu toate că în curată pierdere 182.

De altfel, înfiinţarea (20 martie 1602) i83, la intervenţia Statelor Generale, a Marelui Pensionar Barneweldt şi a lui Mauriciu de Nassau, a unei Companii a Indiilor Orientale (V.O.C., adică *Vereenigde Oost Indische Compagnie*), care reuneşte într-un singur organism companiile anterioare (*vorkompagnien*) şi se prezintă ca o putere independentă, ca un stat în stat, un *staatbuilen-de-staat,* va schimba curând toate elementele problemei. Ea pune capăt călătoriilor dezordonate: între 1598 şi 1602, spre Indii plecaseră 65 de nave grupate în 14 flote 184. Din momentul înfiinţării, există a singură politică, o singură voinţă, o singură conducere a afacerilor din Asia: cea a Companiei care, adevărat Imperiu, se aşază sub semnul expansiunii continue.

Forţa scuzelor onorabile este însă atât de Puternică încât, încă în 1608, negustorii parţi

271

cipanţi chiar de la începuturile lor la călătoriile spre Insulânda, continuă să se ridice împotriva oricărei violenţe, să jure că navele lor sunt echipate spre a practica un comerţ cinstit, şi nu pentru a construi forturi şi a

captura carace portugheze. La acea dată, ei mai păstrau iluzia (a *jortiori* după ce, la Anvers, la 9 aprilie 1609185, se semnează Armistiţiul de Doisprezece Ani care suspendă ostilităţile dintre Provinciile Unite şi Regele Catolic) că ar putea să-şi tragă în linişte partea din nesecatul izvor al bogăţiei asiatice. Cu atât mai mult cu cât armistiţiul nu prevedea nimic în ceea ce priveşte zonele situate la sud de linia ecuatorială. Atlanticul de sud şi Oceanul Indian erau, în definitiv, zone libere. În februarie 1610, o corabie olandeză, în drum spre Insulânda, făcea escală la Lisabona şi cerea vice-regelui acordul Regelui Catolic pentru ca armistiţiul intervenit să fie anunţat şi notificat şi în Extremul Orient, dovadă, în treacăt, că acolo se mai desfăşurau lupte. Vice-regele cere instrucţiuni la Madrid, care nu" vin însă la timp, aşa încât nava olandeză, având ordinul să nu întârzie mai mult de douăzeci de zile, părăseşte Lisabona fără răspunsul scontat186. Este vorba doar de un fapt divers. Dovedeşte el dorinţa de pace a olandezilor sau numai prudenţa lor?

În orice caz, expansiunea lor ia repede înfăţişarea unei explozii pline de vioiciune. În

1600, o navă olandeză ajunge în Kiu Siu, insula meridională a arhipelagului japonezi87; în

1601, 1S04, 1607, olandezii încearcă să negustorească direct la Canton şi să ia prin învăluire poziţia portugheză de la Macao 188; încă din 1603, ei ating insula Ceylon189; în 1604, dă greş un atac al lor în Malacca 19°; în 1605, în Moluce, ei cuceresc fortăreaţa portugheză de la Ambon care devine astfel prima aşezare solidă a Companiei Indiilor 191; în 1610, ei înghesuie navele spaniole în strâmtoarea Malacca şi pun mâna pe Temate 192.

272

De atunci, în ciuda armistiţiului, cucerirea continuă, deşi nu fără greutăţi: Compania, într-adevăr, trebuie să lupte nu numai împotriva portughezilor şi spaniolilor (aceştia, cu baza la Manila, acţionând în Moluce, rămân

agăţaţi la Tidor până în 1663) 193 ci şi contra englezilor care, fără un plan anume, răsar ba ici, ba colo; în sfârşit şi nu într-o mai mică măsură, împotriva masei active a negustorilor asiatici: turci, armeni, javanezi, chinezi, bengalezi, arabi, persani, musulmani din Gujarat… Întrucât Insulânda constituie principala articulaţie a unui comerţ multilateral între India, pe de o parte, China şi Japonia, pe de alta, a domina şi a supraveghea această răscruce de drumuri a fost ţinta, atât de greu de atins, pe care şi-au propus-o olandezii. Unul din primii guvernatori ai Companiei în Insulânda, Jan Pieterszoon Coemn (1617 – 1623, 1627 – 1629), apreciază situaţia cu o uimitoare clarviziune: el preconizează o cucerire efectivă şi trainică; recomandă ca duşmanii să fie loviţi puternic; să se construiască fortăreţe; să se urmărească *pe deasupra, popularea teritoriului*, noi am zice *colonizarea* lui. Compania a dat înapoi, până la urmă, în faţa costului ridicat al unui plan atât de amplu, şi disputa s-a încheiat în defavoarea imaginativului guvernator. Apăruse însă de pe atunci eterna dispută dintre colonizator şi negustor, în raport cu care, vom spune noi, acţiunea lui Dupleix în Indiile franceze a fost o greşeală.

Dar logica lucrurilor trebuia să ducă, încetul cu încetul, spre ceea ce era inevitabil. În 1619, întemeierea Bataviei concentrase într-un punct privilegiat grosul puterii şi comerţului olandez din Insulânda. Şi pornind tocmai de la acest punct fix şi de la „insulele mirodeniilor”, îşi vor ţese olandezii imensa pânză de păianjen a liniilor de trafic şi schimb care a constituit până la urmă Imperiul lor, fragil, flexibil, construit şi el, ca şi cel portughez, pe arhetipul fenician. Prin 1616, fuseseră deja stabilite contacte constructive cu Japonia; în 1624, olandezii ajung în Taiwan; cu doi ani mai devreme, în 1622, dăduse greş, este adevărat, un atac împotriva oraşului Macao. Abia în 1638, Japonia îi izgoneşte pe portughezi şi, de atunci, alături de joncile chinezeşti, nu mai vrea să primească decât nave olandeze. În 1641, în sfârşit, olandezii cuceresc

Malacca, căreia, spre folosul lor, îi grăbesc declinul; în 1667, se supune regatul Achem, din insula Sumatra 195; în 1669 vine la rând Macasarul 196; în 1682, Bantamul, port vechi şi prosper, rival al Bataviei 197.

Dar prezenţa în Insulânda nu este posibilă fără legături cu India care domina o întreagă economie-univers asiatică, de la Capul Bunei Speranţe, până în Malacca şi în Moluce. Vrând-nevrând, olandezii erau condamnaţi să se ducă spre porturile indiene. Ei nu puteau să se implice, în Sumatra şi în alte părţi unde piperul se achiziţionează la schimb cu ţesături de India, cu plata cumpărăturilor în bani peşin sau contra pânzeturilor din Coromandel sau Gujarat, de care să facă rost la a doua mână. J Aşa încât, din 1605, ei sunt la Mazulipatam; din 1606 la Surat 198, cu toate că aşezarea lor în portul acesta, cel mai mare din India, nu prinde rădăcini decât în 1621 199. Între 1616 şi 1619, se întemeiază factorii la Broach, Cambay, Ahmedabad, Agra, Burhanpur 20°. Pătrunderea înspre primitivul şi foarte fertilul Bengal a fost lentă (în linii mari, nu înainte de 1650). În 1638, olandezii pun piciorul în Ceylon, insula scorţişoarei. „Ţărmurile insulei sunt pline cu scorţişoară, spunea la începutul secolului unul din căpitanii lor, şi este din cea mai bună din câte sunt în tot Orientul; aşa încât, atunci când bate vântul dinspre insulă, îi simţi mirosul la 8 leghe în mare” 201. Dar ei nu devin stăpânii insulei jinduite decât în 1658 – 1661. Apoi, ei vor forţa intrarea pieţelor reticente, până pe coasta Malabarului, în 1665, cuceresc Cochinul *m*.

I

274

I

Imperiul olandez prinde adevăratele dimensiuni prin preajma anilor ’50—60. Eliminarea portughezilor nu s-a făcut, prin urmare, repede. Fragil, desigur, Imperiul lor a fost apărat de însuşi întinderea lui: el era răspândit la dimensiunile unui spaţiu care pornea din Mozambic şi mergea până la Macao şi Japonia; şi nu era făcut dintr-o

materie densă, aşa încât întregul să se clatine la primul ghiont. În sfârşit, aşa cum arată hârtiile lui Ferdinand Cron, 203 reprezentantul Fuggerilor şi Welserilor la Goa, informaţiile venite pe drumuri de uscat au avut întotdeauna un avans faţă de mersul navelor olandeze sau englezeşti plutind spre Oceanul Indian. Autorităţile portugheze ştiau astfel din timp, via Veneţia şi Levant, despre expediţiile neerlandeze îndreptate împotriva lor. În sfârşit, atacatorii nu au avut întotdeauna nici mijloacele şi nici oamenii necesari spre a ocupa toate punctele cucerite de predecesorii lor. Succesul a atras după sine propria lor împrăştiere. Într-un cuvânt, atacul olandez, dezlănţuit de la sfârşitul secolului al XVI-lea, nu împiedică sosirea directă de piper la Lisabona, încă în 1632204. Imperiul portughez din Asia este scos cu adevărat din joc abia, în 1641, odată cu ocuparea Malaccăi.

Olandezii, în general, s-au aşezat pe locul altuia. În 1699, Bonrepas, ambasadorul lui Ludovic al XIV-lea, îi acuza de faptul că şi-au făcut averea, „cât le-a fost cu putinţă, pe ruinele europenilor care le-o luaseră înainte pentru a trage astfel foloase de pe urma chinurilor ce le cunoscuseră alţii spre a-i îmblânzi pe indieni, spre a-i deda la ce se cuvine sau spre a le deschide pofta pentru comerţ” 203. Dar dacă Olanda n-ar fi dezechilibrat Imperiul portughez, şi nu l-ar fi ruinat apoi, cu lucrul acesta s-ar fi însărcinat, singur, englezul, care cunoştea din experienţă Oceanul Indian şi Insulânda. Nu făcuseră ocolul pământului Drake, în 1578, şi Lancaster în 1592? 206. Nu înfiin

275

ţaseră englezii o Companie a Indiilor orientale, încă din 1600, cu doi ani înainte de V.O.C? Nu capturaseră ei, în mai multe rânduri, ca-race portugheze, bine încărcate? 207. Aceste carace uriaşe, cele mai mari nave existente pe vremea aceea în lume, nu erau în stare să se mişte repede şi să folosească cum trebuie forţa lor de foc; pe de altă parte, ele pătimeau greu de pe urma interminabilei

navigaţii de retur: foamea, bolile, scorbutul erau pasagerii lor obişnuiţi.

Dacă, prin urmare, nu olandezii ar fi do-borât Imperiul portughez, englezii ar fi preluat prea bine sarcina lor. De altfel, nici nu-şi ocupaseră cum trebuie olandezii locul şi au şi fost nevoiţi să şi-l apere împotriva acestor adversari îndârjiţi. Le-a fost greu să-i înlăture din Japonia şi din Insulânda, le-a fost imposibil să le oprească intrarea în India şi să-i arunce înapoi spre vestul Oceanului Indian, spre Persia şi Arabia. În 1623, au fost siliţi să recurgă la violenţă pentru a-i goni de la Ambon208. Şi, multă vreme, englezii mai rămân în Insulânda, cumpărători de piper şi mirodenii, vânzători perseverenţi de cotonade de India pe piaţa deschisă a Bantamului.

Coerenţa traficului în Imperiul olandez

Cea mai mare bogăţie a Asiei sunt liniile de circulaţie comercială care se leagă între zonele ei, deosebite, din punct de vedere economic ceea ce francezii numesc *commerce d'Inde en înde*; englezii, *country trade*; olandezii, *inlandse handel*. În acest cabotaj de cursă lungă, o marfă o cheamă pe alta, aceasta iese în întâmpinarea celei de a treia, şi aşa mai departe. Ne aflăm *înăuntrul* economiilor-univers asiatice, care formează un ansamblu viu. Europenii au pătruns în el, cu mult mai devreme decât se spune de obicei. Mai întâi portughezii. Apoi

276

olandezii. Dar aceştia din urmă, poate din cauza experienţei lor europene, au înţeles mai bine decât alţii felul în care se articulează aceste linii de circulaţie ale Extremului Orient. „Ei au izbutit [astfel], spune abatele Raynaz) 9, să ia în stăpânire cabotajul Asiei, aşa cum îi luaseră în stăpânire pe cel din Europa”, de fapt, pentru că ei au privit acest „cabotaj” ca pe un sistem coerent, în lăuntrul căruia trebuia să prinzi nişte mărfuri-cheie şi nişte pieţe-cheie. Portughezii, care ştiau şi ei acest lucru, au rămas departe de perfecţiunea olandezilor.

Ca şi în alte părţi, schimburile în Extremul Orient

vehiculează marfă, metale preţioase şi titluri de credit. Metalele preţioase intervin aoalo unde partidele de marfă nu se pot schimba echilibrat. Creditul intervine, la rândul lui, acolo unde moneda nu e în stare, din pricina volumului mic sau a slabei viteze de circulaţie, să echilibreze pe loc balanţa comerţului. În Extremul Orient, negustorii europeni nu dispun, totuşi, de creditul exuberant cu care sunt obişnuiţi acasă la ei. Aici, din punctul lor de vedere, creditul rămâne mai degrabă o compensaţie, un paliativ, decât un motor al comerţului. Ei se adresează, din când în când, zarafilor din Japonia ilu sau din India (la Surat) 2 ii, dar aceşti „bancheri" lucrează pentru intermediarii locali, cu mult mai mult decât pentru negustorii şi agenţii Occidentului. Până la urmă, se ianpune recursul la metalele preţioase, şi în special la argintul pe care europenii îl scot din America şi care este un „sesam, deschide-te al acestor schimburi.

Importurile din Occident rămân, totuşi, insuficiente. De aici, străduinţa olandezilor de a folosi toate resursele locale de metale preţioase pe care le pune la îndemână circulaţia comercială a Extremului Orient. Aşa, au folosit aurul chinezesc (mai ales pentru cumpărăturile de pe coasta Ooromandelului) atâta vreme cât au rămas în Formosa (la care ajung în 1622, şi

277

pe oare corsarul Coximga o recucereşte în 1661); ajutorul argintului minelor japoneze a jucat un rol hotărâtor, din 1638 până în 1668, anul în care exportul lui a fost interzis; olandezii au devenit atunci cumpărători de *kubangi*, monede de aur japoneze. Atunci când cursul acestora a scăzut, câni prin anul 1670, deşi, în tranzacţiile lor, japonezii le socoteau în continuare la preţul vechi, cumpărăturile de aur ale Companiei au scăzut şi ea s-a orientat masiv spre exporturile nipone de aramă *m*. Ea nu trece cu vederea, fireşte, aurul produs în Sumatra sau în Malacca şi, din când în când, nici monedele de aur şi argint ipe care continuă să le reverse comerţul cu Levantul

în Arabia (la Moka) 213, în Persia şi în India de nord-vest. Ea se foloseşte până şi de metalul alb pe care ga-lionul de Acaipulco îl aducea cu regularitate la Manila 2M.

În acest context, criza de lungă durată care îi abate pe olandezi de la piaţa persană de mătase, începând de la mijlocul secolului, are o altă semnificaţie decât cea oare i s-ar putea da la o primă vedere. Într-adevăr, în octombrie 1647, un corespondent al cancelarului Se-guier semnalează că olandezilor nu le mai vine la „socoteală să se ducă şi să ia mătăsurile în Indiile orientale", pentru că „au dat ordin corespondenţilor lor la Marsilia să cumpere şi să le trimită cât se poate de multe *2 lb*". Şi, efectiv, navele olandeze care pleacă în 1648 din India nu mai aduc nici măcar un val de mătase persaină 216. Piaţa persană fiind controlată, chiar la sursă, de negustorii armeni, am socotit, o clipă, că această criză trebuie trecută la activul acestor negustori uianitori care se hotărăsc să transporte ei înşişi mătasea până la Marsilia. Dar probabil că această explicaţie nu este suficientă. Olandezii, în tratative cu şahul Iranului din anul 1643 (ei nu vor ajunge la o înţelegere cu acesta decât în 1653), nu erau, de fapt, chiar dornici să ia cantităţi prea mari de

278

mătase persană (al cărei preţ, pe deasupra, mai şi creştea), căci voiau să menţină neapărat balanţa activă a comerţului lor şi să scoată, prin urmare, din Persia piese de aur şi argint 217. Ei dispuneau, de altfel, de mătasea din China şi, într-o şi mai mare măsură, de cea din Bengal218 care, de pe la mijlocul secolului, ocupă un volum din ce în ce mai mare în retururile Companiei către Europa. Aşa că V.O.C. nu a suportat criza mătăsii persane, ci dimpotrivă a provocat-o, pentru a păstra una din sursele el de aprovizionare cu monedă. Într-un cuvânt, olandezii şi-au reaşezat constant politica monetară, în funcţie de elementele neprevăzute ale unei conjuncturi schimbătoare, cu atât mai mult cu cât, zi de zi, echivalenţele variabile ale nenumăratelor monede din Asia încurcau şi mai mult

lucrurile.

În schimb, sistemul de compensaţie comercială stabilit de Companie a funcţionat aproape fără defecţiuni, până prin anii 1690. Atunci încep timpuri grele. Dar până atunci, circuitele şi reţelele comerţului neerlandez în Asia, aşa cum le descrie raportul lung şi minuţios al lui Daniel Braams219 (în 1687, exact în clipa în care, printr-o ironie a sorţii, preafrumosul mecanism începuse să se strice), se leagă verigă cu verigă, într-un sistem coerent, întemeiat, ca şi în Europa, pe eficienţa legăturilor maritime, a creditului şi avansurilor metropolei şi pe urmărirea sistematică a unor situaţii de monopol.

În afară de accesul privilegiat în Japonia, făinşurul monopol eficient şi durabil al olan-Idezilor a fost cel al mirodeniilor fine: maeis jjţicoajă de nucşoară), nucşoară, cuişoare, s corţiboară. Întotdeauna a fost adoptată aceeaşi so-Jluţie: închiderea producţiei într-un areal insurf ar restrâns; controlul ei riguros; o piaţă reervată; împiedicarea răspândirii culturii aces

EOR, planţe în alte părţi. În felul acesta, Aimbon

Ţ dtveinit exclusiv insula cuişoarei; Banda, insula nucşoarei; Ceylonul, insula scorţişoarei.

27?

Monoeultura organizată face ca aceste insule să devină strâns dependente de importurile regulate de hrană şi textile. În acelaşi timp, arborii de cuişoare care creşteau în alte insule din Moluce au fost smulşi sistematic, la nevoie plătind suveranului local o despăgubire; Mă-casarul, în Celebes, a fost cucerit prin lupte grele (1669) pentru că, lăsat de capul lui, ar fi putut deveni un releu pentru comerţul liber de mirodenii; Cochlinul, în India, a fost ocupat, în acelaşi fel, „cu toate că stăpânirea lui costă mai mult decât câştigul pe care-l aduce Companiei” 22°, dar numai aşa putea fi interzisă producţia scorţişoarei, de calitatea a doua, e adevărat, dar mai ieftină. Chiar în Ceylon, insulă prea mare, păzită cu preţul întreţinerii unor costisitoare garnizoane, plantaţiile de sicorţişoară nu sunt

îngăduite decât în perimetre restrânse, pentru a limita oferta. Compania, prin urmare, şi-a menţinut monopolurile prin violenţă şi printr-o strictă pază; eficient însă, căci beneficiul comerţului ei cu mirodenii fine a rămas ridicat de-a lungul întregii sale existenţe 221. „Nu se află, spunea un francez în 1697 222, iubit atât de temător de (credinţa iubitei lui, pe cât sunt olandezii faţă de comerţul lor cu mirodenii”.

În rest, eficienţa olandeză ţine de o disciplină, multă vreme exemplară, a agenţilor, de urmărirea unor planuri pe termen lung. Istoricului, înspăimântat de latura cnudă a acestei istorii, îi este cu neputinţă totuşi să nu guste ca pe un lucru amuzant împletirea meşteşugită şi complicată, câteodată de tot hazul, a vânză-ri lor, a încărcăturilor şi schimburilor. Mirodeniile fine se vând bine nu numai în Olanda; India consumă o cantitate de două ori mai mare decât Europa 223 şi ele sunt, în Extremul Orient, o monedă de schimb fără pereche, aşa cum sunt, în Europa, grâul şi catargele din Baltica. Există şi alte monede de schimb; totul e să afli pe unde se găsesc şi care sunt circuitele lor cele mai eficiente. Olandezii cumpără, de

280

pildă, uriaşe cantităţi de textile indiene de orice calitate, la Surat, pe coasta Coromandelului, în Bengal. În Sumatra, le schimbă pe piper (prilej de a încheia, apelând şi la politică, un contract privilegiat, pe aur şi camfor; în Siarn, ei vând pânzeturi de Coromandel, cu un beneficiu minim (sunt prea mulţi concurenţi), dar şi mirodenii, piper, coral, şi aduc de acolo cositor – a cărui producţie le este rezervată printr-un privilegiu – pe care îl revând până în Europa, şi, pe deasupra, piei de căprioară, foarte căutate în Japonia, elefanţi, cu cerere mare în Bengal, mult aur 224. Bugetul contorului din Tiimor este deficitar, dar lemnul de santal care vine de acolo se vinde foarte bine în China şi în Bengal225. Cât priveşte Bengalul, unde olandezii ajung târziu, dar pe care îl exploatează (puternic, el furnizează mătase, orez şi mult salpetru, care este un

lest perfect pentru retururile în Europa, ca şi arama din Japonia sau zahărul de pe cele mai deosebite pieţe producătoare 226. Regatul Pegu are, şi el, atracţiile lui: acolo se găseşte lac, aur, argint, pietre preţioase, acolo se vând mirodenii, piper, santal, pânzeturi din Golconda şi Bengal…

Am putea continua multă vreme această înşiruire: pentru olandezi, nu există prilej care să nu poată fi folosit. Nu e uimitor faptul că la Amsterdam ajunge grâu produs la Cap, în Africa de Sud? Sau că Amsterdamul devine o piaţă pentru cochilii de melci *cauris* care, aduse din Ceylon şi Bengal, găsesc cumpărători în Europa, inclusiv englezii, şi sunt folosite în comerţul cu Africa neagră şi la cumpărarea de sclavi pentru America? Sau că zahărul din China sau din Bengal, câteodaită din Siam, apoi, începând din 1637, zahărul din Java este când cerut, când refuzat de Amsterdam, care îl aduce în Europa numai atunci când

281

preţul lui este aici mai mic decât preţul zahărului din Brazilia sau An'tile? Atunci când piaţa. metropolitană se închide, zahărul din magaziile de la Batavia este oferit în Persia, la Surat sau în Japonia227. Nimic nu ilustrează mai bine faptul că Olanda Secolului de Aur trăieşte încă de atunci, la dimensiunea lumii întregi, atentă la rolul ei de arbitru *sui generis* şi la exploatarea permanentă a lumii.

SUCCESE ÎN ASIA, INSUCCESE ÎN AMERICA

4

Pentru V.O.C., problema problemelor a fost scoaterea din operaţiile ei asiatice a contingentului de mărfuri de care Europa are nevoie sau, mai exact, pe care ea acceptă să le consume. Aceasta este problema problemelor, căci V.O.C. este un motor în doi timpi, Batavia-Amsterdam, Amsterdam-Batavia, şi aşa mai departe. Dar trecerea comercială dintre o aconamie-univers (Asia) şi o altă econoamie-univers (Europa) este, ca atare, plină de greutăţi, aşa cum ne arată teoria şi practica; pe deasupra, cele două tablouri reacţionează necontenit unul asupra

celuilalt, ca talgerele inegal încărcate ale unei balanţe: o greutate în plus pe unul din ele strică imediat echilibrul. Pe măsură ce se dezvolta, intruziunea europeană în Asia a dus, de pildă, la creşterea preţurilor de cumpărare la piper şi mirodenii, care au rămas multă vreme preţurile hotărâtoare pentru raporturile dintre cele două continente. Pyrard de Laval scrie în 1610, că „ceea ce, înainte vreme, nu-i costa pe portughezi decât un sol îi costă acum [pe olandezi] patru sau cinci” 228. De cealaltă parte, preţurile de vânzare din Europa scad de la sine, odată cu sporirea cantităţilor de produse exotice importate. A rămas, prin urmare, departe în urină, binecuvântatul an 1599, când

282

O „bară” (adică 525 livre-greutate olandeze) de cuişoare se plătea la Banda cu 45 reali de opt, iar o „bară” de nucşoară cu 6 reali. Cu asemenea preţuri nu avea să se mai întâlnească nimeni, niciodată 229.

Vreme de luptă şi de succes în Asia, monopolul mirodeniilor, fixarea autoritară a preţurilor, supravegherea nivelului cantităţilor comercializate (cantităţile excedentare fiind distruse) 230 au constituit multă vreme avantajul olandezilor faţă de rivalii lor europeni. Dar în Europa, concurenţa devine mai puternică odată cu înfiinţarea companiilor rivale (toate, sau aproape toate, subvenţionate de capitalul olandez, care reacţionează astfel împotriva monopolului V.O.C.) sau din cauza apariţiei pe piaţă a unor produse asemănătoare celor din Extremul Orient, dar de altă origine, ca zahărul, arama, indigoul, bumbacul, mătasea... Nu totul este, prin urmare, pus la cale; nu există miză dinainte câştigată. În afară de asta, aşa cum explică un călător olandez231, încă din 1632: „Nu trebuie să ne înşelăm în această privinţă; de se va ajunge până într-acolo îrucă<t să fie îndepărtaţi portughezii [pe atunci, încă stăpâni pe Goa, Malaeea, Macao, care sunt tot atâtea porţi bine zăvorâte], nu ar fi cu putinţă ca aceste fonduri ale Companiei [olandeze] să ajungă măcar pentru a şasea parte din acest negoţ. Pe de altă parte, de s-ar putea

găsi bani îndeajuns spre a-l face, te-ai trezi în încurcătura de a nu putea să consumi toată marfa ce s-ar trage din el, nici să te scapi de ea”.

În al doilea rând, o politică monopolistă de coerciţie şi de supraveghere costă scump. În Ceylon, de pildă, unde aplicarea unei asemenea politici este o sarcină arzătoare, interiorul mun

283

tos al insulei ţine de regele din Kandy, care „nu a fost îmiblânzit niciodată, nici de portughezi, nici de olandezi”; garnizoana şi întreţinerea forturilor înghit aproape „tot venitul ce se face din vânzarea scorţişoarei” recoltată în insulă 232. Iar ţăranii se răscoală, într-o bună zi, împotriva Companiei, din cauza salariilor mizerabile pe care le primesc. În insulele Banda, unde monopolul olandez a fost obţinut prin violenţă, prin război, prin deportarea indigenilor ca sclavi în Java, V.O.C. a înregistrat, la început, mari deficite233. Producţia scăzuse, într-adevăr, foarte mult şi a fost nevoie de o reorganizare a ei pe baze noi: în 1636, populaţia autohtonă nu mai era decât de 560 de locuitori, faţă de 539 de neerlandezi şi 834 de străini liberi, aşa încât a trebuit să fie „importaţi” 1912 sclavi, din Bengal şi din regatul Arakan 234.

Pentru a institui, a întări, a păstra monopolurile ei, V.O.C. s-a angajat într-un şir de întreprinderi de durată, care nu se apropie de un capăt decât odată cu cucerirea Macasarului (1669), cu restabilirea ordinii în marele port Bantam şi, mai târziu, cu nimicirea lui (1682). Ea se bate necontenit cu navigaţia şi comerţul indigen, loveşte, deportează, se pierde în operaţii de poliţie şi în războaie coloniale. În Java, lupta împotriva statelor locale, împotriva Mă-taranului şi a Bantanului, reprezintă o tragedie care nu se mai termină. În jurul Bataviei, zona rurală, ba chiar periferia oraşului, sunt nesigure 235. Acest lucru nu afectează succesele, dar face să le crească preţul. În Java, plantaţiile de trestie de zahăr (din prima treime a secolului al XVII-lea) şi de arbuşti de cafea (începând din 1706 –

1711) dau rezultate bune 236. Dar culturile trebuie ţinute sub control, iar răscoala chinezilor, din 1706, reprimată cu sălbăticie, provoacă o criză iremediabilă în producţia de zahăr; insula are nevoie de zece ani ca să-şi revină, şi nu îşi revine cu totul 237.

284

Logic, istoria Companiei adună laolaltă profituri şi pierderi. În linii mari, bilanţul este favorabil în secolul al XVII-lea. Situaţia se deteriorează insistent în timpul celor trei sau patru decenii care încadrează anul 1696, ruptură ce rezultă din calculele făcute pe baza contabilităţii, nu prea clare, a V.O.C. Kristof Glamann 238 socoteşte că atunci s-a declanşat o revoluţie, perturbând îngrozitor ordinea stabilită, şi în circuitele comerciale ale Asiei, şi, simultan, pe pieţele din Europa.

În Europa, faptul decisiv a fost dispariţia priorităţii piperului, foarte evidentă începând din 1670. În compensaţie, mirodeniile fine păstrează cota înaltă, şi chiar saltă relativ; textilele din Indii, mătăsuri şi cotonade, imprimate sau albe, ocupă un loc tot mai important; se impun mărfuri noi: ceai, cafea, lac, porţelan de China.

Dacă ar fi fost numai atât, putem fi siguri că V.O.C. atentă la schimbare ca şi alte companii ale Indiilor, ar fi ştiut să se adapteze fără pagube prea mari. Dar, în afara acestor schimbări, a apărut o dereglare a vechilor drumuri şi pieţe şi, în circuitele prea bine rodate ale Companiei, s-au deschis o seamă de breşe. Aşa cum se întâmplă în asemenea cazuri, faptul că sistemul îşi supravieţuieşte stânjeneşte adesea adaptările necesare. Bunăoară, noutatea esenţială a fost, fără nicio îndoială, amplificarea comerţului cu ceai şi deschiderea Chinei tuturor negustorilor străini. Compania engleză s-a angajat rapid, din 1698, într-un comerţ direct (şi, prin urmare, cu bani peşin) 239, în timp ce V.O.C. obişnuită să primească marfă chinezească prin joncile care veneau la Batavia, să cumpere mai ales piper şi, în cantităţi mici, scorţişoară, lemn de santal, coral, a rămas la comerţul indirect, pe

marfă, care nu recurge la bani peşin. Până la urmă, legătura Bengal-China, ceai contra bumbac şi contra bani, se face prin intermediul englezilor. O lovitură cu atât mai grea pentru Compania plandeză cu cât războaiele interne din India ruinaseră între timp coasta Coromandelului, domeniul succeselor ei de altă dată.

Nu era V.O.C. pregătită să reziste unor asemenea concurenţi? Situaţiile statistice arată că ea e în stare, şi în secolul al XVIII-lea, şi aproape până în ultima zi a existenţei sale, în 1798 240, să trimită în Asia cantităţi din ce în ce mai mari de metal alb. Dar, într-un Extrem Orient, fie şi transformat, şi chiar întors pe dos, acest metal alb rămâne cheia tuturor problemelor. Şi cu toate acestea, V.O.C. continuă să se degradeze în cursul secolului al XVIII-lea, iar explicaţia acestui declin se conturează greu.

Mărirea şi decadenţa Companiei olandeze

Când apare refluxul? Studiul contabilităţii Companiei ar scoate în evidenţă importanţa rupturii din 1696. Dar nu datăm prea exact fenomenul? K. GlamannM1 pune în discuţie o perioadă de patruzeci de ani, înainte şi după 1700. E mai cuminte aşa.

De altfel, contemporanii au avut destul de târziu sentimentul că se produce o deteriorare gravă. Bunăoară, în 1712, la Dunkerque pe care Ludovic al XIV-lea, ca să obţină pacea, îl sacrifică Angliei încă frământată de griji, deşi deasupra ei răsare un soare plin de promisiuni, doi oameni stau de vorbă. Unul, personaj foarte puţin important; celălalt, un Mylord Saint-John. „Răspunzându-i eu, scrie francezul, că reaşezarea comerţului lor în Indii [al englezilor] prin pieirea olandezilor este un leac fără greş pentru a linişti naţiunea britanică şi a o îndruma spre izibândă, el mi-a spus, scurt, că englezii şi-ar vinde şi cămaşa, numai să ajungă la acest lucru” 2” 2. Prin urmare, ei nu socoteau încă să fi ajuns la el! Doisprezece ani mai târziu, în 1724, Uştam, observator de calitate, scria fără ezitare: „Compania lor a Indiilor [cea olandeză] este atât de puternică, încât comerţul altor companii ale Indiilor

este punţin lucru, faţă de al său” 243.

Cifrele ce ne sunt cunoscute nu rezolvă problema cu adevărat. Dar, cel puţin, ne vorbesc despre dimensiunile întreprinderii. La pornire, în 1602, ea dispune de un capital de 6, 5 milioane florini *2 Vi*, împărţit în acţiuni de câte 3.000 florini, adică de zece ori mai mult decât Compania engleză, înfiinţată cu doi ani mai devreme şi care avea să resimtă atât de puternic această lipsă de fonduri 245. Un calcul din 1699 pretinde că acest capital iniţial care după aceea nu mai este nici rambursat, nici mărit, corespunde cu 64 tone de aur 246. De cum te apropii de V.O.C., şi chiar de la început, dai de cifre voluminoase.

Nu este uimitor, prin urmare, faptul că în 1657 şi 1658, ani record, Compania a expediat în Extremul Orient două milioane de florini „în aur, argint şi lingouri247. Aflăm fără surprindere că în 1691, ea întreţinea cel puţin 100 de nave2” 8, iar în 1697, după un document francez serios, mai bine de 160, având fiecare între 30 şi 60 de tunuri249. Atribuindu-le, în medie, câte 50 de oameni de echipaj 250, ajungem la cifra de 8.000 marinari. La care trebuie să adăugăm soldaţii garnizoanelor, care cuprind şi „mulţi localnici înarmaţi şi pe care ei [stăpânitorii olandezi] îi pun să meargă în frunte atunci când trebuie să se bată” La vreme de război, Compania poate adăuga forţelor sale 40 de vase mari. „Destule capete încoronate ale Europei ar trebui să se chinuie rău ca să facă un asemenea lucru” 251. Cât îl priveşte pe J.-P. Ricard (1722), el cade într-o admiraţie fără margini, constatând de *visu c*ă numai „Camera de la Amsterdam” foloseşte la magaziile ei mai bine de 1 200 de persoane, „atât la construcţia navelor, cât şi la tot ce trebuie spre a le echipa”. Un amănunt îl izbeşte chiar: „Sunt 50 de oameni care alta nu fac în tot timpul anului decât că

287

aleg şi scot gozul din mirodenii” 252. Desigur, ne-ar interesa mai mult nişte cifre globale. Jean-François

Melon253, fostul secretar al lui Law, ne spune (1735): „Toate stabilimentele acestea mari nici nu folosesc 80.000 oameni”, ca şi cum cifra aceasta nu ar fi extraordinară! Şi, neîndoielnic, inferioară celei reale: prin 1788, Compania moare, literalmente, sub povara roiului crescând de angajaţi şi Oldecup 2W, consulul rus la Amsterdam, avansează cifra de 150.000 de persoane. În orice caz, dintr-o anchetă istorică amplă 255, rezultă că, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, un milion de persoane au tranzitat pe vasele V.O.C., adică 5.000 anual. Este greu să ne imaginăm, pornind de la asemenea cifre, ce reprezintă populaţia olandeză a Asiei, dar ea este cu siguranţă superioară populaţiei portugheze care, în secolul al XVI-lea, ar fi fost, în total, de 10.000 persoane 256, la care trebuie să adăugăm, ca şi pentru olandezi, masa de auxiliari şi servitori indigeni.

S-a vorbit, de asemenea, despre dividende enorme, în medie de 20 – 22 «/o, între 1605 şi 1720, după calculele lui Savary 257. Dar lucrurile trebuie privite mai îndeaproape. În 1670, s-au înregistrat retururi considerabile şi, în euforia ce a urmat înfrângerii regelui din Maca-sar, s-a procedat la o „repartizare” care s-a ridicat la 40%Dintr-odată, la bursă, acţiunile au crescut „la 510%”, 100 fiind valoarea subscrisă a titlului, la înfiinţarea Companiei în 1602. Este vorba de un salt considerabil, căci „de când sunt eu aici, observă Pomponne, ele n-au trecut de 460”. Dar, după informatorul nostru, „această mare repartizare ca şi aceste noi avantaje nu ajung decât să facă un an obişnuit, din preţul deosebit pe care s-au vândut acţiunile şi din repartizările care s-au făcut de 30 de ani, cei cărora le au să fi tras dobândă pe banul lor la mai mult de 3 sau 4” /o” 258. Pentru ca această frază, încurcată cât se poate, să devină

288

8 0”.							
7 0-i							
6 0							
6 0							
1 0							
O	O	s		Ş	g	s	

22. CONTABILIZAREA DESTINULUI V.O.C.

olandeze folosite *în* comerţul *din* India tra *India* (*după F.S. Gaastra*)

1641 *1851 1659 1670* 1688 1709 1725 1750 1775 1794

56 *60 83 107* 88 66 52 43 30

O *echipă de* Istorici *olandezi* (*Bruyn, Schb ffer, Gaastra*) a *început să contabilizeze activitatea V.O.C. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Aşa cum arată tabelul de mai sus, prin* 1680 – 1690, *numărul navelor folosite de V.O.C. în Extremul Orient începe să scadă, semn al regresiunii comerţului din India în India. Linia continuă de pe grafic urmăreşte expedierea de metale preţioase din metropolă în* Asia; *linia punctată reprezintă retururile de marfă, evaluate* în preţuri de plecare, *în milioane de guldeni, Expansiunea comercială care continuă. Dar raportul dintre cele două curbe este deocamdată greu de stabilit, căci nu se ia în consideraţie marfa expediată din*

metropolă şi nici *metalele monetare provenind din comerţul din India în India*.

289

limpede trebuie să reţinem că „repartizarea” nu se calculează în raport de cota acţiunii la bursă, ci în raport de valoarea ei nominală, adică 3.000 de florini. Dacă am o acţiune. care valorează 15 300 florini în 1670, încasez un cupon de 40 Vo pe „vechiul capital”, adică 1 200 florini, de o dobândă excepţională de 7, 84%în 1720, pentru o acţiune cotată 36.000, repartizarea, care este şi în acel an tot de 40” /o, reprezintă o dobândă de 3, 33% 259.

Aceasta înseamnă că:

1. Compania s-a lipsit de avantajele ce ar fi rezultat dintr-o creştere a capitalului ei. De ce? Nu ni se dă niciun răspuns. Poate pentru a nu da acţionarilor, în mod aproape obişnuit ţinuţi de o parte, un rol prea mare? Este posibil;

2. prin 1670, după cota de la bursă, capitalul total de acţiuni este de ordinul a 33 milioane florini. Oare faptul că această masă, ca atare, este prea slabă faţă de speculaţia sălbatică la care se dedau olandezii, să fie motivul pentru care la Amsterdam se investeşte şi se mizează pe titlurile de valoare englezeşti?

3. În sfârşit, dacă cei 6, 5 milioane de la pornire au dat în medie 20% anual, acţionarii au primit cu mult mai mult de un milion anual.

Istoricii şi observatorii contemporani ne spun însă, de comun acord, că împărţirea dividendelor (plătite elteodată în mirodenii sau în obligaţii de stat) nu a jucat un rol prea mare în dificultăţile întâmpinate de V.O.C. Dar un milion de florini nu ar fi o sumă neglijabilă dacă beneficiile Companiei ar fi atât de modeste pe cât socotesc unii.

De fapt, aceasta este problema. Care sunt beneficiile Companiei? S-ar părea că întrebarea nu are răspuns. Nu numai pentru că datele sunt încă insuficiente şi pentru că documentaţia, elteodată, a dispărut; nu numai pentru că datele contabile păstrate nu corespund normelor actuale ale unui bilanţ şi nu spun nimic, la activ ca şi la pasiv,

despre capitole

290

Importante (capital fix, de pildă, construcţii şi nave, mărfuri şi bani peşin care călătoresc pe mare, capital al acţionarilor etc.) 26°, ci, mai ales, pentru că însuşi sistemul de contabilitate face imposibil orice bilanţ de ansamblu şi, prin urmare, orice calcul exact al beneficiilor reale. Din raţiuni practice (distanţele, în primul rând, greutăţi de convertire a monedei etc.) contabilitatea timpului rămâne prizoniera bipolarităţii structurale a întreprinderii: există conturile de la *factory Nederland*, ca să vorbim şi noi ca Glamann, care întocmeşte anual bilanţul global al contabilităţilor celor şase camere; există conturile ocârmuirii de la Batavia care primeşte cărţile contabile ale tuturor factoriilor din Extremul Orient şi întocmeşte după aceea bilanţul anual al activităţii de dincolo de mare. Singura legătură dintre cele două contabilităţii aparte este că datoriile uneia sunt, eventual, plătite de cealaltă, dar una nu ştie nimic despre funcţionarea internă a celeilalte, despre realităţile pe care le ascund aceste surplusuri sau aceste deficite.

La sfârşitul secolului al XVII-lea, Johannes Hudde 261, preşedinte al consiliului celor şaptesprezece, *Heeren XVII*, era conştient de lucrul acesta şi a încercat să înfăptuiască o revizuire totală a sistemului. Încercarea avea să se dovedească zadarnică. Dintr-o mie de motive şi greutăţi reale. Dar poate şi pentru că directorii Companiei nu se arătau prea dornici să pună la îndemâna publicului conturi prea limpezi, încă de la început, într-adevăr, a existat un conflict între *Heeren XVII* şi acţionarii care cereau socotelile şi credeau că dividendele lor sunt prea mici. Şi, contrar Companiei engleze, care a fost, încă de la început, într-o situaţie grea, datorită unor cereri de felul acesta (şi datorită rambursărilor cerute de acţionari, nu Prea dornici să finanţeze operaţii militare în Asia), Compania olandeză a avut întotdeauna ultimul cuvânt, acţionarii ei neputând să-şi recupereze fondurile altcumva

decât prin revân

291

zarea acţiunilor pe piaţa bursei. Pe scurt, s-ar putea ca felul în care au fost întocmite socotelile Companiei să fi urmărit ascunderea multor aspecte ale întreprinderii.

Ceea ce rezultă, spre marea noastră surprindere, din bilanţurile care au fost cercetate, este nivelul modest al profiturilor în cursul secolului tranzacţiilor facile, al XVII-lea. Autorul prezentei lucrări a susţinut întotdeauna că ceea ce numim *comerţul la distanţă* a fost. În istoria întreprinderilor negustoreşti, un fel de superlativ. Să se fi înşelat? El a susţinut că, pentru câţiva privilegiaţi, acest comerţ reprezenta un prilej de a realiza acumulări considerabile. Dar se poate face avere acolo unde nu există beneficiu, sau există un beneficiu foarte mic? Vom relua îndată această dublă întrebare.

Din ce cauză s-a înregistrat falimentul din secolul al XVIII-lea?

Cel mai bun rezumat contabil al problemei ni-l pun la îndemână calculele rămase de la B. Van der Oudermeulen 262, întocmite în 1771, pentru un şir de ani, pe baza unor documente astăzi dispărute. Între 1612 şi 1654, în 22 de ani, totalul beneficiilor ar fi fost de 9 700.000 florini, ceea ce reprezintă un beneficiu anual modest, în medie cu puţin sub 441.000 florini. Dacă este aşa, Compania ar fi câştigat de trei ori mai puţin decât acţionarii ei. Putem crede aşa ceva? Între 1654 şi 1674, totalul beneficiilor se ridică la 11300.000, adică la 538.000 florini anual. De la 1674 la 1696, totalul este 19.000.000, beneficiul anual de 826.000. După 1696, începe descreşterea; prin 1724 am traversa situaţia zero. După aceea, Compania intră, din ce în ce mai mult şi cu sârg, în datorii. Ea ajunge să împrumute bani ca să plătească dividende acţionarilor. Acestea sunt procedee de falit. În cursul verii lui 1788, situaţia devine

292

pur şi simplu catastrofală: „Compania Indiilor orientale ar trage 15 milioane în scrisori de schimb asupra

statului care să se plătească în patru sau cinci ani. Aceasta îi va îngădui s-o mai ducă. Dar, în fapt, datoria ei care este de 90 milioane [florini] se va ridica, în felul acesta, la 105” *m*. De ce a ajuns V.O.C. la un asemenea dezastru financiar V

Singura explicaţie plauzibilă (dar poate să existe o singură explicaţie?) este cea pe care o propune Kristof Glamann 2 (i4: a apărut o descreştere a comerţului „din India în India” sau cel puţin a beneficiilor pe care le asigura acest comerţ dătător de viaţă. Rămâne un fapt sigur că polul Batavia se tot îndatorează, iar *Heeren XVII* îi acoperă pierderile, o bucată de timp, cu beneficiile încă înfloritoare de la *factory Nederland* (favorizată, parţial, de creşterea preţurilor) şi, mai apoi, lăsând să se mărească propria datorie. Dar cum să explicăm darea înapoi a *inlandse* handeZ-ului? De vreme ce, în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, totul tinde *à la hausse*, deteriorarea nu se poate explica numai prin conjunctură. Vina o poartă, socoteşte – K. Glamann2 (i5, în primul rând, concurenţa altor companii, a celei engleze în special, şi revoluţia circuitelor şi pieţelor, prost înţeleasă de către responsabilii de la Batavia. *Heeren XVII* încearcă, de pildă, să-i convingă de superioritatea comerţului direct spre China fără releu în Insulânda. Zadarnic însă. Acest fapt a înlesnit, cu siguranţă, concurenţa engleză 266.

Dar reculul olandez ţine şi de fraudele bine cunoscute ale agenţilor V.O.C. Spre deosebire de *India Company* a englezilor, Compania olandeză nu le-a dat acestora dreptul de a face, pe seama lor, comerţul din India în India. Şi corupţia, care n-a lipsit niciodată din Indiile ne-erlandeze, îşi croieşte drumul. Trebuie să socotim că, la început, Compania a avut slujitori excepţionali? Abatele Raynal 267, în celebra lui lucrare *Histoire philosophique et politique des*

293

établissements et du commerce des Europâens dans deux îndes (1770), afirmă că, înainte de 1650 nu se

cunoşteau averi ilicite şi frauduloase în Indiile olandeze, că olandezii acestor prime decenii erau de o austeritate şi de o sobrietate fără seamăn. Să fie cu putinţă lucrul acesta? încă din 1640, J.-B. Tavernier îşi permitea să se îndoiască de el, şi se cunoaşte cel puţin un caz, cel al lui Pieter Neys, guvernator al Fortului Zeelandia din Formosa, care, pe cât de venal, pe atât de mărginit, declara, în 1624, cu toată nevinovăţia, că el n-a venit în Asia ca să pască fân268. Oricum, luxul şi corupţia îşi fac de cap în cea de a doua jumătate a secolului. Ne-o arată documentele oficiale, în 1653, în 1664269. În raportul lui din 1687, Daniel Braams ne-o spune mai pe şoptite. I se întâmplă însă şi lui să vorbească despre „slujitori ai Companiei nu prea cinstiţi" sau, mai pudic, despre concurenţa „altor negocianţi", despre imposibilitatea „de a împiedica ca particularii să păgubească negoţul Companiei", din cauza numărului mare de locuri lesnicioase de acostare pe această coastă a Insulândei şi a câştigurilor însemnate... [care] le aţâţau pornirea de a înşela cât pot de mult" 270.

O transformare economică, prin urmare, a cărei geneză nu e prea limpede, dar şi o transformare a societăţii coloniale care trăieşte la mii de leghe de Olanda, şi o ciocnire, mai mult decât probabilă, între această societate şi oligarhia de la Amsterdam. Pe de o parte, nişte rentieri liniştiţi, pătrunşi de importanţa şi de respectabilitatea lor; de cealaltă, medii coloniale de *standing* mai redus, agenţi care s-au ajuns într-un fel, o societate eterogenă şi *cosmopolită*. Amsterdamul şi Batavia sunt doi poli economici, dar şi doi poli sociali ai arhitecturii imperiale a Provinciilor Unite. Există aici o cezură, o opoziţie, aşa cum, pe bună dreptate, arată, în strălucita lui descriere, Giuseppe Papagno271. Nesupunerea, contrabanda, semiindependenţa, dezordinea se instalează în

294

sulânda, unde „coloniile" olandeze trăiesc, cu siguranţă, pe picior mare. Luxul ţipător din cartierele

bogate ale Bataviei, obişnuit încă din secolul al XVII-lea, creşte mereu şi se rafinează odată cu anii. Bani, alcool, femei, armate de servitori: Batavia ia de la capăt aventura stranie, ameţitoare şi morbidă a oraşului Goa – 72. Nu încape îndoială; o parte din deficitul Companiei se transformă, fără zgomot, la Batavia, în averi particulare.

Dar la celălalt capăt al lanţului, în societatea stăpânită şi încă austeră a Olandei Secolului de Aur, nu se întâmplă la fel? Problema crucială este de a şti cine cumpără retururile Extremului Orient şi în ce condiţii. Vânzările Companiei se fac, fie prin contract, fie la licitaţie în magaziile ei, totdeauna în loturi şi, n general, unui sindicat de mari negustori2— *Heeren XVII* nu au dreptul să figureze printre cumpărători, dar aceştia fac parte din grupul lor soci îi sau chiar familial. Şi, în ciuda protestelor acţionarilor, interdicţia nu-i priveşte pe administratorii diferitelor camere, *bewindheb* bers*, strâns legaţi de patriciatul marilor oraşe negustoreşti. În aceste condiţii, nu este de mirare faptul că aceste contracte sunt adesea însoţite de angajamentul de a bloca vânzările Companiei pe termene de un an sau doi (clauza care asigură cumpărătorilor controlul netulburat al pieţei) sau de angajarea unor comenzi în Indii pentru o cantitate oarecare dintr-o marfă anume. Atunci când Compania oferă un produs din care un mare negociant din Amsterdam are un stoc important, ca din întâmplare, nu apare niciun cumpărător şi, până la urmă, de cumpărat îl cumpără tocmai negociantul cu pricina, în condiţiile impuse de el. Este semnificativ că printre partenerii interesaţi de tranzacţiile Companiei apar aceleaşi nume. *Heeren XVII*, care se răstesc la acţionari dintr-o nimica toată, sunt oamenii marilor negustori capitalişti, încă de la începutul operaţiilor aducătoare de câştig. Violet Barbour şi K. Glamann

295

1

dau numeroase, exemple în acest sens. Faptul că

aceşti negustori, ca extrem de bogatul, negociant şi *bewindhebber* Cornelis Bicker2: *i*, cumpără, în secolul al XVII-lea, fără alegere, şi piper, şi mirodenii, şi cotonade, şi mătase, şi că, pe deasupra, mai fac şi comerţ în Rusia, în Spania, în Suedia şi în Levant (ceea ce dovedeşte lipsa lor de specializare); faptul că, mai apoi, în secolul următor, ei se specializează, ceea ce dovedeşte o modernizare a vieţii comerciale, nu schimbă cu nimic datele problemei: V.O.C. este o maşină care se opreşte acolo unde începe beneficiul monopolurilor negustoreşti.

De altfel, contemporanii întrevăd limpede acest mecanism de însuşire a câştigurilor de către vârfuri. În 1629, protestând împotriva contractelor care tocmai fuseseră semnate şi împotriva prezenţei unor *bewindhebberi* în sindicatul cumpărătorilor, Camera de Zeelanda refuză să livreze mărfurile vândute şi aflate în depozit la Middelburg, iar delegaţii Zeelandei nu se feresc să spună în faţa Statelor Generale (dar nu li se dă dreptate) ca această politică nu ia în consideraţie, nici interesele acţionarilor, şi nici pe cele ale Companiei2/5.

Ceea ce, până la urmă, nu contrazice, ci, dimpotrivă, sprijină afirmaţiile mele anterioare cu privire la virtuţile „capitaliste" ale comerţului la distanţă. A scoate în evidenţă, sistematic, numele acestor mari cumpărători ar fi totuna cu a întocmi lista adevăraţilor stăpâni ai economiei olandeze, a celor care au durat, a celor care au ţinut jocul în mână. Dar nu sunt aceşti stăpâni ai economiei, pe deasupra, şi adevăraţii stăpâni ai statului Provinciilor Unite276, făuritorii hotărârii şi eficienţei lui? Iată subiectul posibil al unei anchete tentante, deşi rezultatul ei ne este dinainte cunoscut.

296

Insuccesele din Lumea Nouă limitează izbânzile neeriandeze

Insuccesele neeriandeze din Lumea Nouă aduc, în felul lor, o explicaţie. O clipă am socotit că America, o lume care trebuia construită înainte de a putea fi exploatată, a

fost, în chip firesc, domeniul statelor dense, bogate în oameni, în hrană şi în diferite produse: Spania, Franţa, Anglia, Olanda, plantă parazită, nu s-a prea reprodus pe solul american. Totuşi, fluxul de oameni revărsat de Provinciile Unite în Extremul Orient sau izbânda portugheză din Brazilia contrazic o asemenea afirmaţie care *a priori* ar putea să pară naturală. Olanda ar fi putut construi America, cu condiţia să fi vrut acest lucru şi să fi redus curentul migratoriu spre est. Condiţie imposibilă, aşa cum a învăţat-o experienţa ei ratată din Brazilia.

O experienţă tardivă. La început, olandezii, ca şi englezii epocii elizabetane, au preferat jaful sarcinilor inerente oricărei aşezări stabile în ţinuturi nepopulate sau duşmănoase. Încă în 1604, ei căpătaseră o reputaţie îngrozitoare în Brazilia, jefuind în acel an portul Bahia în cu zece ani mai devreme, în 1595, făcuseră prăpăd pe coasta Africii negre278, legată economic de plantaţiile din America. Aceste incursiuni, cele pe care le cunoaştem, ca şi cele care n-au lăsat urme, indică o luare de contact, o poftă care se deschide.

Totul se schimbă în 1621. Armistiţiul de Doisprezece Ani, semnat cu Spania în 1609, nu mai este reînnoit. Începe din nou războiul şi, la 9 iunie, în acelaşi an, Compania Indiilor occidentale îşi primeşte concesiunea279. Care este Problema noii Companii? Să pătrundă în masa Americii hispanice, constituită, în 1580, din însumarea domeniilor spaniole şi lusitane ale Lumii Noi. În 1621, zona fragilă era America portugheză şi într-acolo se îndreaptă, în mod fogic, atacul olandez. În 1624, era cucerită capilala Braziliei, San Salvador, ridicată la ţărmul

297

mării în miniatură care este golful Todos Ios Santos, cu spatele apărat de Reconcavo, regiune de şes, vălurită şi presărată cu *engenhos*. În timpul jafului, învingătorii adună monedele de aur şi argint cu oboroacele. Dar o flotă spaniolă de 70 de veliere îi surprinde, la 28 martie 1625,

şi, după o lună, recucereşte oraşul-30. Cinci ani mai târziu, acelaşi lucru se întâmplă în *Nord-este*, regiunea producătoare de zahăr, unde olandezii ocupă cele două oraşe apropiate, ostile dar indispensabile unul celuilalt, Recife, oraşul negustoresc aşezat chiar pe ţărmul de jos al oceanului, şi Olinda, oraşul stăpânilor de *engenhos*, de pe înălţimi. Vestea se răspândeşte în lume. La Genova, se spunea că învingătorii, fără să tragă un singur foc, au pus mâna pe o pradă de „un milion în aur” 281, detaliu probabil inexact căci portughezii daseră foc la „tot zahărul şi băcanul în magazii” 282. În 1635, olandezii ocupă Parahyba de nord, având la dispoziţie, în felul acesta, „60 de leghe din coastele Braziliei, cele mai bune şi cele mai apropiate de Europa” 283, dar teritoriul ocupat este încă foarte restrâns. În interior, învingătorul lăsase la locul ei o Brazilie portugheză care îşi păstra libertatea de manevră, pe stăpânii ei de *engenhos*, morile de zahăr şi sclavii ei negri, şi care, spre sud, se sprijinea pe Brazilia bahianeză, liberă din nou în 1625. Lucrul cel mai rău e că zahărul brazilian scăpa foarte adesea controlului olandez, deoarece navele mari ale ocupantului nu puteau aborda în golfurile mici şi nu prea adânci de pe coastă, în care navele portugheze de tonaj mic îşi făceau de cap, cu toate că li se întâmpla, evident, să fie prinse în plin ocean sau în apropierea coastelor Europei. Ocuparea de către olandezi a regiunii producătoare de zahăr din *Nord-este ave* şi un rezultat de tot hazul: la Amsterdam nu mai sosesc lăzi de zahăr brazilian, care până atunci se găsea din abundenţă, şi preţul lui creşte 284.

298

De faptrăzboiul despre care vorbeam285 aduce în Brazilia olandeză o stare de asediu permanent. În iulie sau în septembrie 1633, doi capucini englezi, în drum spre Anglia, aşteaptă la Lisabona o navă pe care să se poată îmbarca; din întâmplare ei întâlnesc un soldat scoţian care fusese în serviciul olandezilor în Brazilia: „Timp de opt luni, le povesteşte acesta, n-am văzut ceva care să semene

a carne, şi nu se găsea apă de băut, până la urmă, afară de cea care se aducea din Olanda” 28 li. Afirmaţii exagerate probabil, dar greutăţile întâmpinate de olandezi sunt reale. Greşeala lor a fost că au vrut să construiască o suprastructură negustorească fără o acoperire de producţie, fără a coloniza în sensul modern al cuvântului.

Lovitura de teatru se produce la Recife, la 23 ianuarie 1637 2S7, prin venirea lui Mauriciu de Nassau la guvernământul general al Braziliei olandeze, unde rămâne timp de şapte ani. Fără îndoială, este vorba de o mare personalitate, pasionat de problemele pe care le pune ţara, de fauna şi flora ei, şi care, lucid, încearcă să înfiinţeze o colonie viabilă. Nu este întâmplător faptul că primul an al guvernării sale (1637) a fost marcat de cucerirea, încercată zadarnic de mai multe ori şi înainte de el, a fortăreţei de la São Jorge de Mina, plantată pe coasta Guineei, în 1482, de către portughezi. Anul următor era rândul insulei portugheze São Paulo de Loanda, lipită de litoralul Angolei, apoi de insula São Tome din golful Guineei, insulă producătoare de zahăr şi releu pentru expedierile de sclavi spre Lumea Nouă. Toate acestea sunt logice: nu poate exista o Brazilie olandeză fără sclavi negri; şi din acel moment ei încep să vină. Dar, între timp, Portugalia se revoltă (1 decembrie 1640) şi scapă de sub tutela spaniolă. Se iveşte un „pericol” de pace: se semnează chiar, în 1649, un armistiţiu de zece ani între Portugalia şi Provinciile Unite288.

299

„Acest armistiţiu nu avea să fie respectat în Extremul Orient. În America, dimpotrivă, lucrurile se potolesc, Compania Indiilor Occidentale fiind cât se poate de bucuroasă să pună capăt unui război costisitor. Dar Mauriciu de Nassau are o altă înţelegere a lucrurilor; el foloseşte forţele rămase libere împotriva spaniolilor şi trece în Pacific cinci dintre vasele lui. Acestea pustiesc aşezările de coastă din Chili şi Perú dar, lipsite de sprijin, sunt silite să revină spre Brazilia; ele ajung aici în

momentul în care Mauriciu de Nassau se pregăteşte să părăsească ţara, rechemat, probabil, în urma intervenţiei negustorilor.

Olandezii socotesc, din acel moment, că Brazilia poate fi exploatată fără grijă. Succesorii prinţului, „admirabili pentru negoţ, dar foarte răi în politică”, sunt preocupaţi exclusiv de propria îmbogăţire şi de înflorirea comerţului, ajungând să vândă arme şi pulbere portughezilor „din pricina preţului prea mare pe care îl dădeau aceştia”. În aceste condiţii, continuă războiul mocnit, un război de uzură sprijinit pe interior, pe serfâo289, şi care, până la urmă, dă gata Brazilia olandeză, în 1654. Întrucât toate se leagă, în curând portughezii recuperează în cea mai mare parte porturile pierdute de pe coasta africană, ca São Tome, ca São Paulo de Loanda. Războiul declarat oficial Portugaliei, în 1657, îngăduie Companiei olandeze a Indiilor Occidentale să dea lovituri adversarilor ei, să distrugă şi să jefuiască nave. Dar, până la urmă, războiul nu izbuteşte să hrănească războiul. Doi olandezi, care sunt la Paris în decembrie 1657, definesc destul de bine situaţia, după o scrisoare pe care o primesc din Olanda: „Prada luată de la Portugalia, spun ei, nu este decât de un milion şi jumătate [de livre], ceea ce nu este în stare să plătească cheltuiala armamentului nostru, care ne ajunge [la] aproape 3.500.000 de livre” 290. Adică un război fără ieşire. Iată de ce pacea vine cu încetul, ca de la sine. Ea se semnează la

300

I

16 august 1661, prin medierea lui Carol al II-lea, noul rege al Angliei, care se căsătorise cu Infanta Portugaliei. Brazilia rămâne Portugaliei, silită, totuşi, să plătească înţelegerea cu deschiderea porţilor coloniei sale americane pentru corăbiile olandeze, cu reducerea preţului sării de la Setubal29L şi cu recunoaşterea cuceririlor făcute, în paguba ei, în Asia. Mai târziu, ea va plăti o datorie de război prin livrări de sare eşalonate pe mai mulţi ani292.

În Olanda, responsabilitatea eşecului a fost atribuită gestiunii Companiei Indiilor Occidentale. Existau două Companii ale Indiilor, una bună şi una rea. „Să dea Dumnezeu, scrie Pieter de la Court (1662), ca şi Compania Indiilor Orientale [cea bună] să ia pildă din aceasta până a nu fi prea târziu” 293. Compania nefericită a fost salvată de către stat, în 1667, dar, după nenorocirile prin care trecuse, nu s-a mai pus pe picioare. De atunci înainte, ea se mărgineşte la negoţul dintre coasta Guineei şi posesiunile portugheze din Surinam şi Curacao (Curagao, ocupat în 1634; Surinamul cedat de englezi în urma păcii de la Breda 294, în 1667, ca o slabă compensaţie pentru părăsirea New Amsterdamului, care avea să devină *New* York). Curacao se menţine ca un centru activ al revinvărilor de sclavi negri şi al unui comerţ interlop profitabil cu America spaniolă, iar Surinamul, datorită plantaţiilor sale de trestie de zahăr, aduce Olandei venituri frumoase, dar şi griji foarte mari. Compania Indiilor Occidentale îşi va duce mai departe viaţa ei măruntă, tocmai cu ajutorul acestor două posturi. Ea, care visase să pună mina pe Azore şi care stăpânise o bucată însemnată din Brazilia, ajunge să îngăduie unor întreprinzători proprietari de mijloace de transport să acţioneze în propriul său domeniu, în schimbul unei indemnizaţii.

În ultimă instanţă, trebuie oare să punem sub acuzare exclusiv gestiunea Companiei? Să incriminăm Zeelanda, care stă în spatele ei, aşa

301

cum stă Olanda în spatele V.O.C? Sauvnişte ambiţii prea mari, manifestate prea târziu? în ce a constat greşeala? Nu cumva în faptul de a socoti că Lumea Nouă se va lăsa cuprinsă, asemenea acelor ţinuturi populate şi care puteau fi chinuite în voie, ca Ambon, Banda sau Java? Dar Olanda avea să se ciocnească de data aceasta cu Europa, cu Anglia care va înlesni rezistenţa portugheză, cu Spania americană, mai solidă decât lăsau a se bănui aparenţele. În 1699, un francez, cam răuvoitor, pretindea

că cei din Provinciile Unite „băgaseră de seamă neobişnuitul chip şi marile cheltuieli pe care spaniolii fuseseră nevoiţi a le face pentru aşezarea negoţului sau puterii lor în ţinuturi ce, până atunci, le fuseseră necunoscute; ei au hotărât, prin urmare, să facă asemenea lucrări cât pot ei mai puţin” 296. De fapt, să caute ţinuturi de exploatat, şi nu de populat şi dezvoltat. N-ar trebui oare să socotim mai degrabă (şi asta ar însemna să revenim la prima noastră părere) că mica Olandă nu era destul de mare ca să poată înghiţi, dintr-odată, Oceanul Indian, pădurea braziliană şi o bucată utilă din Africa?

PREEMINENŢA ŞI CAPITALISM

Experienţa Amsterdamului aduce, evident, mărturii cu privire la formele, destul de monotone în repetiţia lor, pe care le capătă orice preeminenţă a unui centru urban cu vocaţie imperială. Cu privire la acest subiect, nu are sens să revenim. Ne interesează, în schimb, să vedem pe un caz concret, în cadrul unei asemenea preeminenţe, ce poate să fie capitalismul existent acolo. Preferăm, unei încercări de definire în abstract, observarea unor experienţe concrete. Cu atât mai mult cu cât capitalismul, aşa cum se vede el la Amsterdam, aduce, în acelaşi timp, mărturii cu privire la experienţele care îl preced şi cu privire la cele ce vor urma. Într-adevăr, trebuie să avem în vedere cel puţin două câmpuri de observaţie:

302

Ce se întâmplă chiar la Amsterdam, care sunt metodele şi practicile lui negustoreşti?

Cum se leagă acest centru al lumii de zonele economiei-univers pe care o domină, de aproape şi de departe?

Prima întrebare este simplă: spectacolul

Amsterdamului nu ne poate surprinde. Nu se poate spune acelaşi lucru despre cea de a doua.

Jfci care ţinteşte să reconstituie arhitectura de an-Tsamblu a zonei pe care Amsterdamul o domină.

— şi încă foarte de sus. Această arhitectură nu

JH este totdeauna evidentă; ea se pierde într-o i-H – mulţime de cazuri particulare.

V

La Amsterdam, atunci când merg antrepozitele, merge totul

La Amsterdam, toate stau sub semnul concenj trării, al îngrămădelii: navele înghesuite în port, ca heringii în butoi, barcazurile mişcându-se pe canale, negustorii la bursă, marfa care se tot înghesuie în magazii şi care tot iese de acolo, fără oprire. De cum acostează o flotă, povesteşte un martor din secolul al XVII-lea, „la prima adunare de la Bursă a negustorilor prin mijlocirea curtierilor, toată cantitatea de marfă s-a şi cumpărat, iar navele descărcate în patru sau cinci zile, sunt gata de o nouă călătorie” 297. Nu, marfa nu se cumpără atât de repede. Dar magaziile sunt în stare să înghită tot şi să scoată din ele orice. Pe piaţă se găseşte o cantitate uriaşă de bunuri, de materiale, de mărfuri, oricare din serviciile posibile; totul este disponibil imediat. O comandă, şi maşina se şi pune în mişcare. Aşa îşi menţine Amsterdamul superioritatea. O abundenţă oz-icând gata, o masă enormă de bani în mişcare continuă. Atunci când sunt de un anume nivel, negustorii şi oamenii politici olandezi sunt conştienţi, fie şi numai din practica lor de

303

zi cu zi, de puterea uriaşă care se află în mâinile lor. Atuurile pe care le au le îngăduie să joace cum vor, cinstit sau necinstit.

„De când cunosc mai bine Amsterdamul, scrie un contemporan (1699), îl asemuiesc cu un târg în care mai mulţi negustori aduc din părţile lor marfa, ştiind negreşit că or să găsească vânzare; precum în târgurile obişnuite, negustorii care se află acolo nu se folosesc de lucrurile pe care le vând, tot aşa olandezii, care îngrămădesc, din toate părţile, mărfurile Europei, nu păstrează spre folosinţa lor decât cele ce le sunt neapărat trebuincioase vieţii şi vând altor neamuri cele pe care le socotesc de prisos, şi care

sunt totdeauna cele mai scumpe” 298.

Comparaţia cu târgul este banală, dar ea scoate în evidenţă trăsătura esenţială a rolului Amsterdamului: a aduna de pretutindeni, a stoca, a vinde, a revinde mărfurile lumii întregi, încă Veneţia practicase o asemenea politică; încă Anversul, pe la 1567, după spusele lui Lodovico Guicciardini, era „un târg permanent” 2”. Desigur, la scara timpului, această forţă de stocare părea fabuloasă; dar şi aberantă, o asemenea putere de atracţie ducând câteodată la tranzitări de-a dreptul ilogice. Chiar în 1721 300, Charles King, în *The British Merchant* 301, se arată uimit de faptul că mărfurile englezeşti, pentru Franţa sunt ridicate cu nave olandeze, debarcate la Amsterdam şi, de acolo, îndrumate pe Meusa sau Rin. Ele plătesc taxe la intrarea şi ieşirea din Olanda, apoi taxe de trecere pe Rin sau Meusa şi, în sfârşit, vama de la frontiera franceză. N-ar ajunge mărfurile acestea „mai ieftin în Champagne şi la Metz sau în regiunile din apropierea Rinului şi Meusei dacă le-am debarca mai întâi la Rouen şi nu am plăti decât intrarea în acel oraş”? Fără îndoială, King se înşală, ca englez ce se află, atunci când îşi închipuie că, intrând în Franţa, vama se plăteşte o singură dată302. Dar este limpede că trecerea prin

304

Amsterdam lungeşte, complică circuitul. Comerţul direct va învinge până la urmă, atunci când, în secolul al XVIII-lea, Amsterdamul nu va mai avea o aceeaşi forţă de atracţie şi de deturnare.

Dar suntem încă departe de aceasta, în 1669, anul în care urmărim schimbul de vederi dintre Simon Arnaud de Pomponne, Marele Pensionar Jan de Witt şi van Beuningen 303, al cărui limbaj este mai hotărât decât cel folosit de J. de Witt. E cu neputinţă, spune Van Beuningen lui Pomponne, ca noi să continuăm a cumpăra mărfuri franţuzeşti dacă în Franţa ni se refuză produsele noastre manufacturate. Nu e nimic mai simplu decât să facem pe consumatorul olandez să uite gustul vinului franţuzesc, al

cărui consum a întrecut cu mult consumul de bere: va fi de ajuns să mărim taxele pe consum (un mijloc de raţionalizare drastic). Dar, adaugă Van Beuningen, chiar dacă olandezii hotărăsc între ei „să aşeze în poporul lor cumpătarea şi scăderea luxului", oprind purtarea costisitoarelor mătăsuri franţuzeşti, ei vor continua să transporte în ţările străine „aceleaşi lucruri pe care ar vrea să le oprească în ţara lor". În clar; vinurile, rachiurile, stofele de lux franţuzeşti vor fi admise pe piaţa Provinciilor Unite cu condiţia de a fi reexportate; va fi închis robinetul intern, dându-se curs liber antrepozitului şi tranzitării.

Stocuri, antrepozite; iată inima strategiei olandeze. În 1665, la Amsterdam, se vorbea cu insistenţă despre un proiect, readus adesea în discuţie, privind căutarea unei treceri spre Indii pe la nord. Compania Indiilor Orientale caută să îi pună piedici. Motivul? Motivul, spune unul din cei implicaţi, este că, în caz de succes, traseul s-ar reduce cu şase luni. Compania nu ar mai avea atunci timpul necesar pentru a face să se scurgă, înainte de întoarcerea expediţiei, cele zece milioane de florini în mărfuri, care se îngrămădesc anual în magaziile sale 304. Abundenţa de mărfuri pe piaţă ar

305

I i duce la o scădere a preţurilor mărfurilor din stoc. Tentativa va eşua, până la urmă, de la sine, dar aceste temeri aruncă lumină asupra unei mentalităţi şi, mai mult *încă*, asupra unei vârste a economiei.

Îngrămădirile de marfă din acea epocă reprezintă, într-adevăr, un răspuns la ritmul lent şi la neregularităţile circulaţiei. Ele sunt soluţia unor probleme comerciale derivate, toate sau aproape toate, din intermitenţa sosirilor şi plecărilor, din întârzierea şi incertitudinea informaţiilor şi comenzilor. Dacă este în măsură să aibă stocuri, negustorul este în măsură să reacţioneze imediat la o deschidere oarecare a pieţei, chiar în clipa când ea se produce. Şi dacă Amsterdamul este dirijorul preţurilor europene, aşa cum ni-l arată toate documentele, lucrul

acesta se datorează abundenţei rezervelor de marfă, a căror scurgere el o poate regla după voie.

În 1786: *Olandezii mai sunt cărăuşii Europei*

Situaţia întocmită, în 1786, de consulul francez la Amsterdam, privind cele 1504 nave sosite la Amsterdam. În ciuda epocii tardive, aceste nave sunt, aproape toate, olandeze…

Venind din	număr de nave	Îi! v dintre care „olandeze:
Prusia	591	581:
Rusia	203	203 \.
Suedia	55	35
Danemarca	23	15
Germania de Nord	17	13
Norvegia	80	80
Italia	23	23
Portugalia	30	30
Spania	74	72
Levant	14	14
Magreta	12	12
Franţa	273	273
Coloniile americane (afară de Statele Unite)	109	109

După Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, IV, pp. 260 – 261.

Acest sistem de antrepozit se transformă într-un monopol. Iar dacă olandezii „sunt în realitate cărăuşii lumii, mijlocitorii negoţului, factorierii şi curtierii Europei" 305, (dixit Defoe, 1728), acest lucru nu se datorează, aşa cum crede Le Pottier de la Hestroy 300, faptului că, „toate naţiunile s-au împăcat bine cu el", ci faptului că nu l-au putut împiedica. Sistemul olandez este construit pe ansamblul interdependenţelor comerciale care, legate unele de altele, organizează o serie de canale aproape obligatorii ale circulaţiei şi redistribuţiei mărfurilor. Un sistem care se menţine cu preţul unei atenţii constante, al unei politici de înlăturare a oricărei concurenţe, al unei subordonări a ansamblului economiei olandeze faţă de acest obiectiv esenţial. Nişte olandezi care discută, în 1669 – 1670, cu Pomponne, despre „sârguinţa ce se trezeşte la celelalte naţiuni de a nu se mai bizui doar pe ei [pe olandezi] pentru tot comerţul Europei" 307, nu greşesc atunci când pretind că „cei care îi lipsesc pe ei [de acest comerţ, pe care ei îl numesc *Entrecours*] nemaitrecând prin mâinile lor", pot, într-adevăr, să-i facă „să piardă [...] folosul atât de mare pe care îl aduce schimbul şi cărăuşia mărfurilor pe care le fac, doar ei, prin toate părţile lumii", dar nu să-i înlocuiască în acest rol şi să-şi adjudece beneficiile s08.

Această funcţie hipertrofiată de antrepozit şi redistribuire este posibilă numai pentru că modelează, orientează şi modifică (ar trebui spus: formează) celelalte funcţii negustoreşti. *Essai politique* (1735), lucrarea lui Jean-Fran-cois Melon, atrage atenţia asupra acestui lucru, vorbind despre bancă, e adevărat că nu prea limpede, dar gândul lui bate destul de departe.» O bancă bună, spune el, este aceea care nu Plăteşte", adică cea care nu emite bilete3G9. Banca Amsterdamului şi modelul ei, Banca

307

Veneţiei310, răspund acestui ideal. Aici totul „se preschimbă în înscrisuri". Depunătorul reglementează plăţile prin virament, utilizând o monedă fictivă, numită

monedă de bancă sau de cont, beneficiind, în raport de moneda curentă, de un agio care este, în medie, de 5 % la Amsterdam şi de 20% la Veneţia. Am reamintit noţiunile acestea, ca să înţelegem opoziţia dintre Amsterdam şi Londra, aşa cum o vede Melon. „Banca din Amsterdam a fost nevoită să preschimbe în înscrisuri, explică el, pentru că Amsterdamul primeşte mult şi consumă puţin. El primeşte maritim în partide mari, şi trimite mai departe tot aşa [iată o definiţie a antrepozitului]. Londra consumă [...] bunurile ei proprii şi banca ei este nevoită a îi în bilete exigibile” 3U. Textul nu este prea limpede, sunt de acord, dar stabileşte o opoziţie între o ţară care face mai ales comerţ de antrepozit şi de tranzit şi o ţară în care evantaiul circulaţiei, larg deschis spre reţele interne de consum şi producţie, are neîncetat nevoie de monedă tangibilă a12.

Amsterdamul nu are o bancă de emisie, cu grija zilnică a încasărilor de monedă metalică, deoarece, de fapt, el nu are în niciun fel nevoie de ea. Antrepozitul, într-adevăr, pretinde reglementări lesnicioase şi rapide, care să îngăduie compensarea reciprocă a fluxurilor unor plăţi, foarte numeroase, fără a face apel la riscurile banilor peşin; şi pe care să le anuleze, în mare parte, prin jocurile*clean ngului*. Sistemul bancar al Amsterdamului este, din acest punct de vedere, de o aceeaşi natură cu cel al târgurilor de tip vechi, inclusiv al supermodernelor târguri genoveze, dar cu mult mai simplu şi mai rapid pentru că este un sistem continuu. În conformitate cu un raport al „celor ce ţin cărţile de bancă”, într-o epocă normală, înainte de criza din 1772, o firmă ca Hope înscria zilnic, la credit sau debit, „de la 60 la 80 de posturi în bancă” 313. După un martor de încredere, prin 1766, la Banca Amsterdamului, vira

308

mentele „se înmulţiseră până la zece şi douăsprezece milioane de florini pe zi” 314.

În schimb, Banca Amsterdamului nu este un

instrument de credit pentru că depunătorilor le este interzisă depăşirea contului, cei ce încearcă să o facă fiind pasibili de amendă 315. Dar creditul, indispensabil pe orice piaţă, este o necesitate vitală la Amsterdam, dată fiind masa anormal de mare a mărfurilor care sunt cumpărate şi stocate exclusiv spre a fi reexportate cu luni de zile mai târziu, dat fiind, de asemenea, faptul că arma negociantului olandez faţă de străin este banul, avansurile nenumărate oferite spre a cumpăra sau a vinde cât mai avantajos. Olandezii sunt, cu adevărat, negustori de credit pentru întreaga Europă, şi acest fapt constituie secretul secretelor prosperităţii lor. Acest credit ieftin, oferit din abundenţă de firmele şi de marii negustori ai Amsterdamului apucă atât de multe drumuri, de la comerţul cel mai cuminte până la speculaţia fără margini, încât e foarte greu să-i urmăreşti căile întortocheate. Dar rolul lui este limpede în ceea ce se numea pe atunci comerţul de comision sau comerţul de acceptare care, la Amsterdam, ia forme deosebite, proliferante.

K

Comerţul de comision

Comerţul în comision este contrariul comerţului personal, numit „comerţ de proprietate" şi înseamnă a te ocupa de o marfă pe seama altuia.

Comisionul este, propriu-zis „ordinul pe care un Negociant îl dă altuia pentru o întreprindere de comerţ. Cel care ordonă este Comitentul; cel căruia i se dă ordinul este Comisionarul. Se deosebesc comisionul de cumpărare, comisionul de vânzare, cel de bancă, acesta însemnând a trage, a accepta, a remite, a urmări acceptarea sau a primi pe seama

309

altuia; cel de antrepozit, care înseamnă a primi trimiteri de marfă pentru a le trimite la destinaţia lor". Drept urmare, poţi „vinde, cumpăra, construi, repara, arma şi dezarma vase, poţi asigura sau te poţi asigura prin comision" 3 i6. Întreg comerţul intră în acest sistem, în

care se pot întâlni situaţiile cele mai deosebite. Există şi cazuri în care comitentul şi comisionarul acţionează unul alături de celălalt: atunci, de pildă, când un negustor merge să cumpere marfă „la prima mână” într-un oraş cu manufacturi (să aleagă, să zicem, ţesături de mătase la Lyon sau la Tours), el îşi reînnoieşte sortimentul în tovărăşia comisionarului care îl îndrumă şi discută cu el preţurile.

Nu Olanda a inventat comisionul, care este o practică foarte veche, dar ea a făcut din el, foarte devreme şi pentru foarte mult timp, prima ei activitate comercială 317. Asta înseamnă că toate cazurile pe care le presupune a *priori* comisionul pot fi întâlnite aici: egalitatea sau inegalitatea, dependenţa sau autonomia reciprocă. Un negustor poate fi comisionarul altui negustor, care joacă acelaşi rol în locul său.

Dar la Amsterdam, tocmai inegalitatea tinde să devină regulă. Din două, una: sau negociantul olandez are în străinătate comisionari, având un mandat ca atare, şi ei sunt, în cazul acesta, executanţi ai unor sarcini date de el, ba chiar trepăduşii lui (aşa stau lucrurile la Livorno, la Sevilla, la Nantes, la Bordeaux etc.); sau negociantul din Amsterdam face pe comisionarul, şi atunci el subjugă, prin creditul pe care îl acordă, pe negustorul care recurge la serviciile lui, fie pentru vânzare, fie pentru cumpărare. Negustorii olandezi acordă, într-adevăr, în mod curent „credite Negocianţilor străini care fac cumpărături la ei [de mărfuri şi chiar de valori cotate la bursă], pentru plata acestora, pe care nu o iau decât la două sau trei luni după ce au trimis marfa, ceea ce dă cumpărătorilor patru luni de credit” 318. Dominaţia este şi mai pa

310

tentă atunci când e vorba – de vânzări; atunct când un negustor expediază o anume marfa unui mare comisionar olandez cu ordinul de a o vinde la un preţ anumit, comisionarul îi avansează un sfert, o jumătate, ba chiar trei sferturi din preţul fixat 319 (vedem bine că acest

procedeu seamănă cu vechile practici de cumpărare în avans a griului nesecerat sau a lânii ne tunse). Acest avans merge pe o anume dobândă, în sarcina vânzătorului.

În felul acesta, comisionarul din Amsterdam finanţează comerţul corespondentului său. Un document din 1783 32° dovedeşte destul de bine lucrul acesta, în legătură cu vânzările de ţesături de in de Silezia, cunoscute sub numele de *platilles* (ele se fabricau înainte vreme la Cholet şi la Beauvais; sunt apoi imitate în Silezia şi, produse mai ieftin, din în polonez de calitate foarte bună, nu mai au rival). Aceste *platilles* se exportă spre Spania, Portugalia şi America, pieţele-releu fiind, în primul rând, Hamburg şi Altona. „O mare cantitate de asemenea ţesături vine şi la Amsterdam. Chiar fabricanţii le trimit, atunci când nu le desfac pe toate în ţară sau pe pieţele apropiate, deoarece găsesc foarte lesne să împrumute, aici [la Amsterdam], pe garanţia mărfii, trei sferturi din valoarea ei, cu dobândă mică, aşteptând un prilej bun de vânzare. Aceste prilejuri sunt dese, deoarece coloniile olandeze cer aceste ţesături, mai ales cea din Curacao”.

În acest caz, ca în multe altele, comisionul *însoţit de credit* abate spre Amsterdam o masă considerabilă de mărfuri; acestea trebuie să răspundă, supuse, fluxului creditului. Odată cu cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, funcţia de antrepozit a Amsterdamului se degradează şi, drept urmare, comerţul în comision se deteriorează, îngăduind, de pildă, spre a lua un exemplu fictiv, ca marfa cumpărată la Bordeaux să ajungă la Sankt Petersburg, nemaioprindu-se la Amsterdam, cu toate că

311

acest oraş furnizează garnitura financiară fără de care totul ar fi mai greu, dacă nu imposibil. Această degradare dă o importanţă sporită unei alte „ramuri” a activităţii neerlandeze, comerţului aşa-numit de acceptare, care ţine exclusiv de finanţe, se spunea mai frecvent, pe vremea lui Acearias de Serionne, de „bancă”, în sensul general de credit321. În jocul acesta, Amsterdamul

rămâne „casa” 322, iar olandezii „bancherii întregii Europe” 323.

La urma urmei, nu este firească o asemenea evoluţie? Charles P. Kindleberger324 o explică foarte bine. „Monopolul unui port sau unui releu, ca nod al unei reţele negustoreşti, este greu de păstrat, scrie el. În afară de risc şi de capital, un asemenea monopol se întemeiază pe o bună informare cu privire la mărfurile disponibile şi la locurile unde sunt ele cerute. Dar, foarte repede, informaţia se difuzează, iar comerţul pieţei centrale este înlocuit prin traficul direct între producător şi consumator, în acest caz, pentru a fi trimise în Portugalia, în Spania sau în Germania, serjurile din Devonshire şi postavurile obişnuite de Leeds nu mai au nevoie să tranziteze prin Amsterdam; ele vor fi expediate direct acolo, [în Olanda] capitalul continuă să fie abundent, dar comerţul decade, cu o tendinţă de transformare a laturii financiare a schimbului de mărfuri în serviciu de bancă şi de investiţie în străinătate”, avantajele unei mari pieţe financiare durând până la urmă, pentru cei care primesc sau dau împrumuturi, mai mult decât durează, pentru cumpărătorii şi vânzătorii de mărfuri, avantajele centrului negustoresc. Aceasta trecere de la mărfuri la bancă se vede cât se poate de limpede la Genova, încă din secolul al XV-lea. Nu este ea la fel de limpede la Londra în secolele al XIX-lea şi al XX-lea? Să fie întâietatea bancară cea mai durabilă? Acest lucru ni-l sugerează cariera comerţului de acceptare la Amsterdam.

312

Raţiunea de aţi a acceptării

„A face acceptarea unei scrisori de schimb, explică Savary, înseamnă a o subscrie, a o iscăli, a deveni principalul debitor al sumei înscrise în ea, a te obliga, în numele tău, să o achiţi în termenul însemnat” 3 – 5. Dacă data scadenţei este fixată de trăgător, cel ce acceptă scrisoarea (se spune câteodată *acceptător*) nu face decât să o semneze; dacă scrisoarea nu precizează scadenţa,

acesta o semnează şi o datează, această dată determinând viitoarea scadenţă.

Nici aici nu e nimic nou: comerţul de acceptare pune în discuţie nenumărate scrisori de schimb care străbat Europa, de multă vreme, ca vehicule de credit şi care, de acum înainte, se vor aduna, ca un uriaş nor cumulus, deasupra Olandei, fapt care, evident, nu are nimic fortuit. Scrisoarea de schimb rămâne, într-adevăr, „cea dintâi dintre [...] toate hârtiile de comerţ şi cea mai însemnată”, faţă de care biletul la purtător, biletul de ordin, biletul pentru valoarea mărfii nu au decât un rol modest şi local. Pe toate pieţele Europei „scrisorile de schimb circulă în comerţ ca bani peşin, având întotdeauna drept avantaj asupra banului faptul că ele aduc dobândă, prin scontul ce se face de la un transport32G la altul sau de la o andosare la alta” 327. Transferurile, andosările, scontările, tragerile şi retragerile 328 fac din scrisoarea de schimb un călător neobosit, de la o piaţă la alta şi mai departe, de la un negustor la altul, de la un comitent la un comisionar, de la un negociant la corespondentul lui, sau la un discontant (cum se zice în Olanda, în loc de scontant, cuvântul care circulă în Franţa şi pe care îl reţine Savary des Bruslons), sau chiar de la un negociant a un „casier”, la casierul său. Aşa încât, pentru a înţelege problema, este important s-o

313

privim în ansamblul ei, şi cu uimirea admirativă a contemporanilor care încearcă să-şi explice sistemul olandez.

Dat fiind ritmul lent al consumului, care nu se produce într-o zi, ritmul lent al producţiei, ritmul lent al traficului, pentru mărfuri sau chiar pentru scrisorile de schimb, ritmul lent în care masa clienţilor poate să extragă din activul acestora banii peşin (trebuincioşi pentru cumpărări), este nevoie, prin urmare, ca negociantul să aibă facultatea de a vinde şi de a cumpăra pe credit, emiţând o scrisoare de schimb care să poată circula până când va fi în măsură să o ramburseze în bani numerar, în

marfă sau printr-un alt înscris. Aceasta este soluţia pe care negustorii italieni o schiţaseră, încă în secolul al XV-lea, odată cu andosarea şi cu transferul, pe care o amplificaseră în secolul al XVII-lea în cadrul *pactului de ricorsa* 329, atât de discutat de către teologi. Dar nu există o măsură comună pentru aceste prime accelerări şi avalanşa de înscrisuri din secolul al XVIII-lea, reprezentând de 4, 5, 10 şi 15 ori mai mult decât circulaţia monetară „reală”. O avalanşă de înscrisuri care reprezintă când averile solide şi practicile rutiniere ale negustorilor, când ceea ce noi am numi *cavalerie*, cambie de complezenţă, şi ceea ce olandezii numesc Wisselruiterij330.

Licită sau ilicită, această mişcare a hârtiei ajunge, logic, la Amsterdam, de unde pleacă iar, ca să se întoarcă, în conformitate cu nişte fluxuri şi pulsaţii care străbat ansamblul Europei negustoreşti. Orice negustor care se inserează în aceste curente găseşte în ele, cel mai adesea, înlesniri pe care nimic nu le poate înlocui. Prin 1766, negocianţii care cumpără cu toptanul mătase „de Italia şi de Piemont”, pentru a o revinde manufacturierilor din Franţa şi din Anglia, cu greu s-ar putea lipsi de creditul olandez. Mătasea cumpărată în Italia, „la prima mână”, trebuie, într-adevăr, plătită obligatoriu în bani peşin, iar ei „sunt siliţi prin

314

obştescul obicei” să le livreze manufacturierilor „cam cu doi ani de credit”, de fapt timpul necesar pentru transformarea materiei prime în produs finit şi punerea acestuia în vânzare331. Această lungă şi obişnuită aşteptare explică rolul scrisorilor de schimb reînnoite de mai multe ori. Grosiştii aceştia fac parte, prin urmare, din numeroşii negustori ai Europei care „circulă”, care, adică, „trag scrisori pe corespondenţii [lor, olandezi bineînţeles] spre a lua, cu ajutorul acceptării lor fonduri de pe piaţa [pe care lucrează] şi care, pentru primele toate, la scadenţa lor, trag iar sau fac pe alţii să tragă” 332. O modalitate de

credit destul de costisitoare în timp, deoarece datoria creşte de la scrisoare la scrisoare, dar pe care o „ramură de comerţ” deosebit de rentabilă o suportă fără dificultăţi.

Mecanismul comerţului şi creditului olandez funcţionează, prin urmare, prin numeroasele mişcări încrucişate ale nenumăratelor scrisori de schimb. Dar nu poate fi alimentat numai cu hârtie. Din când în când, are nevoie de bani peşin, cu care să aprovizioneze comerţul din Baltica şi din Extremul Orient şi cu care să umple în Olanda lăzile negustorilor şi acelor ce se ocupă de scontări, a căror meserie este să facă trecerea de la hârtie la bani peşin şi viceversa. Olanda, a cărei balanţă de plăţi este aproape întotdeauna pozitivă, nu duce lipsă de numerar. În 1723, Anglia ar fi trimis în Olanda, în monedă de aur şi argint, 5 666.000 de lire sterline 333. Câteodată sosirile de pe o zi pe alta capătă înfăţişare de eveniment. „Este uluitor [să vezi], scrie, la 9 martie 1781, consulul napolitan la Haga, câte remiteri se fac în această ţară [Olanda], atât din Germania, cât şi din Franţa. S-a trimis din Germania mai bine de un milion de sovereings de aur 334 ce SŞ vor topi spre a se face ducaţi de Olanda; din Franţa, s-au trimis unor case de negoţ din Amsterdam o sută de mii de ludovici de

315

aur” 335. Şi adaugă, de parcă ar vrea să furnizeze manualelor noastre de economie politică un exemplu retrospectiv de *Gold point standard* 336: „Pricina acestei trimiteri este că, în prezent, schimbul este foarte avantajos pentru această ţară [Olanda]”. În general, pentru observatorul cotidian, masa numerarului de care dispune Amsterdamul este nimic în comparaţie cu masa de hârtii. Dar, de îndată ce o pană accidentală opreşte mişcarea afacerilor, prezenţa numerarului se manifestă neîntârziat. De pildă, la sfârşitul lui decembrie 1774 337, la ieşirea din criza din 1773, care se mai simte încă şi când sosesc ştirile despre tulburările din America engleză, apatia pieţei este atât de puternică încât „banul nu a fost niciodată atât de

obişnuit ca astăzi [...] se scontează scrisori de schimb cu doi la sută şi chiar cu unu şi jumătate, atunci când scrisorile sunt acceptate de anumite case, ceea ce dovedeşte o delăsare a comerţului”.

Numai această acumulare de capitaluri îngăduie jocurile pline de risc ale cambiilor de complezenţă, apelul facil, automat, pentru orice afacere cu aparenţe promiţătoare, la un înscris lipsit de orice garant în afară de prosperitatea şi de superioritatea economiei olandeze. Aş aplica bucuros situaţiei acesteia din secolul al XVIII-lea spusele lui Wassily Leontieff privitoare la masa de dolari şi de eurodolari creaţi astăzi de Statele Unite: „Fapt este că, în lumea capitalistă, statele, şi câteodată chiar întreprinzători sau bancheri îndrăzneţi, au uzat şi abuzat de privilegiul de a bate monedă. În special guvernul Statelor Unite, care a inundat atâta timp celelalte ţări cu dolari neconvertibili. Totul este să ai destul credit – deci destulă putere – spre a-ţi îngădui procedeul” 338. Cam acelaşi lucru îl spune, în felul lui, Accarias de Serionne: „Dacă zece ori doisprezece Negocianţi de prima clasă din Amsterdam se unesc pentru o operaţie de bancă [adică de credit], ei pot, într-o clipă, să facă să circule în toată

316

Europa mai bine de două sute de milioane de florini în înscrisuri-mpnedă, care sunt preferate banilor peşin. Nu se află Suveran care să poată face ceva asemănător [...] Acest credit este o putere pe care cei zece sau doisprezece negustori o vor exercita în toate Statele Europei, cu o independenţă absolută faţă de orice autoritate” 339. După cum se vede, societăţile multinaţionale de astăzi au înaintaşi.

Moda împrumuturilor sau perversiunea capitalului

Prosperitatea Olandei duce la surplusuri care, în mod paradoxal, o stânjenesc, surplusuri atât de mari încât creditul pe care-l furnizează Europei nu ajunge să le absoarbă şi pe care ea le oferă şi statelor moderne, în mod deosebit dotate pentru a consuma capitaluri, chiar dacă nu

pot să le restituie la data promisă. În secolul al XVIII-lea, atunci când, pretutindeni în Europa, există bani inactivi care îşi găsesc de lucru cu greu şi în condiţii proaste, prinţii mai că nu au nevoie să ceară: un semn, şi banii foarte bogatei Genove, ai foarte bogatei Genève, ai foarte bogatului Amsterdam sunt la dispoziţia lor. Serviţi-vă, sunteţi rugaţi să vă serviţi! În primăvara lui 1774, imediat după o criză de stagnare pronunţată, lăzile Amsterdamului sunt deschise cu totul: „Uşurinţa cu care olandezii îşi trec astăzi banii în străinătate a hotărât mai mulţi prinţi să se folosească de această bunăvoinţă. Prinţul de Mecklenburg-Strelitz tocmai a trimis aici un agent pentru a negocia 500 mii florini cu 5%” 3/i0. Tot atunci, Curtea Danemarcei negocia cu succes un împrumut de 2 milioane, care ridica datoriile ei faţă de financiarii olandezi Ja 12 milioane.

Să fie acest avânt financiar o aberaţie, aşa cum spun istoricii moralizatori? Nu repre317

zintă el o evoluţie normală? încă în timpul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea, care este şi o epocă a supraabundenţei de capitaluri, Genova urmaşe aceeaşi cale, *nobili vecchi*, zarafii recunoscuţi ai Regelui Catolic, detaşându-se până la urmă de viaţa negustorească activă341. Totul se petrece ca şi cum, repetând această experienţă, Amsterdamul ar fi scăpat din gheare prada sigură pentru o umbră, mirificul „comerţ de antrepozit” pentru o viaţă de rentier speculativ, lăsând cărţile bune Londrei, finanţând chiar ascensiunea rivalei sale. Da! Dar avea altă posibilitate? Bogata Italie a secolului al XVI-lea avea o altă posibilitate? Totuşi, orice evoluţie de acest ordin pare a anunţa, odată cu stadiul înfloririi financiare, un fel de maturitate: este un semn de toamnă.

La Genova ca şi la Amsterdam, rata deosebit de scăzută a dobânzii semnalează o situaţie în care capitalurile nu îşi mai găsesc utilizarea pe loc prin căile obişnuite. Întrucât banul disponibil se găseşte din belşug la Amsterdam, chiria lui scade la 3, la 2 «/O, ca la Genova prin 1600342. Aceasta este situaţia în care se va găsi şi

Anglia după boom-ul bumbacului, de la începutul secolului al XIX-lea: sunt prea mulţi bani, care nu mai aduc mare lucru, nici măcar în industria bumbacului. Tocmai atunci au acceptat capitalurile englezeşti să se arunce în uriaşele investiţii din industria metalurgică şi în căile ferate 343. Capitalurile olandeze nu au avut un asemenea noroc. Din acel moment, era fatal ca orice chirie, puţin mai ridicată decât rata locală a dobânzii, să le atragă în afară, câteodată foarte departe. Dar, şi în acest caz, situaţia e puţin deosebită de cea în care se va găsi Londra atunci când, la începutul secolului al XX-lea, după fantastica aventură a Revoluţiei Industriale, ea va avea din nou prea mulţi bani, care nu îşi prea găsesc utilizarea

318

pe loc. Şi ea îşi va trimite, ca şi Amsterdamul, capitalurile în străinătate, dar împrumuturile pe care le va acorda vor fi adesea vânzări externe de produse industriale engleze, adică o modalitate de a relansa procesul de creştere şi economia naţională. În ce priveşte Amsterdamul, nu întâlnim nimic asemănător, căci aici nu există, alături de capitalismul negustoresc al oraşului, o industrie în plină dezvoltare.

Cu toate acestea împrumuturile în străinătate sunt afaceri destul de bune. Olanda le-a făcut încă din secolul al XVII-lea 344. În secolul al XVIII-lea când se deschide la Amsterdam piaţa de împrumuturi engleze (cel puţin începând din anul 1710), „branşa” împrumuturilor se lărgeşte în mod considerabil. Odată cu anii 1760, toate statele se prezintă la ghişeele olandeze, împăratul, electorul de Saxa, electorul de Bavaria, insistentul rege al Danemarcei, regele Suediei, Rusia Ecaterinei a II-a, regele Franţei şi chiar oraşul Hamburg (care era rivalul triumfător pe atunci), şi în sfârşit răsculaţii din America.

Procedeul de realizare a împrumuturilor în străinătate, totdeauna aceleaşi, este arhicunoscut: firma care acceptă să pună împrumutul pe piaţă, sub formă de obligaţii345, cotate după aceea la bursă, deschide o

subscripţie care, în principiu, este publică. În principiu, căci se întâmplă, în cazul în care împrumutul pare să aibă garanţii solide, ca el să fie aproape în întregime acoperit chiar înainte de a fi anunţat. Dobânda este mică, abia un procent sau două peste dobânda în uz la împrumuturile dintre negustori. O dobânda de 5% este considerată o dobânda ridicată. Dar, de cele mai multe ori, se cer garanţii: terenuri, venituri publice, bijuterii, perle, pietre preţioase. În 1764346, electorul de Saxa depune la banca din Amsterdam pietre preţioase în valoare de 9 milioane; în 1769347.

319

Ecaterina a II-a trimite diamantele Coroanei. Gajurile pot fi stocuri uriaşe de mărfuri, mercur, aramă etc. Pe deasupra, casa care girează operaţia contează pe nişte „prime”, cărţile de sub masă, s-ar putea spune. În martie 1784, „America independentă” negociază un împrumut de 2 milioane de florini, acoperit fără dificultate. „Rămâne de văzut, spune cineva care deţine informaţia de la prima mână, dacă Congresul va aproba nişte prime oferite fără ştirea lui” 348.

De obicei, „contorul”, firma particulară care lansează împrumutul, livrează ea însăşi împrumutătorului capitalul şi se angajează să împartă dobânzile pe care le va încasa, totul contra comision. Apoi contorul lucrează cu profesionişti care, fiecare în sfera lui, plasează un anumit număr de titluri. Se produce o mobilizare destul de activă a economiilor. Până la urmă, titlurile sunt introduse la bursă şi aici încep manevrele, pe care le-am descris atunci când am vorbit despre Anglia349. Este un joc de copil, se pare, să provoci creşterea titlurilor peste valoarea nominală, peste 100. Este de ajuns o campanie bine pusă la punct, câteodată un simplu anunţ înşelător că împrumutul s-a închis. Fireşte, cei ce trag sforile speculaţiei mărunte sau de mari proporţii profită de această creştere pentru a vinde titlurile pe care le-au dobândit sau care au rămas la ei. La fel, în caz de criză

politică sau de război, susceptibil să ducă la scăderea fondurilor, ei sunt primii care vând.

Aceste operaţii sunt atât de frecvente încât apare o terminologie specializată: oamenii contoarelor, ai acestor birouri de bancă specializate, sunt numiţi bancheri negocianţi, bancheri negociatori, curtieri de fonduri; comisionarii şi agenţii de plasare sunt „antreprenori"; ei sunt distribuitorii „obligaţiilor" (adică ai titlurilor de împrumut), ei „negus

320

toresc", le Vând particularilor. Ar fi o curată nebunie să te lipseşti de concursul lor; proiectul s-ar prăbuşi. Preiau toate aceste date şi expresii de la J.H.F. Oldecop, consulul Ecaterinei a II-a la Amsterdam. Prin intermediul corespondenţei sale, îi vedem pe prinţii în lipsă de bani şi pe agenţii lor dedându-se, an după an, aceloraşi manevre. „Se face acum, scrie Oldecop în aprilie 1770, o negociere la domnii Horneca, Hoguer şi co. [contor specializat în afaceri profranceze şi franceze] pentru Suedia, care se zice a fi de cinci milioane şi care a început cu un milion. Primul milion a fost luat dintru început, din care jumătate cel puţin a fost plasat în Brabant, se spune chiar că pe banii Iezuiţilor" 33°. Cu toate acestea, toată lumea socoteşte că suma ce mai urmează a fi negociată „va întâmpina multe greutăţi spre a fi adunată". Pe vremea aceea, Oldecop însuşi este angajat, la ordinul guvernului rus, în contractarea unui împrumut girat de Hope şi Co, André Felss şi fiul, Clifford şi fiul, cu care „s-a pus în legătură" şi care sunt printre „principalii negocianţi ai acestui oraş" 351. Greutatea mare constă în faptul că Sankt-Petersburgul „nu e deloc o piaţă de schimb unde să poţi remite şi trage cu orice curier". Cel mai bine ar fi ca plăţile să se facă chiar la Amsterdam şi, pentru rambursare şi dobândă, să se pună la punct livrări de aramă în Olanda. În martie 1763 352, electorul de Saxa solicită un împrumut de 1 600.000 de florini, plătibili (aşa cer negustorii din Leipzig) „în ducaţi de Olanda care sunt

acuma foarte săltaţi în preţ”.

Guvernul francez va fi unul dintre ultimele care să împrumute, pe piaţa Amsterdamului, împrumuturi catastrofale pentru el şi catastrofale pentru cei care dau banii, şi pe care suspendarea plăţilor franceze, la 26 august 1788, îi va ului. „Trăsnetul acesta [...] care Primejduieşte atâtea familii, scrie Oldecop, dă

321

[...] o lovitură silnică şi îngrozitoare oricărei negocieri străine”. Obligaţiile cad de la 60% la 20%333 – Marea firmă Hope, foarte prinsă în fondurile englezeşti, avusese minunata idee de a se ţine şi de data aceasta departe de împrumuturile franceze. Din întâmplare sau din calcul? Oricum, nu avea de ce să-i pară rău. îl vom vedea, în 1789, pe şeful firmei, exercitând asupra bursei din Amsterdam o „asemenea autoritate, încât nu s-a întâmplat până acum să se fixeze cursul de schimb înainte de a sosi el acolo” 35/. El face pe intermediarul în procurarea de subsidii englezeşti pentru Olanda, în timpul „revoluţiei batave” 355. În 1789, va izbuti chiar să contracareze cumpărăturile de grâu ale guvernului francez în Baltica 356.

O *altă perspectivă*: «i-*

depărtându-ne de Amsterdam, x:

Dar să părăsim centrul acestei reţele ample, să părăsim Amsterdamul, acest înalt turn de control. Problema constă acum în a vedea cum regăseşte această reţea de ansamblu, după părerea mea o structură superioară adăugată, economiile inferioare de la bază. Ne interesează aceste puncte de îmbinare, aceste suduri, aceste prinderi în lanţ, întrucât ne dezvăluie felul în care o economie dominantă poate exploata economiile subalterne, scutindu-se, totodată, pe ea de asigurarea sarcinilor şi producţiilor mai puţin rentabile şi, cel mai adesea, de supravegherea directă a verigilor inferioare ale pieţei.

Soluţiile se schimbă, de la regiune la regiune, în funcţie de natura şi de eficienţa dominaţiei exercitate de

economia centrală. Cred că patru exemple sunt suficiente pentru a marca aceste diferenţe: ţinuturile Balticii, Franţa, Anglia, Insulânda.

322

În jurul Balticii

Ţinuturile Balticii sunt prea deosebite pentru ca sortimentul de exemple pe care îl vom alege să le acopere tot întinsul. Un şir de regiuni interioare, muntoase, împădurite sau mlăştinoase, presărate cu lacuri şi turbării, rămân de altfel în afara comunicaţiilor normale. Tocmai popularea extrem de slabă creează, în primul rând, asemenea zone, mai mult decât pe jumătate pustii. De pildă Norrlandul suedez, care începe de la marginea văii Dai elf-ului, este o uriaşă zonă împădurită cuprinsă între munţii goi ai hotarului norvegian, la vest, şi îngusta lizieră cultivată de pe litoralul Balticii, la est. După topirea zăpezilor, apele repezi şi puternice care o brăzdează de la vest spre est transportă, încă astăzi, prin plutărit, cantităţi impresionante de trunchiuri de copaci. Norrlandul, ca atare, este mai întins decât restul Suediei357, dar are, la sfârşitul evului mediu, o populaţie de abia 60 – 70.000 de locuitori. Un ţinut primitiv, prin urmare, exploatat în esenţă, în măsura în care era exploatabil, de către guilda negustorilor din Stockholm; de fapt o adevărată zonă periferică. De altfel, valea Dai elf-ului a fost socotită întotdeauna drept o linie de demarcaţie esenţială. Aşa cum spune un vechi proverb suedez, „stejarii, racii şi nobilii [să adăugăm grâul] nu se mai întâlnesc la miazănoapte de fluviu” 358.

Norrlandul nu e nici pe departe unic în felul său; să ne gândim, într-adevăr, la atâtea regiuni din Finlanda invadate de păduri şi de lacuri, la atâtea regiuni interioare dezmoştenite din Lituania sau Polonia. Pretutindeni, totuşi, deasupra acestui nivel elementar, se înalţă nişte economii: economii ale regiunilor interioare, în care viaţa rurală, creatoare de surplus, reprezintă întreaga activitate; economii de litoral, întotdeauna vii, câteodată cu sate

uimitoare de marinari cabotieri; economii
323
urbane care răsar şi ele, impunându-se mai mult prin forţă decât prin bună înţelegere; în sfârşit, economii teritoriale care încep să se schiţeze şi să şi intre în acţiune: Danemarca, Suedia, Moscovia, Polonia, Brandenburgul prusac pe calea unor mutaţii adânci şi perseverente, începând cu întronarea Marelui Elector (1640). Tocmai aceste economii naţionale, aceste creaturi de mari dimensiuni, vor deţine, încetul cu încetul, principalele roluri politice şi îşi vor disputa spaţiul baltic.

Acest spaţiu ne oferă astfel întreaga gamă de economii posibile în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, de la *Hauswirtschaft*, până la *Stadtwirtschaft* şi Territorialwirtschaft359. În sfârşit, introdusă cu *complicitatea* mării, o economie-univers încununează ansamblul. Parcă supraadăugată economiilor de la etajele inferioare, ea le învăluie, le constrânge, le disciplinează, le şi atrage după sine, căci inegalitatea funciară dintre dominanţi şi dominaţi nu funcţionează fără o anumită reciprocitate a serviciilor: te exploatez, dar te şi ajut din când în când.

Pe scurt, pentru a ne fixa punctul de vedere, să spunem că deşi au creat succesiv acolo asemenea economii dominante, nu navigaţia normandă, nu Hansa, nu Olanda, nu Anglia sunt cele care au construit acea bază economică fără de care exploatarea de pe nivelul superior nu s-ar fi ales cu nimic. În acelaşi sens, spuneam că Veneţia360, odinioară, nu a creat economia Adriaticii, ci a pus mâna pe ea.

Suedia, care va fi exemplul nostru fundamental, este o economie teritorială în curs de formare, precoce şi, în acelaşi timp, tardivă. Precoce, căci spaţiul politic suedez se schiţează foarte timpuriu, în secolul al XI-lea, pornind de la Uppsala şi de pe malurile lacului Mălar, alunecând apoi spre sud, până în Gotalandul oriental şi Gotalandul occidental. Ea era însă economic întârziată, căci, încă de la

începutul
324
secolului al XIII-lea, negustorii din Lübeck se şi instalaseră la Stockholm care domină, spre Baltica, îngusta trecere de la ieşirea lacului Mălar (cu o suprafaţă de aproape două ori mai mare decât cea a lacului Leman), şi ei aveau să rămână activi acolo până la sfârşitul secolului al XV-lea361. Oraşul nu ajunge la deplina lui înflorire, şi de atunci înainte o înflorire absolut sigură, decât odată cu suirea pe tron a dinastiei Wasa, în 1523. Prin urmare, în ce priveşte Suedia, ca şi în cazul celorlalte economii naţionale, un spaţiu economic se organizează cu încetul într-un spaţiu politic schiţat în prealabil. Dar acest curs lent a avut în Suedia şi o motivaţie specifică, destul de evidentă.

Mai întâi, greutăţile de comunicare, ba chiar inexistenţa unor linii de comunicaţie (frumoasele drumuri suedeze datează abia din secolul al XVIII-lea) 362, într-un spaţiu uriaş, de mai bine de 400.000 km², pe care un şir de războaie prelungite l-au extins până ia dimensiunile unui imperiu (Finlanda, Livonia, Pomerania, Mecklenburg, episcopatele de Bremen şi de Verden). Încă pe la 1660, acest imperiu măsura (inclusiv Suedia) 900.000 km². După 1720 (pacea de la Stockholm, cu Danemarca) şi 1721 (pacea de la Nystadt, cu Rusia), Suedia pierde o parte din el, dar Finlanda, uriaş domeniu colonial383, rămâne în posesia ei până la anexarea din 1809, de către Rusia lui Alexandru I. Dacă adăugăm acestor spaţii uriaşa suprafaţă de apă a Balticii, pe care Suedia încearcă s-o încercuiască cu posesiuni ale ei (adică 400.000 km²), ansamblul depăşeşte un milion de km².

O altă slăbiciune a Suediei este populaţia sa insuficientă: 1 200.000 de suedezi, 500.000 de finlandezi, 1 milion de supuşi de alte neamuri 364 pe malurile Balticii şi ale Mării Nordului. Claude Nordmann3G5 subliniază, pe bună dreptate, contrastul dintre cei 20 de milioane de supuşi ai lui Ludovic al XIV-lea şi cei abia 3 milioane din

sfera suedeză. În con
325
secinţă, „măreţia” ei366 este rodul unor eforturi peste măsură de mari. O centralizare birocratică, începută devreme, costisitoare în sine, instituie o exploatare fiscală care depăşeşte limitele raţionalului, şi numai ea a îngăduit politica imperialistă a lui Gustav Adolf şi a succesorilor lui.

O ultimă inferioritate, cea mai crudă, este că apele Balticii, suprafaţă esenţială pentru transporturi, nu sunt stăpânite de către Suedia. Până la Războiul Ligii de la Augsburg, aceasta a avut o marină slabă: nave multe, e adevărat, dar de un tonaj minim, ambarcaţiuni săteşti nepuntate care fac cabotaj. Marina ei de război, născută în secolul al XVII-lea, nu este în stare, nici după fondarea bazei navale solide de la Karis Krona, prin 1679 367, să echilibreze flota daneză şi, mai târziu, pe cea rusă. De fapt, circulaţia maritimă a fost monopolizată, pe rând, de către Hansă, apoi, începând din secolul al XVI-lea, de către Olanda. În 1597, aproape 2000 de nave olandeze 368 ajung în Baltica, prinsă pe atunci, în întregime, în plasa schimburilor comerciale practicate de ele. Suedia, oricât de avantajată de cuceririle ei, de veniturile ei vamale, pe care şi le adjudecă controlând fluviile şi traficul Germaniei de Nord, este prinsă, la rândul ei, în plasa capitalismului Amsterdamului. În secolul al XV-lea, de la Stockholm, placă turnantă a comerţului exterior, totul pornea spre Hansă, în primul rând spre Lübeck 369; de aici înainte, totul se îndreaptă spre Amsterdam. Jugul este bine pus: chiar suedezii ştiu că a scăpa de olandezi, profitând de o împrejurare favorabilă, ar fi totuna cu a întrerupe traficul dătător de hrană al Balticii şi a-şi lovi propria lor ţară drept în inimă. Aşa încât, deşi ostili faţă de aceşti stăpâni pretenţioşi, ei nu vor totuşi să se elibereze, lăsându-se în seama ajutorului francezilor sau englezilor. În 1659, englezii sunt preveniţi de către suedezi cu răspun
326
dere 370 că nu trebuie să-i alunge pe olandezi din

Baltica decât dacă îi înlocuiesc!

Până prin anii 1670, până când se conturează pătrunderea engleză în Baltica, olandezii îndepărtează orice concurenţă. Negustorii lor nu se mulţumesc să-şi conducă afacerile suedeze de la Amsterdam. O parte dintre ei, şi nu dintre cei mai mărunţi, familiile de Geer, Trip, Cronstrom, Blommaert, Cabil-jau, Wewester, Usselinck, Spierinck *S7 i*, se aşază în Suedia, câteodată se împământenesc aici, obţin diplome de înnobilare şi dispun odată cu asta de o totală libertate de manevră.

O prezenţă olandeză activă impregnează economia suedeză în adâncime, până la producţie, până la utilizarea mâinii de lucru ţărăneşti ieftine. Amsterdamul controlează simultan produsele pădurii suedeze din nord (lemn, bârne, scânduri, arbori de nave, gudron, smoală, răşină) şi întreaga activitate a regiunii miniere Bergslag, nu departe de capitală şi de malurile Mălarului. Imaginaţi un cerc cu o suprafaţă de 15.000 km², în interiorul căruia se găsesc aur, argint, plumb, zinc, aramă şi fier. Ultimele două sunt minerale hotărâtoare pentru producţia suedeză; arama până spre 1670, când se epuizează minele de la Falun; fierul, preluând atunci schimbul, şi exportându-se din ce în ce mai mult spre Anglia, sub formă de fontă sau de plăci de fier. Pe hotarul Bergslagului se ridică furnale înalte şi forje, fabrici de tunuri şi de ghiulele372. Evident, această forţă metalurgică a servit forţa politică a Suediei, dar nu independenţa sa economică, fiindcă, în secolul al XVII-lea, sectorul minier depinde de Amsterdam, aşa cum în secolele precedente depinsese de Lübeck. Într-adevăr, întreprinderile model ale familiilor de Geer şi Trip nu sunt atât de noi pe cât se spune. Lucrători valoni din ţinutul Liège (de unde era originar Ludovic de Geer, „regele fierului”) au introdus în Bergslag furnalele

327

Înalte de cărămidă, dar lucrători germani ridicaseră aici furnale foarte înalte de lemn şi pământ cu mult mai înainte 373.

Atunci când Suedia este redusă la blocul Suedia-Finlanda, în 1720 – 1721, ea caută compensaţii pentru eşecurile baltice spre vest. Aceasta este epoca în care începe dezvoltarea Göteborgului, întemeiat în 1618 pe Kattegat, fereastra Suediei spre Occident. Marina comercială suedeză se pune la punct, îşi sporeşte numărul şi tonajul vaselor (228, în 1723; 480, trei ani mai târziu, în 1726) şi evadează din Baltica; în 1732, prima corabie finlandeză, plecată din Aho, ajunge în Spania37 i; cu un an înainte, la 14 iunie 1731 375, Compania suedeză a Indiilor primise actul regal care îi definea drepturile. Această Companie, cu sediul la Göteborg, avea să cunoască o destul de întinsă perioadă de prosperitate (dividendele ating 40 şi chiar 100%). Într-adevăr, Suedia a ştiut să profite de neutralitatea ei şi de conflictele maritime ale Occidentului şi şi-a exploatat şansa. Navele suedeze joacă adesea rolul profitabil de nave „mascate”, pentru cine le cere asemenea servicii 376.

Acest avânt al marinei suedeze reprezintă o emancipare relativă; el înseamnă accesul direct la sarea, la vinul, la ţesăturile Occidentului, la produsele coloniale şi, odată cu aceasta, intermediarii sunt înlăturaţi. Condamnată să compenseze dezechilibrul balanţei sale comerciale prin exporturi şi servicii, Suedia caută bani excedentari care să-i îngăduie susţinerea unei circulaţii monetare stânjenită de biletele emise de Riksbank (întemeiată în 1657, şi, a doua oară, în 1668) 377. O politică atentă şi *mercantilistă* se sileşte cu înverşunare să creeze industrii, şi izbuteşte mai mult sau mai puţin; mai mult, atunci când e vorba de construcţiile navale; mai puţin, în schimb, atunci când e vorba de mătase sau de postavuri de calitate. Până la urmă, Suedia continuă să depindă de circuitele financiare ale Amsterda

328

mului, iar prospera sa Companie a Indiilor admite o participare internaţională largă, mai ales engleză, atât la nivelul capitalurilor cât şi la nivelul echipajelor şi al

împuterniciţilor armatorilor 378. Morala: e greu să scapi de superiorităţile unei economii internaţionale care îşi păstrează întotdeauna o rezervă de resurse şi subterfugii.

Erik Astrom *370*, într-o comunicare recentă, ne prilejuieşte o călătorie în Finlanda, interesantă deoarece ne introduce la limita cea mai de jos a schimburilor, pe pieţele Lappstrandului şi Viborgului, mic orăşel-fortăreaţă, îndreptat spre sud, pe marginea Golfului Finic. Surprindem aici un comerţ ţărănesc, numit, de către G. Mickwitz, V. Niiternaa şi A. Soom, *sobberei* (cuvântul *sobberei* vine de la *sober*, „prieten" în Estonia şi Livonia) sau, de către istoricii finlandezi, *majmiseri* (care vine de la cuvântul finez *majanies*, „oaspete"). Aceste cuvinte ne spun dinainte că avem a face cu un tip de schimburi care se îndepărtează de normele obişnuite şi care, din punctul nostru de vedere, pune din nou problemele încă nerezolvate ridicate de Karl Polanyi şi de discipolii săi 380.

Mai puţin accesibilă pentru Occident decât Norvegia sau Suedia, deoarece este mai departe de el, Finlanda încearcă să ofere comerţului exterior produse forestiere prelucrate, în primul rând gudron. La Viborg, gudronul intră într-un sistem triunghiular: ţăranul producător; statul care speră ca ţăranul contribuabil să-şi plătească impozitul în bani; negustorul, singurul în stare să dea ţăranului puţini bani, chit că îi ia înapoi cu ajutorul unui troc necesar, sare contra gudron. Avem aici un joc cu trei parteneri, negustorul, ţăranul şi statul, baliful (un fel de intendent) servind de comisionar şi de arbitru.

La Viborg, negustorii, „burghezii" micului °raş, sunt germani. Obiceiul cere ca atunci când ţăranii, furnizorii şi clienţii lor, vin la oraş.

329

aceştia să tragă fiecare la negustorul lui, care îi găzduieşte, le dă de mâncare şi se ocupă de socotelile lor. Rezultatul, uşor de prevăzut, este, de regulă, intrarea ţăranului în datorii, datorii consemnate cu conştiinciozitate în cărţile negustorilor germani din Viborg381. Dar aceşti

negustori, ei înşişi, nu sunt decât nişte agenţi; dispoziţia de cumpărare şi banii le vin de la Stockholm care, la rândul lui, nu face decât să transmită mai departe comenzile şi creditele Amsterdamului. Întrucât gudronul este o afacere mare (de la un milion până la un milion şi jumătate de copaci tăiaţi anual) 382, întrucât ţăranul care distilează lemnul este un ţăran în stare să frecventeze pieţele, să se informeze în micile porturi învecinate despre preţul, hotărâtor în cazul de faţă, al sării, întrucât, pe deasupra este un ţăran liber, el va scăpa încetul cu încetul din mrejele acestui *majmiseri*. Dar nu va scăpa de instanţele superioare, de Compania Gudronului, înfiinţată la Stockholm în 1648, care supraveghează şi, la drept vorbind, stabileşte preţul sării şi gudronului. În sfârşit, el resimte constrângerile conjuncturii. Bunăoară, atunci când preţul secarei creşte mai repede decât preţul gudronului, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, se trece la despăduriri şi la extinderea masivă a culturilor agricole. Ţăranii finlandezi, prin urmare, nu sunt stăpâni pe sine, deşi au, la bază, o anumită libertate de mişcare.

De ce are această libertate relativă? După Sven Erik Astrom, care cunoaşte problema mai bine ca mine, ea este garantată de participarea la dietele Marelui Ducat care, asemeni *Ricks-dagului* de la Stockholm, cuprinde o a patra „stare", pe cea a ţăranilor. Politica şi dreptul ar fi păstrat libertatea acestui ţăran al îndepărtatelor mărginimi, ca şi pe cea a ţăranului suedez, care nici el nu a fost iobag. Cu atât mai mult cu cât, în cazul de faţă, statul monarhic, adversar al nobililor, îşi spune şi el cuvântul. Pe scurt, stăpâni pe bunul lor, pe

330

hemman383, ţăranii suedezi sunt privilegiaţi faţă de masa în creştere a slugilor de fermă şi de viermuiala pribegilor şi celor foarte săraci, a aşa-numiţilor *torpare* 384. Este adevărat că meleagurile suedeze şi finlandeze sunt străbătute de zone uriaşe de pionierat. Şi nu este oare adevărat că şi zona de pionierat, ca atare, naşte şi

păstrează libertatea ţărănească?

Dar nu asta este problema noastră. În exemplul finlandez, e interesant să privim puţin mai de aproape situaţia „negustorească” a ţăranului şi, încă mai interesant, să ştim la ce nivel se face preluarea de sarcină dintre colectorul de bunuri de la producţie şi negociantul de sus, să ştim până unde acţionează direct marele negustor. Înălţimea variabilă a punctului de joncţiune dintre verigile de sus şi cele de jos, este un indicator, aproape o măsură. În principiu, nu există olandezi la Viborg. Ei apar numai la Stockholm.

Un ultim exemplu: cel al Gdańskului (Danzig), oraş ciudat din mai multe puncte de vedere, bogat, populat, situat admirabil, care a ştiut mai bine decât celelalte oraşe ale Hansei să-şi păstreze preţioasele lui drepturi de *etapă*. Patriciatul lui restrâns este foarte bogat 3S5. „Burghezii [lui] au dreptul exclusiv de a cumpăra grâne şi alte mărfuri care vin din Polonia [...] în oraşul lor, iar străinilor nu le este îngăduit să facă negoţ în Polonia, nici să treacă prin oraş mărfurile lor în Polonia; ei sunt siliţi să facă negoţul lor cu burghezii, atât la cumpărarea cât şi la vânzarea mărfurilor”. Merită să admirăm în treacăt, o dată mai mult, limpezimea şi concizia lui Savary des Bruslons386. Într-un cuvânt, monopolul Gdańskului este bine definit: chiar dacă nu este unica poartă *387*, oraşul rămâne, cel puţin, şi de departe, cea mai importantă poartă de Intrare şi ieşire între lumea largă şi întinsa Polonie. Acest privilegiu se deschide însă spre o aservire exterioară severă, faţă de Amsterdam: există o corelaţie destul de strictă între

331

preţurile de la Gdańsk şi preţurile de pe piaţa olandeză în care le determină, şi dacă Olanda manifestă o asemenea grijă faţă de păstrarea libertăţii oraşului de pe Vistula, acest lucru se explică prin faptul că, apărând-o, ea îşi apără propriile sale interese. Se explică, de asemenea, prin faptul că Gdańskul a cedat în problema esenţială: între secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, concurenţa olandeză

a pus capăt activităţii *maritime* a Gdańskului spre vest şi, odată cu aceasta, a provocat, în compensaţie, un scurt avânt industrial al oraşului3S:

Poziţia reciprocă a Gdańskului şi Amsterdamului nu diferă, prin urmare, de cea a Stockholmului şi Amsterdamului. Diferită este situaţia Poloniei în spatele oraşului care o exploatează, o situaţie asemănătoare cu cea care se conturează, şi din aceleaşi motive, în spatele oraşului Riga390, un alt oraş dominant, având la cheremul lui o zonă de ţărani readuşi la iobăgie. În timp ce, dimpotrivă, în Finlanda, la o extremitate în care exploatarea occidentală tinde să dispară, sau în Suedia, ţărănimea rămâne liberă. Este adevărat că Suedia n-a cunoscut în evul mediu regim feudal; este adevărat că, pretutindeni acolo unde face obiectul unui amplu comerţ de export, grâul rămâne un făurar al „feudalizării" sau al „re-feudalizării"; pe câtă vreme activitatea minieră sau activitatea forestieră predispun, probabil, la o anume libertate.

Oricum ar fi, ţărănimea poloneză e prinsă în lanţurile iobăgiei. E totuşi ciudat că, în activitatea lui comercială, Gdańskul îl căuta pe ţăranul liber, care încă mai există în vecinătatea zidurilor lui, sau pe şleahticul mărunt, pe care îi preferă magnatului, fără îndoială mai greu de mânuit, dar pe care, până la urmă, negustorul din Danzig tot îl manevrează, dându-i, ca şi celorlalţi, arvună pe grâul sau pe secara ce urmează s-o livreze şi oferindu-i, în schimbul acestor livrări, mărfurile de lux ale

332

DUNKERQUE

UBOURNE BORDEAUX BAYONNE

SETE

MARSEIUE

23. NAVE SOSITE DIN PORTURILE FRANCEZE LA TEXEL, AVANTPORTUL AMSTERDAMULUI (1774)

Este vorba aproape numai de nave olandeze, active

pe întregul ţărm francez al Mării Nordului, Canalului Mânecii şi Atlanticului. În *schimb, activitate redusă în direcţia porturilor franceze mediteraneene*. (*După A.N., A.E., B 1-165 io. 2, 12 ianuarie 1775*).

Occidentului. Faţă de senior, negustorul rămâne, comod, stăpân pe *tertus of trade* 301.

Ar fi interesant să cunoaştem mai bine acest trafic intern; să ştim dacă cererea se adresează eventualilor vânzători acasă la ei sau dacă ei se duc în persoană la Gdańsk; să cunoaştem rolul exact al intermediarilor pe care oraşul îi menţine între el şi furnizorii lui; să ştim cine este stăpânul sau cel puţin animatorul flotilei de pe Vistula; cine controlează magaziile-releu de la Torun în care secara este uscată şi stocată de la un an la altul, la fel ca în silozurile cu etaj de la Gdańsk; cine wtreţine, la Gdańsk, barcazurile, bordingr-urile care descarcă navele şi care pot (datorită pescajului redus) să urce sau să coboare canalul 333

care leagă oraşul de Vistula. În 1752, 1288 de corăbii şi bărci (poloneze şi prusiene) ajung pe Vistula inferioară, în timp ce în port sosesc mai bine de 1.000 de nave de larg. Destul cât a da de lucru, şi a da de lucru din plin, celor 200 de burghezi negocianţi care se adună zilnic la *Junckerhoff*, bursa activă a Gdans-kului 392.

Se vede prea bine cum o îmbrobodeşte în egoismul şi în bunăstarea lui, cum o exploatează şi o vinde şi cum izbuteşte Gdańskul să modeleze întinsa Polonie.

Franţa împotriva Olandei: *o luptă inegală*

În secolul al XVII-lea, Franţa a fost literalmente subjugată de către minuscula Republică a Nordului. De-a lungul ţărmului său atlantic, din Flandra până la Bayonne, în absolut toate porturile, se înmulţesc vizitele corăbiilor olandeze, conduse cel mai adesea de echipaje modeste (7 sau 8 persoane), care nu mai termină de încărcat ba vin, ba rachiu, ba sare, ba fructe sau alte bunuri perisabile393, pân-zeturi, ba chiar şi grâu. În toate aceste porturi, la Bordeaux mai ales şi la Nantes, se implantează negustori

şi comisionari olandezi. În aparenţă şi adesea în fapt, oameni de rând, faţă de care populaţia (nu vorbesc despre negustorii locali) nu pare funciarmente ostilă. Între timp, ei fac avere, adună un capital copios şi într-o bună zi se întorc acasă la ei. Ani la rând, se amestecă în viaţa economică de zi cu zi, în viaţa pieţei, a portului, a pieţelor învecinate. I-am arătat acţionând aşa, în împrejurările oraşului Nantes, cumpărând, înainte de culesul viilor, vinurile şi lichiorurile Loarei30 i. Negustorii locali, oricât de dornici şi de nerăbdători să o facă, nu pot să înfrângă această concurenţă şi s-o înlăture: bunurile

334

livrate în porturile franceze de pe ţărmul Mării Mânecii şi de la ocean sunt prea adesea bunuri perisabile, aşa încât frecvenţa trecerii navelor este un atu major al neerlandezilor, ca să nu mai vorbim de celelalte. Iar dacă o corabie franceză se hotărăşte să ducă direct la Amsterdam vin sau produsele viilor, ea se izbeşte sistematic de greutăţi395.

Olanda are mijloace să riposteze la încercările de represalii ale francezilor, care n-au fost puţine. În primul rând, lipsindu-se de produsele franţuzeşti. E de ajuns să se adreseze altor furnizori, şi aşa se explică de ce au făcut carieră vinurile portugheze şi spaniole sau cele din Azore şi de Madeira şi vinarsul catalan. Vinurile de Rin, rare şi scumpe la Amsterdam în 1669, se găsesc din belşug în secolul al XVIII-lea. Pentru săratul peştelui, olandezii preferaseră multă vreme sarea de Bourgneuf şi de Brouage, faţă de cea prea caustică, de la Setubal sau Cádiz, dar ei învaţă să moaie sarea iberică, amestecând-o cu apă de mare de pe ţărmurile lor396. Produsele manufacturiere de lux ale Franţei au o mare căutare în străinătate. Dar ele nu sunt de neînlocuit. Ele pot fi imitate oricând şi se pot fabrica în Olanda altele de aceeaşi calitate. În 1699, într-o întrevedere cu Jan de Witt, Pomponne, care îl reprezintă pe Ludovic al XIV-lea la Haga, observă cu necaz că boneta de castor pe care o

poartă Marele Pensionar este făcută în Olanda, pe câtă vreme, cu doar câţiva ani mai înainte, toate bonetele de acest tip veneau din Franţa 397.

Ceea ce tot nu înţelege nici cel mai inteligent francez este că dialogul acesta este un dialog inegal. În confruntarea cu Franţa, Olanda, cu reţeaua ei negustorească şi cu mijloacele ei de credit, poate să-şi schimbe politica după cum vrea. Şi iată de ce nici Franţa nu izbuteşte, cum nu izbuteşte Suedia, să scape de intermediarul olandez, în ciuda re

335

surselor ei, în ciuda eforturilor şi izbucnirilor ei de furie. Nici Ludovic al XIV-lea, nici Col-bert, nici succesorii celui din urmă nu izbutesc să sfarme cătuşele. La Nijmegen (1678), la Ryswick (1697) olandezii obţin, de regulă, înlăturarea piedicilor ridicate anterior în calea traficului lor. „Plenipotenţiarii noştri, la Risvic (sic) spune contele de Beauregard (15 februarie 1711), [uitând] importanţa preceptelor Domnului Colbert, au crezut că era tot una să consimtă la desfiinţarea impozitului de cincizeci de soli pe tonă” 398. Mare greşeală! Dar la Utrecht (1713) greşeala se repetă. Şi încă în timpul lungului Război de Succesiune a Spaniei, Olanda, datorită paşapoartelor pe care le împarte cu dărnicie guvernul francez, datorită navelor „mascate” ale ţărilor neutre, datorită îngăduinţei francezilor şi unui trafic terestru care se intensifică de-a lungul frontierelor cu ajutorul contrabandei, nu duce niciodată lipsă de produse franţuzeşti, pe care le obţine deosebit de lesne şi în cantităţi mai mult decât suficiente. Un lung raport francez, întocmit imediat după pacea de la Ryswick, enumera amănunţit, o dată mai mult, procedeele olandezilor, şireteniile lor cusute cu aţă albă, nenumăratele riposte ale francezilor care ar vrea să-şi respecte, dar să şi ocolească, clauzele tratatelor încheiate de guvernul lui Ludovic al XIV-lea şi care nu izbutesc să pună mâna pe neobositul lor adversar, „olandezii, al căror geniu subtil, într-un anume sens, în grosolănia lui, nu se

prea lasă impresionat decât de raţiunile propriului lor interes” 3”. Dar acest „propriu interes” constă în inundarea Franţei cu mărfuri tranzitate sau produse de Olanda. Numai cu forţa ar putea fi siliţi să dea drumul prăzii, dar această forţă lipseşte. Planurile mirifice urmărind închiderea porturilor şi frontierelor regatului, stânjenirea pescuitului olandez, perturbarea „comerţului privat” al negustorilor

336

4 t Li o în

— De Io 51 Iu SUD butea»

...– de la «1 ta 1.000 butoaie t’e la ls» f 12 *S.000 butelie*

— De la 5 001 I: 1S.000 butcaie

p peste BSCCbutooit

2-i. LEGĂTURILE ORAŞULUI BORDEAUX CU PORTURILE EUROPEI

Media *anuală a tonajelor expediate de la Bordeaux între 1780 şi* i79 i. preponderenţa *Nordului este evidentă în acest trafic care* se face mai *ales sub pavilion olandez* (*în* 1786, cete 273 *ele nave care sosesc la Amsterdam din Franţa sunt toate olandeze, conform situaţiei întocmite de consulul francez de Lironcourt*). *Încărcăturile constă din vin, zahăr, cafea, indigo. Retururile, din lemn şi cereale.* (*După Paul Butel,* „Les aires commerciales europ-ennes et coloniales de Bordeaux”).

de la Amsterdam (în opoziţie cu cel public, al Companiilor neerlandeze în America, în Africa şi în Indiile Mari) sunt mai uşor de pus Pe hârtie decât de realizat. Căci Franţa nu are mari negustori; „cei pe care îi privim noi ca atare nu sunt, cei mai mulţi dintre ei, decât factori sau comisionari străini...” 400, altfel

337

spus, au în spatele lor negocianţi olandezi.

Ludovicii francezi de aur şi argint pot fi regăsiţi, ca din întâmplare, în Olanda40J. Şi ca să încheiem, Franţa nu are suficiente nave.

Vasele capturate de corsarii francezi „pe timpul

ultimului război ne furnizează o cantitate destul de bună pentru comerţ [pentru comerţul la distanţă] dar din lipsă de negustori ca să le echipeze şi de marinari ne-am descotorosit de ele, dându-le englezilor şi olandezilor care au venit să le răscumpere de când s-a făcut pacea” /102.)...

Dacă urcăm în epoca lui Colbert, întâlnim aceleaşi condiţii. Atun: i când se întemeiază Compania franceză a Nordului (1669), „în ciuda eforturilor Controlorului General şi ale fraţilor Pierre şi Nicolás Formont, cei din Rouen au refuzat să participe la Companie [...]” Cei din Bordeaux, de partea lor, nu au intrat în ea decât constrânşi şi forţaţi”. Să fie motivul acestei atitudini faptul „că nu se simţeau destul de bogaţi, nici în vase, nici în capitaluri, faţă de olandezi” 4 i:? Sau mai degrabă faptul că erau gata prinşi, ca agenţi de transmisie, în reţeaua Amsterdamului? În orice caz, dacă acordăm încredere lui Lo Poltier de la Hestroy.4” ’1, care îşi scrie lungile lui rapoarte prin 1700, pe atunci, negustorii jiv. rtce-i servesc drept intermediari ai negustorilor olandezi. Fapt care marchează un progres în raport cu situaţia pe care o descrie în 1646 părintele Mathias de Saint Jean – °5. Pe atunci, chiar olandezii ocupau poziţiile de intermediari pe pieţele franceze; s-ar părea că le părăsiseră, în parte cel puţin, în favoarea negustorilor locali. Trebuie să mai aşteptăm însă, până prin anii 1720, aşa cum spuneam /) O! i, pentru a asista la începuturile emancipării capitalismului negustoresc din Franţa de sub tutela stră – mă, odată cu ridicarea unei categorii de negocianţi francezi până la înălţimea economiei internaţionale. Şi să nu ne grăbim: la sfârşitul

338

secolului al XVIII-lea, la Bordeaux, a cărui dezvoltare comercială este spectaculoasă, după cum ne spune un martor, era „de notorietate publică faptul că mai bine de o treime din trafic ar fi sub controlul olandez”.

Anglia şi Olanda

Reacţiile engleze faţă de încălcările de frontieră

săvârşite de Olanda au început foarte timpuriu. Actul de Navigaţie al lui Cromwell datează din 1651; Carol al II-lea îl confirmă în 1660. De patru ori, Anglia se angajează în războaie violente împotriva Provinciilor Unite (1652 – 1654; 1665 – 1667; 1672 – 1674; 1782 – 1783). De fiecare dată, Olanda se resimte după lovitură. În acelaşi timp, la adăpostul unui protecţicnism vigilent, în Anglia se dezvoltă o producţie naţională din ce în ce mai înfloritoare. Probă neîndoielnică a faptului că economia engleză era mai bine echilibrată decât cea franceză „mai puţin vulnerabilă faţă de forţele externe, că producţia ei era mai necesară olandezilor: care, de altfel, i-au cruţat întotdeauna pe englezi, ale căror porturi erau, pe vreme proastă, cel mai bun refugiu pentru navele lor.

Dar să nu ne apucăm să credem că Anglia a scăpat de ascendentul olandez. Charles Wilson /107 atrage atenţia că orice olandez atent putea găsi – o mulţime de modalităţi de împăcare cu prevederile Actelor de Navigaţie. Pacea de la Breda, într-adevăr, adusese o atenuare a lor (1667). În – timp ce Actul interzicea oricărui vas străin să educă în Anglia alte mărfuri în afara celor provenite din producţia naţională, în 166/ s-a admis că vor fi soicotiite „olandeze” mărfurile aduse pe Rin sau cumpărate la Leipzig şi Frankfurt şi înmagazinate la Amsterdam, inclusiv ţesăturile de in din Germania, dacă erau înălbite la Haarlem. Mai mult, marile case olandeze aveau filiale la Londra: Van Neck, Van Notten, Neuf viile, Clifâord.

33?

Baring, Hope, Van Lennep408. De aici, legături prieteneşti şi amabilităţi întărite de călătorii dintr-o ţară în alta, şi, în afară de asta, de cadourile reciproce, cepe de lalele sau de zambile, butoiaşe cu vin de Rin, jamboane, gin de Olanda... Ba unele firme engleze îşi întocmeau corespondenţa în neerlandeză.

Pe aceste căi, oprin ateste deschideri, oprin aceste legături, comerţul olandez de mijlocire şi-a jucat rolul la

intrarea ca şi la ieşirea, din insulă până” cel puţin pe la 1700, poate până spre 1730. La intrare, el aduce blănuri, piei, gudron, lemn, chihlimbar de Rusia şi de Baltica, ţesături fine de in din Germania înălbite în Olanda, care, în secolul al XVIII-lea, erau cernite de tinerii eleganţi din Londra ca să-şi coase cămăşi, pe când părinţii lor se mulţumeau să-şi facă din ele jabouri, gulere şi manşete la cămăşile croite din pânză englezească mai ţărănească 409. La ieşire, o mare parte din produsele coloniale sunt luate de olandezi de la licitaţiile lui *East India Company*; ei cumpără şi mult tutun, zahăr, din când în când grâu şi cositor şi o cantitate „de necrezut” de postavuri de lână (pentru nmai bine de două milioane de lire sterline anual, spune Daniel Defoe410, în 1728) care se înmagazinează la Rotterdam şi Amsterdam spre a fi reexportate, în Germania mai ales 4 il. Anglia rămâne astfel, multă vreme, înglobată în jocul neerlandez al antrepozitului. Um pamflet englez (1689) ajunge chiar să spună: „Toţi negustorii noştri frânt pe cale de a se face factori olandezi” 412.

Un studiu atent ar scoate, cu siguranţă, la lumină multe legături eficiente, în special cele pe care le creează creditul şi cumpărările anticipate, care îngăduie sistemului neerlandez să prospere în Anglia şi chiar, multă vreme, să (prospere din plin. Până într-atât, încât englezii (la fel ca francezii) au adesea prilejul să descopere cu uimire că la Amsterdam produsele lor se pot vinde mai ieftin decât în ţara de origine.

În Europa, sistemul comercial neeriandez se deteriorează abia prin 1730, după cincizeci de ani, între 1680 şi 1730 413, în decursul cărora are loc o reînnoire de activităţi. Şi abia în cea de a doua jumătate a secolului încep să se plângă negustorii olandezi de faptul că „nu mai sunt bogaţi în adevăratele tranzacţii ale schimbului şi nu mai sunt decât simpli agenţi pentru transporturi maritime şi expediţii” 4 i4. Nu s-ar putea spune mai bine că jocul B-a întors. De aci înainte, Anglia este o ţară emancipată de tutela străină, gata să pună mina pe sceptrul lumii.

Cu atât mai mult tu cât replierea comercială olandeză o ajută să obţină ceea ce îi lipsise atât de crânten în secolul al XVII-lea: posibilitatea statului ide a face împrumuturi ample. Până atunci, olandezii se feriseră tot timpul să încredinţeze statului englez capitaluri, deoarece garanţiile ce li se ofereau erau inacceptabile. Dar, în ultimul deceniu al secolului, Parlamentul de la Londra a admis principiul unui fond alimentat de impozite speciale care să garanteze împrumuturile lansate de stat şi plata dobânzilor. Din acel moment, olandezii îşi desfac baierile pungii, tot mai larg odată cu trecerea anilor. „Fondurile" engleze le oferă, simultan, şi o investiţie comodă, şi o dobândă mai mare decât obţine banul în Olanda, şi un obiect de speculaţie apreciat la bursa din Amsterdam, toate acestea fiind lucruri (şi acest fapt este important) pe care nu le găsesc în Franţa.

Capitalurile excedentare ale negocianţilor olandezi se vor revărsa, prin urmare, în Anglia, în tot cursul secolului al XVIII-lea, ei participă foarte masiv la împrumuturile engleze de stat, speculează şi cu alte valori englezeşti, acţiuni ale Companiei Indiilor, ale lui South Sea sau ale Băncii Angliei. La Londra, colonia neer-landeză este mai bogată şi mai numeroasă ca oricând. Membrii ei se adună la Dutch Church din Austin Friars, cam ca genovezii la Palermo, în jurul bisericii San Giorgio. Dacă adăugăm

341

negustorilor creştini (dintre care mulţi. sunt hughenoţi, emigraţi mai întâi la Amsterdam) pe negustorii evrei, care formează o altă colonie puternică, cu toate că mai mică decât cea creştină, căpătăm senzaţia unei intruziuni, a unei cuceriri olandeze 415.

Aşa au şi resimţit-o englezii, iar Charles Wiâson; u; vede chiar, în acest fapt, explicaţia „fobiei" lor faţă de împrumuturi şi faţă de datoria publică naţională care le părea dominată de străini. De fapt, acest aflux de bani meerlandezi a dat viaţă creditului englez. Mai puţin bogată decât Franţa, dar având un credit mai „strălucit", cum

spunea Pinto, Anglia a obţinut totdeauna banii *as* care avea nevoie, în cantitate suficientă şi la tanc. Avantaj uriaş!

În 1782 – 1783, Olanda va fi surprinsă de violenţa cu care forţa englezească se va abate asupra ei, trântind-o la pământ. Dar nu era previzibil epilogul? De fapt, Olanda secolului al XVIII-lsa s-a lăsat cucerită de piaţa naţională engleză, de mediul social al Londrei, în care negocianţii ei se simt mai bine „câştigă mai bine şi găsesc chiar distracţii pe care austerul Amsterdam nu le îngăduie. Privită din punctul de vedere al jocului divers al Olandei, cartea englezească este ciudată, câştigătoare la început, apoi, dintr-odată, păgubaşă.

A ieşi din Europa: *Insulânda*

Putem oare. Încerca să vedem, ou prin primelor călătorii neerlandeze în Insulânda, ceva cu totul deosebit? *Un* fel de naştere *ex nihilo* a unui proces de dominaţie şi de înăsprire rapidă a acestei dominaţii.

În prima penetraţie olandeză (şi neîndoielnic, în orice penetraţie europeană) în Asia, sunt evidente trei etape. W.H. Moreland le-a pus în lumină, de multă vreme (1923) 41<?: „corabia comercială, un fel de bazar ambulant, împovărată cu colportori; factoria sau „loja”, care

342

este o concesiune în interiorul unei ţări *sau* unei pieţe; în sfârşit, teritoriul cucerit. Macao ar ţine *de* factorii; Batavia înseamnă deja începutul colonizării Javei; cât priveşte bazarul ambulant, în primii ani ai secolului al XVII-lea, e greu să te opreşti la un singur exemplu.

De pildă, cele patru nave ale lui Paul Van Caierden trimise în Indiile Orientale, între 1599 şi 1601 418, de către o *voorkompemie 11”*, Noua Companie a Brabantului, şi care, la întoarcere, sunt numai două. Prima escală, la 6 august 1600, este Bantam. Deoarece în radă sunt prea multe nave olandeze, deci prea mulţi cumpărători, două dintre corăbii sunt îndrumate spre micul port Passamans, unde se aude că exista mare belşug de piper. Dar

vânzătorii de aici sunt nişte potlogari, iar condiţiile de navigaţie sunt primejdioase. Se ia atunci hotărârea, nu fără oarecare şovăială, de a merge la Atjeh (Asem), la capătul occidental al Suma-trei. Cele două nave ajung acolo la 21 noiembrie 1600. Cât timp pierdut! făcuseră 7 luni şi 15 zile de la Texei la Bantam, apoi 3 luni şi 15 zile ca să ajungă (aşa credeau olandezii) în portul ideal. De fapt, călătorii se aruncaseră în gura lupului. Făţarnic, pungaş, regele Atjehului îi tot duce cu vorba, după ce le stoarce 1.000 de reali de opt. Ca să-şi scoată paguba, olandezii se retrag la bord şi pun mina pe nouă vase de negustori aflate în port, trei dintre ele încărcate, foarte oportun, cu piper, pe care învingătorii prudenţi „le păzesc bine”. Şi negocierile se reiau până când, după ce drept pildă dăduseră foc la două din corăbiile capturate, olandezii renunţă şi, în noaptea de 21 spre 22 ianuarie 1601, părăsesc portul atât de puţin ospitalier. Pierduseră încă două luni în ape tropicale pline de primejdii, în care viermii rod lemnul vaselor. Nu există o altă soluţie decât să se întoarcă la Bantam, unde ajung după *încă*. şapte săptămâni de drum. În schimb, aici scapă de greutăţi: Bantamul este un fel de Veneţie a Insulândei. Nişte nave

343… olandeze sosite în acelaşi timp au făcut preţurile să crească, dar marfa se încarcă la bord şi, la 22 aprilie, cele două nave ridică, în sfârşit, pânzele spre Europa 420.

Ceea ce scoate la iveală experienţa aceasta este greutatea de a te introduce într-un circuit, ca să nu vorbim de dominarea lui, într-un univers prost cunoscut, compilicat, cu totul deosebit de Europa. Într-o metropolă negustorească cum este Bantamul, intermediarii apar neîntârziat; ei aşteaptă, dar ei sunt cei ce-i domină pe noii veniţi. Situaţia nu va putea fi întoarsă decât atunci când olandezii vor deveni stăpânii comerţului cu mirodenii din Moluce. Stabilirea acestui monopol este condiţia primă pentru a pune în poziţie, una câte una, toate filierele, pentru a te introduce în ele ca partener privilegiat şi, de

aici înainte, indispensabil. Dar poate, că, până la urmă, păcatul major al sistemului olandez în Orient a fost tocmai dorinţa de a lua totul în mână, limitând producţia, ruinând comerţul indigen, sărăcind şi decimând populaţia, de fapt, tăind găina cu ouă de aur.

Se poate oare generaliza?

Exemplele la care ne-am oprit au valoarea unor sondaje. Ele nu pot face altceva decât să schiţeze o situaţie de ansamblu, felul în care funcţionează o economie-univers pornind de la tensiunea înaltă a centrului ei şi „pe de altă parte, de la îngăduinţa şi slăbiciunea celuilalt. Izbânda nu este cu putinţă decât dacă economiile inferioare şi economiile supuse sunt accesibile, într-un fel sau altul, dar în mod regulat, economiei dominante.

Legătura cu salba de puteri secunde, adică Europa, se face de la sine fără violenţe excesive: atracţia, mecanismul schimburilor, jocul capitalului şi creditului sunt suficiente pentru a menţine legăturile. De altfel, în totalul traficului olandez, Europa deţine patru cincimi;

344

ţinuturile de peste mare nu sunt decât un punct de sprijin, oricât de important ar rămâne el. Tocmai prezenţa ţărilor aduse în situaţia de inferioritate, dar dezvoltate şi vecine, eventual concurente, întreţine temperatura' şi eficienţa centrului, aşa cum spuneam. Faptul că o ţară cum e China nu este o economie-univers explozivă se datorează numai proastei centrări? Sau, ceea ce de altfel este acelaşi lucru, absenţei unei semiperiferii îndeajuns de puternică pentru a supravolta nucleul ansamblului?

Oricum, este limpede că „adevărata" periferie, spre hotarul extrem, nu poate fi stăpânită decât prin forţă, prin violenţă, prin supunere şi, de ce să nu spunem, prin colonialism, clasându-l astfel pe acesta printre experienţele vechi, foarte vechi. Olanda face colonialism în Ceylon, ca şi în Java; Spania îl inventează în America ei; Anglia îl foloseşte în India… Dar încă de mult, în secolul al XIII-lea, la liziera zonelor lor exploatabile, Veneţia şi

Genova erau puteri coloniale: la Cafa, în Chios, dacă ne gândim la genovezi; în Cipru, la Candia sau în Corfu, dacă ne referim la experienţele veneţiene. Nu este vorba aici, cât se poate de limpede, de o dominaţie absolută, pe cât se putea ea realiza în acea epocă?

AMURGUL AMSTERDAMULUI

Am cercetat dosarul în/tăietăţii olandeze. Istoria ei îşi pierde strălucirea pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Această scădere de lumină este semnul unei replieri, a unui declin, nu al unei decadenţe în deplinul sens al cuvântului de care istoricii au uzat şi abuzat. Amsterdamul a cedat locul Londrei, desigur, aşa cum îl cedase Veneţia Anversului şi aşa cum avea să-l cedeze Londra, mai târziu, New York-ului. Dar el a continuat să profite de o poziţie activă, cu a rămas, încă astăzi, unul din centrele capitalismului mondial.

345

În secolul al XVIII-lea, el cedează unele din avantajele sale comerciale Hamburgului, Londrei, chiar Parisului, dar pe altele şi le rezerva sieşi; păstrează şi unele din circuitele de trafic, iar activitatea lui de bursă e în toi. Prin practicarea tot mai largă a „acceptării”, el face să crească rolul său bancar pe măsura uriaşei creşteri europe-ne, pe care o finanţează în mii de chipuri, mai ales în timp de război (credite comerciale pe termen lung, asigurări şi reasigurări maritime etc). Până într-atât încât, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, la Bordeaux se spunea că este „de notorietate publică* faptul că o treime din negoţul oraşului depinde de împrumuturile olandeze421. În sfârşit. Amsterdamul scoate un câştig bun din împrumuturile pe care le face statelor europene. Ceea ce a arătat Richard T. Rapp 422 în legătură cu Veneţia detronată a secolului al XVII-lea, care printr-un şir de adaptări, reoon-vertiri sau exploatări noi păstrează produsul naţional brut la acelaşi nivel cu cel din secolul precedent, îndeamnă la circumspecţie atunci când încercăm să facem un inventar al pasivului unui oraş în declin. Chiar aşa şi este:

proliferarea activităţii bancare a reprezentat la Amsterdam un proces de mutaţii şi de deteriorare a capitalului. Este adevărat: oligarhia socială a oraşului se închide în ea, se retrage din negoţul activ, la fel ca la Veneţia sau Genova, tinde să se transforme într-o societate de împrumutători rentieri în căutarea a orice poate garanta nişte privilegii liniştite, inclusiv a protecţiei staithouderatului. Putem reproşa, poate, mănunchiului acestuia de privilegiaţi rolul pe care l-au jucat (cu toate că nu întotdeauna şi l-au ales ei), dar nu le putem reproşa, în niciun caz, calculul pe care şi l-au făcut, pentru că ei traversează teferi furtuna Revoluţiei şi Imperiul şi pentru că, după unii autori olandezi, ar continua să rămână pe locul lor, în 1848 423T Aşa este: se înregistrează o trecere

346

Capitalurile olandeze în 1782

După estimările Marelui Pensionar van der Spieghel, ele s-ar ridica la un miliard de florini, investiţi după cum urmează:

Împrumuturi externe acordate unor state împrumuturi coloniale împrumuturi interne (provinciilor, companiilor, amiralităţii)

Comerţ de schimb Aur, argint, bijuterii

335 milioane din care: Anglia, 230 Franţa, 25 Altele, 30

140

425 50 50

(în: J. de Vries, Rijkdom *der Nederlanăen*, 1927)

de la sarcinile elementare şi parcă salubre ale vieţii economice la jocurile cele mai sofisticate ale banului. Dar Amsterdamul este prizonierul unui destin care îi depăşeşte propriile responsabilităţi; soarta oricărui capitalism dominant este de a fi prins într-o evoluţie, vizibilă *încă* înainte cu secole, pe timpul târgurilor din Champagne, şi care, datorită chiar succesului său, se poticneşte tocmai de pragul activităţilor sau acrobaţiilor financiare, acolo unde

ansamblul economiei îl ajunge cu greu, dacă nu cumva refuză să-l urmeze. Căutând cauzele sau motivele pentru care Amsterdamul dă înapoi, riscăm, în ultimă analiză, să dăm iar da adevărurile generale tot atât de valabile pentru Genova de la începutul secolului al XVII-lea ca şi pentru Amsterdamul celui de al XVIII-lea şi, poate, pentru Statele Unite de astăzi care, şi ele, manipulează hârtia monedă şi creditul până la limita pericolului. Cel puţin asta sugerează o trecere critică în revistă a crizelor care se succed la Amsterdam în timpul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea.

347

Crizele din 1763, 1772 – 1773, 1780 – 1783

Începând din anii 17C0, amplul sistem olandez traversează mai multe crize grave, paralizante. Crize care se aseamănă toate şi par legate de crize ale creditului. Masa efectelor de comerţ, suma „banilor artificiali”, pare să se bucure de *o* oarecare autonomie în raport cu economia generală, având însă nişte limite care nu trebuie depăşite. În plină criză (18 ianuarie 1773), Maillet du Ciairon, atentul consul francez de la Amsterdam, ne prezintă această limită atunci când ne lămureşte că piaţa Londrei este la fel de „strânsă” ca cea a Amsterdamului şi că avem aici „dovada că în toate lucrurile este un soroc, după care trebuie neapărat să dai înapoi” 4 – 4. Să fie datorate accidentele acestea unui aceluiaşi proces, destul de simplu, ba chiar prea simplu? *Un* anumit volum de hârtie ar depăşi posibilităţile economiei europene care, periodic, ar încerca să scape de această povară. Dezechilibrul s-ar ivi chiar ou o anumită regularitate, din zece în zece ani: 1763, 1772 – 17/3, 1780 – 1783. În ce priveşte prima şi cea de a treia dintre crizele acestea, războiul şi-a jucat neîndoielnic rolul: el este inflaţionist prin chiar natura lui, el stânjeneşte producţia şi, chiar din ziua în care încetează, no ta de plată trebuie achitată; trebuie compensat dezechilibrul pe care îl produce. Dar, la criza din 1772 – 1773, războiul nu se prezintă la întâlnire.

Să avem a face cu o criză din cele numite de Vechi Regim, cauza ei fiind, în cazul acesta, un reflux al producţiei agricole ale cărui consecinţe se extind la ansamblul activităţilor economice? O criză obişnuită, de fapt? într-adevăr, Europa cunoaşte în 1771 – 1772 nişte recolte catastrofale. O ştire din Haga (24 aprilie 1772) semnalează în Norvegia o foamete „atât de îngrozitoare [...] încât se macină scoarţa copacilor ca să ţină loc de făină de secară” şi o serie de regiuni din Germania cunosc aceeaşi situaţie disperată425.

348

Asta să fie cauza crizei violente care, pe deasupra, a putut fi agravată de consecinţele foametei catastrofale care s-a abătut asupra Indiei, în aceiaşi ani 1771 – 1772, dereglând, totodată, mecanismele lui *East India Company*? Toate acestea au importanţa lor, fără îndoială, dar nu cumva adevăratul motor este, o dată mai mult, revenirea periodică a unei crize a creditului! în orice caz, întotdeauna, în inima tuturor acestor crize, consecinţă sau cauză, numerarul lipseşte, raita de scont cunoaşte creşteri bruşte, la nivele insuportabile, până la 10 şi 15%-Contemporanii leagă întotdeauna aceste crize de un mare faliment iniţial: falimentul Neufviile, în 176*3 m*; falimentul Clifford, în 1772 *al*; falimentul Van Faerelink, în 1780 42S. Este limpede că acest fel de a vedea lucrurile, oricât de firesc ar fi, este puţin convingător. Cele cinci milioane de florini ale falimentului Clifford, cele şase milioane ale familiei Neuf-ville au, desigur, greutatea lor; ele au jucat la Bursa din Amsterdam un rol de detonator, de distrugător violent al încrederii. Dar nu e de crezut că dacă Neuf viile nu ar fi angajat operaţii dezastruoase în Germania, iar dacă Clifford nu s-ar fi angajat într-o speculaţie nechibzuită la Bursa din Londra cu acţiuni East India Company, iar burgmeistrul Van Faerelink nu ar fi făcut afaceri foarte proaste în Baltica, criza nici nu s-ar fi declanşat, nici nu s-ar fi generalizat. De fiecare dată, primul şoc al marilor falimente a făcut să cedeze un sistem

dinainte tensionat. Este, prin urmare, util să extindem aria observaţiei, simultan în timp şi în spaţiu, şi mai ales să apropiem unele de altele aceste crize, pentru că ele se înseriază, punctează replierea evidentă a Olandei, în sfârşit pentru că ele se aseamănă şi totodată diferă între ele şi, în sfârşit, se explică mai bine una în raport cu celelalte.

Ele se aseamănă: ele sunt, într-adevăr, crize moderne de credit, fiapt care le deosebeşte *absolut* de crizele de Vechi Regim *m9*, care prind

349

rădăcini în ritmurile şi în procesul economiei agricole şi industriale. Dar cât de mult se şi deosebesc! Charles Wilson /j3° crede că cea din 1772 – 1773 este mai gravă şi mai profundă decât cea din 1763, şi are dreptate; dar. criza din 1780 – 1783 nu este şi mai profundă? Nu apare aici o agravare, o accentuare a derutei olandeze dintre anii 1763 şi 1783 şi, odată cu acest *crescendo* din zece în zece ani, o transformare a cadrului economic subiacent?

Prima criză, cea din 1763, urmează Războiului de Şapte Ani (1756 – 1763) care a fost pentru Olanda, rămasă neutră, o perioadă de prosperitate comercială nemaipomenită. Îi? timpul ostilităţilor, „Olanda a făcut aproape singură [...] tot comerţul Franţei, mai ales comerţul cu Africa şi America, prin el însuşi o lucrare uriaşă, şi l-a făcut cu beneficii de o sulă şi adesea de mai bina de două sute la sută [...]. Câţiva negocianţi din Olanda s-au îmbogăţit din el, în ciuda pierderii unui mare număr de vase de-ale lor prinse de englezi, ce se socotesc la mai bine de o sută de milioane; da florini431. Dar această reactivare a comerţului ei, această întoarcere la zilele ei cele mai bune, a cerut Olandei uriaşe operaţii de credit, o umflare ne-supravegheată a acceptărilor, rambursări de. scrisori de schimb expirate, prin scrisori, pe alte. case, şi, în plus, cambii de complezenţă, în lan (432. „Numai cei nesocotiţi, crede un judecător srioraint 4 a, s-au angajat atunci masiv. Să fie adevărat? Cum puteau scăpa chibzuiţii

de angrenajul „circulaţiei”? Creditul natural, creditul forţat, creditul „himeric 4 au constituit, până la urmă, un volum uriaş de hârtie, atât de mare „încât, urmând un calcul exact, aceasta întrece de cincisprezece ori banii peşin sau banii adevăraţi din Olanda”! >? *A*. Chiar dacă sântsm mai puţin convinşi decât informatorul nostru, un olandez din Leydă, de exactitatea acestei cifre, este limpede că negocianţii olandezi se trezesc într-o situaţie dramatică atunci când *discontorii*, brusc, refuză să sconteze hârtia sau, mai exact, nu mai sunt în stare să o facă. Lipsind numera

350

rul, criza, cu falimentele ei în lanţ, se precipită: ea atinge, pe lângă Amsterdam, Berlinul, Hamburgul, Altona, Bremenul, Leipzigul435, Stockholmul436 şi, puternic, Londra, care va fi silită – de către piaţa olandeză să-şi plătească contribuţia. O scrisoare veneţiană din Londra, cu data de 13 septembrie 1763 437, relatează că, în săptămâna precedentă, aşa cum se zvoneşte, s-ar fi trimis în Olanda „însemnata” sumă de 500.000 lire sterline, „în ajutorul unui grup de negustori” din Amsterdam aflaţi la strâmtoare. Dar putem vorbi de ajutor atunci când e vorba realmente de retragerea de către olandezi a capitalurilor investite în fondurile engleze 438? întrucât criza s-a declanşat la 2 august, prin falimentul lui Joseph Aron (cu 1 200.000 de florini fără acoperire) şi fraţilor Neufville (cu un pasiv de 6 milioane florini), sosirea fondurilor englezeşti e precedată de o lună de lamentări, de disperare, de solicitări... Şi de evenimente spectaculoase: falimente la Haonburg, de pildă, dintre oare. multe ale unor negustori evrei 430, 4 la Copenhaga, 6 la Altona 4 j0, 35 la Amsterdam441. Şi „un lucru care nu s-a mai întâmplat niciodată este că la începutul acestei săptămâni banul de bancă a fost cu o jumătate la sută sub banul peşin 442. La 19 august, numărul falimentelor este «da 42 443 şi „se şi cunosc viitoarele victime”. În faţa catastrofei, O’ldecop, consulul rus, incriminează fără şovăire marea

lăcomie de câştig pe care câţiva negustori au vrut a-l dobândi cu Acţiunile în timpul războiului 444. „Ulciorul nu merge de multe ori la izvor, scria el la 2 august. Ce pe & vedeam de mult şi de ce ne temeam s-a întâmplat”. Bursa din Amsterdam a fost imediat paralizată: „Nu mai ai ce face la Bursă [...] nu se mai fac nici scontări *Vl5*, nici schimb; nu mai există curs; pretutindeni numai neîncredere” 446. Singura soluţie ar fi obţinerea de noi termene447 sau, cum s-ar spune în termeni de târg, de *prelungiri*. În scrierea lui, un făcător de planuri vorbeşte desore „*surşeance*” 448. despre o amânare de termen, de suspendare, într-un cuvânt despre puţin târnip suplimentar, pe care statul l-ar putea eventual acorda, pentru ca, până la urmă, canalele circulaţiei să înceapă iar să funcţioneze. Greşeala lui porneşte de la credinţa că, în cazul dat, ar fi de ajuns o hotărâre a Provinciilor Unite; în realitate ar fi nevoie de acordul tuturor prinţilor, al tuturor statelor Europei.

Dar n-ar fi oare sosirea la Amsterdam a unor cantităţi de monedă sau de lingouri soluţia cea mai bună? Neufville (şi nu este singura firmă care procedează aşa) au deschis, în casa lor de la ţară de lângă H'aarlem, o fabrică pentru „curăţat şi rafinat banii cei răi de Prusia din care li s-au trimis din Germania mai multe milioane în butoiaşe”. În Germania, această monedă proastă, emisă de Frederic al II-lea în timpul Războiului de Şapte Ani, este colectată de către negustori evrei locali în legătură cu negustori evrei din Amsterdam4” 9. Aceştia, aproape exclusiv angajaţi în afaceri de schimburi monetare şi puternic zguduiţi de criză, trag scrisori pe metalul acesta binecuvântat oare vine spre ei. „Negustorii evrei Ephraim şi Jizig, scrie consulul napolitan de la Haga, care sunt antreprenorii monedei Regelui [Prusiei] au trimis alaltăieri [16 august 1763] 3 milioane de scuzi la Hamburg, prin căruţe de poştă, sub escortă, şi aflu că şi alţi bancheri remit sume însemnate în Olanda pentru a-şi menţine creditul” 45°.

Soluţia cea bună este injectarea de numerar. De

altfel, începând de la 4 august, Banca Amsterdamului, în ciuda obiceiului ei, consimte să primească „în depozit lingouri de aur şi argint” 451, procedură prin care metalele preţioase livrate în stare brută sunt integrate imediat în circulaţia monetară.

Nu este însă nevoie să urmărim mai departe această criză de lichidare, violentă, drastică, doborând numai firmele slabe, curăţind piaţa de speculanţii pungaşi, şi, dintr-un anume

15?

punct de vedere, una peste alta, sănătoasă şi utilă, cel puţin atunci când te afli în epicentrul acestui cutremur financiar. Nu la Hamburg, unde, încă de la începutul lui august, înainte de trăsnetul pe care îl reprezintă falimentul firmei Neufville, portul era plin de nave aşteptând în zadar să încarce şi care vor să plece spre alte porturi din est/i52; nu la Rolterdam, unde, din aprilie453 „oamenii de jos” se răscoală şi unde „burghezia a fost silită să pună mâna pe arme şi să împrăştie pe toţi răzvrătiţii”. Ci la Amsterdam care, se pare, scapă de asemenea încurcături şi tulburări şi care după ce trece furtuna se redresează destul de uşor. „Negustorii lui bancheri, asemeni păsării fenix, aveau să se nască sau, mai degrabă, să se arate iar de sub propria cenuşă şi să se impună, până la urmă, drept creditori ai pieţelor negustoreşti ruinate” 434.

În 1773, odată cu lovitura pe care o reprezintă falimentul casei Clifford (28 decembrie 1772), criza reîncepe şi îşi urmează cursul. Succesiunea este aceeaşi, angrenajul este acelaşi. Oldacop şi-ar putea copia scrisorile din urmă cu zece ani. Bursa e lovită de paralizie. „Mai multe case, scrie consulul rus, au urmat falimentul Dior Clifford şi fiul. Domnii Horneca, Hogger şi co. care fac toată treaba pentru Franţa şi Suedia [...] au fost, de două sau trei ori, cât pe ce să nu mai poată răspunde nevoilor. Prima dată, într-o noapte, au izbutit a aduna pentru ei 300.000 florini ce trebuiau a-i plăti a doua zi”; a doua oară, de la Paris, le-a ajuns la tanc „un rădvan cu bani peşin de

aur […] Domnii Rije, Rich şi Wilkiesons care sunt corespondenţii Domnului Frederie la Sankt Petersburg au adus bani de metal alb din Anglia” (aurul adus din Franţa ar reprezenta valoare de un milion, iar argintul din Anglia de două milioane florini). Domnii Grill, care fac mare negoţ cu Suedia, au încetat plăţile pentru că nu Pot să „sconteze scrisorile de schimb trase asu Pra altora”. Domnii Cesare Sardi şi co., rasă ve

353

che oare negociază mai multe afaceri pentru Curtea din Viena, „a fost silită să urmeze valul” 45°. Este adevărat că acestor italieni care preferă să se distreze în loc să muncească le-a scăzut, demult creditul4 dii. Acestora, nenoroci –, rea de faţă le-a dat lovitura de graţie. Dar anul mite case, şi ele falimentare, sunt în realitate case solide, doar surprinse de deruta generalizată; vor urma şi alte falimente dacă nu se ia seama la aceasta/i5). O dată mai mult, oraşul hotărăşte să avanseze, datorită Băncii, două milioane în bani gheaţă pe garanţia celor mai de frunte negocianţi, pentru a-i ajuta pe cei ce au nevoie de numerar şi pot să dea gajuri, fie în marfă, fie în efecte solide. „Nu vor fi acceptate, totuşi, scrisori de schimb, chiar dacă sunt acceptate de casele fruntaşe, deoarece, de nu s-ar face aşa, două milioane” n-ar fi de niciun folos458. Este limpede că falimentul spectaculos şi, de altfel, definitiv al Clifforzilor, ooasă cu o vechime de o sută cincizeci de ani, a declanşat o neîncredere generală şi cererile de plată depăşesc de departe numerarul disponibil.

Ai putea socoti că este vorba despre vechiul cântec din 1763. Aşa au crezut contemporanii. Aceeaşi criză scurtă, cu o secvenţă dramatică încheiată repede, încă pe la sfârşitul lui ianuarie. Dar faptul că ea este mai gravă decât precedenta pune o problemă pe care, în esenţă, Charles Wilson459 a rezolvat-o. Faptul hotărîtor este că, într-adevăr, lovitura iniţială nu a mai pornit de la Amsterdam, ci de la Londra. Catastrofa care îi răpune pe Clifforzi şi pe asociaţii lor este prăbuşirea acţiunilor

Companiei *East India*, confruntată cu o situaţie grea în India, mai ales în Bengal. Iar scăderea cursului intervine prea târziu pentru englezii care speculau pe scădere şi prea devreme pentru olandezii care speculau pe creştere. Şi unii şi ceilalţi se prăbuşesc cu atât mai puternic cu cât cei ce speculează acţiunile le cumpără de obi

354

cei cu – 20% din preţ, restul rămânând în credit. Pierderile lor sunt, prin urmare, uriaşe.

Criza declanşându-se la Londra, atrage după sine intervenţia Băncii Angliei, care duce repede la suspendarea scontării mai întâi a tuturor efectelor dubioase, apoi a tuturor efectelor. Este inutil să discutăaâi justeţea sau injus-teţea tacticii adoptate de către Banca Angliei care loveşte, în felul acesta, Amsterdamul, piaţă a banilor şi a creditului. În orice caz, dacă a existat o pasăre fenix în această criză, ea este cu siguranţă Londra care, de cum trece alarma, drenează, mai departe, spre ea, investiţiile, „surplusurile" reapărute ale Olandei.

La Amsterdam, lucrurile merg mai prost: încă în aprilie 1773, la trei luni după sfârşitul alertei, viaţa străzii trădează neliniştea. „De vreo cincisprezece zile, nu auzi vorbindu-se decât despre furturile ce se fac la vreme de noapte. Drept urmare, au îndoit paza obişnuită şi au împrăştiat prin deosebitele cartiere patrule burgheze, dar ce poate face toată această veghe dacă nu se strică pricina răului şi dacă ocârmuirea nu găseşte în ea mijloace care să îndrepte lucrurile?" 460. În martie 1774, la mai bine de un an după criză, clasa negustorească rămâne încă speriată. „Lucrul ce va da o ultimă lovitură creditului de pe această piaţă, scrie consulul Maillet du Clairon, este faptul că cinci sau şase dintre casele cele mai de frunte şi mai bogate au lăsat, de curând, negoţul; în numărul acestora se află cea a lui Andrei Pels şi fiul, casă mai cunoscută pe pieţele străine decât la Amsterdam, căruia, adesea, ea, i-a fost cel mai de seamă ajutor; dacă ateste Case bogate părăsesc Bursa, în curând marile afaceri or să dispară. Întrucât ea nu va mai

putea ţine piept unor pierderi mari, nu va roai îndrăzni să încerce a face câştiguri mari. Este. drept însă că, în Olanda, se află încă bani, şi mulţi decât în orice altă ţară, ţinând seama mărimea pe care o are ea” 46 i.

355

Dar, din punctul de vedere al istoricului, în joc este întâietatea în interiorul economiei-univers europene.

Încă în februarie 1773, consulul nostru, aflând că la Genova a avut tocmai loc un faliment uriaş de 1.500.000 piaştri, leagă acest accident (şi toate accidentele asemănătoare care zgâlţâie pieţele Europei) de Amsterdam, acest oraş fiind „lăcaşul din care li se trag, tuturor a, mişcările” 462. Eu socotesc, dimpotrivă, că, în acel moment, Amsterdamul nu mai este „lăcaşul”, epicentrul. Lăcaşul era deja Londra. În cazul acesta, să existe oare o regulă, care s-ar dovedi destul de comodă, conform căreia orice oraş plasat în centrul unei economii-univers este primul care declanşează cutremurele obişnuite ale sistemului şi, mai târziu, primul care se vindecă de rănile pe care acestea le provoacă? Un asemenea lucru ne-ar face să privim cu alţi ochi joia/il3 neagră a Wall Streetu-lui, din acel an 1929 care, pentru mine, marchează de fapt debutul întâietăţii New Yorku-lui.

Întâietatea Amsterdamului ar fi, deci, în afara jocului (cel puţin din punctul de vedere al istoricilor), atunci când se anunţă cea de a treia criză, cea din anii ’80. O criză care, de altfel, se deosebeşte de cele care o preced, nu numai prin lungimea ei (cel puţin 1780 – 1783), prin nocivitatea ei deosebită în Olanda sau prin faptul că poartă pe mişcarea ei cel de-al patrulea război anglo-olandez, dar şi prin aceea că se înserează într-o criză economică mai amplă şi de un cu totul alt tip, nici mai mult şi nici mai puţin decât interciclul464 pe care Ernest Labrousse îl pune în evidenţă în Franţa din 1778 până în 1791 465. În această fază interde-cenală trebuie replasat episodul războiului anglo-olandez (1781 – 1784) care se încheie cu ocuparea Ceylonului de către englezi şi cu liberul lor acces

la Moluce. Olanda, ca şi restul Europei, se abate pe atunci în braţele unei crize lungi care atinge ansamblul economiei.

356

şi nu numai creditul, o criză asemănătoare celei în care se zbate Franţa lui Ludovic al XIV-lea care, în ce o priveşte, ieşise sleită, financiar dereglată, din războiul american, pe care totuşi îl câştigase 466. „Izbutind să facă liberă America, Franţa s-a sleit într-atâta încât, vrând să înjosească mândria englezească, în biruinţa ei s-a ruinat singură, văzându-şi finanţele sleite, creditul micşorat, Ministerul învrăjbit şi întreg Regatul împărţit în tabere” ™ *7*. Dar această slăbiciune a Olandei, această slăbiciune a Franţei nu pot fi explicate numai prin război (aşa cum s-a afirmat prea adesea).

De multe ori, rezultatul unei crize lungi şi generale este clarificarea hărţii lumii, punerea brutală a fiecăruia la locul lui, întărirea celor puternici şi inferiorizarea celor slabi. Învinsă politic, dacă ne ţinem de litera tratatului de la Versailles (3 septembrie 1783), Anglia învinge economic, deoarece din acel moment centrul lumii se mută acasă la ea, eu urmările şi asi-metriile ce decurg de aici.

La acest ceas al adevărului, slăbiciunile Olandei, dintre care unele datează de mai multe decenii, ies dintr-odată la iveală. Ocârmuirea ei, a cărui forţă eficientă am pomenit, este inertă, măcinată de contradicţii interne; programul urgent de înarmare rămâne literă moartă; arsenalele nu sunt în stare să se modernizeze 4G8; ţara pare a se desface în părţi ÎEemediabil ostile; noile impozite, instituite ca o încercare de a face faţă situaţiei, întâmpină nemulţumirea generală; chiar Bursa devine „lugubră” 469.

Revoluţia batavă

În sfârşit, Olanda se trezeşte confruntată, la ea acasă, cu o revoluţie politică şi socială, revoluţia „patrioţilor” partizani ai Franţei şi ai

„Libertăţii”.

470

Spre a o înţelege şi a o explica, am putea fixa data începerii ei fie în 1780, când încep cel de-al patrulea război anglo-olandez fie. În 1781, odată cu apelul către poporul neerlandez al lui Van der Capellen (*Aan het Volk von Neclerlande*), fondatorul partidului „patrioţilor”; fie în 1784, pornind de la pacea pe care Anglia o încheie la Paris, la 20 mai, cu Provinciile Unite 4? 1 şi care sună sfârşitul măreţiei olandeze.

Văzută în ansamblu, această revoluţie reprezintă un şir de evenimente confuze, violente, de accidente, de discursuri, amestecate cu pălăvrăgeală, cu ură militantă, cu înfruntări armate. Nu e nevoie ca Oldecop să se întărite pentru a dezaproba pe contestatarii aceştia, pe care nu îi prea înţelege, dar pe care îi respinge din instinct. Încă de la început, el critică violent pretenţiile lor şi folosirea excesivă a cuvântului libertate, *Vrijheid*, ca şi cum Olanda n-ar fi liberă! „Cel mai caraghios lucru dintre toate, scrie el, este atitudinea afectată a acestor croitori, cizmari, cârpaci, brutari, cârciumari etc. [...] preschimbaţi în ostaşi” 472. O mână de soldaţi adevăraţi ar pune la punct gloata lor zgomotoasă. Aceşti ostaşi amatori sunt miliţiile insurecţionale populare, „corpurile armate” formate, în unele oraşe, nu în toate, în apărarea municipalităţilor democratice. Căci, în toată ţara, terorii „patriotice” i se opune curând violenţa „orangistă” a partizanilor stathouderului. Zavera, răzmeriţa şi represiunea se împletesc sau vin una după alta. Iar dezordinea se întinde: Utrechtul se răzvrăteşte, se înregistrează jafuri473; o navă gata să plece spre India este prădată şi uşurată până şi de banii destinaţi plăţii echipajului474. Gloata îi ameninţă pe aristocraţii pe care Oldecop îi numeşte ici-colo „bogătani”. Dar ne aflăm în prezenţa unei lupte de clasă şi, în egală măsură, a unei „revoluţii burgheze” 475. Patrioţii reprezintă, în primul rând, mica burghezie; depeşele franţuzeşti o numesc „burghezia”, şi atât, sau vor bese despre”. republicani” şi despre „sistemul republican”.

Rândurile lor se îngroaşă cu ajutorul anumitor „regenţi”, duşmani ai stathou-clerului, care spară să poată scăpa, cu ajutorul mişcării patriotice, de Wilhelm al V-lea, de altfel un personaj penibil sau mai degrabă un biet om. Dar această mişcare, restrânsă nu poate conta, în niciun caz, pe sprijinul poporului de rând, devotat fanatic mitului oranjist, uşor. impresionabil, totdeauna gata să s3 ia la bătaie, să jefuiască, să dea foc.

Revoluţia aceasta, pe care suntem departe de a. O subestima (ea este negativul izbânzii neetlandeze), a *io*: *A*, deşi lucrul acesta nu s-a spus îndeajuns, prima revoluţie de pe continentul european, înaintemergătoarea Revoluţiei Franceze, neîndoielnic o criză foarte profundă carg a băgat vrajba „chiar în familiile burgheze, între tată şi fiu, între bărbat şi nevastă… cu o silă de necrezut”. „De altfel, apare un întreg vocabular, revoluţionar sau contrarevoluţionar, cu accente extreme şi de o ciudată precocitate. Încă ti; n noiembrie 1786, un membru al guvernului, agasat de atâtea discuţii, încearcă să definească libertatea: „Înţeleptul şi, omv. l nepărtinitor, ne lămureşte el îi începutul unui discurs lung, nu pricep înţelesul acestui cuvânt, în această clipă atâta de lipsită de măsură; ei văd, dimpotrivă, că acest strigăt [trăiască libertatea!] este semnul revoltei – i generale şi al apropiatei anarhii […]. Ce înseamnă libertatea? […] înseamnă să te bucuri în tihnă de darurile naturii, să te afli sub protecţia legilor naţionale şi să cultivi pământul, ştiinţele, comerţul, artele şi meseriile cu încredere […] nimic, de altfel, nu este mai potrivnic acestor preţuite foloase decât purtarea aşa-zişilor patrioţi” *m*.

Deşi puternică, în fapt agitaţia revoluţionară nu face altceva decât să împartă ţara în două clici opuse. Cum acrie Henri Hope478: „Toate acestea nu pot sfârşi decât cu o t

359

absolută, ori că e a prinţului 4” 9 ori a poporului” [confuzia dintre popor şi „patrioţi” te pune pe gânduri], şi

n-ar fi nevoie decât de un impuls, într-un sens sau în altul, pentru ca ţara să încline spre una sau alta dintre cele două soluţii. Dar ţara, în starea de slăbiciune în care se găseşte, nu-şi poate hotărî singură soarta. Provinciile Unite sunt prinse între Franţa şi Anglia; ele sunt miza unei încercări de forţă dintre cele două puteri. La început, Franţa pare să învingă şi la Fontainebleau se semnează, la 10 noiembrie 1785, un tratat de alianţă între ea şi Provinciile Unite480. Dar. este vorba de un succes iluzoriu, atât pentru patrioţi cât şi pentru guvernul de la Versailles. Politica engleză, care mizează pe cartea stat-houderului, este slujită la faţa locului de către un ambasador de o calitate excepţională, James Harris. Se împart, cu intenţii bine precizate, subsidii, ca în provincia Friesland, de pildă, prin intermediul firmei Hope. Până la urmă se declanşează intervenţia prusiana, iar Franţa, care a trimis nişte unităţi în regiunea Givet481, nu intervine. În faţa Amsterdamului, la porţile Leydei, care este ocupată, soseşte, fără să tragă mai niciun foc, un corp de trupe prusiene. Oraşul, care ar fi putut să se apere, capitulează la 10 octombrie 1787 482.

După restabilirea stathouderatului, se organizează îndată o reacţiune violentă sistematică, astăzi i s-ar spune o reacţiune fascizantă. Pe stradă, trebuia să afişezi culoarea portocalie, culoarea familiei de Orania. Mii de patrioţi fug din ţară; unii dintre exilaţi, *matadorii*, fac mare gălăgie, dar de departe. Chiar în ţară, opoziţia nu se linişteşte: unii poartă cocarde portocalii, alţii însă le aşază în formă de V (*Vrijheid*, libertate), iar alţii nu le poartă483. La 12 octombrie, asociaţii firmei Hope vin la Bursă purtând culorile reglementare: ei sunt izgoniţi şi siliţi să se întoarcă acasă escortaţi de gărzile cetăţeneşti484. Altă dată, tot la Bursă, se porneşte o încăierare: este vorba despre un ne

360

gustor creştin venit fără cocardă 485 pe care îl iau la rost negustorii evrei, cu toţii partizani ai stathouderului486. Dar toate acestea sunt fleacuri faţă de

execuţiile şi de violenţele mulţimii oranjiste. În „regenţe", burgmiştrii şi magistraţii municipalităţii sunt schimbaţi, se instaurează un sistem de epurări, reprezentanţii marilor familii sunt înlăturaţi pentru ca în locul lor să fie aduşi oameni de nimic, pe care până în ajun nu-i cunoştea nimeni. Numeroşi burghezi şi patrioţi fug în Brabant, poate 40.000 de oameni 4W. Punând capac nenorocirilor, armata prusiana se comportă ca într-o ţară ocupată: „Din clipa când trupele regelui Prusiei au intrat pe pământul acestei Provincii [Olanda] plata lor a fost oprită şi... [ele] nu au altă leafa decât jaful; ceea ce se spune că ar fi sistemul prusian pe timp de război; neîndoielnic este că soldaţii se poartă potrivit acestei orânduieli şi toată Ţara este pustiită; ei tocmai că nu jefuiesc în oraşe, cel puţin nu în acesta de care vorbesc [Rotterdam], dar intră în prăvălii şi iau mărfuri fără să plătească [...] Tot soldaţii prusieni cer şi ţin pentru ei dările ce se iau la intrarea în oraş" 488. Prusienii pleacă în mai 1788. Dar, în acel moment, reacţiunea stathouderistă stăpânea ţara şi ea îşi vede mai departe de ale ei.

Cu toate acestea, revoluţia începea să se aprindă în casa vecină, în Brabant. Brabantul înseamnă oraşul Bruxelles care devenise, după chipul şi asemănarea Amsterdamului, o piaţă de bani activă, deschisă faţă de trebuinţele şi poftele fără fund ale guvernului austriac. Oldecop care, încetul cu încetul, se mai linişteşte, scrie totuşi, profetic, la 26 februarie 1787: „Atunci când Europa se va fi veselit îndeajuns de nebuniile olandeze, o să ne întoarcem ochii, după câte se pare, spre Franţa" 48 y.

Capitolul IV PIEŢELE NAŢIONALE

Nicio altă noţiune nu pare să se contureze mai firesc (pentru istoric, se înţelege, căci expresia lipseşte din diferitele dicţionare economice de astăzi) 1, decât noţiunea clasică de *piaţă naţională*. Aşa este numită coerenţa economică dobândită a unui spaţiu economic dat, spaţiul acesta fiind de o *anumită amploare*, în primul rând cadru a ceea ce noi numim *stat teritorial*, corespunzând cu ceea ce

se cheamă *stat naţional*. Deoarece, în acest cadru, maturitatea politică a precedat maturitatea economică, problema constă în a afla când, cum şi din ce motive aceste state au dobândit, economic vorbind, o anumită coerenţă internă şi facultatea de a se comporta ca un întreg faţă de restul lumii. Ceea ce reprezintă, în definitiv, o încercare de a data începutul unei domnii care a schimbat mersul istoriei europene, împingând în planul doi ansamblurile economice cu prioritate urbană.

Această nouă apariţie corespunde, prin forţa lucrurilor, unei accelerări a circulaţiei, unei creşteri a producţiei agricole şi neagricole ca şi unei dilatări a cererii generale, reprezentând toate, condiţii pe care, în abstract, ni le-am putea imagina ca dobândite fără intervenţia capitalismului, ca o urmare a revărsărilor obişnuite ale economiei pe piaţă. În realitate, ade

362

sea, aceasta tinde să devină regională, să se organizeze înăuntrul limitelor pe care le oferă schimburile dintre arii de producţie diversificate şi complementare. Trecerea de la piaţa regională la piaţa naţională, însăilând una cu alta economii cu rază destul de mică, cvasiau-tonome şi adesea puternic individualizate, a reprezentat un proces care nu a avut nimic spontan. Piaţa naţională a reprezentat o coerenţă impusă, simultan, de către o voinţă politică, nu întotdeauna eficientă în materie, şi de către tensiunile capitaliste ale comerţului, în special ale comerţului exterior şi la mare distanţă. O anumită înflorire a schimburilor externe a *precedat*, de obicei, unificarea laborioasă a pieţei naţionale.

Acest fapt ne face să credem că dezvoltarea pieţelor naţionale trebuia să aibă loc cu prioritate în centrul sau în apropierea centrului unei economii-univers, în inima reţelei capitalismului. Că a existat o corelaţie între dezvoltarea lor şi geografia diferenţială pe care o implică diviziunea internaţională progresivă a muncii. De altfel, în sens invers, *ponderea* pieţei naţionale a jucat un rol în

lupta neîntreruptă care i-a pus faţă în faţă pe diverşii candidaţi la dominaţia mondială, în cazul nostru, în secolul al XVIII-lea, în duelul dintre Amsterdam, un oraş, şi Anglia, un „stat teritorial”. Piaţa naţională a fost unul dintre cadrele în care s-a elaborat, sub impactul factorilor dinlăuntru şi din afară, o transformare esenţială pentru declanşarea Revoluţiei Industriale; am în vedere creşterea unei cereri multiple, în stare să accelereze producţia în diverse sectoare, să deschidă drum progresului.

Studiul pieţelor naţionale prezintă un interes neîndoielnic. Greutatea constă în faptul că el cere metode şi instrumente pe măsură. Desigur, pornind de la necesităţile „contabilităţilor naţionale”, în ultimii 30 – 40 de ani, economiştii au creat asemepea instrumente şi asemenea metode, dar fără a se gândi, bineînţeles, la problemele specifice pe care şi le pun istoricii. Pot aceştia. să-şi însuşească elementele care reprezintă câştigurile unei asemenea macroeconomii 7 Este limpede că masa impresionantă de date manipulate astăzi, sub ochii noştri, în intenţia de a lua măsura economiilor naţionale, nu are nimic a face cu materialul sărăcăcios pe care îl avem la îndemână cu privire la trecut. Şi dificultăţile, în principiu, cresc, pe măsură ce ne îndepărtăm de prezentul direct observabil. Pe deasupra, nici nu s-a încercat o adaptare a problematicii de astăzi la o posibilă anchetă asupra realităţilor de ieri2. Iar rarii economişti care i-au înlocuit în acest domeniu pe istorici, ca Jan Marczewski sau Robert William Fogel 3, nu urcă mai sus, unul, de secolul al XIX-lea, celălalt, de secolul al XVIII-lea. Ei operează în epoci pentru care datele se găsesc relativ din belşug, dar, dincolo de aceste zone de clar-obscur, nu ne dau nimic, nici măcar binecuvântarea lor. Doar Simon Kuznets, aşa cum spuneam 4, ne-ar putea fi de ajutor în acest domeniu.

Şi totuşi problema rămâne. Am avea nevoie de o „cântărire globală” 5 a economiei naţionale, urmându-i pe S. Kuznets şi pe W. Leontieff, spre a regăsi, nu atât litera cât spiritul cercetării întreprinse de ei, la fel cum, pentru a

înţelege conjunctura retrospectivă a preţurilor şi salariilor, istoricii au transpus, mai ieri, în domeniul lor, gândirea de pionierat a lui Lescure, Aftalion, Wagemann şi, într-o şi mai mare măsură, pe cea a lui François Simiand. Pe această veche direcţie, noi, istoricii, am izbutit de minune. Dar, de data asta, miza este mai hazardată. Şi întrucât produsul naţional nu prea primeşte, pur şi simplu, ritmul conjuncturii economice tradiţionale6, nu numai că aceasta nu ne poate veni în ajutor, dar nu putem face un pas înainte fără a da peste cap ceea ce ştim sau credem că ştim. Singurul câştig, dar el are greutate, corista în faptul că, însuşindu-ne metode şi concepte mai puţin obişnuite din punctul nostru de vedere, suntem siliţi să privim lucrurile cu alţi ochi.

UNITĂŢI ELEMENTARE, UNITĂŢI SUPERIOARE

Ocupând o suprafaţă vastă, piaţa naţională se divide de la sine; ea este o sumă de spaţii de dimensiuni mai reduse care se adună şi nu se adună, dar pe care ea le învăluie şi le sileşte să aibă anumite relaţii. *A priori* n-am putea spune care dintre aceste spaţii, netrăind în acelaşi ritm, dar între care există o interacţiune constantă, a fost cel mai important, care dintre ele va fi determinat constituirea ansamblului. În procesul lent şi complex de racordare a pieţelor se întâmplă frecvent ca piaţa internaţională să prospere, în timp ce o seamă de pieţe locale foarte active, piaţa intermediară, naţională sau regională, să rămână, dimpotrivă, la coadă 7. Dar câteodată, această regulă se răstoarnă, mai cu seamă în zonele îndelung prelucrate istoric, în care, adesea, piaţa internaţională nu face altceva decât să încoroneze o economie provincială diversificată şi veche8. Fiecare proces de formare a pieţei naţionale, trebuie, prin urmare, studiat în diversitatea elementelor acesteia, cel mai adesea fiecare asamblare prezentându-se ca un caz particular. În acest domeniu, ca în multe altele, ar fi greu să facem generalizări.

O *gamă de spaţii*

Cel mai simplu dintre spaţiile acestea este *izolatul* demografiilor, adică unitatea minimă de populare rurală. Într-adevăr, grupul uman

365

nu poate vieţui, şi mai ales supravieţui, nu se poate reproduce dacă nu are cel puţin patru sau cinci sute de membri 9. În Europa Vechiului Regim aceasta reprezintă unul sau mai multe sate apropiate, mai mult sau mai puţin legate, care formează împreună o unitate socială şi, în acelaşi timp, o zonă de arături, ogoare în pârloagă, drumuri şi habitat. Pierre de Saint-Jacob 10 vorbeşte, în privinţa aceasta, despre o „poiană culturală”, expresie care îşi dezvăluie din plin sensul atunci când este vorba, aşa cum se întâmplă adesea în Haute Bourgogne, despre un spaţiu deschis, câştigat prin tăierea pădurii. În cazul acesta, ansamblul devine inteligibil, se citeşte ca într-o carte deschisă.

În cercul strâmt al acestor mii de unităţi mărunte **, în care istoria se desfăşoară cu încetinitorul, vieţile oamenilor se înşiruie una după alta, mereu asemănătoare, din generaţie în generaţie; peisajul continuă să fie, încăpăţânat, aproape acelaşi; pe de o parte, ogoarele, imaşul, grădinile, livezile, cânepiştile; dincolo, pădurea cunoscută, pârloagă bună de păşunat. Utilarea este întotdeauna aceeaşi: hârleţul, sapa, plugul, moara, fierăria, atelierul căruţaşului…

Deasupra acestor cercuri strâmte12, regrupându-le (ori de câte ori nu trăiesc într-o condiţie prea accentuată de autoconsum), se situează unitatea economică de cel mai mic format: ansamblul pe care îl constituie un burg, prevăzut cu o piaţă, însoţită uneori de un târg, împreună cu cele câteva sate care depind de el, aşezate în juru-i ca un nimb. Între burg şi fiecare sat nu trebuie să fie o distanţă mai mare decât cea care îţi îngăduie ca, într-o zi, să poţi să te duci şi să te întorci de la târg. Dar dimensiunile ansamblului depind, simultan, de mijloacele de transport, de densitatea de populare şi de fertilitatea

spaţiului luat în considerare. Cu cât populaţia este mai răzleţită şi solul mai ingrat, cu atât mai mult cresc dis

366

tanţele: în secolul al XVIII-lea, muntenii de pe mica vale alpină a Vallorcinei, de la nord de Chamonix, aşezată la capătul lumii, nu pot face decât cu piciorul drumul lung şi greu care *r lot*

367

*„S*ta (%*1* În *fotnn* p*” * *31 3*%Unul *nurn*o*i* aceste *cazuri m*o*h* Pe *hartă* sunt rePrecere *avâna o rază* Marea *lor* majoritate *intră* q Paroisses du *VanlJl-Ll*” *km* (*După G-*Arfae („Étude de dârr-W (XVII” e – XVIII-e siècles), e aem ographie historique, 1973).

coboară în Valais, spre oraşul Martigny, de unde „cumpără orez, zahăr, câteodată ceva piper şi, asemenea, carne de la prăvălie, locui de iată L Văilor cine], neavând nicio măcelărie” şi asta încă la 1743 i3. Exact pe dos stau lucrurile cu satele numeroase şi bogate alipite de marile oraşe, ca acele *pueblos ele Ios montes* „din jurul Toledoului care, încă înainte de secolul al XV-lea, îşi aduc produsele (lână, ţesături, piei) în piaţa de la Zocodover. Această vecinătate exigentă le-a rupt parcă de muncile câmpului, le-a năclăit într-un soi de mahala. Pe scurt, relaţiile de distanţă scurtă ale satului trebuie imaginate între aceste două tipuri extreme.

Dar cum ne putem forma o părere despre ponderea, întinderea sau volumul acestor lumi stând sub semnul unei economii elementare? Wiihelm Abel15 a calculat că, pentru a trăi în propriul său spaţiu, un orăşel de 3.000 locuitori avea nevoie de 85 km² de ţarină sătească. Dar, în lumea preindustrială, 3.000 de locuitori reprezentau mai mult decât mărimea obişnuită a unui burg; cât priveşte cei 85 km², cifra îmi pare prea mică, în afară de cazul în care înţelegem prin ţarină exclusiv solul arabil. În acest caz, ar trebui să o înmulţim cel puţin cu doi, pentru a cuprinde în ea pădurea, păşunile, ogoarele în pârloagă, care se adaugă suprafeţelor în cultură 16. Ceea ce ar face o întindere de

vreo 170 km². În 1969, existau în Franţa 3 321 cantoane (după *Dictionnaire des communes*). Dacă acest *canton*, diviziune veche. calchiată eventual după diviziuni şi mai vechi, este, cu totul *în mare*, gruparea economică elementară, Franţa având 550.000 km², atunci „cantonul” ar măsura în medie între 160 Şi 170 km², cuprinzând astăzi între 15 şi 16.000 locuitori.

Se leagă oare *cantoanele* într-o unitate regională superioară şi, prin urmare, de o întindere mai mare? De multă vreme, geografi1 francezi17, mai ales ei, au propus, punând-o

…363

În valoare, noţiunea, fundamentală din punctul lor de vedere, de „ţară”, „ţinut” (*pays*). Este neîndoielnic că, în decursul timpului, cele 400 5 au 500 de „ţări” din spaţiul francez au variat ca întindere, că au avut hotare schimbătoare, ascultând de determinismul solului sau climatului şi al legăturilor politice şi economice. Una peste alta, aceste spaţii, cu înfăţişări atât de deosebite, ar avea o suprafaţă variind între 1.000 km218 şi 1.500 sau 1 700 km²; ele ar reprezenta astfel o unitate relativ importantă. Pentru a da observaţiilor noastre nişte repere, Ivom spune că aproximativ aceasta este supra-Ifaţa unor „ţări” ca Beauvaisis, Bray, Auge sau Iwoevre din Lorena, Othe, Valois 19, Toulois 1 (1505 km²) *w*, Tarentaise 21 care se apropie de li 700 km², Faucigny (1 661 km²) 22. Val d'Aosta, totuşi, cu privire la care avem un bun ghid istoric 23 datorită zonelor muntoase şi uriaşelor ei păşuni de văratic, depăşeşte cu mult aceste norme (3 298 km²), în timp ce Lodevois, ţară originală, limitată la bazinul hidrografic al râu-lui Lergue, nu are decât 798 km², ea fiind însă una din diocezele cele mai puţin întinse din Languedoc; Beziers (1 637 km²), Montpellier (1 484 km²) şi Ales (1 791 km²) se conformează destul de bine normei 24.

Această goană după dimensiuni, după norme şi după originalitate ar putea continua prin Franţa şi, în afară de Franţa, prin Europa. Dar ea n-ar pune capăt necazurilor

noastre. Esenţial ar fi, fără îndoială, să vedem care dintre aceste „ţări”, din Polonia până în Spania, din Italia până în Anglia, sunt agăţate de un oraş care le domină întrucâtva de sus; acesta fiind cazul, ca să ne oprim la exemple bine cunoscute, cu Toulois, al cărei centru autoritar este Toul25, sau cu ţara mantovană, a cărei suprafaţă variabilă oscilează între 2000 Şi 2 400 km² şi care, cu mâinile şi picioarele legată, e stăpânită de Mantova familiei Gonzaga26 Orice ţar astfel centrată, se prezintă neîndoielnic ca o entitate economică. Dar o „ţară” este şi o realitate culturală, şi poate chiar în primul rând o realitate culturală, unul din pietricelele acelea de culoare deosebită. din care se compune şi prin care capătă armonie mozaicul lumii occidentale, şi mai ales Franţa „al cărei nume înseamnă diversitate” 27. Poate că în această privinţă ar fi mai nimerit să ne adresăm folclorului, costumului, graiurilor, proverbelor locale, obiceiurilor (celor pe care nu le mai întâlnim cu zece sau douăzeci de kilometri mai departe), formei şi materialelor din care este făcută casă, acoperişului ei, dispunerii spaţiilor interioare, mobilierului, habitudinilor culinare, tuturor acelor elemente care.

26. DUCATUL DE MANTOVA, DUPĂ O HARTĂ DIN 1702

La hotarele ducatului (*lungi de 2000 – 2500 km*), *state mai mici decât el*: *ducatul de Mirandola, principatul de* Castiglione, Bozolo, *Sabioneta, Dosolo, Guastalla, comitatul* „e

Novellara. Mai departe, Veneţia, Lombardia, Parma şi MO”.

dena. Oraşul Mantova ca atare este înconjurat de lacv.ru pe care le formează râul Mincio, Să fie ducatul de Mantov &

cu lungul *lui* trecut, *echivalentul a ceea ce numeau în* Frânt”.

O *„ţară” ţ.*

bine localizate în teren; constituie o artă de a trăi, de a se adapta, de a realiza un echilibru între necesităţi şi

resurse, de a inventa sărbători pe care, prin forţa lucrurilor, nu le mai are nimeni altcineva. S-arr putea, de asemenea, distinge la nivelul „ţării” anumite funcţii administrative, dar potrivirile dintre cele 400 de circumscripţii, *bailiages*, şi *senechausees*, şi realitatea geografică a celor 400 sau 500 de „ţări” sunt cu siguranţă, în Franţa cel puţin, foarte aproximative – 8.

La etajul superior, provinciile 29 se prezintă ca nişte coloşi, de dimensiuni variabile, evident, căci istoria care le-a construit nu a lucrat pretutindeni în acelaşi fel. Vidal de la Blache, într-o carte care, din păcate, nu este mai mult decât o schiţă, États *et nalions d'Europe* (1889) a prezentat mai ales „regiunile”, în realitate provinciile care îşi împart lumea occidentală. Dar în admirabilul său *Tableau* géographique *de* la *France* (1911), care deschide Istoria lui Lavisse, acesta dă rolul principal „ţării 1, mai mult decât regiunii naturale sau provinciei. Până la urmă, tot în Tabloul lui Michelet găsim cea mai vie imagine a diversităţii provinciale care este pentru el „revelaţia Franţei” *M*. O diversitate care nu s-a şters atunci când provinciile au fost contopite, mai mult prin forţă decât de bunăvoie, pentru a forma precoce cadrul administrativ în care a crescut încetul cu încetul Franţa modernă. Machiavelli31 admira cu invidie, ca pe o capodoperă a monarhiei franceze, realizată – e adevărat – în mai multe sute de ani, răbdătoarea cucerire a unor teritorii, altă dată la fel de independente ca Toscana, Sicilia sau Milanese. Şi câteodată mai întinse: în Franţa, „ţara” reprezintă un spaţiu de zece ori mai mare decât „cantonul”; provincia, de zece ori mai mare decât „ţara”, adică 15 – 25.000 km², VW spaţiu uriaş faţă cu măsurile de odinioară. În el”°ca lui Ludovic al XI-lea, Bourgogne, mă

371

Lac Uman

27. O PROVINCIE ŞI „ŢĂRILE” EI

Orice provincie *se* împarte în unităţi *mai* mult *sau mal puţin solide*, care *în* marea *lor* majoritate *s-au*

menţinut totuşi până *în zilele noastre*. (Paul *auicnonnet,* Histoire de la Savoie, 1973, p. 313).

surată cu viteza mijloacelor de transport din acea vreme, reprezintă, ea singură, de o sută de ori mai mult decât întreaga Franţă de astăzi.

Nu a reprezentat provincia, de altă dată, în aceste condiţii, patria prin excelenţă? „Cadrul viu al societăţii medievale [şi post-medievale] acesta este, scrie J. Dhont, referindu-se la Flandra; el nu este nici regatul, nici senioria (primul prea întins, cam ireal, cea de a doua prea măruntă), ci tocmai acest principat regional, organizat sau nu” 32. Pe scurt, provincia trebuie să fi fost multă vreme „întreprinderea politică de mărime optimă” şi nimic n-a putut zdrobi în Europa legăturile acestea străvechi De altfel, Italia şi Germania au rămas multă vreme ansambluri de provincii sau de „state”, până la realizarea unităţii din secolul al XIX-lea. Iar Franţa, cu toate că formată *de* timpuriu ca „naţiune”, s-a dezmembrat destul

372

de uşor în universuri provinciale autonome, ca pe timpul îndelungii şi profundei crize a războaielor religioase (1562 – 1598), atât de revelatoare din acest punct de vedere.

Spaţii;

şi pieţe provinciale

Aceste unităţi provinciale, destul de întinse pentru a fi mai mult sau mai puţin omogene, sunt de fapt foste „naţiuni” ce dimensiuni mai mici, care şi-au constituit sau au încercat să-şi constituie propriile lor pieţe naţionale; să zicem, pentru a sublinia diferenţa: *pieţele lor regionale*.

Se pare chiar că am putea vedea în destinul spaţiului provincial, *muta*ţi s*mutandis*, o prefigurare, un dublet al destinului naţional şi chiar internaţional. Aceleaşi regularităţi, aceleaşi procese care se repetă. Piaţa naţională (ca şi economia-univers) reprezintă o suprastructură şi un înveliş. Ceea ce, în propria ei sferă, este şi piaţa provincială. Asta înseamnă că o provincie a

reprezentat altă dată o „economie naţională”, ba chiar o economie-univers pe picior mic; că în ciuda diferenţelor de scară, întreg discursul teoretic care deschide această carte ar trebui reluat, cuvânt cu cuvânt, în legătură cu ea; că ea are regiuni şi oraşe dominante, „ţări” şi elemente periferice, zone mai mult sau mai puţin dezvoltate, altele aproape autarhice… Şi, de altfel, tocmai din aceste deosebiri *complementare*, din evantaiul lor deschis, îşi trăgeau coerenţa aceste regiuni destul de întinse.

În centru, prin urmare, un oraş sau oraşe care îşi impun preeminenţa. În Bourgogne, Dijonul; în Dauphine, Grenoble; în Aquítania, Bordeaux; în Portugalia, Lisabona; în Veneto, Veneţia; în Toscana, Florenţa; în Piemont.

373

Torino)… Dar în Normandia, Rouen-şi Caen; în Champagne; Reims şi Troyes; în Bâvaria, Regensburg, oraş liber care domină Dunărea datorită1 podului de importanţă esenţială pe care îl are, şi München, capitala înfiinţată în secolul al XIII-lea de către dinastia Wittelsbach; în Languedoc, Toulouse şi Montpellier; în Provence, Marsilia şi Aix; în *spaţiul* loren, Nancy şi Metz; în Savoia, Chambéry, mai târziu Annecy, şi mai ales Geneva în Castilia, Valladolid, Toledo şi Madrid; şi, ca să încheiem cu un exemplu semnificativ, în Sicilia, Palermo, oraşul griului, şi Messina, capitala mătăsii, între care autoritatea multă vreme dominantă a Spaniei va avea grijă să nu aleagă: pentru a domni trebuie să învrăjbeşti. Bineînţeles, atunci când întâietatea este împărţită, ciocnirea nu se lasă aşteptată: unul din oraşe învinge, sau ar trebui să învingă. O înfruntare nehotărâtă prea multă vreme nu poate fi decât semnul unei proaste dezvoltări regionale: bradul cu două vârfuri nu creşte totdeauna cum trebuie. Un asemenea duel poate indica o dublă orientare sau o dublă textură a spaţiului provincial: nu un Languedoc, ci două Languedocuri; nu o JNT – ormandie, ci cel puţin două Normandii… în asemenea cazuri, piaţa provincială nu are suficientă unitate, nu este în stare să însăileze laolaltă

spaţii care fie că au tendinţa să trăiască închise în sine, fie că tind să se deschidă spre alte circuite, exterioare; orice piaţă regională este dublu raportată, într-adevăr, la o piaţă naţională şi la o piaţă internaţională. Acest lucru îi poate provoca fisuri, crăpături, denivelări, o subregiune trăgând hăis, o alta cca. Şi există o mulţime de alte cauze care stânjenesc unitatea pieţii provinciale, dacă n-ar fi decât politica intervenţionistă a statelor şi prinţilor epocii mercantiliste sau cea a unor vecini puternici sau şireţi. Atunci când se încheie pacea

374

de la ixyswick, în 1697, Lorena este năpădită de monede franţuzeşti, o formă de dominare căreia noul duce nu i le poate împotrivi33. În 1768, chiar Provinciile Unite se simt păgubite, datorită unui război al tarifelor pe care îl duc împotriva lor Ţările de Jos austriece, „Contele de Cobenzel M face tot ce poate, se spune într-o plângere adresată la Haga, spre a trage negoţul în Ţările de Jos, unde se fac înălţări de drumuri şi zăgazuri, pentru a se înlesni căratul bunurilor şi mărfii” 35.

Dar nu cumva o piaţă provincială *autonomă* corespunde unei economii stagnante? Ea are nevoie să se deschidă de bunăvoie sau silită spre pieţele exterioare, cea naţională sau cea internaţională. Aşa încât, în orice condiţii, monedele străine sunt un aport vitalizant pentru Lorena secolului al XVIII-lea, care nu îşi mai bate propria monedă şi în care contrabanda reprezintă o industrie prosperă. Chiar cele mai sărace provincii, cele care nu vând şi nu cumpără mai nimic în afară, se folosesc de resursa pe care o reprezintă exportul de mână de lucru, aşa cum fac Savoia, Auvergne sau Limou-sin. Începând cu secolul al XVIII-lea, din ce în ce mai mult, deschiderea spre afară şi mişcările balanţei devin tot mai importante, capătă valoare de indicatori. De altfel, începând de atunci, odată cu ridicarea statelor, odată cu avântul economiei şi al legăturilor la distanţă, ceasul întâietăţilor regionale este depăşit. *Pe termen lung*, destinul lor este să se piardă într-

o unitate naţională, oricâtă rezistenţă ar arăta faţă de ea şi oricât le-ar fi de neplăcută. În 1768, Corsica devine franceză; în condiţiile ştiute, este însă cât se poate de limpede că ea nu putea visa să fie independentă. Particularismul provincial nu a murit dintr-atât; el există şi astăzi, în Corsica şi aiurea, cu multe urmări, cu multe întoarceri înapoi.

Stat naţional, da! *Dar piaţa naţională*?

Piaţa naţională, până la urmă, este o plasă cu ochiuri neregulate, ţesută adesea în ciuda a tot ce se poate închipui: în ciuda oraşelor prea puternice care au propria lor politică, a provinciilor care se împotrivesc centralizării, a intervenţiilor străine care provoacă rupturi şi breşe, fără a mai socoti interesele divergente ale producţiei şi schimburilor (să ne gândim, în Franţa, la conflictul dintre porturile atlantice şi cele mediteraneene, dintre interior şi faţada maritimă). Şi, de asemenea, în ciuda enclavelor autarhice, pe care nu le controlează nimeni.

Nu e nimic de mirare în faptul că la originea pieţelor naţionale stă cu necesitate o voinţă politică centralizatoare: fiscală, sau administrativă, sau militară, sau mercantilistă. Lionel Rothkrug36 definea mercantilismul ca fiind un transfer al conducerii activităţii economice de la comună la stat. Ar fi mai bine să spunem: de la oraş şi provincie la stat. În întreaga Europă s-au impus foarte timpuriu nişte regiuni privilegiate, nişte nuclee imperioase, de la care pornind au început lent construcţiile politice, începutul statelor teritoriale. Aşa a fost în Franţa, Île-de-France, miraculosul domeniu al Capeţienilor, „totul petrecându-se, odată mai mult, între Somme şi Loara” 37; în Anglia, bazinul Londrei; în Scoţia, un ţinut cenuşiu, Lowlands; în Spania, spaţiul descoperit al platourilor Castiliei; în Rusia, uriaşa poiană a Moscovei... Mai târziu, în Italia, Piemontul; în Germania, Brandenburgul, sau mai degrabă statul prusian, împrăştiat de la Rin până la Königsberg; în Suedia, regiunea lacului Mălar...

Totul, sau aproape totul, s-a construit pe temeiul unor drumuri esenţiale. Mi-a plăcut, la vremea ei (1943), cartea lui Erwin Redslob, *Reiehes Strânse, care* scoate în evideftţă importanţa avută în trecut de drumul de la Frankfurt-am-Main la Berlin ca instrument, ba chiar ca detonator al unităţii germane. Geneza statelor teritoriale nu se explică exclusiv prin determinismul geografic, care are însă un rol al lui.

Economia acţionează şi ea. A fost nevoie ca ea să-şi recapete suflul, în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, pentru ca primele state teritoriale să se impună *din nou*, odată cu Henric al VII-lea Tudor, cu Ludovic al XI-lea şi cu Regii Catolici, şi, spre răsărit, cu Regatul Ungariei, cu Polonia şi ţările scandinave. Legătura este vădită. Şi totuşi, în epoca aceea, cu siguranţă nu Anglia, Franţa, Spania şi Europa răsăriteană sunt zonele cele mai înaintate ale continentului. Ele se plasează la marginea economiei dominante care străbate Europa în diagonală din Italia de nord, prin Germania ţinuturilor danubiene şi renane, până la răscrucea Ţărilor de Jos. Cât priveşte această zonă dominantă, ea este zona naţionalismelor *urbane*: aici forma politică revoluţionară care este statul teritorial nu-şi găseşte loc. Oraşele italiene se împotrivesc unităţii politice a peninsulei, visată de Machiavelli şi pe care, poate, familia Sforza i38 ar fi putut-o realiza; Veneţia pare să nici nu se fi gândit la ea; statele Reichului refuză şi ele proiectele de reformă ale lui Maximilian de Austria cel lipsit de parale 39; Ţările de Jos nu înţeleg să se integreze în Imperiul spaniol al lui Filip al II-lea şi rezistenţa lor capătă forma unei revolte religioase, religia fiind în secolul al XVI-lea un limbaj polivalent şi, nu o singură dată, limbajul naţionalismului politic, pe căile de a se naşte sau a se impune. Aşa încât apare o sciziune între statele naţionale, pe de o parte, care se înalţă spre locul geometric al *puterii, şi* zonele urbane, care sunt locul geometric al *bogăţiei*. Să poată fi oare înlănţuiţi monştrii politici doar cu nişte lănţişoare de aur? încă războaiele din

secolul al XVI-lea răspund acestei întrebări: da şi nu. În secolul al
377
XVII-lea este cât se poate de limpede că Amsterdamul, care, într-un fel, este o ultimă supravieţuire urbană, întârzie avântul Franţei şi Angliei. Va fi nevoie de noua dezvoltare ecckio-mică din secolul al XVIII-lea pentru ca lacătul să fie spart şi pentru ca economia să se aşeze sub controlul statelor şi pieţelor naţionale, aceste forţe grele cărora, de aci înainte, le va fi îngăduit totul. Nu este uimitor, prin urmare, că statele teritoriale, izbânzi politice timpurii, nu câştigă decât târziu izbânda economică pe care o reprezintă piaţa naţională, făgăduinţă a victoriilor lor materiale.

Rămâne să aflăm cum, când şi de ce s-a produs această trecere dinainte pregătită. Greutatea constă în faptul că ne lipsesc reperele şi mai ales criteriile. S-ar putea socoti, *a priori*, că o suprafaţă politică devine economic coerentă atunci când este străbătută de o supraactivizare a pieţelor care sfârşesc prin a cuprinde şi însufleţi partea cea mai mare a volumului global al schimburilor, dacă nu chiar pe toate. Ne-am putea gândi de asemenea, la un raport anume între producţia prinsă în schimburi şi producţia consumată pe loc. Ne-am putea gândi chiar la un anumit nivel de bogăţie, la nişte praguri a căror depăşire a fost obligatorie. Dar ce praguri? Şi, mai ales, când au fost depăşite? fta

Vămile interne (

Explicaţiile tradiţionale supraestimează mult.

măsurile autoritare care au curăţat spaţiul po –,!

litic de vămile interne şi de taxele de trecere f care îl îmbucătăţeau sau, în cel mai bun caz!, îi stânjeneau circulaţia. Odată ridicate aceste, obstacole, piaţa naţională ar fi cunoscut o primă:

eficienţă. Nu este aceasta o explicaţie prea sim.

plă?]

Exemplul care ni se propune întotdeauna este cel al

Ani! oi care, efectiv, a scăpat de
378
vreme de barierele ei interne40. Forţa precoce şi centralizatoare a monarhiei engleze îi sileşte, încă din 1290, pe proprietarii drepturilor de trecere să întreţină drumurile pe care le controlează şi le limitează privilegiul la o durată doar de câţiva ani. În acest regim, obstacolele puse circulaţiei, nu dispar toate, dar se reduc; până la urmă, ele nu prea mai contează. Voluminoasa istorie a preţurilor din Anglia a lui Thorold Rogers abia de relevă câteva cifre izolate şi neimportante cu privire la costul drepturilor de trecere în ultimele secole ale evului mediu 41. Eli Heckscher42 explică procesul nu numai prin forţa precoce a monarhiei engleze, ci şi prin întinderea relativ mică a Angliei şi, într-o şi mai mare măsură, „prin predominanţa comunicaţiilor [libere] pe cale maritimă", care fac concurenţă drumurilor interne diminuându-le importanţa. Oricum ar fi, uimirea călătorului străin rămâne aceeaşi: un francez, abatele Coyer (1749), scrie unui prieten al său: „Descriindu-vă drumurile, am uitat să vă spun că nu vezi aici nici Birou, nici Comis. Când vei veni în această Insulă, vei fi cercetat la Dover foarte conştiincios, după care vei străbate toată Marea Britanie, fără a mai suferi o întrebare cât de măruntă. Dacă aşa se poartă cu Străinul, şi mai vârtos asemenea cu Cetăţeanul. Vămile sunt azvârlite de jur-împrejuru'lui Regatului. Aici eşti cercetat, o dată pentru totdeauna" /i3. Acelaşi lucru îl repetă un raport francez din 1775: „Sosind în Anglia se face o cercetare bucată cu bucată; această primă cercetare este singura în regat" 44. În 1783, un spaniol45 recunoaşte că este „o mare plăcere pentru călător de a nu fi supus în Anglia la cercetări de vamă în nicio parte a regatului, fiind cercetat o dată, au pa debarcare. Din parte-mi, eu n-am încercat asprimea de care mi s-a spus că se folosesc r-o asemenea cercetare, nici la intrarea mea Pun Dover, nici la ieşirea mea prin Harwick. de aclevărat că vameşii au un simţ deosebit, recunosc pe cei ce au a scoate

din ţară bani 379

fără îngăduinţă sau pe cei care au a-i cheltui acolo, împinşi de curiozitatea lor”. Dar nu toţi călătorii au un asemenea noroc sau atâta umor. Petion, viitorul primar revoluţionar al Parisului, care trece prin vamă la Dover, la 28 octombrie 1791, socoteşte controlul ca fiind „neplăcut şi obositor; aproape pentru toate lucrurile trebuie să plăteşti taxe, pentru cărţi, mai ales dacă sunt legate, pentru argint şi aur, pentru piei, pudră, instrumente muzicale, stampe. Este adevărat că dacă ţi s-a făcut această primă percheziţie, nu mai ţi se fac altele înăuntrul Regatului”.

Atunci când scrie Petion, se împlineşte anul de când Constituanta abolise vămile interne franceze, urmând în cazul acesta o tendinţă generală a statelor continentului de a împinge spre graniţele politice posturile de vamă, întărite de aci înainte cu pază armată, formând lungi cordoane de protecţie 47. Dar acestea sunt măsuri taritive (1775 în Austria, 1790 în Franţa, 1794 la Veneţia) 48 care nu se aplică întotdeauna imediat. În Spania, ele fuseseră hotărâte din 1717, dar ceva mai târziu guvernul este silit să dea înapoi, mai ales în ceea ce priveşte provinciile basce49. În Franţa, din 1726 şi până la Revoluţie, mai bine de 4.000 de puncte de percepere a taxelor de trecere fuseseră suprimate, cu un succes relativ dacă judecăm după interminabila listă de vămi interne abolite de Constituantă, începând de la 1 decembrie 1790: >O.

Dacă piaţa naţională s-ar naşte din această nouă ordine, n-am fi avut piete naţionale pe continentul european decât la sfârşitul secolului al XVIII-lea sau la începutul celui de-al XIX-lea. E prea mult! De altfel, să fie suficientă desfiinţarea drepturilor de trecere pentru a activiza traficul? Atunci, când, în 1664, Colbert înfiinţează uniunea vamală a celor Cinci Mari Fermei a căror suprafaţă, fapt demn de reţinut, este comparabilă în ansamblu cu suprafaţa Angliej (vezi schiţa alăturată), nu urmează imediat niciun fel de accelerare a vieţii

economice. Poate.

380

pur şi simplu, pentru că în acel moment conjunctura nu voia să se arate favorabilă. Căci atunci când conjunctura este favorabilă, s-ar părea, dimpotrivă, că economia se împacă cu orice, depăşeşte orice piedică. Ch. Carrière, în lucrarea lui cu privire la negoţul marsiliez, a calculat că punctele de taxare de pe Ron, inclusiv vama de la Lyon şi cea de la Valence, din care noi, istoricii, (dând crezare plângerilor contemporane) am făcut adevărate sperietori, nu încasau în secolul al XVIII-lea mai mult de 350.000 livre, la un trafic de 100 milioane livre, adică nu mai mult de O, 35% 51. La fel pe Loara: nu spun că aceste puncte de taxare, dintre care 80 mai există încă în secolul al XIX-lea, nu au reprezentat un obstacol, că nu îl sileau pe con

Du28 – TERITORIUL CELOR CINCI MARI FERME

„Pd W.R. *shepherd*, Historical Atlas*, în J.M. Richardson*, *l* Cela – *7*” Short history of France, *1974*, *p. 64*.

I S, Mari Ferme. 2. *Provincii* socotite *intrălne*.

„Provincii cu regim de „străinătate efectivii”.

311

ducătorul barcazului să lase firul apei şi să tragă la punctul de control, că nu dădeau loc la cereri abuzive, la încasări ilegale de bani, că nu provocau întârzieri într-o navigaţie oricum lentă şi dificilă. Dar dacă presupunem că traficul de pe Loara are acelaşi volum ca cel de pe Ron (deşi, în general, el este socotit superior), adică 100 de milioane de livre, totalul taxelor plătite ridicându-se la 187 150 livre, acestea nu reprezintă, dacă informaţiile noastre sunt corecte, mai mult de O, 187% ivi.

Pe de altă parte, aşa numitele *acquits-ă-caution*, autorizaţii de circulaţie liberă condiţionate de plata la destinaţie a taxelor, îngăduiau transportul nestânjenit al mărfurilor în tranzit, şi avem în acest sens numeroase exemple foarte timpurii53. În decembrie 1673, nişte

negustori englezi se plâng că străbătând Franţa de pe coasta Mediteranei până la Calais, în acest ultim port, li s-a pretins să plătească un sou pentru o livră 5/. Ei ar vrea, fără îndoială, să obţină o scutire deplină. În 1719, 1.000 de *bucăţi de carnelot* sunt trimise de la Marsilia la Saint Malo pentru Domnii Bosc şi Eon. Marfa este plumbuită la plecare, la Marsilia, „şi sosind la Saint Mal o, va fi băgată în magazia de antrepozit spre a fi trimisă în străinătate, fără a mai fi ţinută să plătească nicio dăduse” 55. Şi toate acestea sunt o nimica toată faţă de circulaţia liberă a cerealelor, fainei şi legumelor, scutite „de orice dări, chiar şi de cele de trecere”, prin declaraţia regală din 25 mai 1763 5°, care va fi, este adevărat, revocată la 23 decembrie 1770... Vezi, de asemenea, hotărârea Consiliului de Stat (28 octombrie 1785) 57 care „opreşte să se ia vreun drept de trecere pe tot întinsul Regatului pentru cărbunele de pământ, care nu se va afla anume pomenit în tarife sau pancarte”. Iată destule exemple de circulaţie nestânjenită într-o ţară plină de bariere, în care, de multă vreme, oameni cu greutate, dacă n-ar fi să-l amintim decât pe Vauban (1707), se gândesc să „scoată [vămile] la hotare şi să le împuţiheze” 5S. Colbert s-a străduit să facă lucrul acesta şi dacă n-a izbutit atunci, în 1664, motivul este că intendenţii se opun, ternându-se, nu fără temei, că circulaţia liberă a cerealelor în uriaşul regat ar putea provoca foamete – °*9*. Experienţa lui Turgot din 1776 se transformă într-o catastrofă, dând naştere războiului făinii, peste zece ani, în 1786, ocârmuirea, în ciuda dorinţei pe care o arată, nu trece pur şi simplu la desfiinţarea taxelor de trecere, deoarece, se spune, operaţia, „după socoteala făcută”, ar atrage după sine, pentru despăgubirea posesorilor dreptului de a le încasa, o cheltuială de 8 – 10 milioane, căreia „starea actuală a finanţelor i-ar face faţă cu mare greutate” 60. De fapt, în raport cu dimensiunile fiscale ale Franţei, cifra pare destul de neînsemnată şi, dacă este exactă, ea reduce o dată mai mult drepturile de trecere la un nivel modest.

Toate aceste amănunte ne îngăduie să socotim că mozaicul barierelor vamale nu este o problemă hotărâtoare ca atare, ci o greutate legată de toate problemele timpului. N-am putea oare aminti, ca dovadă *a contrario*, de drumurile cu taxă de trecere din Anglia, *turn-pikes*, care seamănă oarecum cu autostrăzile de astăzi, şi care fuseseră îngăduite, începând din 1663, pentru a încuraja construcţia de noi drumuri? După un articol din *Gazete de France* (24 decembrie 1762) „dreptul de trecere [pe aceste drumuri cu bariere]... este destul de însemnat încât să aducă o sumă de trei milioane de lire sterline pe an" 61 Cu un asemenea tarif, suntem departe de taxele de pe Loara sau Ron.

În cele din urmă, impresia care rămâne este că hotărâtoare în extinderea şi consolidarea pieţelor naţionale a fost exclusiv creşterea economică. Dar, pentru Otto Hintze, implicit, totul ar decurge din elementul politic, din unirea An-gJiei cu Scoţia (1707) şi cu Irlanda (1801) care, cremd piaţa Insulelor Britanice, au întărit puterea economică a ansamblului. Cu siguranţă, lucrurile nu sunt atât de simple. Factorul politic a

383

avut importanţa lui, desigur, dar Isaac de Pinto se întreba în 1771 dacă, uniridii-se cu Anglia, Scoţia i-a adus acesteia un spor de bogăţie. S-ar îmbogăţi Franţa, adăuga el, dacă ar anexa să-voia? 62. Argumentul nu se susţine, în măsura în care, desigur, comparaţia dintre Scoţia şi Savoia nu este pertinentă. Dar, aşa cum vom vedea chiar în acest capitol, nu cumva mai ales conjunctura activă a secolului al XVIII-lea, determinată de procesul de creştere, a ridicat, a mişcat ansamblul britanic, a făcut din unirea cu Scoţia o afacere bună pentru ambele părţi? Dacă nu putem spune acelaşi lucru despre Irlanda este pentru că ea se găseşte mai degrabă în situaţia unei colonii decât în cea de părtaşă cu drept la Uniune.

Împotriva definiţiilor a priori

Prin urmare, să nu acceptăm definiţii peremptorii

formulate *a priori*, ca cea a unei coerenţe cvasiperfecte (ca de pildă, unisonul variaţiilor de preţuri într-un spaţiu dat) care ar fi condiţia *sine qua non* a oricărei pieţe naţionale. Dacă am accepta acest criteriu, n-am mai putea vorbi despre piaţă naţională în Franţa. Piaţa griului, fundamentală pe atunci, în Franţa ca pretutindeni în Europa, se împarte aici în trei zone: o zonă de nord-est cu preţuri scăzute şi cu variaţii al căror grafic reproduce desenul dinţilor de fierăstrău; o zonă mediteraneană cu preţuri ridicate şi cu variaţii moderate; o zonă atlantică, mai mult sau mai puţin adâncă, având caracteristici intermediare 63. Nimic nu se mai potriveşte. Putem conchide, pe urmele lui Tra-ian Stoianovich, că „singurele regiuni europene în care «naţiunea» coincide cu piaţa naţională sunt Anglia şi, poate, Provinciile Unite”. Dar dimensiunea celor din urmă face din ele cel mult o piaţă „provincială”. Şi poate că nici Insulele gritanice nu îngăduie, în ce priveşte griul, un singur ritm, căci foametea sau lipsa lui apar când în Anglia, când în Scoţia, când în Irlanda. În lei ui său, Mi chei Mormeau este şi mai restrictiv. „Atâta vreme cât nu este închisă spre exterior, scrie el, unificată intern ca piaţă, să fie oare naţiunea unitatea primă adaptată unor asemenea evaluări [este vorba despre evaluările contabilităţii economice naţionalej? Disparităţile regionale, faţă de care actuala situaţie din iuropa ne-a resensibilizat, existau în secolele XVI, XVII şi XVIII. Am şovăi să propunem un indice de produs naţional brut pentru Germania sau Italia acelor îndepărtate vremuri. Pentru că ele erau politic fărâmiţate. Şi pentru că, din punct de vedere economic, un asemenea indice ar sta sub semnul zădărniciei: Saxa trăia în alt fel decât episcopatele de pe Rin; regatul Neapolelui, Statele papale, Toscana şi Republica veneţiană (trăiau, de asemenea) fiecare în felul său” 64.

Fără a încerca să răspundem, punct cu punct, acestei argumentări (nu existau diferenţe regionale, între Anglia propriu-zisă Cornwall, Ţara Galilor, Scoţia, Irlanda, şi

chiar, de-a dreptul, între *highlands şi lowlands,* în ansamblul Insulelor Britanice? Nu există, şi astăzi, pretutindeni în lume, puternice disparităţi provinciale?), să remarcăm faptul că Wiihelm Abel „*> a fost ispitit, totuşi, de calcularea produsului naţional brut al Germaniei secolului al XVI-lea; că pentru Otto Stolz *, specialist în istoria vămilor, odată cu sfârşitul secolului al XVIII-lea, marile drumuri de trafic de-a lungul ansamblului Reichului „creează o anumită unitate"; că Iorjo Tadic 67 vorbeşte cu obstinaţie despre o piaţă „naţională" în Balcanii de sub stăpânire turcească, dând naştere unor târguri vii şi pline de oameni, ca cel f. e Ja Doljani, din apropiere de Strumiţa, lâng-a unare> încă din secolul al XVI-lea; că Pierre

385

Vilar68 socoteşte că asistăm, „în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, la constituirea unei pieţe naţionale spaniole, în beneficiul Cataloniei". De ce ar fi atunci absurdă încercarea de a calcula produsul naţional brut al Spaniei lui Carlos al IV-lea? Cât priveşte conceptul unei pieţe naţionale „închisă în exterior", e greu să ni-l imaginăm într-o epocă în care contrabanda era o industrie generalizată şi prosperă. Chiar Anglia secolului al XVIII-lea este prost îngrădită de frontierele ei, aparent perfecte, pe care, până în 1785, contrabanda de ceai le trece cu mare plăcere; Anglia despre care, încă la 1698, cu un secol mai devreme, se spunea că „fiind deschisă din toate părţile contrabanda este cu atât mai înlesnită cu cât orice a apucat odată să intre, se află aici în siguranţă" 69. Aşa se face că, odată debarcate undeva, într-un loc prost păzit de pe coastă, mătăsurile, catifelele, vinarsurile, mărfuri venite mai ales din Franţa, iau liniştite drumul pieţelor şi revânzătorilor, fără teamă de controale ulterioare.

Oricum, nu căutăm *o* piaţă naţională „perfectă", care nu există nici măcar în zilele noastre. Ceea ce căutăm este un tip de mecanisme interne şi de raporturi externe cu lumea largă, ceea ce Karl Biicher 70 numea *Territorialwirt-schaft,* în opoziţie cu *Stadtwirtschajt,* cu economia urbană

pe care am urmărit-o îndelung în capitolele precedente. O economie voluminoasă, de fapt întinsă amplu în spaţiu, „teritorializată” cum se spune câteodată, şi destul de coerentă pentru ca instanţele conducătoare să izbutească, mai mult sau mai puţin, a o modela şi manevra. Mercatilismul este tocmai conştientizarea acestei posibilităţi de manevrare a ansamblului economiei unei ţări, altfel spus, mai scurt, căutarea, devenită posibilă, a unei pieţe naţionale.

386

Economie teritorială, economie urbană

Numai prin raportarea la problemele pe care le pune piaţa naţională putem înţelege prin ce se deosebeşte, în adâncime, economia teritorială, *Territorialivii-tschaft*, de economia urbană *Stadtwirschaft*.

În adâncime. Căci diferenţele vizibile imediat, cele privind volumul şi întinderea, au o importanţă mai mică decât s-ar părea. Abia exagerând, putem spune, desigur, că „teritoriul” este o suprafaţă iar statul-oraş un punct. Dar, pornind de la teritoriul dominant, ca şi pornind de la orice oraş dominant, se cucereşte o zonă exterioară şi apare un spaţiu adăugat care, în cazul Veneţiei, Amsterdamului sau Marii Britanii este, de fapt, o economie-univers. În cele două forme economice triumfătoare apare mai apoi o asemenea depăşire a spaţiului propriu încât dimensiunile acestuia îşi pierd, la prima vedere, importanţa ca criterii de diferenţiere. Cu atât mai mult cu cât, în privinţa acestor depăşiri, cele două sisteme se aseamănă. În Levant, Veneţia este o putere colonială, ca Olanda în Insulânda şi ca Anglia în India. Atât *oraşele* cât şi *teritoriile* s-au agăţat în acelaşi fel de o economie internaţională care le-a purtat în spinare, pe care ele au şi întărit-o. Şi într-un caz şi în altul, mijloacele de dominare şi (cum să zicem?) de *croazieră*, de viaţă cotidiană, sunt aceleaşi: flota, armata, violenţa şi, dacă e nevoie, viclenia, ba chiar perfidia (gândiţi-vă la Consiliul celor Zece sau, cu mult mai târziu, la *Intelligence Service*). Apar Băncile „centrale” 71, la

Veneţia (1585), la Amsterdam, (1609), apoi în Anglia (1694), acele bănci centrale care sunt, în optica lui Charles P. Kindleberger 72, „recursul în ultim resort” şi care îmi par, în primul rând, instrumente de putere, de dominaţie internaţională: te ajut, te salvez, dar te subl S-Tendinţele imperialiste, colonialiste sunt

387

vechi de când lumea şi orice dominaţie accentuată secretează capitalism, aşa cum spuneam adesea, ca să-l conving pe cititor şi ca să mă conving pe mine însumi.

Dacă, prin urmare, pornim de la viziunea economiei-univers, a trece de la Veneţia la Amsterdam şi de la Amsterdam la Anglia înseamnă a rămâne în cadrul unei aceleaşi mişcări într-o aceeaşi realitate de ansamblu. Ceea ce deosebeşte sistemul-naţiune şi sistemul-oraş, ba chiar le opune, est-e organizaţia structurală proprie. Statul-oraş scapă din mecanismele greoaie ale sectorului numit primar: Veneţia, Genova, Amsterdamul mănâncă griul, uleiul, ba chiar carnea etc. pe care le procură comerţul exterior; ele primesc din afară lemnul, materiile prime şi chiar o parte din produsele artizanale pe care le consumă. Pe ele nu le interesează cine le produce şi mexiul arhaic sau modern în care sunt produse: se mulţumesc să le culeagă la capăt de circuit, acolo unde agenţii lor sau negustorii băştinaşi le-au adunat pentru ele. Cea mai mare parte, dacă nu chiar totalitatea sectorului primar, pe care îl presupune asigurarea existenţei şi chiar luxului lor, le este în mare măsură exterior şi lucrează în folosul lor, fără ca ele să-şi bată capul cu greutăţile economice sau sociale ale producţiei. Desigur, ele nu sunt perfect conştiente de avantajul situaţiei, ci mai degrabă de reversul acestuia: preocupate de dependenţa lor faţă de străinătate (cu toate că puterea banului o reduce, în fapi, la mai nimic) într-adevăr, toate oraşele dominante se silesc să-şi extindă teritoriul, agricultura şi industria. Dar care agricultură şi care industrie? Prin forţa lucrurilor, cea mai bogată, cea mai rentabilă. Deoarece, oricum, trebuie să importăm, să

importăm grâu sicilian la Florenţa şi să cultivăm în Toscana viţă de vie şi măslini! În felul acesta, statele-oraşe se trezesc, dintr-o lovitură: 1. cu vin raport foarte „modern” între populaţia lor rurală şi populaţia lor orăşenească; 2. cu o agricultură care, atunci

388

când există, dă întâietate culturilor aducătoare de câştig mare şi care este firesc înclinată spre investiţia de tip capitalist. Nu datorită întâmplării sau calităţii pământului s-a dezvoltat, în Olanda, atât de timpuriu, un sector agricol atât de „avansat”; 3. cu nişte industrii de lux, atât de adesea înfloritoare.

Stadtwirtschaft evită prin chiar condiţia ei „economia agricolă” definită de Daniel Thorner ca stadiul fără a cărui depăşire nu este cu putinţă niciun fel de dezvoltare. Dimpotrivă, statele teritoriale, angajate în lenta lor construcţie politică şi economică, au rămas multă vreme împotmolite în economia agricolă, atât de greu de împins înainte, cum ne arată situaţia multor ţări subdezvoltate de astăzi. Construcţia politică a unui stat întins, mai ales dacă el de zideşte prin războaie, aşa cum se întâmplă în general, presupune un buget important, apelul tot mai consistent la impozit, care pretinde un aparat administrativ, care pretinde, la rândul lui, bani mai mulţi şi impozite mai multe… Dar, la o populaţie în proporţie de 90» /o rurală, acest lucru cere cu necesitate ca statul să pătrundă până la ţărănime, ca ţărănimea să iasă din economia de autoconsum, să consimtă să producă un surplus, să vândă pe piaţă, să hrănească oraşele. Şi toate acestea reprezintă numai un prim pas. Căci mai este nevoie, dar asta mai târziu, mult mai târziu, ca ţărănimea să se şi îmbogăţească destul de mult pentru a provoca o creştere a cererii de produse manufacturate şi *a* hrăni, la rândul ei, pe meseriaşi. Statul teritorial, în curs de formare, are prea multe pe cap şi nu se poate angaja în cucerirea imediată a marilor pieţe ale lumii. Pentru a trăi, pentru a-şi echilibra bugetul, este nevoie să promoveze comercializarea

producţiei agricole şi meşteşugăreşti şi să organizeze maşinăria greoaie a administraţiei sale. Toate forţele lui acuve se concentrează în această direcţie. Mi-ar Piace să prezint, tocmai dintr-un asemenea Punct de vedere, istoria Franţei lui Carol al, 389

VIi-lea şi Ludovic al XI-lea. Dar istoria aceasta ne este atât de cunoscută încât, pentru noi, ea îşi pierde valoarea de demonstraţie. Să ne gândim atunci la statul moscovit sau chiar la sultanatul de Delhi (anterior Imperiului Marelui Mogul), exemplu mirific asupra căruia vom reveni, care, încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea, promovează în imensul domeniu pe care îl deţine, o economie monetară ce presupune şi implică pieţe şi, prin pieţe, exploatarea, dar şi stimularea economiei săteşti. Veniturile statului erau atât de strâns dependente de agricultură încât sultanul Muhamad Tughluq (1325 – 1351) a săpat puţuri, a dat ţăranilor bani şi material săditor şi i-a făcut, prin intermediul aparatului administrativ, să opteze pentru culturi mai eficiente ca, de pildă, trestia de zahăr 73.

În aceste condiţii, nu e nimic de mirare în faptul că, primele izbânzi capitaliste, că primele şi strălucitele înfăptuiri ale economiei-univers, trebuie trecute la activul marilor oraşe. Şi nici în faptul că, dimpotrivă, Londra, capitala naţională a avut nevoie de atâta timp ca să ajungă Amsterdamul, mai vivace decât ea, şi mai liber în mişcări. Nu e nimic de mirare nici în faptul că, odată ajunsă la acest dificil echilibru al agriculturii, comerţului, transporturilor, industriei, al ofertei şi cererii pe care îl cere orice piaţă naţională ajunsă la maturitate, Anglia se dovedeşte, până la urmă, un rival infinit superior micuţei Olande, silită inexorabil să părăsească orice pretenţie la stăpânirea lumii: odată constituită, piaţa naţională reprezintă un surplus de putere. Charles P. Kindleberger7/» se întreabă de ce revoluţia comercială care a ridicat Olanda nu a dus-o la Revoluţia Industrială. Ei bine, printre alte câteva motive, pentru că Olanda nu

dispunea de o adevărată piaţă naţională. Vom socoti valabil răspunsul şi pentru întrebarea pe care şi-o pune Antonio García-Baquero González 75, în legătură cu Spa

390

Agricultură

Hunca necalitkată

Ar lumi şi minutuctură

Altele

Cinerţ fişetiit)

ŞI /, I

fredus total-Agricultură

Pescuit şi navigaţie

Artizanat şi manufactură

Cmirl

7!

29. INDUSTRIA ŞI COMERŢUL INCITA LA

EXTINDEREA ECONOMIEI MONETARE *Puternic* majoritare în activităţile *oraşelor*, ele *explică îndelunga prioritate a acestora în raport de statele teritoriale*. *După datele furnizate* de *K. Glamman*.

mă secolului al XVIII-lea, în care, în ciuda creşterii accelerate a comerţului colonial, Revoluţia Industrială nu învinge (în afară de Catalonia). Nu e limpede că piaţa naţională este încă neperfectată în Spania, ale cărei părţi constitutive sunt prost legate şi străbătute de inerţii evidente?

A NUMĂRA ŞI A MĂSURA

Am avea nevoie tocmai de o apreciere *globală* a economiilor naţionale, în curs de formare sau gata formate. De indicaţii privind ponderea lor pe cutare sau cutare moment: sunt în creştere? dau înapoi? De o comparaţie între nivelele lor într-o epocă dată. A face acest lucru înseamnă a relua pe cont propriu un respectabil număr de studii cu mult anterioare clasicelor calcule ale lui Lavoisier (1791). Încă William Petty

391

(1623 – 1687) 76 încerca să compare Provinciile

Unite şi Franţa: raportul dintre populaţii era, după el, 1 la 13; dintre pământurile cultivate, 1 la 81; bogăţia, 1 la 3. Gregory King (1648 – 1712) 77 va încerca, şi el, să compare naţiunile trinităţii care domină epoca sa, Olanda, Anglia şi Franţa. Dar cel puţin zece alţi „calculatori" ar putea fi angajaţi în cursă, de la Vaiuban şi Isaac de Pinto, până la Turgot însuşi. Un text de Boisguilbert (1648 – 1714), pesimist, e adevărat (dar Franţa din 1696 nu oferea un spectacol îmbucurător sau liniştitor), ne impresionează chiar, prin nota lui de actualitate: „... căci fără a vorbi de ce ar putea să fie, scrie el, ci numai de ceea ce a fost, se spune că produsul [naţional al Franţei] este astăzi cu cinci sau şase sute milioane mai puţin într-un an, în veniturile sale, atât în fonduri cât şi în industrie, decât era acum patruzeci de ani. Că răul sporeşte cu fiecare zi; adică scăderea; pentru că aceleaşi pricini fiinţează şi acum adăugându-li-se chiar o creştere, ceea ce nu se poate spune despre veniturile Regelui, care niciodată nu au săltat atât de puţin cum fac de la una mie şase sute şaizeci, de când n-au crescut decât cu o treime, în timp ce, de două sute de ani, întotdeauna se îndoiau la câte treizeci de ani" 78. Un text, cum se vede, admirabil. Ca şi cele unsprezece „linii" (de la pământuri până la mine) în care împarte Isaac de Pinto 79 masa produsului naţional al Angliei, diviziune care se apropie oarecum de „liniile" din „contabilitatea naţională" franceză aşa cum se prezintă ea astăzi.

Prin prisma acestor vechi cercetări şi prin prisma unor cifre răzleţe pe care le avem la îndemână, există posibilitatea de a privi trecutul într-o „optică a cantităţilor globale" 80, cea obişnuită în calculele contabilităţilor naţionale, schiţate începând din 19248 l. Asemenea calcule au neajunsurile lor, nici nu mai e nevoie s-o spunem, dar ele sunt deocamdată, cum

392

bine spune Paul Bairochă2, singura metodă pentru a surprinde, în cadrul economiilor vechi, problema vitală a *creşterii*.

Sunt de acord chiar cu Jan Marczewski 83 şi socotesc că această contabilitate naţională nu este doar o tehnică, ci, de pe acum, o ştiinţă în sine şi că, prin fuziunea cu economia politică, ea a făcut din aceasta o ştiinţă experimentală.

Cititorul nu trebuie, totuşi, să se lase prea mult înşelat cu privire la intenţiile mele; nu mai implantez primele jaloane ale unei istorii economice revoluţionare. Doresc numai ca, după ce am precizat câteva noţiuni de contabilitate naţională, utile istoricului, să revin la evaluările cantitative elementare, singurele pe care ni le îngăduie documentarea pe care o avem la îndemână la scara de timp a acestei cărţi. Să ajung la o ordine de mărime, să încerc a pune în evidenţă raporturi, coeficienţi, *înmulţitori* verosimili (dacă nu siguri), să trasez un drum de acces către o arie de cercetare uriaşă, încă nedeschisă şi care riscă să nu poată fi deschisă prea curând. Aceste ordine probabile de mărime ne vor îngădui cel puţin să întrevedem posibilităţile unei contabilităţi retrospective.

Trei variabile şi trei mărimi

— Un St0C cu oscilaţii lente;

nitul pe cant T „” flux; a treia* *Pe cap de locuitor*, un raport

TSF 3 *obal* „suma de

° econo™e naţională îi îţi toatccea mai şi este păcat. Nu există

393

Încă o „contabilitate naţională patrimonială”, îmi scria un economist85, răspunzând uneia din întrebările mele, ceea ce „face ca acest tip de măsură să şchioapete şi ca ştiinţa noastră a conturilor să fie imperfectă”. Această lacună este neîndoielnic regretabilă din punctul de vedere al istoricului care încearcă să cântărească rolul capitalului acumulat în procesul de creştere şi constată: când eficienţa sa evidentă; când neputinţa lui de a împinge înainte economia, singur atunci când încearcă inutil să se investească; când întârzierea lui la mobilizare, în

momentul potrivit, în activităţile care prefigurează viitorul, ca şi cum ar sta sub semnul inerţiei şi rutinei. Într-o bună măsură, Revoluţia Industrială din Anglia se naşte în afara marelui capital, în afară de Londra.

Am şi semnalat importanţa raportului dintre venitul naţional şi stocul de capital 86. Simon Kuznets87 socoteşte că acest raport este între 7 şi 3 la 1; cu alte cuvinte că o economie veche imobiliza până la şapte ani normali de muncă pentru a-şi asigura procesul de producţie; că această cifră s-ar reduce pe măsură ce ne apropiem de prezent. Capitalul ar fi devenit astfel mai eficient, ceea ce este mai mult decât verosimil, singurul aspect luat în consideraţie fiind, bineînţeles, cel al eficienţei economice.

Venitul naţional este, la prima vedere, o noţiune simplă: contabilitatea naţională reprezintă „asimilarea economiei naţiunii cu economia unei întreprinderi uriaşe” 88. Dar această simplitate a dat naştere, mai ieri, multor discuţii „scolastice” şi „dueluri verbale” 89 între specialişti. Timpul le-a potolit şi definiţiile care ni se oferă astăzi, mai clare (neîndoielnic mai clare în aparenţă decât în realitate), se aseamănă foarte mult, fie că ne oprim la formula simplă a lui Simon Kuznets (1941); „valoarea netă a tuturor bunurilor produse de către o «naţiune» într-un an” 90, fie la cea, mai complicată, a lui Y. Bernard şi J.C. Colii: „agregatul reprezentativ al fluxului resurselor naţionale, bunurilor şi serviciilor create în cursul unei perioade date” 91. Esenţial este să ne dăm seama că venitul naţional poate fi privit, cum spune Claude Vimont 92, în trei „optici”: cea a *producţiei*, cea a *veniturilor* realizate de particulari şi de stat, cea a *cheltuielilor*. În faţa noastră vom avea nu o singură însumare, ci cel puţin trei şi, dacă ne gândim puţin, numărul agregatelor pe care trebuie să le distingem va creşte, în funcţie de faptul că vom efectua sau nu scăderea masei impozitelor, că vom efectua sau nu scăderea dobânzii obişnuite a capitalului folosit în procesul de producţie, că vom efectua cadrulele la începutul producţiei (*costul elevientelor ei*) sau în

conformitate cu preţurile de piaţă (ceea ce implică includerea impozitelor) … Recomand, prin urmare, istoricului care intră în acest labirint să meargă la articolul simplificator al lui Paul Bairoch93, care ne învaţă cum să trecem de la un agregat la altul, micşorându-l sau mărindu-l, după caz, cu 2, cu 5 sau cu 10%.

Trebuie reţinute trei echivalenţe esenţiale: 1. produsul naţional brut (PNB) = produsul net (PRIN), plus impozitele, plus înlocuirea uzurii capitalului; 2. PRIN = venitul naţional net (VN); 3. VN = consumul plus suma economiilor.

Istoricul care efectuează o cercetare de acest fel are de ales între trei căi: să pornească de la consum, de la venit sau de la producţie. Dar să fim rezonabili: agregatele acestea, pe care le mânuim fără să ne punem prea multe probleme, sunt cunoscute astăzi cu o marjă de eroare de 10, ba chiar de 20%, iar atunci când este vorba despre economiile vechi, această marjă este de cel puţin 30%. Acest fapt ne interzice orice operaţie de fineţe. Avem a foaosi variaţii şi adunări grosolane. Istoricii, de futlel, au deprins bunul sau prostul obicei de d vorbi despre PNB fără a-l deosebi de pro

395

I l t dusul net. La ce bun? Pe orizontul nostru, venitul naţional şi produsul naţional (brute sau nete) se confundă. Pentru o epocă dată, pentru o economie dată, nu vom căuta şi nu vom găsi altceva decât un singur nivel zero, un unic nivel de referinţă, o cifră aproximativă care, evident, nu prezintă interes decât dacă este confruntată cu mărimile altor economii.

Venitul naţional *pro capite* este un raport: la numărător PNB; la numitor, populaţia. Dacă producţia creşte mai repede decât populaţia, venitul naţional *pro capite* creşte; în cazul celălalt, scade; sau, o a treia posibilitate, raportul rămânând constant, el stagnează. Pentru cel ce încearcă să măsoare creşterea, acesta este coeficientul-cheie, cel care determină nivelul de viaţă

mediu al masei naţionale şi variaţiile acestui nivel. Istoricii au încercat de destul de multă vreme să capete o imagine a lui, pornind de la mişcarea preţurilor şi salariilor reale sau de la „coşul gospodinei". Aceste încercări sunt rezumate de diagramele lui J. Fourastie, R. Grandamy şi W. Abel (v. supra, I, p. 146 v. 1 şi de cele ale lui P. Brown şi G. Hopkins (v. infra III, p. 334 v. 2). Ele pun în lumină cel puţin sensul variaţiilor venitului *pro capite*, chiar dacă nu ajung să-i stabilească nivelul exact. De multă vreme, se socoteşte că salariile cele mai scăzute, salariul „agentului", fără seamăn pentru cercetarea istorică, care este salahorul (personaj pe care îl cunoaştem destul de bine), urmează în linii mari fluctuaţiile nivelului mediu de trai. Demonstraţia ne este dată de un recent articol al lui Paul Bairoch 9/, de o importanţă pur şi simplu revoluţionară. Într-adevăr, dacă salariul unui salahor, *salariu-plafon*, de fapt ceva asemănător cu indicele francez SMIG (Salariul minim naţional interprofesional garantat) ne este cunoscut punctual (dacă, altfel spus, cunoaştem retribuţia lui pentru una sau mai multe zile de lucru, şi aşa se prezintă lucrurile în nouăzeci la sută din cazuri), după

I

Paul Bairoch, pentru secolul al XIX-lea european, pe care l-a studiat *statistic*, este suficient să înmulţim salariul acesta zilnic cu 196 pentru a obţine venitul naţional *pro capite*. Dintr-un punct de vedere structuralist, avem a face cu descoperirea unei corelaţii de mare forţă explicativă. Acest neaşteptat coeficient, care, la o primă vedere, trezeşte neîncredere, este dedus, pragmatic şi nu teoretic, din calculele făcute pe temeiul statisticilor bogate ale secolului trecut.

Coeficientul acesta este destul de bine stabilit pentru secolul al XIX-lea. Făcând o incursiune prin Anglia, prin 1688 şi prin 1770 – 1778, Paul Bairoch 95 deduce, de data asta cam repede, că această corelaţie este în 1688, pe vremea lui Gregory King, de aproximativ 160, iar între 1770 – 1778, în jur de 260. De unde, şi mai repede,

conchide că „ansamblul datelor luate în calcul îngăduie să postulăm că adoptarea unei rate medii de ordinul 200 trebuie să constituie o aproximare valabilă, în cadrul societăţilor europene din secolele XVI, XVII şi XVIII”. În privinţa asta „nu sunt atât de sigur ca el şi, din constatările sale, reţin mai degrabă că rata aceasta a manifestat o tendinţă de creştere, ceea ce ar însemna, altfel spus, că venitul pr*o c*a*pite a*r fi manifestat, relativ, o tendinţă de creştere.

La Veneţia, unde în 1534 lucrătorul de la Arsenal câştigă 22 soldi pe zi (24, vara şi 20, iama) 96, corelaţia propusă (200) ar da un venit *pro capite* de 4 400 soldi, adică 35 ducaţi, un sfert din salariul anual al unui meşteşugar din *Arte della Lâna* (148 ducaţi). Şi, fără îndoială, meseriaşul din industria lânii este, la Veneţia, un privilegiat. Dar suma de 35 ducaţi îmi pare, totuşi, ca atare, cam mică. Dacă o acceptăm.

9 nnngem la un *PN*. *B*. de 7 milioane ducaţi (la 00.000 locuitori) 97. Alte calcule, care după istoricii specialişti în Veneţia duc la cifre prea scăzute, m-au făcut, în ce mă priveşte, să il 3*7

apreciez ca fiind în jur de 7 400.000 ducaţi98. Coincidenţa este, totuşi, remarcabilă.

Un alt exemplu: prin 1525, simbria zilnică a unui salahor din Orléans este de 2. soli şi 9 *denieri*". Dacă aplicăm aceeaşi rată de 200 (pornind de la o populaţie de 15 milioane), obţinem un venit naţional cu mult mai mare decât cel pe care-l reţine, ca maximum, schema lui F.C. Spooner. Prin urmare, în aceeaşi epocă, indicele de 200, probabil cam mic pentru Veneţia, este, fără îndoială, cu mult prea mare pentru Orléans.

Un ultim exemplu: în 1707, Vauban, în lucrarea lui *La Dixme Royale*, socoteşte ca salariu „muncitoresc” mediu, salariul unui ţesător care lucrează în medie 180 de zile pe an, cu aproximativ 12 soli pe zi, câştigând deci, 108 livre anual 10°. În temeiul acestui salariu, produsul *procapite* (12 *soli* X 200) ar fi de 2 400 soit sau 120 livre. În acest

caz, nivelul de trai al ţesătorului despre care este vorba ar fi uşor sub linia nivelului mediu (108 faţă de 120). PNB al Franţei, acordându-i 19 milioane de locuitori, s-ar situa în jurul a 2 280 milioane de livre. Dar acest rezultat este aproape identic cu cel pe care Charles Dutot l-a calculat pornind de la estimările sectoriale ale lui Vauban i01. De data aceasta, în 1707, corelaţia de 200 pare valabilă.

Bineînţeles, ar trebui să procedăm la sute de verificări, asemănătoare celor dinainte, pentru a deduce din ele, pe cât este cu putinţă, o certitudine sau aproape o certitudine. La pornire, asemenea demersuri ar fi evident uşoare. Dispunem de nenumărate date. Astfel, Charles Dutot102, pe care îl pomeneam puţin mai înainte, se întreabă dacă, de-a lungul timpului, bugetul *real* al monarhiei franceze a crescut sau nu. În definitiv, el încearcă, am spune noi, să calculeze bugetele acestea *în preţuri curente*, în livre curente. El trebuie, prin urmare, să compare preţurile în funcţie de epoci. Alegerea bunurilor luate în considerare este amuzantă

398

(dacă aceste bunuri sunt semnificative, aceasta este o altă problemă): un ied, o găină, un boboc de gâscă, un viţel, un porc, sau un iepure... preţurile acestor produse, caracteristice după el, constituie cadrul în care plasează simbria zilnică a unui „salahor cu braţele": în 1508, în Auvergne, acesta este de şase *denieri*; în Champagne, în aceeaşi perioadă, un *sol*... se caută apoi o corespondenţă între aceste preţuri şi preţurile din 1735, de pe vremea lui Ludovic al XV-lea: simbria unui salahor creşte atunci la 12 soli, vara şi 6, iarna. Unde ne-ar duce coeficientul 200, în asemenea condiţii? El nu pare să convină secolului al XVI-lea, în afară de ţările cele mai dezvoltate.

Oricum, ar fi, demersul lui Paul Bairoch redă valoare nenumăratelor date cunoscute privitoare la salarii, izolate unele de altele, şi, până acum, neluate în seamă. El face posibile nişte comparaţii. El revalorifică, de asemenea (dacă nu cumva mă înşel), problema nelămurită până la

capăt a zilelor lucrătoare şi a zilelor de sărbătoare nelucrătoare sub Vechiul Regim şi ne obligă să intrăm din nou în hăţişurile ingrate ale istoriei muncii salariate. Ce înseamnă în realitate, un salariu în secolul al XVIII-lea? Şi nu ar trebui oare să-l confruntăm, nu cu necesităţile de viaţă ale unui individ, ci cu bugetul de cheltuieli al unei familii? Un întreg program de lucru.

Trei concepte *ambigue*

Am definit nişte modalităţi, nişte instrumente. Ar mai trebui să definim şi nişte concepte. Cel puţin trei cuvinte dau sens acestei discuţii \ creştere, dezvoltare, progres. În limba noastră, primele două tind să se înlocuiască umil pe celălalt, la fel ca *growth* şi *development*, *Wachs-tum* şi *Entwicklung* (şi, de altfel, cel de-al doilea termen, pe care-l folosea J. Schumpe

399

ter 103, tinde să dispară); italiana nu cunoaşte, practic, decât un singur cuvânt, *sviluppo*; cele două cuvinte spaniole, *crecimiento* şi *desarrollo* nu se prea deosebesc decât în limbajul economiştilor din America latină care, după A. Gould, sunt obligaţi să diferenţieze dezvoltarea, fenomen afectând structurile (*desarrollo*), de creştere (*crecimiento*), fenomen privind, cu prioritate, creşterea venitului *pro capite*.10 t în mare, atunci când îmi concentrez observaţia asupra agregatului PNB, sunt atent la „dezvoltare”; dacă mi-o îndrept asupra PNB *pro capite*, mă aflu mai degrabă pe axa „creşterii”.

În lumea contemporană, există, prin urmare, economii în care cele două mişcări coincid, ca în Occident, unde apare atunci tendinţa de a nu folosi decât un singur cuvânt; şi alte economii, în care, dimpotrivă, noţiunile sunt distincte şi chiar contradictorii. Istoricul, în ceea ce îl priveşte, se află în faţa unor situaţii şi mai complicate: el întâlneşte *creşteri*, dar şi *descreşteri*; *dezvoltări* (secolele al XIII-lea, al XVI-lea, al XVIII-lea), dar şi *stagnări* şi *regresiuni* (secolele al XIV-lea, al XVII-lea). În Europa secolului al XIV-lea, au existat tendinţe regresive spre

vechile structuri urbane şi sociale, o oprire temporară a dezvoltării structurilor precapitaliste. În acelaşi timp, asistăm la o derutantă creştere a venitului *pro capite*: niciodată n-a mâncat omul Occidentului atâta pâine şi atâta carne ca în secolul al XV-lea *m*.

Şi, pe deasupra, aceste contradicţii nu sunt singurele. Bunăoară, în competiţiile europene, Portugalia secolului al XVIII-lea (în care nu apare nicio noutate structurală, dar care se bucură de roadele exploatării crescânde a Braziliei) are un venit *pro capite* fără îndoială superior celui din Franţa. Nu se poate vorbi, în privinţa acestei Portugalii, nici despre dezvoltare, nici despre regresiune; tot aşa cum nu se poate angaja o asemenea discuţie în prin

400

vinţa Kuweitului de astăzi care are, cu toate acestea, venitul *pro capite* cel mai ridicat din lume.

Trebuie să regretăm că în această discuţie s-a renunţat la cuvântul *progres*. El avea aproape acelaşi sens ca termenul *dezvoltare* şi se opera o distincţie, într-un fel comod (pentru noi, istoricii), între progresul *neutru* (adică fără o ruptură a structurilor existente) şi progresul *non-neutru* a cărui acţiune duce la sfărâmarea cadrului în interiorul căruia se dezvoltă acesta 106. Fără a stărui asupra unor subtilităţi de vocabular, am putea oare afirma, în cazul acesta, că dezvoltarea este progresul non-neutru? Şi am putea caracteriza drept progres neutru afluxul de bogăţie pe care îl primeşte Kuweitul de pe urma petrolului? Sau Portugalia lui Pombal de pe urma aurului Braziliei?

Ordine de mărime; i *şi corelaţii*

Aşa cum a arătat Colocviul de la Prato, din 1976107, mulţi istorici sunt sceptici, dacă nu ostili, faţă de contabilităţile naţionale retrospective. Avem la dispoziţie doar nişte cifre şubrede şi nu prea bine grupate. Cel care ar face *astăzi* calculul pe *care ni-l* propunem le-ar lăsa de o parte, deoarece el are la dispoziţie altele. Din nefericire, în

ce ne priveşte, nu suntem în situaţia lui. Totuşi, deşi, retrospectiv, reperele cantitative se prezintă non-serial, ne este permis să căutăm corelaţiile dintre cantităţi şi să trecem de la o valoare la alta, să reconstituim pas cu pas agregate, şi plecând de la aceste volume să calculăm altele. Să procedăm în felul în care a procedat Ernst Wagemann în cărţulia lui *Das Ziffer als Detektive m*, atât de ciu-<jată şi, de altfel, atât de puţin citită. Fireşte, detectivul nu este cifra, ci cel care o manipu

401

Scopul de fapt, deoarece dispunem numai de ordine de mărime, este să le întărim unele prin altele, aşa încât ele să se justifice şi să se verifice, într-un fel, toate împreună. Nu există oare nişte proporţii, aproape sigure? Bunăoară, cifrele privind populaţia dinainte de secolul al XIX-lea ne îngăduie să deducem, în mare, raportul populaţie urbană/populaţie rurală: din acest punct de vedere, în secolul al XVIII-lea, Olanda stabileşte un record, 50 Vo de o parte şi 50 A/o de cealaltă 109. În Anglia, în aceeaşi perioadă, ponderea oraşelor este neîndoielnic de 30-i/o din ansamblu110; în Franţa, între 15 şi *17% ni*- Aceste procente reprezintă, ca atare, indicatori de ansamblu.

Interesant ar fi să exploatăm datele cu privire la densitatea populaţiei, temă pe care s-a mizat puţin. Grila pe care Ernst Wagemann 112 a întocmit-o pentru anul 1939 nu este *ipso jacto*, orice ar crede autorul ei, valabilă pentru toate timpurile. Dacă, totuşi, o reproduc aici, o fac pentru că ea presupune un adevăr probabil, şi anume că există *praguri de densitate* care deschid perioade benefice sau malefice. Nişte densităţi demografice favorabile şi defavorabile au influenţat economiile şi societăţile preindustriale, aşa cum influenţează ţările subdezvoltate de astăzi. Maturitatea unei pieţe naţionale sau eventuala ei lipsă de organizare ar putea fi parţial o consecinţă a lor. Populaţia în creştere nu a avut, prin urmare, întotdeauna, acţiunea progresistă şi constructivă care i se pune în

seamă prea adesea, sau, mai degrabă, este probabil s-o fi avut numai o vreme, situaţia cunoscând o răsturnare dincolo de un anume prag. Dificultatea constă în faptul că acest prag se schimbă, după părerea mea, în funcţie de tehnicile pieţii şi producţiei, în funcţie de natura şi de masa schimburilor.

Ar fi util, de asemenea, să vedem cum se distribuie populaţia activă pe diferitele ramuri ale economiei113. Această repartiţie ne apare

402

1200

O 20 M 60 M WO 120 KO 160 190 200 220 210 2 «O 2M

Dinsitgita populoţiti

30. „PRAGURILE" LUI ERNST WAGEMANN *Acest grafic (întocmit de F. Braudel, în* Annalles E.S.C., *1960, p. 501, după datele din E. Wagemann,* Economia mundial, 39.52, *I, pp. 59 şi 62) scoate* în *evidenţă nişte nivele de densitate care par a fi întotdeauna, unele benefice (coloanele albe), altele malefice (coloanele mari închise), indiferent de ţările luate în consideraţie. Datele în temeiul cărora a fost întocmit graficul reprezintă statisticile a treizeci de ţări pentru anul 1939. Au fost folosite trei cifre: densitatea populaţiei, venitul pe cap de locuitor activ (cercurile negre) şi procentul mortalităţii infantile (cercurile albe). Trecând de la spaţiu la timp, Wagemann conchide, cam grăbit, că o populaţie în creştere trece alternativ de la o perioadă benefică la o perioadă malefică, totdeauna atunci când depăşeşte M.nul din „pragurile" grilei.*

ceva mai limpede în Provinciile Unite, prin 1662 „4; în Anglia, cam prin 1688 „5; în Franţa, către 175*8 m*; în Danemarca, în 1783 117... Din cele 43 milioane de lire sterline, la cât estimează Gregory King produsul naţional al Angliei (1688), agricultura reprezintă mai bine de 20 milioane, industria ceva mai puţin de 10, comerţul ceva mai mult de 5. Aceste proporţii nu sunt proporţiile

modelului lui Ques-nay „8 (agricultura, 5 miliarde de livre de Tours; industria şi comerţul, 2 miliarde): mai mult decât Anglia, Franţa lui Ludovic al XV-lea e cutundată în activităţile ei rurale. Într-o încercare de calcul aproximativ, în conformitate modelul lui Quesnay, Wilhelm Abel «9 so-
403

coteşte că Germania secolului al XVI-lea, înainte de ravagiile Războiului de treizeci de ani, este cu mult mai adâncită în activitatea agricolă decât Franţa secolului al XVIII-lea.

Pretutindeni, raportul producţiei agricolă/ producţie industrială (*A*/*I*) se modifică în favoarea industriei, dar lent. În Anglia, industria nu depăşeşte agricultura decât în 1811 – 182*1 m*; în Franţa, nu înainte de 1885; fenomenul se înregistrează mai devreme în Germania (1865) ui şi în Statele Unite (1869) 122. În temeiul unui calcul *nesigur*, privind ansamblul Mediteranei în secolul al XVI-lea 123, am dedus egalitatea A = 6 X I, proporţie valabilă, *poate*, pentru întreaga Europă din acel timp. Dacă este aşa, ne putem da seama ce drum a străbătut Europa.

O altă corelaţie: raportul între patrimoniu şi produs naţional. Pentru lumea timpului său, Keynes obişnuia să calculeze stocul de capital la de trei sau de patru ori venitul naţional. Raporturi de 3 la 1 şi de 4 la 1 au fost, într-adevăr, stabilite de către Gallman şi Gold-smithm pentru Statele Unite din secolul al XIX-lea; pentru diferitele ţări în curs de dezvoltare cifrele ajung astăzi de la 5/1 la 3/1. După Simon Kuznets 125, pentru vechile economii, raportul ar varia între 1/3 şi 1/7. Este într-adevăr greu să utilizăm, în această privinţă, estimările lui Gregory King. Pentru el, prin 1658, patrimoniul englez s-ar ridica la 650 milioane lire sterline, din care pământul îşi adjudecă 234 milioane, mâna de lucru 330, restul, adică 86 milioane împărţindu-se între şeptel (25), metale preţioase (28), diverse (33). Dacă din total scădem munca, obţinem cifra de 320 milioane la un produs naţional de 43, 4. Adică o proporţie de aproximativ 7 la 1.

Alice Hanson Jone*s în* s-a folosit de aceşti coeficienţi probabil pentru a estima venitul Pe cap de locuitor al câtorva „colonii” din America, în 1774, după o anchetă care i-a îngăduit să calevileze patrimoniul lor. Ea obţine un veni *pro capite* între 200 dolari (raport de 1 la 5) şi 335 dolari (raport de 1 la 3) şi conchide că, în ajunul câştigării independenţei, Statele Unite se bucurau de un nivel de viaţă superior celui din ţările Europei. Dacă această concluzie este corectă, ea nu este lipsită de importanţă.

Datorie naţională şi PNB

În domeniul finanţelor publice, în care avem numeroase cifre, pot fi descoperite nişte corelaţii: ele furnizează un prim cadru pentru orice eventuală reconstrucţie a unor contabilităţi naţionale.

II Există, de asemenea, un raport între datoiţi na publică (ai cărei rol, în Anglia secolului al I XVIII-lea, este cunoscut) şi PNB127. Datoria I ar putea ajunge, fără a periclita echilibrul eco-l nomic, la dublul venitului naţional. În temeiul acestui raţionament, sănătatea finanţelor engleze ar fi un lucru dovedit, căci, chiar în conjuncturile cele mai critice, în 1783 sau în 1801, de pildă, datoria naţională n-a atins vreodată dublul PNB. Plafonul nu a fost spart niciodată.

Presupunând că această regulă este o regulă de aur, Franţa nu se găseşte într-o situaţie periculoasă atunci când, la 13 ianuarie 1561, într-o atmosferă de alarmă generală, cancelarul Michel de L'Hopital recunoaşte o datorie de 43 milioane livre128, adică de patru ori bugetul de stat, câtă vreme PNB, în conformitate cu nişte proporţii probabile, este de minimum 200 milioane livre. Nici Austria Mariei Terezia nu înfruntă nicio primejdie: după Războiul de Succesiune a Austriei (1748), venitul statului se ridică la 40 milioane florini; ™or «lui, 280 milioane, este importantă, dar fin trebuie să fi fost pe atunci de ordinul a o-bl) o milioane. De ar fi fost numai de 200 mi-uoane, greutatea datoriei ar fi fost, *în priiici* sul”°rta. bilă. Războiul de şapte ani, este

405

adevărat, va căsca un alt hău de cheltuieli care o va determina pe Maria Tereza să renunţe la orice fel de politică belicoasă. Ea izbuteşte chiar să îmbunătăţească starea finanţelor, reducând nivelul dobânzii datoriei la 4”/o129

De fapt, dificultăţile decurgând din situaţia datoriei publice depind într-o mare măsură şi de gestiunea financiară şi de încrederea, mai mare sau mai puţin mare, a publicului. În 1789, datoria statului nu depăşeşte în Franţa posibilităţile econoamei naţionale (3 miliarde datorie; în jur de 2 miliarde PNB); totul este sau ar trebui să fie în ordine. În acest domeniu, Franţa este departe de abilitatea Angliei. Şi se găseşte în faţa unei crize financiare dublată de o criză politică, nu în faţa unei crize provocată, pur şi simplu, de sărăcia statului.

Alte raporturi

Le vom reţine pe cele care leagă masia monetară, patrimoniul, venitul naţional şi bugetul unui stat.

Gregory King 13° estimează masa metalelor preţioase care circulă în ţara sa la 28 milioane, faţă de un patrimoniu de 320 milioane, adică la 11, 42%. Dacă acceptăm o proporţie *aproximativă* de 1 la 10, Franţa lui Ludovic al XV-lea, având un stoc monetar estimat la un miliard sau la un miliard 200 milioane de livre de Tours (cifră, după părerea mea, cu mult prea redusă), ar avea un patrimoniu de ordinul a cel puţin 10 – 12 miliarde. Am putea, de asemenea, apropia stocul monetar al Angliei, în

1688, de produsul său naţional brut (şi nu numai de patrimoniu), dar comparaţiile cu circulaţia monetară nu ne pot duce departe. Într-adevăr, contemporanii nu o estimează şi nu o măsoară decât din când în când: se întâmplă să nu avem mai mult de o singură cifră pentru un secol întreg, şi nu întotdeauna o avem şi Pe aceasta...”

406

Dimpotrivă, bugetul este de obicei cunoscut an de an; odată cu el, regăsim ritmul reconfortant al documentelor

seriale. De aici, programul ales, în 1976, pentru săptămâna de la prato: *Finanţe publice şi produs naţional brut*. Chiar dacă acest colocviu nu a ajuns la soluţii sigure, el a curăţat terenul. În economiile preindustriale, citul PNB/buget ar fi fost cuprins, de regulă, între 10 şi 20: 20 fiind coeficientul cel mai redus, bugetul reprezintă 5» /O din produsul naţional (cu atât mai bine pentru contribuabili); 10, coeficientul cel mai ridicat (10%), dă naştere la obişnuitele jelanii. Vauban, care avea o concepţie modernă despre impozit (*Projet de Dixme Royal*, propune desfiinţarea tuturor impozitelor existente, directe şi indirecte, şi înlocuirea lor printr-un impozit „asupra a tot ceea ce aduce venit [de care] nimic nu va fi scutit", fiecare plătind „proporţional cu venitul său") 13 i, socotea că nivelul de 10% nu trebuie atins niciodată. El dovedea acest lucru estimând veniturile francezilor, sector cu sector, şi calculând ce ar aduce un impozit, aşa cum propune el, modulat în fumeţie de mijloacele fiecărei pături sociale luate în considerare. El conchide că 10% din venitul global ar depăşi cel mai mare buget *de război* cunoscut până atunci de Franţa, adică 160 milioane.

Dar lucrurile se schimbă în secolul al XVIII-lea. Incidenţa impozitului, calculată pentru Franţa şi Anglia încăpând din 1715, a fost prezentată în articolul foarte sugestiv al lui P. Mathias şi P. O'Brien 132. Din nefericire, nu toate cifrele pe care le dau ei sunt comparabile cu cifrele lui Vauban, căci ele privesc numai produsul fizic (agricol şi „industrial"), în timp ce Vauban adaugă acestuia veniturile imobiliare orăşeneşti, veniturile morilor, toate serviciile private şi publice (servitori, administraţie regală, profesii libere, transporturi, co-i? n h Este toate interesant să comparăm ponaerea fiscalităţii în raport cu produsul şi

n Aşa şi în Franţa. În Franţa, între 1715 407

şi 1800, procentul este aproape constant peste 10 Vo (H% în 1715, 17 % în 1735, dar 9 şi 10% în 17/O şi 1775, 10% în 1803). În Anglia, povara impozitelor este excepţional de grea: 17 Vo în 1715; 18% în 1750; 24% în

1800, pe vremea războaielor napoleoniene. Ea scade la 10%, în 1850.

Este evident că gradul de tensiune financiară este un indicator totdeauna semnificativ, deoarece variază în funcţie de ţară şi, de asemenea, în funcţie de epoci, de n-ar fi decât în funcţie de cele de război. Ni se oferă o metodă: să pornim, pentru a schiţa problema, şi cu titlu de ipoteză, de la marja obişnuită, între 10 şi 5%: dacă volumul veniturilor Senioriei de ia San Marco este, în 1588, de 1 131 542 ducaţi133, produsul naţional veneţian ar trebui să fie între 11 şi 22 milioane. Dacă, prin 1779, veniturile ţarului (într-o vreme când economia rusească merge încă după orariul vechi) ating 25 – 30 milioane ruble134, produsul naţional ar trebui să fie cuprins între 125 şi 300 milioane.

„Foarfecă" este uriaşă. Dar, odată ce începe să acţioneze, urma tăieturilor ei ne îngăduie să apreciem tensiunea fiscală în discuţie, mai puternică sau mai puţin puternică. În cazul Veneţiei de la sfârşitul secolului al XVI-lea, ca şi în cazul altor economii urbane, presiunea fiscală depăşeşte, într-adevăr, cifrele de obicei ridicate ale statelor teritoriale. Acestea se află pe atunci, în principiu, în jurul scăzutului nivel de 5%, dar Veneţia pare să spargă puternic plafonul celor 10%. Într-adevăr, produsul său naţional brut, pe care am încercat să-l calculez pe diferite căi, pornind de la salariile meseriaşilor din *Arte della Lâna* şi salahorilor de la Arsenal133, ar reprezenta o sumă cu mult sub 11 milioane ducaţi, între 7 şi 7, 7 milioane, ceea ce înseamnă că presiunea fiscală atingea valori uriaşe pentru acea epocă, între 14 şi

16%...*i*.

403

Ar avea importanţă posibilitatea de a verifica, dincolo de cazul Veneţiei, dacă economiile urbane se plasează la un maximum de tensiune fiscală, realitate pe care Lucien Fevre o presimţise fără dovezi explicite, cercetând situaţia din oraşul Metz, chiar în anul alipirii sale ia Franţa (1552)

13 (i. Să fi atins statele-oraş, în secolul al XVI-lea, limita fiscală periculoasă dincolo de care o economie de Vechi Regim manifestă o tendinţă de autodistrugere? Am avea aici o explicaţie suplimentară a deteriorării economiilor cu direcţie urbană, inclusiv a economiei Amsterdamului în secolul al XVIII-lea?

Economiile contemporane, cât le priveşte, se arată în stare să suporte o sporire fantastică a părţii pe care şi-o adjudecă statul. Şi este adevărat că, în 1974, această pante reprezintă 38% din PNB, în Franţa şi Germania federală; 36% în Marea Britanie; 33%, în S.U.A. (în 1975); 32%, în Italia; 22°/O în Japonia i3/. Această creştere a sarcinilor fiscale este relativ recentă, dar ea se accelerează, an de an, drept urmare a rolului pe care şi-l asumă statul-providenţă şi, în acelaşi timp, a recursului la o fiscalitate puternică servind ca măsura anti-inflaţionistă, în sitare să ducă la reducerea consumului. Întrucât inflaţia continuă, la fel de vioaie, unii economişti disidenţi138 ajung să atribuie excesului tensiunii fiscale o responsabilitate mare în criza şi inflaţia zilelor noastre. Se precizează ideea că am depăşit o limită a suprasarcinii fiscale, care pune în pericol economiile supradezvoltate. Cu toate că actuala limită se găseşte pe un cu totul alt nivel, am putea să avem a face cu o problemă identică cu cea pe care o întrezărim, cu secole mai devreme, în economiile cele mai avansate ale Occidentului.

A accepta faptul că există o corelaţie între t şi produsul naţional înseamnă a da bucăt d Valoare de indicator. Înseamnă a realiza e Pripită este convingerea celor mai mulţi

409

dintre contemporani, şi a atâtor istorici, că atunci când vrea să-şi umple vistieria, statul, aşa-zis atotputernic, poate să nu facă nimic altceva, decât să strângă puţin mai mult şurubul fiscal sau s-o ia pe ocolite, cu impozitele indirecte, această rezervă mare a tuturor regimurilor, în special a celor totalitare. Se tot spune că împins de

necesităţile războiului „deschis” care începe în 1635, Richelieu a forţat peste măsură încasările fiscale: din 1635 până în 1642, în Franţa, impozitele au crescut de 2

sau de trei ori. De fapt, impozitul nu poate creşte cu adevărat şi nu poate atrage după sine o creştere trainică a bugetului fără ca produsul naţional să nu sporească simultan.

Poate că tocmai aşa stau lucrurile la începutul secolului al XVII-lea şi, în cazul acesta, ar trebui să revizuim, pe urmele lui René Bachrel, judecăţile curente privind tonusul economic al secolului lui Richelieu.”? °

— „W

De *la consum la PNB*

Pentru a determina PNB, ne este îngăduit să începem cu producţia sau cu consumul. Joan Robinson definea venitul naţionali ca fiind „suma cheltuielilor efectuate într-un an de către toate familiile oare formează o naţiune (plus cheltuielile de investiţie netă şi excedentul sau deficitul exporturilor)” 139. Aşa stând lucrurile, dacă îmi este cunoscut consumul mediu al „agenţilor” unei economii date, pot calcula consumul global, căruia adăugându-i masa economisită pe seama producţiei (în linii mari, toate formele de acumulare) şi soldul pozitiv sau negativ al balanţei comerciale voi obţine o aproximare a PNB.

Asta a încercat să facă, printre primii, Eli Heckscher, în lucrarea lui cu privire la istoria economică a Suediei (1954) 1/i0. Pe aceeaşi cale ocolită, Frank Spooner a determinat, în graficul pe care îl reproducem alăturat, curba pro

410

5.000

.000

150 O

1600

Vsnit naţionc Stoc monetar Veniturile coroanei

1700

31. FRANŢA, 1500 – 1750: VENIT NAŢIONAL, STOC MONETAR ŞI BUGET

Grafic reprodus după F.C. Spooner, The International Economy and monetary mouvements în France, 1493 – 172-., *1972*, *p*. 306. Vezi în *text*, comentariile *privind* acest *grafic*.

dusului naţional brut al Franţei între 1500 şi 1750, iar îndrzej Wyeziański a studiat venitul naţional al Poloniei în secolul al XVI-leam.

411

„Chiar inexacte, scrie acesta din urmă, cifrele [unei contabilităţi naţionale retrospective] sunt totdeauna mai concrete şi mai aspropiate de realitatea istorică decât vagile descrieri verbale” cu care s-au mulţumit până acum istoricii. „Ipoteza noastră, scrie el mai departe, este foarte simplă; întreaga populaţie a unei ţări trebuie să mănânce; costul hranei corespunde, prin urmare, cu partea cea mai mare a venitului naţional, mai precis cu producţia agricolă la care se adaugă cheltuielile de transformare, de transport etc. Cealaltă parte este constituită de valoarea muncii acelei pături a populaţiei care nu produce ceea ce consumă”. Avem, deci, trei elemente esenţiale: Q, consumul alimentar al populaţiei agricole; C), consumul populaţiei neagricole; M, munca acestei populaţii neagricole. Dacă nu luăm în seamă balanţa comercială, atunci PNB = Q + C2 + M, formulă avantajoasă pentru un calcul simplificat deoarece, în linii mari, M este egal cu G>: într-adevăr, populaţia salariată (în primul rând urbană) nu câştigă mai mult decât ceea ce îi este necesar pentru a trăi şi a se reproduce.

Până la urmă, A. Wyczański distinge practic două venituri naţionale, un venit al oraşelor şi unul al zonelor rurale. Nu trebuie să ne punem prea multe întrebări cu privire la diferenţierea exa ctă dintre spaţiile urbane şi spaţiile rurale; să presupunem chiar că problema este rezolvată. Dintre cele două venituri, cel mai apt să progreseze este cel al oraşelor şi, dacă el progresează,

ansamblul îl urmează. Prin urmare, simpla observare a evoluţiei demografice a oraşelor ne lămureşte cu privire la progresia PNB. De pildă, în cazul în care, urmându-l pe Georges Dupeux I42, dispun de o serie aproape continuă privind creşterea, populaţiei urbane în Franţa între 1811 şi 1911 (creştere care înregistrează un ritm mediu de 1, 2% anual), această cufbă îmi arată că PNB trebuie să fi crescut în Franţa într-un ritm asemănător.

412

Faptul nu este de mirare: oraşele (toţi istoricii sunt de acord în această privinţă) sunt instrumentele esenţiale ale acumulării, motoarele creşterii, responsabile pentru întreg procesul diviziunii progresive a muncii. Suprastructuri ale ansamblului european, ele sunt, poate, ca toate structurile, sisteme parţial parazitare 1/13, dar indispensabile procesului general de creştere. Tocmai ele determină, cu începere din secolul al XIV-lea, uriaşa mişcare a proto-industriei, această translare, această întoarcere a meseriei urbane spre sate, adică folosirea, ba chiar rechiziţionarea mâinii de lucru, trândăvind pe jumătate, a anumitor regiuni rurale. Capitalismul negustoresc, ocolind piedicile restrictive ale breslelor urbane, a constituit astfel un nou câmp industrial în zonele rurale, dar sub dependenţa oraşului. Căci totul vine de la oraş, totul pleacă de acolo. Revoluţia Industrială din Anglia va fi opera oraşe-lor-pionier: Binnwigham, Sheffield, Leeds, Manchester, Liverpo ol...

Calculele lui Frank C. Spooner jppe Frari în ediţia engleză a clasicei sale cărţi, publicată mai min în franceză, *L'Économie mondiale et les* imppes *monetaires* en *France, 1493 – 1680 Z* hârank C" SP°oner prezintă un tablou interes exe «Ptioal pentru istoria *Te* exprimate grafic, în el figubugetul rel şi m-sa monetară le-Doar *h*S* cu privire la dfrice of Mare există din conţinul *T*™ CurM U".

zenă IT Şi mă-Sa monetară sunt curbe în6 Şi, ™a şi cealaMă-ţi" n câte două sionează 5 t"? 5 CeaLaltă JIO – asăoare dim™

n-le noastre a vizualizează incertitudi

413

PNB a fost calculat după consumul mediu, exprimat în funcţie de preţul pâinii (ca şi cum numărul de calorii consumate ar fi fost furnizat exclusiv de către ea). Preţul pâinii şi numărul locuitorilor variază, în timp ce curba PNB creşte constant şi acest lucru constituie o trăsătură esenţială, caracteristică. Dacă acest grafic, aşa cuan socotesc eu, este valabil, raportul dintre buget şi PNB este, în linii mari, de 1 la 20, dovadă că nu este vorba de exces fiscal, de o tensiune insuportabilă. Cât priveşte masa monetară, ea creşte concomitent cu bugetul până prin 1600; ea stagnează apoi, sau chiar coboară între 1600 şi 1640, atunci când bugetul îşi continuă mişcarea ascendentă. Dar, după 1640, curba stocului monetar se detaşează de celelalte două şi devine, s-ar părea, aberantă. Ea ţâşneşte pe verticală, face o ascensiune rapidă. Lucrurile se petrec ca şi cum, în inima Europei, Franţa s-ar pomeni inundată de monede şi metale preţioase. Să fie de vină relansarea activităţii minelor din America, începând din 1680 (dar înflorirea monetară franceză începe în 1640)? Să fie de vină relansarea activităţii maritime? Aventurile navelor din Saint Malo pe coastele Pacificului (dar ele se petrec mult mai târziu) au avut probabil un rol: nu se spunea oare că acestea au adus în Franţa mai bine de o sută de milioane de livre în metal alb? Oricum, Franţa devine pentru multă vreme o colectoare de metale preţioase, fără ca masa aceasta să acţioneze în vreun fel asupra bugetului şi asupra PNB. Situaţie ciudată, cu atât mai mult cu cât, deşi Franţa este aprovizionată constant de către excedentul balanţei sale comerciale cu Spania, ea este silită să echilibreze o seamă din deficitele pe care le înregistrează în alte direcţii, în orice caz deficitul comerţului cu Levantul, şi, pe deasupra, să-şi exporte moneda în Europa, prin intermediul firmelor Samuel Bernard, Antome Crozat, al genevezilor, din cauza războaielor lui Ludovic al XIV-lea şi a faptului că regele

este silit

414

să întreţină mari efective militare în afara Franţei. Cu toate acestea, ea acumulează, tezaurizează: o observaţie întkniplătoare a lui Boisguilbert, din 1697, ne pune pe gânduri: ...cu toate că Franţa este plină de bani, cum ria fost ea niciodată” 143. Tot aşa, observaţia unor negustori, de pe la sfârşitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, cu privire la relativa lipsă de importanţă a 800 milioane de bilete de bancă (depreciate rapid) în raport de masa monetară care circulă sau se ascunde prudent în regat. În orice caz, creşterea stocului monetar nu se explică prin Sistemul lui Law, aş zice, dimpotrivă, că ea îi explică, că ea l-a făcut posibil. Procesul continuă de altfel în secolul al XVIII-lea şi se impune ca o ciudată structură a economiei franceze. Până la urmă, întrebarea rămâne fără un adevărat răspuns.

Continuităţi evidente

Pe parcursul istoriei Europei, această optică a cantităţilor globale scoate în relief nişte continuităţi evidente. Prima este creşterea regulată, în ciuda adversităţilor, a oricărui PNB. Vezi curba PNB din Anglia în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. Iar dacă Frank C. Spooner are dreptate, curba PNB în Franţa tinde să urce încă din epoca lui Ludovic al XII-lea, şi fără îndoială şi mai devreme, iar creşterea ei, evidentă până în 1750, continuă după domnia lui Ludovic al XV-lea, de fapt până astăzi. Fluctuaţiile, căci există fluctuaţii, sunt de scurtă durată, o unduire abia schiţată a talazului în creştere pe care îl reprezintă termenul lung. Într-un cuvânt, aceste curbe nu seamănă cu cele ale conjuncturii, incluzând aici şi pe cea a trendului secular, oare ne sunt familiare. Nici măcar întreruperile violente provocate de ultimele două războaie mondiale n-au fost, în linii mari, decât nişte întreruperi, oricât de dramatice. Războaiele de altă dată s-au compensat

415

şi mai uşor. De altfel, ruinată adesea din propria vină, orice societate dovedeşte o admirabilă putere de reconstrucţie: în decursul istoriei sale, Franţa s-a refăcut continuu şi, din acest punct de vedere, cu siguranţă, ea nu reprezintă o excepţie.

O altă continuitate este creşterea statului, măsurată prin sporirea părţii pe care şi-o adjudecă din venitul naţional. Rămâne faptul incontestabil că bugetele sporesc, că statele capătă proporţii: ele consumă tot. A constata acest fapt, în lumina. contabilităţilor naţionale, este important, chiar dacă asta înseamnă a reveni la afirmaţii tradiţionale, la declaraţii de principiu, atât de des formulate de către istoricii de limbă şi cultură germană. Werner Năf 146 scria fără să şovăie: „*Vom Staat soli an erster Stelle die Rede sein*”, cuvântul trebuie să se adreseze cu prioritate statului, „întreprindere gigantică, scria Werner Sombart u7, ai cărei conducători au drept principal ţel obţinerea, adică procurarea a cât mai mult aur şi argint”. Trebuie, prin urmare, să facem dreptate statului: economia globală ne sileşte să-l reaşezăm pe locul lui, pe uriaşul său loc. „Statul cum spune Jean Bouvier, n-a fost niciodată lipsit de pondere” i/18.

În orice caz, nu mai este lipsit de pondere începând cu cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea şi cu revenirea la timp frumos a economiei. Privită în perspectiva duratei lungi, nu se confundă oare creşterea statului cu întreaga istorie a Europei? El disipare odată cu căderea Romei, în secolul al V-lea; se reconstituie odată cu revoluţia industrială din secolele XI-XIII; se destramă din nou, imediat după catastrofa pe care a reprezentat-o Ciuma Neagră şi după fabuloasa regresiune de la mijlocul secolului al XIV-lea. Recunosc că am fost fascinat, îngrozit de această dezintegrare, de această prăbuşire de la capătul nopţii, drama cea mai mare pe care a înregistrat-o istoria

416

Europei. În lumea largă, în trecutul ei, nu lipisesc

catastrofele, uncie chiar mai tragice: invaziile mongole în Asia, dispariţia celor <mai mulţi dintre amerindieni după sosirea albilor. Dar nicăieri în altă parte, un dezastru de asemenea amploare nu a determinat o asemenea recuperare, progresia neîntreruptă care începe la mijlocul secolului al XV-lea şi la sfârşitul căruia se plasează Revoluţia Industrială şi economia statului modern.

FRANŢA, VICTIMĂ
A GIGANTISMULUI SĂU

Indiscutabil, Franţa a fost, din punct de vedere politic, prima naţiune modernă apărută în Europa şi desăvârşită ca urmare a puternicului impuls dat de Revoluţia din 1789 *vs*. Cu toate acestea, în ceea ce priveşte infrastructura ei economică, la acea dată tardivă, ea este departe de a fi o piaţă naţională perfectă. Desigur, s-a putut spune că Ludovic al XI-lea era deja mercantilist, „colbertist” 15° înainte de Col-bert, un prinţ plin de grijă faţă de ansamblul economic al regatului său. Dar ce putea face voinţa sa politică faţă de diversitatea şi arhaismul Franţei economice a timpului său? Un arhaism menit să dureze.

Fărâmiţată, regionalizată, economia franceză constituie o sumă de existenţe specifice care tind să realizeze circuite proprii. Marile curente care o străbat (s-ar putea spune că aproape o survolează) acţionează doar asupra acelor oraşe şi regiuni care le servesc drept releu, drept punct de plecare sau de sosire. La fel ca celelalte „naţiuni” ale Europei, Franţa lui Ludovic al XIV-lea şi a lui Ludovic al le-a este încă fundamental agricolă: indus de COmerţu1 finanţele nu pot s-o transforme

° zi pe alta. Progresul apare izolat şi nu 1 rea se vede înainte de avântul din cea de a

417

două jumătate a secolului al XVIII-lea. „Franţei, accentuat minoritare, favorabilă orizonturilor deschise [altfel spus, deschisă către lume], scrie Ernest Labrousse, i se opune Franţa, amplu majoritară, partizană a unei

existenţe retrase, care cuprinde toată zona rurală, o bună parte din micile târguri şi chiar o seamă de oraşe” *i5 i*.

Apariţia unei pieţe naţionale este o mişcare împotriva omniprezentei inerţii, o mişcare, pe termen lttng, generatoare de schimburi şi legături. Dar, în cazul Franţei, sursa majoră a inerţiei pare să fie chiar imensitatea teritoriului. Provinciile Unite, puţin întinse, şi Anglia, de întindere modestă, sunt mai nervoase, mai uşor de unit. Distanţa nu acţionează împotriva lor în aceeaşi măsură.

Diversitate şi unitate

Franţa este un mozaic de ţări mici diferit colorate, trăind, fiecare, mai ales pe seama ei, într-un spaţiu restrâns. Prea puţin influenţate de viaţa din afara lor, din punct de vedere economic ele au un acelaşi limbaj: ceea ce este valabil pentru una, este valabil, mutatis *mu-tandis*, şi pentru alta, învecinată sau mai îndepărtată. Şi a o cunoaşte pe una înseamnă a reconstitui chipul tuturora.

La Bonneville, capitala regiunii Fau’cigny, din Savoia care nu este încă franceză, registrul de cheltuieli al micii gospodării chibzuite şi zgârcite a lazariştilor 152 din partea locului ne ajută, în felul ei, să facem această reconstituire, în secolul al XVIII-lea, în colţul acesta pierdut de lume, fiecare trăieşte închis în sine, din câteva cumpărături de pe piaţa lo? ăla, dar mai ales din vinul şi din grâul pe care îl livrează ţăranii arendaşi. Grâul încredinţat brutarului plăteşte în avans pâinea cea de toate zilele. Dimpotrivă, carnea se cumpără cu bani gheaţă de la măcelar. Meseriaşi şi salahori de

418

la ţară. plătiţi cu ziua, asigură un transport de scânduri, de lemne de foc sau căratul bălegarului; o ţărancă taie porcul crescut de bunii călugări, cizmarul face încălţămintea lor şi pe cea a singurului servitor pe care îl au; calul mănăstirii este potcovit la Cluses, de către un fierar cunoscut; zidarul, dulgherul, tâmplarul lucrează în mănăstire cu ziua. Totul se intimplă astfel la mică distanţă, orizontul se închide la Tanninges, la Sallanches, la Roche-

sur-Fo-ron. Cu toate acestea, fiindcă nu există autarhie perfectă, în câteva puncte de pe mica lui circumferinţă, acest orizont se deschide. Din când în când, un olăcar special (atunci când nu e vorba despre cel al poştelor ducale) primeşte sarcina să facă la Annecy, sau şi mai frecvent la Geneva, nişte cumpărături care ies din obişnuinţe: leacuri, mirodenii, zahăr... Dar, la sfârşitul secolului al XVIil4 ea, se găseşte zahăr (o mică revoluţie) şi la o băcănie din Bonne-ville.

Una peste alta, avem a face cu un limbaj simplu, pe care l-am putea auzi în multe alte regiuni, cu condiţia de a ne apropia ceva mai mult de ele. Bunăoară, regiunea Auxois, bogată în ogoare şi păşuni, are o vocaţie a vieţii închise în sine, cu atât mai mult cu cât Semur, oraşul ei central, „nu are prin el o trecere însemnată” şi este „departe de râurile navigabile” 153. Ea are totuşi câteva legături cu „ţările” vecine, Auxerre şi Avallon lo4. Cutare regiune din Bretania Interioară sau din Masivul Central îşi satisface singură aproape toate nevoile. La fel regiunea Barrois, cu toate că întreţine relaţii cu Chatmpagne şi cu Lorena, şi exportă chiar, pe Meusa, până în Ţările de Jos, vinul pe care-4 produce.

Lmerurile se schimbă atunci când ne oprim la o regiune sau la un oraş situate pe axele de circulaţie. De aici, liniile de trafic pornesc”? forţă în toate direcţiile. Aşa se întâmplă la verdun-sur-le-Doubs, orăşel din Bourgogne, aşezat Pe malul râului Doubs şi foarte aproape

419

de Saone, două cursuri de apă care se unesc spre sud. „Negoţul este mare aici, ne spune un raport din 1698, din pricina aşezării prielnice. [...] Se fate aici un mare negoţ cu grâne, cu vin şi cu fin. În fiecare an, la 28 octombrie, se ţine un târg scutit; el începe cu opt zileînainte de sărbătoarea Sfinţilor Simon şi Jude şi ţine opt zile după ea; aici se vindeau altă dată *un* mare număr de cai” 155. Zona de dispersiune din jurul Verdunului cuprinde Alsacia, Fran

32. IMENSITATEA FRANŢEI, DIFICULTĂŢILE UNEI PIEŢE NAŢIONALE

Aceste două Jiărfi *întocmite ă a* G. *Arbellot* (*În* Annalira E.S.C., 1973, *p. 790, anexă*) *arată „marea mutaţie rutieră” care, între 1765* şi *17S0. datorită noilor drumuri amenajate pentru „căruţe de galop”, utilizării generalizate a „*lurgo-tinelor” şi *înmulţirii popasurilor de poştă, a scurtat cite-odată la jumătate distanţele în Franţa, t*. *a* 1763. *era nevoie de cel puţin trei săptământ pentru a ajunge de la Lille,* în *Pirinei sau de la Strasbourg în Bretania. Chiar în 1780, Franţa ne apare ca un spaţiu compact care se străbate încet*. Dar *progresul* rutier *tinde* să *cuprindă ansamblul* che-Comte, regiunea Lyonnais şi o „ţară de jos. La încrucişarea mai multor curente de schimburi, orăşelul este a *priori deschis* menit să se transforme. Aici eşti tentat să acţionezi ai de ales între mai multe căi.

Aceeaşi explozie de activitate ne întâmpină în Mâconnais, ai cărui locuitori sunt, totuşi, lipsiţi de spirit de iniţiativă. Dar vinurile lor, se exportă pretutindeni, aproape de la sine: Celelalte produse sunt, desigur, seicundare: (grâu, vite îngrăşate, pânzeturi, piei tăbăcite”. Dar exportul de vin este de ajuns, împreună cu dogăria legată de el. „Cu toate că lemnul de cherestea se scoate mai tot din Bourgogne prin râul Saone, o mulţime de dogari sunt prinşi în tot timpul anului cu această muncă foarte trebuincioasă căci în Mâconnais, în care butoiul se vinde împreună cu vinul, este nevoie în fiecare an de multe din acestea”. Preţul lor a crescut chiar, după ce provensalii „au luat [...] o mare cantitate de care s-au folosit spre a păstra ei butoaiele lor mari, care sunt mai grele şi dintr-un lemn mai gros, şi spre a face mai uşoare carele cu vin care le mină la Paris, şi cu cheltuială mai puţină” 15 a.

Franţa este străbătută astfel de linii de schimburi de distanţă scurtă, medie şi mare. În secolul al XVII-lea, oraşe ca Dijon sau Ren-nes sunt, după cum afirmă Henri See 157, „pieţe aproape exclusiv locale”. Cuvântul „aproape”

ajunge pentru a ne face să înţelegem că cele două oraşe sunt prinse şi în liniile traficului la distanţă mare, oricât de neînsemnat ar fi părut el. Şi traficul acesta era menit să crească. S

Legăturile la distanţă mare, pe care istoricul le detectează mai uşor decât nenumăratele schimburi locale, se sprijină, în primul rând, h pe mărfuri indispensabile care, într-un fel, îşi organizează singure călătoria; sarea, grâul, grâul mai ales, cu mişcările lui necesare de compensare, câteodată dramatice, de la o provincie la alta. Ca valoare şi tonaj, grâul reprezintă „cel mai important trafic al regatului”. La mijlocul secolului al XVi-lea, numai aprovizionarea cu grâu a oraşului Lyon reprezintă odată şi jumătate mai mult decât toată catifeaua de Genova destinată întregii pieţe franceze: ori, este vorba de ţesătura, de departe „cea mai răspândită printre mătăsuri” 158. Ce să mai spunem despre vin, călător înaripat în un

422

cuşul lui îndărătnic către ţinuturile Nordului? Despre ţesăturile de tot soiul şi din tot felul de materiale care trec prin Franţa formând curente, asemeni cursurilor de apă, perene în măsura în care aproape că nu se supun ritmului anotimpurilor? în sfârşit, despre bunurile exotice, despre mirodenii, despre piper şi, mai târziu, despre cafea, zahăr, tutun, a căror trecere nemaipomenită îmbogăţeşte statul şi Compania Indiilor? Şi nu apar, alături de ambarcaţiile fluviale, alături de cărăuşia omniprezentă, poştele, create de monarhie pentru a trimite în toată ţara dispoziţiile şi agenţii ei? Oamenii se deplasează şi mai uşor decât mărfurile, cei mai bogaţi cu poştalioanele, cei săraci pe jos, făcând nişte fantastice tururi ale

Franţei.

Aşa încât caracterul eterogen al teritoriului francez, „plin de excepţii, de privilegii, de constrângeri” 159, este mereu biruit. În secolul al XVIII-lea, odată cu creşterea schimburilor, asistăm chiar la o viguroasă spargere a compartimentării provinciilor 160. Franţa cu provincii

separate a lui Boisguilbert dispare şi, deoarece toate regiunile sunt atinse de creşterea schimburilor, şi unele şi celelalte tind să se specializeze în anumite activităţi avantajoase din punctul lor de vedere, dovadă că piaţa naţională începe să-şi joace rolul de împărţitor de sarcini.

Legături naturale şi artificiale

De altfel, nu este asigurată această circulaţie, pe termen lung unificatoare, de către o complicitate a teritoriului ca atare, de geografia lui. În afara Masivului Central, pol de respingere, în ceea ce priveşte drumurile, legăturile, schimburile, Franţa beneficiază de înlesniri evidente. Ea are litoralul şi cabotajul de-a Iun

123

gul lui; chiar dacă nu îi acoperă nevoile, el există totuşi şi chiar dacă de el se ocupă străinii, cum au făcut-o multă vreme olandezii *m*, golul tot se umple. În ce priveşte cursurile de apă, fluviile, râurile şi canalele, chiar dacă nu este înzestrată cât Anglia sau Provinciile Unite, Franţa beneficiază de mari înlesniri: Romii şi Saone curg chiar pe axa „istmului francez”, trasind un drum direct de la nord spre sud. Meritul Konului, explică un călător, în 1681, consta în faptul că el „este de mare înlesnire celor ce vor să se ducă în Italia pe drumul Marsiliei. Pe acest drum am apucat-o eu. M-am îmbarcat la Lyon şi am ajuns a treia zi la Avignon [...]. A doua zi m-am dus la Arles” 162. Există o soluţie mai bună?

Toate râurile Franţei merită laude. De îndată ce un curs de apă îngăduie lucrul acesta, ambarcaţiile se adaptează la posibilităţile lui. În cel mai rău caz, apar plutele sau buştenii lăsaţi să coboare apa singuri. Desigur, există, ca pretutindeni în Franţa şi aiurea, morile cu iezăturile lor, dar, până la urmă, aceste iezături se deschid dacă este nevoie, şi barcazul e aruncat în aval de către forţa apei eliberate. Aşa se petrec lucrurile pe Meusa, râu nu prea ad inc: între Saint-Mihiel şi Verdun sunt trei mori; pentru trecerea prin iezăturile lor se plăteşte o sumă neînsemnată 1G3. Acest mic amănunt arată, în treacăt, că

Meusa rămâne la sfârşitul secolului al XVII-lea o cale folosită destul de des, în amonte, şi în aval, spre Ţările de Jos. De altfel, tocmai datorită traficului ei, Charleville şi Mezieres rămân destul de multă vreme antrepozite ale cărbunelui de pământ, aramei, alaunului şi fierului venite din Nord 1G”.

Dar toate acestea nu suferă comparaţie cu folosirea intensă, de către flotile fluviale, a marilor cursuri de apă: Ronul, Saone, Garonne şi Dordogne, Sena (cu afluenţii ei) şi Loara, cel dintâi dintre fluviile Franţei, în ciuda viiturilor ei, atâta de frecvente, în ciuda bancurilor de nisip şi a vămilor care o jalonează. Ea joacă un

424

— ol esenţial, datorită ingeniozităţii marinarilor ei şi convoaielor de barcazuri care, la urcare, folosesc vele mari pătrate sau, atunci când nu este vânt destul, halajul. Ea uneşte sudul şi nordul, vestul şi estul regatului; trecerea navelor pe uscat dintre Roanne şi Lyon o leagă de Ron; cele două canale de la Orléans şi Briare îi asigură comunicarea cu Sena şi Parisul, în ochi contemporanilor, traficul Loarei este uriaş, în susul ca şi în josul apei165. Cu toate acestea, Orleansul, care ar trebui să fie centrul Franţei, rămâne un oraş secund, în ciuda comerţului de desfacere şi a industriilor lui. De vină este, desigur, apropiata concurenţă a Parisului, pe care îl slujesc Sena şi afluenţii ei, Yonne, Marna, Oise, oferindu-i o masă considerabilă de servicii fluviale şi uriaşe înlesniri în ceea ce priveşte aprovizionarea.

Franţa reprezintă, de asemenea, o vastă reţea de căi de uscat pe care monarhia o extinde spectaculos în secolul al XVIII-lea şi care modifică adesea aşezarea vieţii economice din ţinuturile pe care le străbate, căci drumul nou nu urmează neapărat traseul celui vechi. Desigur, nu toate aceste drumuri sunt excesiv de animate. Arthur Young spune despre magnifica şosea care duce de la Paris la Orléans că este „pustie, în comparaţie cu drumurile din vecinătatea Londrei. Cale de zece mile n-am întâlnit nici

poştalion, nici diligentă, ci doar două căruţe de poştă şi foarte puţine trăsuri de poştă; nici a zecea parte din ce am fi întâlnit plecând din Londra la aceeaşi vreme” 166. Este adevărat că Londra are toate funcţiile Parisului şi, pe deasupra, pe cele de centru de redistribuire pentru întregul regat şi de mare Port la mare. Pe de altă parte, bazinul Londrei, mai puţin întins decât bazinul parizian, are o Populaţie mai densă. Tocmai asupra acestui lucru se opreşte cu insistenţă baronul Dupin, mai wrziu, în lucrările sale clasice despre Anglia, e altfel, alţi martori nu se arată atât de cri „ci ca doctul Arthur Young. Un călător spa

425

riiol, Antonio Ponz, la patru ani după englezul nostru, în 1783, este, în ceea ce-l priveşte, foarte impresionat du circulaţia de pe drumul care leagă Parisul de Orl & ans şi Bordeaux. „Căruţele care cară marfă sunt nişte vehicule îngrozitoare: foarte lungi, late tot aşa, şi mai ales ţepene, făcute cu bani grei, trase de şase, de opt, de zece cai sau mai mulţi, după greutatea ce o au. Dacă drumurile n-ar fi aşa cum sunt, nu ştiu ce s-ar întâmpla cu acest trafic, oricâtă ar fi îndemânarea şi munca oamenilor din această ţară”. Este adevărat că, spre deosebire de Arthur Young, referinţele lui personale nu vin din Anglia, ci din Spania, ceea ce îi îngăduie, mai mult decât englezului, să înţeleagă amploarea inovaţiilor rutiere167. „Franţa, spune el, avea mai multă nevoie de drumuri decât altă ţară, cu apele şi cu ţinuturile mlăştinoase pe care le are”. Ar fi trebuit să vorbească şi despre munţii şi, mai ales, despre imensitatea ei.

În orice caz, fapt este că drumurile cuceresc atunci, din ce în ce mai ferm, spaţiul francez: la sfârşitul Vechiului Regim există 40.000 km de drumuri de uscat, 8.000 de râuri navigabile, 1.000 de canale 168. Această cucerire înmulţeşte „capturile”, ierarhizează teritoriul şi tinde la diversificarea căilor de transport. Bunăoară, deşi Sena rămâne calea privilegiată de acces a Parisului, mărfurile vin în capitală şi din Bretania, pe Loara, ca şi de la

Marsilia, pe Ron, Roanne, Loara şi pe canalul de la Briare 109. De la Orléans, la chemarea antreprenorilor şi a furnizorilor armatei, grâul ajunge, în decembrie 1709, în Dauphine 170. Chiar circulaţia numerarului, întotdeauna privilegiată, este înlesnită de reorganizarea transporturilor. Tocmai acest fapt ne este semnalat de un raport al Consiliului de Stat din septembrie 1783: mai mulţi bancheri şi comercianţi din Paris „profitând de marea înlesnire pe care o dau astăzi comerţului drumurile ce s-au făcut în toată

426

Franţa, ca şi de înfiinţarea mesageriilor, a diligentelor şi a popasurilor de poştă [...] fac din transportul banilor de aur şi de argint materia cea mai însemnată a speculaţiei [lor] spre a face să urce sau să scadă, după voia lor, preţul schimbului, belşugul sau lipsa în capitală şi provincii” m.

Având în vedere marea întindere a Franţei este evident că progresul transporturilor, chiar dacă nu este încă pe măsura nevoilor, a fost hotărâtor pentru unitatea ei. Este ceea ce ne spun în felul lor, referindu-se la o epocă mai apropiată de noi, un istoric, Jean Bouvier, care susţine că piaţa naţională a apărut în Franţa odată cu desăvârşirea reţelei de căi ferate, şi un economist, Pierre Un, care merge şi mai departe, afirmând de-a dreptul că Franţa contemporană nu va reprezenta o unitate economică decât în ziua în care legăturile telefonice vor ajunge şi aici la perfecţiunea „americană”. De acord. Dar drumurile create în secolul al XVIII-lea de către admirabilii ingineri de poduri şi şosele au dus cu siguranţă la un progres al pieţii naţionale franceze.

În *primul rând, politica*

Dar, mai ales la început, piaţa naţională nu este numai o realitate economică. Ea s-a ivit dintr-un spaţiu politic anterior. Iar corespondenţa dintre structurile politice naţionale şi structurile economice s-a stabilit, încetul cu încetul, abia în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea

m. Nimic mai logic. Am spus de mai multe ori ca spaţiul economic depăşeşte cu mult spaţiile Politice. Aşa încât „naţiunile”, pieţele naţionale au fost construite *înăuntrul* unui ansamblu mai amplu decât ele, mai exact *împotriva* acestui ansamblu. O economie internaţională cu raza mare de acţiune exista de multă vreme şi tocmai în acest spaţiu, care o depăşeşte, a fost ecupată piaţa naţională printr-o politică mai

427

mult sau mai puţin clarvăzătoare, însă oricum perseverentă. Cu mult înainte de epoca m³ rea utilistă, prinţul intervine în domeniul economiei, încearcă să constrângă, să îndrume, să interzică, să înlesnească, să astupe o spărtură, să deschidă o ieşire... El încearcă să dezvolte nişte obişnuinţe care pot sluji existenţa şi ambiţia lui politică, dar el nu izbuteşte în această întreprindere decât dacă, până la urmă, găseşte la realităţile economice o îngăduinţă generală. Aşa s-au întâmplat lucrurile şi în ceea ce priveşte întreprinderea Franţa?

Indiscutabil, statul francez s-a format sau, în cel mai rău caz, s-a schiţat timpuriu. Deşi nu precede toate celelalte state teritoriale, el le depăşeşte în curând. Trebuie să vedem în acest avânt reacţia constructivă a unei zone centrale faţă de periferia pe seama căreia încearcă să se extindă. În primul său destin, Franţa a trebuit să facă faţă unor atacuri venind dintr-odată din toate părţile, când în sud, când în est, când în nord, şi chiar în vest. Încă în secolul al XIII-lea, ea era cea mai mare întreprindere politică de pe continent, „aproape un stat”, spune pe bună dreptate Pierre Chaunu1/3, având concomitent caracteristicile noi şi vechi ale statului: aura charismatică, instituţiile juridice, administrative, şi mai ales financiare, fără de care spaţiul politic ar fi cu totul inert. Dar dacă, pe vremea lui Filip August şi a Sfântului Ludovic, izbânda politică se transformă în izbândă economică, acest lucru se datorează faptului că elanul, avântul celei mai avansate părţi a Europei îşi face simţită

influenţa benefică în cadrul francez. Poate că, aşa cum spuneam, istoricii n-au recunoscut pe cât s-ar fi cuvenit importanţa târgurilor din Cham-pagne şi Brie. Să ne imaginăm că, prin 1270, în plină epocă de strălucire a acestor târguri, atunci când Sfântul Rege moare în faţa Tunisului, viaţa economică a Europei ar fi încremenit, o dată pentru totdeauna, în formele care o încadrau; rezultatul ar fi fost structurarea

428

unui spaţiu francez dominant care şi-ar fi organizat cu uşurinţă coerenţa şi expansiunea pe seama celorlalte.

Se ştie că nu a fost aşa. Uriaşa regresiune care se instaurează odată cu începuturile secolului al XIV-lea atrage după sine o succesiune de dislocări. Echilibrul economic al Europei se aşază atunci pe alte temeiuri. Şi în momentul când spaţiul francez, care fusese câmpul de bătălie al Războiului de o sută de ani, îşi recapătă coerenţa politică şi, încă de atunci şi pe cea economică, odată cu domniile lui Carol al VII-lea (1422 – 1461) şi Ludovic al XI-lea (1461 – 1483), lumea din jurul lui se schimbase. Cu toate acestea, la începutul secolului al XVIII-lea 17\ Franţa redevenise într-adevăr „cel dintâi stat lăsând cu mult în urmă toate statele” Europei: 300.000 km², 80 până la 100 tone de aur venituri fiscale, un P.N.B. echivalent poate cu 1 *600* tone de aur. În Italia, unde totul are cotă, bogăţia ca şi puterea, atunci când într-un document se pomeneşte de „il *Re”*, fără altă indicaţie, este vorba întotdeauna de Regele Prea Creştin, Regele prin excelenţă. Această supraputere provoacă şi teama printre vecini şi rivali, printre toţi cei pe care noul avânt al Europei îi împinge înainte, trezindu-le ambiţiile şi hrănindu-le, în acelaşi timp, teama. Din această pricină, Regii Catolici, stăpânii Spaniei, au încercuit cu anticipaţie ameninţătoarea Franţă printr-un şir de căsătorii princiare şi, tot din acest motiv, succesul lui Francisc I la Mărignan (1515) întoarce împotrivă-i, cu toată greutatea pe care o are acesta, echilibrul euro-Pean, echilibru în care, încă în secolul al XIII-lea, recunoaştem

un adevărat mecanism. În 1521, atunci când izbucneşte războiul dintre casa de Valois şi Habsburgi, mecanismul acţionează împotriva regelui Franţei, în favoarea lui Carol Quintul, cu riscul nu prea îndepărtat e. a contribui la supremaţia Spaniei, de care, acum, puţin mai devreme sau puţin mai târA] sra. fi ocupat de unul singur, argintul 429

Dar nu se explică eşecul politic al Franţei şi prin, sau mai ales prin, faptul că ea nu se mai află şi nu se mai poate afla în centrul economiei-univers europene? Centrul bogăţiei se află la Veneţia, la Anvers, la Genova, la Amsterdam, şi această serie de pivoţi este în afara Franţei. A fost un moment, destul de scurt, când Franţa s-a apropiat din nou de locul întâi, pe vremea Războiului de Succesiune a Spaniei, atunci când America spaniolă s-a deschis în faţa marinarilor din Saint Malo. Dar nici nu se ivise bine, şi prilejul a şi dispărut. De fapt, istoria nu a favorizat peste măsură formarea pieţii naţionale franceze. împărţirea lumii s-a făcut fără ea, chiar pe seama ei.

Să fi simţit Franţa, confuz, lucrul acesta? Oricum, începând din 1494, ea încearcă să se instaleze în Italia. Ea nu izbuteşte şi, între 1494 şi 1559, cercul magic al Italiei pierde conducerea economiei-univers europene. Încercarea şi eşecul se repetă, peste un secol, de data aceasta spre Ţările de Jos. Dar, după toate probabilităţile, dacă războiul Olandei s-ar fi încheiat în 1672 cu o victorie franceză, neîndoielnic posibilă, centrul economiei-univers s-ar fi mutat de la Amsterdam la Londra, nu la Paris. Şi tocmai la Londra se află el, ancorat solid, atunci când armatele franceze ocupă, în 1795, Provinciile Unite.

Belşugul de spaţiu

Nu este oare întinderea relativ exagerată a Franţei una din cauzele acestui insucces? La sfârşitul secolului al XVII-lea, în ochii iscoditori ai lui William Petty, ea este de treisprezece ori mai mare decât Olanda şi de trei, patru ori mai mare decât Anglia. Populaţia ei ar fi de patru, cinci ori mai mare decât populaţia Angliei şi de zece ori mai mare decât cea a Olandă-William Petty pretinde chiar că Franţa

are de 80
430
de ori mai mult pământ arabil bun decât Olanda, în timp ce, până la urmă, „bogăţia" ei este doar de trei ori mai mare decât cea a Provinciilor Unite 175. Dacă astăzi, luând ca unitate de măsură Franţa cea mică (550.000 km 2), am căuta un stat de treisprezece ori mai mare decât ea (7 150.000 km 2), am ajunge la dimensiunile Statelor Unite. Arthur Young n-are decât să ia în derâdere circulaţia dintre Paris şi Orléans, dar dacă, făcând o translare, am plasa Londra în reţeaua franceză de comunicaţii a secolului al XVIII-lea centrată pe Paris, drumurile acestea, în toate direcţiile, s-ar duce şi s-ar pierde în mare. Într-un spaţiu mai amplu, la volum egal, orice circulaţie se diluează.

Abatele Galiani spune despre Franţa din 1770 că „nu mai seamănă cu cea de pe vremea lui Colbert şi Sully" 176; el socoteşte că ea a ajuns la o limită a expansiunii sale: cu cei douăzeci de milioane de locuitori pe care-i are, ea nu şi-ar mai putea spori masa de manufacturi fără a depăşi măsura pe care o impune economia întregii lumi; la fel, dacă ar avea o flotă proporţional dezvoltată în raport cu cea olandeză, flota aceasta înmulţită cu 3, cu 10 sau cu 13 ar fi deasupra mărimii pe care o accepta economia internaţională177. Galiani, cel mai lucid om al secolului său, pune degetul pe rană. Franţa este, înainte de toate, propria sa victimă, victima adâncimii sale, a volumului, a gigantismului său. A unei întinderi care, bineînţeles, are avantajul ei: de obicei, Franţa rezistă invaziilor străine, orice s-ar spune, din cauza imensităţii sale; este cu neputinţă s-o străbaţi, s-o loveşti în inimă. Dar pentru a o străbate, propriile ei legături, poruncile ocârmuirii ei, mişcările şi pulsaţiile vieţii sale interne, progresele tehnicii întâmpin a aceleaşi greutăţi. Nici măcar războaiele religioase, cu desfăşurarea lor revoluţionară şi contagioasă, su\r teSC să-i umPle spaţiul dintr-odată. Nu lard – U" iStoric al Revoluţiei. Alphonse Au p ca până şi

Convenţia întâmpina mari greu

431

taţi în încercarea de a-şi face cunoscută „voinţa sa întregii Franţe”? 178.

De altfel, o seamă de oameni de stat francezi, nu dintre cei mai neînsemnaţi, au avut sentimentul că întinderea regatului nu ar atrage neapărat după sine o creştere a puterii lui. Acesta este cel puţin sensul pe care l-aş da unei fraze, ciudate în sine, dintr-o scrisoare a ducelui de Chevreuse către Fénelon: „Franţa, care s-ar cuveni, în primul rând, să păstreze nişte *hotare cât îi sunt ei de ajuns...”* *m*. Turgot nu vorbeşte în mod special despre Franţa, ci în general, dar nu ne putem imagina că un englez sau un olandez ar fi putut să scrie: „Maxima potrivit căreia trebuie să retezi din provinciile statelor, ca din ramurile unui pom, spre a le face să se întărească, va rămâne încă multă vreme în cărţi înainte de a intra la Sfatul prinţilor” J80. Puteam visa, desigur, la o Franţă care să nu fi crescut atât de repede. Căci extinderea sa teritorială, benefică din multe puncte de vedere pentru statul monarhic şi, probabil, pentru cultura franceză şi pentru viitorul mai îndepărtat al ţării noastre, a stânjenit puternic dezvoltarea economiei sale.

33. RĂZBOAIELE RELIGIOASE NU IZBUTESC SA UMPLE DINTR-ODATĂ ÎNTINSUL REGAT AL FHANŢE1, NICI MĂCAR DUPĂ SUIREA PE TRON A LUI HENRIC AL IV-LEA

Nu sunt *marcate*, ca *evenimente* războinice *decât*

432

provinciile comunică prost unele cu altele, deoarece îşi împart un teritoriu în care distanţa este factorul perturbator prin excelenţă. Chiar în ceea ce priveşte grâul, piaţa ansamblului funcţionează mai degrabă prost. Victimă a întinderii ei, Franţa, producător uriaş, îşi consumă producţia proprie pe loc; penele de aprovizionare, chiar perioadele de foamete, sunt posibile aici, paradoxal şi efectiv, încă în secolul al XVIII-lea.

Situaţia aceasta se va menţine până în clipa când căile ferate vor ajunge la zonele rurale rămase izolate. În 1843, economistul Adolphe Blanqui încă mai putea scrie că satele din aron-dismentul Castellane (în Basses-Alpes) „erau mai depărtate de influenţa franceză decât insulele Marchize. [...] Comunicaţiile nu sunt nici mari, nici mici, ele nu există” 181.

Paris plus Lyon, Lyon plus Paris

Nu e nimic de mirare în faptul că un spaţiu atât de amplu, greu de strâns eficient la un loc, n-a realizat, fireşte, o centrare perfectă. Două importante, după *volumul* lui *Henri* Mariejol *din chiar se* concenimportante, după *volumul* lui *Henri* mântui *u,*”. – de France *a* lui *Lavisse*. Drept *urmare*, apare *o simpun care vădită*. Este *totuşi* limpede *că* evenimentele *nu sân*, *concomitente*, că *spaţiul* se opune *contagiunii*, *e finală*, din epoca domniei *lui Henric* al *IV-lea*.

trează în primul rând în nordul ţării. *1*. *Asedii*. 2. *Bătălii*. *3*. *Alte acţiuni*.

433

oraşe îşi dispută conducerea economiei franceze: Parisul şi Lyonul. Acest fapt a reprezentat, fără îndoială, una din slăbiciunile neluate în seamă ale sistemului francez.

Prea adesea dezamăgitoare, istoriile generale ale Parisului nu încadrează pe cât ar trebui istoria uriaşului oraş în cursul destinului francez. Ele nu dau atenţia cuvenită activităţii şi autorităţii economice a oraşului. Din acest punct de vedere, ne decepţionează şi istoriile Lyonului: ele explică, prea de regulă, Lyonul prin Lyon. Ele arată, bine, fără îndoială, legătura dintre ridicarea Lyonului şi târgurile care, la sfârşitul secolului al XV-lea, fac din el o culme economică a regatului. Dar:

1. meritul acestui fapt îi este prea mult atribuit lui Ludovic al XI-lea;

2. pe urmele lui Richard Gascon, ar trebui să spunem şi să subliniem că târgurile de la

Lyon au fost o creaţie a negustorilor italieni care le-au aşezat la îndemâna lor, chiar la marginea regatului; că avem aici un semn al subordonării franceze faţă de *economia* internaţională. Să spunem, exagerând, că, pentru italieni.

Lyonul secolului al XVI-lea reprezenta ceea ce reprezenta Cantonul, pentru exploatarea Chinei de către europeni, în secolul al XVIII-lea;

3. istoricii Lyonului nu sunt îndeajuns de sensibili la fenomenul de bipolaritate Lyon-Paris, care reprezintă o structură stăruitoare a dezvoltării franceze.

În măsura în care Lyonul a fost o creaţie a negustorilor italieni, atâta vreme cât aceştia au tăiat şi au spânzurat în Europa, la Lyon lucrurile au mers de minune. Dar după 1557, situaţia se deteriorează. Criza din 1575, „prăbuşirile" din deceniul 1585 – 1595 182, anii de bani scumpi şi de depresiune (1597 – 1598) *i83* accentuează refluxul. Funcţiile majore ale oraşului de pe Ron se transferă spre Genova. Dar Genova trăieşte alături de Franţa, în cadrul peste măsură de amplu al Imperiului spaniol; ea îşi trage forţa din chiar forţa şi eficienţa acestui imperiu, în realitate din îndepărtata activitate minieră a Lumii Noi, şi, în măsura în care această forţă şi această eficienţă se menţin, una purtând-o pe cealaltă, până în 1620 – 1630, Genova domină, sau aproape domină, tot până atunci, viaţa financiară şi bancară a Europei. Din acel moment, Lyonul ajunge pe locul doi. Banii nu lipsesc, câteodată sunt prea din belşug, dar ei nu îşi mai găsesc plasament cu aceiaşi câştig. J. Gentil da Silva în are dreptate: din punct de vedere comercial, Lyonul rămâne deschis spre Europa, dar el devine din ce în ce mai mult o piaţă franceză, loc de confluenţă a capitalurilor regatului care caută garanţia-aur a târgurilor şi obişnuita dobândă a „depozitului", adică raporturile de bani de la târg la târg. S-au dus frumoasele zile când se socotea că Lyonul „porunceşte tuturor celorlalte târguri din Europa", în care activitatea sa bancară şi financiară implica „un fel de

poligon, întins de la Londra la Nürnberg, la Messina şi la Palermo, de la Alger la Lisabona, la Nantes şi la Rouen", fără a omite releul esenţial de la Medina del Campo 183. În 1715, pretenţiile, destul de modeste, se vor mulţumi cu mai puţin: „De obicei, piaţa noastră porunceşte *tuturor provinciilor*" 186.

Se datorează prioritatea Parisului acestei regresiuni? înlăturaţi de către luccani, în timpul ultimei treimi a secolului al XVI-lea, florentinii din Lyon şi-au întors faţa, din ce în ce mai mult, „spre finanţele publice, aşezându-se puternic la Paris, în umbra profitabilă a puterii". Atent la această deplasare a firmelor italiene, mai ales la cea a firmei Capponi, Frank C. Spooner descoperă o alunecare spre capitala franceză, comparabilă, după el, cu transferul extrem de important de la Anvers la Amsterdam I88. A existat, fără îndoială, un transfer, dar Denis Richet, care a reluat dosarul, susţine pe bună dreptate că şansa oferită arisului, dacă şansă a fost, a rămas fără urmări „Conjunctura care a atras după sine de-435

clinul Lyonului a făcut să încolţească sămânţa dezvoltării pariziene, scrie el, dar nu a atras după sine o răsturnare de funcţii. Nici în 1598, Parisul nu are infrastructura necesară unui mare comerţ internaţional: nici târguri comparabile cu cele de la Lyon sau Piacenza, nicio piaţă de schimb solid organizată, niciun capital de tehnici încercate" 189. Ceea ce nu înseamnă că Parisul, capitală politică, loc de concentrare a impozitului regal şi al unei uriaşe acumulări de bogăţie, piaţă de consum care risipeşte o parte notabilă a veniturilor „naţiunii", nu are nicio importanţă în economia regatului şi în redistribuirea capitalurilor. Capitaluri pariziene, de pildă, sunt prezente la Marsilia, încă din 1563 190. Mercierii parizieni ai celor Şase Corporaţii sunt angajaţi, de pildă, foarte devreme, în fructuosul comerţ la distanţă. Dar, în general, bogăţia pariziană este slab investită în producţie, sau chiar numai în activitatea negustorească.

A ratat atuncea Parisul, şi odată cu el Franţa, o

anume modernitate? Se prea poate. Şi ne este îngăduit să acuzăm de acest lucru clasa stăpânitoare pariziană, prea atrasă de funcţii şi de pământ, operaţii „social-aducătoare de avere, individual-lucrative, economic-parazitare” 191. Chiar şi în secolul al XVIII-lea, Turgot 192, reluând părerea lui Vauban, spune că „Parisul este un hău în care se afundă toate bogăţiile statului, în care manufacturile şi nimicurile atrag banii din toată Franţa, printr-un comerţ tot atât de ruinător pentru provinciile noastre, ca şi pentru străini. Produsul impozitelor se risipeşte aici, în cea mai mare parte”. Balanţa Paris-provincie se dovedeşte, într-adevăr, un minunat exemplu de schimburi inegale. „Este sigur, spunea Cantillon, că întotdeauna provinciile datorează capitalei sume considerabile” 193. În aceste condiţii, Parisul se tot înfrumuseţează, se populează, îşi uimeşte vizitatorii, şi toate acestea în detrimentul celeilalte părţi.

436

Puterea lui, prestigiul lui vin de la faptul că, pe deasupra, oraşul este inima poruncitoare a politicii franceze. Încă de atunci, a stăpâni Parisul înseamnă a stăpâni Franţa. De la începutul războaielor religioase, protestanţii ţintesc Parisul, care le scapă. În 1568. Orleansul care este aşezat la porţile capitalei, este recucerit din mâinile lor de către catolici care se bucură: „Le-am luat Orleansul, spuneau ei, pentru că nu vrem ca ei să vină şi să dea târcoale [adică să facă curte] bunului nostru Paris” 194. Mai târziu, Parisul va fi cucerit de Ligă, apoi de Henric al IV-lea, apoi de partizanii Frondei care n-au ştiut ce să facă cu el, şi l-au dezorganizat. Spre indignarea cât se poate de mare a acelui negustor care trăieşte la Reims, prin urmare în umbra capitalei: dacă viaţa. normală a Parisului este stânjenită, „afacerile [vor înceta], scrie el, în celelalte oraşe, atât din Franţa cât şi din regatele străine, până la Constantinopol” 195. Pentru acest burghez de provincie, Parisul este buricul pământului.

Lyonul nu se poate prevala de un asemenea prestigiu şi nici nu se poate compara cu mărimea, cu totul deosebită, a capitalei. Totuşi, deşi, nu este un monstru, el rămâne, la scara timpului, un mare oraş, de o întindere cu atât mai însemnată, explică un călător, cu cât „el ţine între metereze câmpurile lui de tragere, cimitirele, viile, ogoarele, păşunile şi alte pământuri ale lui”. Şi acelaşi călător, un locuitor al Strasbourgului, adaugă: „Se spune că Lyonul face într-o zi mai multe afaceri decât Parisul într-o săptămână pentru că aici se află mai ales negustori grosişti. Totuşi, Parisul face mai mult comerţ cu amănuntul” *m*. „Nu, spune un englez cu minte, Parisul nu este cel mai mare oraş de comerţ al Regatului. Cine spune asta amestecă negustorii cu prăvăliaşii, Pe *tradesmen* cu *shopkeepers*. Superioritatea fonului sunt neguţătorii lui, târgurile lui, Piaţa U1 de Schimb, industriile lui felurite” 197.

437

Un raport întocmit de serviciile de intendenţă, în 1698, dă un buletin destul de liniştitor cu privire la starea de sănătate a Lyonului 198. El enumera avantajele naturale pe care le reprezintă pentru oraş căile de apă care îl deschid spre provinciile învecinate şi spre străinătate. Târgurile lui, vechi de mai bine de două secole, prosperă mai departe; ca şi altă dată, ele se ţin de patru ori pe an, după aceleaşi reguli; confruntarea conturilor se face totdeauna într-o dimineaţă, de la ora 10 până la prânz, în loja din piaţa Bursei şi „sunt plăţi în care se fac afaceri de două milioane şi în care nu se scot din pungă nicio sută de mii de scuzi gheaţă 199. „Depozitul”, motor al creditului prin reportări de la un târg la altul, funcţionează cu uşurinţă, căci este alimentat „chiar de către punga burghezilor care îşi valorifică banul pe piaţă” 200. Maşinăria continuă să meargă, cu toate că mulţi italieni, şi mai ales florentini, care fuseseră „inventatorii pieţii”, au părăsit oraşul. Locurile goale au fost ocupate de negustori genovezi, piemontezi şi de cei veniţi din

Cantoanele Elveţiene. Pe deasupra, în oraş şi în împrejurimi, s-a dezvoltat o industrie puternică (se va socoti că ea a compensat, poate, deficitul activităţii negustoreşti şi financiare). În cadrul ei, prelucrarea mătăsii deţine un loc uriaş. Aici se face o admirabilă tafta neagră, ca şi ultracelebra ţesătură din fir de aur şi argint, care dau naştere unui puternic negoţ *de gros*. Încă din secolul al XVI-lea, Lyonul era centrul unei zone industriale care cuprindea Saint-Étienne, Saint-Chamond, Vineu, Neufville.

Bilanţul acestor activităţi dă Lyonului, în 1698, un export de douăzeci de milioane, cumpărături de douăsprezece milioane, adică un excedent de ordinul a opt milioane de livre. Dacă am accepta, în lipsă de altceva mai bun, cifra dată de Vauban (un excedent de 40 milioane la comerţul întregii Franţe), ar însemna că Lyonul îşi adjudecă numai o cincime din ea. Deşi

438

un, suntem departe de poziţia Londrei în raport cu negoţul englez.

Locul întâi în traficul lionez revine Italiei (10 milioane la export, 6 – 7 la import). Să fie asta o dovadă că o anumită Italie este mai activă decât se spune de obicei? în orice caz Genova serveşte Lyonului drept releu spre Spania, unde oraşul Sfântului Gheorghe păstrează o uimitoare reţea de cumpărări şi vânzări. În schimb, Lyonul are puţine legături cu Olanda şi doar ceva mai multe cu Anglia. El continuă să lucreze mult cu zona mediteraneană, sub semnul trecutului şi al unei moşteniri.

Parisul învinge

Lyonul, în ciuda vigorii lui bine păstrate, se sprijină insuficient pe centrele cele mai înaintate ale Europei şi pe economia internaţională, atunci în plin avânt. Dar, faţă de capitală, pentru el singurul mijloc de a se impune ca centrul activităţii franceze ar fi fost plusul *de* putere venit din exterior. În lupta dintre cele două oraşe, care se defineşte şi se urmăreşte greu, până la urmă Parisul va

învinge.

Superioritatea lui, care se impune cu încetul, se realizează, totuşi, într-o formă foarte deosebită. Într-adevăr, Parisul nu câştigă împotriva Lyonului o victorie negustorească. Încă Pe vremea lui Necker (1781), Lyonul rămâne, de departe, pe primul loc în comerţul francez: export, 142, 8 milioane; import, 68, 9; total, 211, 7; diferenţă brută, 73, 9. Şi dacă nu ţinem seama de oscilaţiile livrei de Tours. aceste cifre reprezintă o înmulţire cu 9 a bilanţului din lo98: În aceeaşi epocă însă, Parisul nu totalizează (exporturi şi importuri) decât 24, 9 milioane, ceva mai mult de o zecime din bilanţul lionez 2 oi

1

Superioritatea Parisului, mai timpurie decât 1 se spune de obicei, a fost rezultatul apari-439

ţiei unui „capitalism financiar". Pentru asta a fost nevoie ca Lyonul să piardă o parte, poate cea mai mare parte, din ponderea lui anterioară, într-o asemenea perspectivă, putem oare presupune că sistemul târgurilor de la Lyon a primit un şoc foarte serios pe vremea crizei din 1709 care, de fapt, a fost criza finanţelor Franţei, angajată în război de la deschiderea succesiunii Spaniei din 1701? Samuel Bernard, recunoscut drept bancherul care finanţează ocârmuirea lui Ludovic al XIV-lea, se declara practic în stare de faliment, nemaiputând face faţă plăţilor regale, reportate, până la urmă, în aprilie 1709. Avem nenumărate documente şi mărturii cu privire la această dramă controversată 202. Ar mai rămâne să înţelegem dedesubturile unui joc foarte complicat care, dincolo de Lyon, îi interesează în primul rând pe bancherii genovezi cărora, de ani de zile, Samuel Bernard le este corespondent, complice, câteodată adversar hotărât. Pentru a obţine fonduri plătibile în afara Franţei, în Germania, în Italia şi nu mai puţin în Spania, unde luptă armatele lui Ludovic al XIV-lea, Samuel Bernard oferă genovezilor, drept *garanţie* a rambursării lor, bilete de bancă, pe care ocârmuirea franceză începuse să le emită în

1701; rambursările se fac apoi la Lyon, la închiderea târgului, datorită scrisorilor de schimb pe care Samuel Bernard le trage pe Bertrand Castan, corespondentul lui de pe această piaţă. Pentru a-l aproviziona pe acesta, „el îi trimitea trate pentru *următoarea* plată a târgurilor". Una peste alta un joc cu hârtii neacoperite, în care, de altfel, atunci când lucrurile merg bine, nimeni nu pierde, şi care îngăduia plata genovezilor şi altor creditori, fie în numerar, fie în bilete de bancă depreciate (ţinându-se seama de „pierderea" lor, cum se spunea), grosul reglementării fiind, de fiecare dată, reportat peste un an, inclusiv în ce priveşte conturile lui Samuel Bernard însăşi. Abecedarul afacerii era să câştigi timp, şi iar timp, până

440

În clipa când urma să fii rambursat chiar de rege, afacere întotdeauna bună.

Deoarece controlorul general epuizase repede soluţiile uşoare şi sigure, a fost nevoie să se imagineze altele. Aşa că, în 1709, se vorbeşte insistent despre înfiinţarea unei bănci, private sau de stat. Care ar putea fi rolul ei? Să împrumute bani regelui care i-ar pune neîntârziat la dispoziţia oamenilor de afaceri. Această bancă ar emite bilete purtătoare de dobândă care s-ar schimba pe monedă regală de hârtie. Operaţia ar echivala cu o revalorizare a emisiunilor de hârtie monedă. La Lyon, toată lumea se bucură la aflarea acestor veşti bune.

Este evident că dacă operaţia ar fi reuşit, toţi bancherii ar fi ajuns la cheremul lui Samuel Bernard, „concentrarea" s-ar fi făcut în folosul său, el ar fi condus banca, ar fi dirijat operaţiile de susţinere a biletelor, mişcarea lor. Controlorul Desmaretz nu ia în considerare cu plăcere o asemenea perspectivă. Mai există şi opoziţia negocianţilor din marile porturi şi oraşe negustoreşti ale Franţei, o opoziţie s-ar putea spune aproape „naţionalistă". „Se dă de bună ştirea, ne spune un personaj obscur, fără îndoială un simplu om de paie, că domnii Bernard, Nicolas şi alţi evrei, protestanţi şi străini, au propus să ia pe seama

lor aşezarea acestei bănci [...] Cu mult mai drept este ca această bancă să fie gospodărită de pământeni francezi, catolici romani care [...] o încredinţează pe Majestatea Sa de credinţa lor” 203 pe fapacest proiect de bancă părea o încercare a norocului, asemănătoare celui care duce, în 1694, la înfiinţarea Băncii Angliei, în Franţa, el dă greş şi situaţia se înrăutăţeşte repede. Intră frica în toţi şi sistemul existent începe să se prăbuşească ca un castel din cărţi de joc; în 1709, în prima săptămână a lunii aprilie, Bertrand Castan punând la îndoială, pe bună dreptate, soliditatea lui Samuel Bernard, chemat după obicei la Loja de schimb, refuză să accepte fratele trase pe el

441

şi declară că nu mai poate „lega bilanţul” (adică nu-l mai poate solda, echilibra). Se naşte o „spaimă de nedescris”. Până la urmă, ajuns la strâmtoare, Samuel Bernard pe care, s-o recunoaştem, slujirea regelui îl băgase în nişte încurcături nemaipomenite, obţine din partea controlorului Desmaretz, la 22 septembriem, cu multă greutate şi după nesfârşite tocmeli, „o hotărâre care îi da un termen de trei ani” pentru a-şi achita datoriile proprii. A fost astfel împiedicat falimentul lui. Creditul regelui fusese de altfel restabilit odată cu sosirea, la 27 martie 1709, a „7 451 178 livre de Tours”, în metale preţioase, „în reali, lingouri şi veselă”, debarcate la Port Louis de către vase din Saint Malo şi Nantes, întoarse din Marea Sudului 205.

Dar, pentru moment, în centrul preocupărilor noastre, stă totuşi piaţa Lyonului, şi nu această dramă financiară foarte complexă şi încurcată. Cât este ea de solidă, în acest an 1709, faţă de dereglarea plăţilor? E foarte greu să răspundem, din cauza Monezilor însăşi, gata să se jeluiască şi să prezinte lucrurile în negru. Sunt, totuşi, cincisprezece ani de când piaţa cunoaşte dificultăţi serioase. „Încă din 1695, germanii şi elveţienii părăsiseră târgurile lui” 206. Un memoriu din 1697 ne semnalează chiar o practică destul de ciudată (pe care o regăsim, de

altfel, în uzanţă la târgurile active, dar tradiţionaliste, de la Bolzano): reporturile de la târg la târg se fac prin „însemnări pe care fiecare le face pe bilanţul său" 2 f) 7. Este vorba, prin urmare, de înscrisuri în sensul strict; datoriile şi creanţele *nu circulă* sub forma „biletelor la purtător şi la ordin". Nu suntem, deci, la Anvers. Un grup restrâns de „capitalişti" îşi rezervă profitul „datoriilor active" a reporturilor de târg. Este un joc în circuit închis. Dacă „însemnările" ar circula cu andosări succesive, „negocianţii mărunţi şi comersanţii mărunţi", ni se explică foarte pe scurt, ar fi fost „în stare să facă mai multe

442

afaceri", să se implice în acest trafic, din care „negocianţii bogaţi şi practicanţii acreditaţi încearcă, dimpotrivă, să-i îndepărteze". 6 atare practică este contrarie practicii frecvente pe „toate pieţele comersante ale Europei", dar ea se menţine până la sfârşitul târgurilor din Lyon 208. Ne este îngăduit să credem că ea n-a contribuit la activarea pieţei lioneze şi la apărarea ei faţă de concurenţa internaţională.

odată

Căci această concurentă există: de la Lyon, care se aprovizionează cu piaştri spanioli via Bayonne, pleacă în afară monede de argint şi chiar bani de aur, spre destinaţii normale, ca Marsilia, Levantul sau Monetăria din Strasbourg, dar într-o şi mai mare măsură preluate de o circulaţie clandestină şi importantă, în direcţia Genevei. Contra numerar, *via* Geneva, anumiţi negustori lionezi obţin scrisori de schimb din Amsterdam pe Paris, eu beneficii substanţiale. Avem oare de-a face cu o dovadă a inferiorităţii lioneze? Scrisorile pe care controlorul general al Finanţelor le primeşte de la intendentul Lyonului, Trudaine, se fac ecoul puternic al plângerilor, exagerate, sau nu, ale negustorilor localnicz. Dacă ai sta să-i asculţi, concurenţa Genevei ameninţă să lipsească Lyonul de târgurile şi de operaţiile lui de credit. „Ne putem teme – spune o scrisoare a lui Trudaine către Desmaretz, încă la

15 noiembrie 1709 – ca întreg comerţul pieţei Lyonului să fie îndreptat cât de repede spre Geneva. Încă de mult, cei din Geneva au de gând să aşeze la ei o piaţă de schimb, reglând acolo târguri şi plăţi, ca la Lyon, la Nove [Novi], la Leipsick [Leipzig]” 210. Aşa stau lucrurile? Sau se flutură o ameninţare imaginară spre a îmblânzi hotărârile ocârmuirii? Oricum, peste doi ani, în 1709, situaţia este gravă. „Această încurcătură a lui Bernard, ne spune o scrisoare a lui Trudaine, dă peste cap? ia-Lyonului, de n-o să-şi mai revină nici-zi de zi se face tot mai rea” 211.

443

Într-adevăr, din punct de vedere tehnic, negustorii blochează funcţionarea pieţei. De obicei, plăţile la Lyon „se fac aproape toate în hârtie sau în bilanţ prin viramente, aşa încât foarte adesea, la o plată de treizeci de milioane, nici nu intră 500.000 L [ivre] bani gheaţă. Acest ajutor al înscrisurilor fiind părăsit, plăţile nu mai sunt cu putinţă, chiar de ai avea de o sută de ori mai mulţi bani gheaţă decât de obicei”. Această grevă a mecanismului financiar încetineşte chiar producţia manufacturilor lioneze, a căror activitate se bazează doar pe credit. Rezultat: „În parte, ele au încetat, şi mai bine de 10 sau 12.000 de lucrători au calicit; aceştia n-au nimic altceva din ce să-şi ţină zilele pe timpul când nu lucrează. Numărul acestora sporeşte zilnic şi teamă ne este că de nu se va da un grabnic ajutor, nu vor mai rămâne nici fabrică, nici comerţ…” 212. Descrierea este exagerată, dar nu lipsită de temei. Oricum, criza lioneză se răsfrânge asupra tuturor pieţelor şi târgurilor franceze. O scrisoare din 2 august 1709 ne spune că târgul din Beaucaire „a fost pustiu”, suferind de o mare „secetă” 2 ri. *Să* conchidem: criza profundă care atinge punctul culminant la Lyon, în 1709, nu poate fi nici apreciată deplin, nici măsurată exact, dar a fost foarte puternică, în schimb, nu încape îndoială că strălucita carieră a Lyonului, încă mai de mult contestată, n-a rezistat crizei neaşteptate şi violente a Sistemului lui Law. A greşit oraşul atunci când a refuzat să dea adăpost Băncii

Regale? Evident, ea ar fi concurat, ar fi dăunat, ar fi desfiinţat târgurile lui tradiţionale214, dar, în acelaşi timp, ar fi frânat dezvoltarea Parisului. Căci întreaga Franţă vine atunci, înfrigurată, în fugă mare, în capitală, se înghesuie în strada Quincampoix, adevărată Bursă, la fel, dacă nu chiar mai tumultuoasă, ca Chan*ge All*e*y la* Londra. Până la urmă, eşecul Sistemului lipseşte Parisul şi Franţa de Banca Regală creată de Law în 1716, dar ocârmuirea nu întârzie să

4 A4

dea Parisului (în 1724) o nouă Bursă; demnă de rolul financiar pe care urma să-l joace capitala de aici înainte.

Din acel moment, succesul Parisului se va impune tot mai mult. În creşterea lui continuă, cotitura definitivă, indiscutabilă, se situează, totuşi, destul de târziu, în jurul anului 1760, între răsturnarea alianţelor şi sfârşitul Războiului de şapte ani: „Parisul, care se află plasat atunci într-o situaţie privilegiată, chiar în centrul unui fel de ansamblu continental înglo-bând Europa de vest, este punctul de convergenţă al unei reţele care nu se mai loveşte, ca altă dată, de bariere politice ostile. Obstacolul ridicat de posesiunile Habsburgilor, care strâng Franţa din toate părţile, este sfărâmat [...]. De la instalarea Bourbonilor în Spania şi în Italia, până la răsturnarea alianţelor, putem urmări dezvoltarea unei arii deschise Franţei de jur-împrejur: Spania, Italia, Germania meridională şi occidentală, Ţările de Jos; de aci înainte, de la Paris la Cádiz, de la Paris la Genova (şi de acolo la Neapole), de la Paris la Ostende şi Bruxelles (releu pe drumul spre Viena), de la Paris la Amsterdam, drumurile, pe care războiul nu le va mai întrerupe timp de treizeci de ani (1763 – 1792), sunt libere; Parisul devine atunci şi răscrucea politică, şi răscrucea financiară a părţii continentale a Occidentului european; de aici, înflorirea afacerilor, creşterea afluxului de capitaluri” 215.

Această creştere a forţei de atracţie a Parisului se face simţită, şi în interiorul, şi în afara ţării. Dar poate fi

această capitală, aşezată în mijlocul uscatului, prinsă de distracţiile şi de marile ei spectacole, un foarte mare centru economic? Centrul ideal al unei pieţe naţionale angajate într-o disputată competiţie internaţională? Nu, răspunde anticipat Des Cazeaux du Hallays, reprezentantul oraşului Nantes în Consiliul de Comerţ, într-un lung ™? râu tocmit la începutul secolului, în 1 Ou – <\ Deplângând lipsa de consideraţie ară

445

tată de societatea franceză faţă de negustori, el o atribuie în parte faptului că „străinii [este cât se poate de limpede că se gândeşte la olandezi şi la englezi] au acasă la ei o imagine şi o reprezentare cu mult mai vie şi mai prezentă decât noi a măreţiei şi nobleţei comerţului, deoarece Curţile Statelor lor, fiind cu toate pe porturi de mare, au prilejul să vadă cu ochii lor, prin vasele care vin din toate părţile încărcate cu toate bogăţiile lumii, cât este acest comerţ de recomandabil. Dacă negoţul Franţei ar avea acest noroc, n-ar trebui altă nadă pentru ca toată Franţa să se facă negociantă”. Dar Parisul nu este aşezat pe canalul Mânecii. În 1715 John Law, care era preocupat de premisele aventurii sale, vedea „limita ambiţiilor pe care le poate râvni Parisul ca metropolă economică, acest oraş fiind departe de mare şi fluviul nefiind navigabil [adică accesibil navelor maritime], nu se poate face din el capitala comerţului străin, dar poate fi prima piaţă a lumii pentru schimburi” – X1. Nici măcar în epoca lui Ludovic al XVI-lea, Parisul nu va fi prima piaţă financiară a lumii, dar devine, cu siguranţă, prima din Franţa. Cu toate acestea, aşa cum implicit prevedea Law, supremaţia lui nu avea să fie deplină. Bipolaritatea franceză continuă de la sine.

Pentru o *istorie diferenţială*

Situaţia conflictuală dintre Paris şi Lyon nu oglindeşte nici pe departe, toate tensiunile şi opoziţiile spaţiului francez. Dar au aceste opoziţii şi tensiuni, ca atare, o semnificaţie de ansamblu? Aşa cred câţiva, puţini, istorici.

Pentru Frank C. Spooner218, Franţa secolului al XVI-lea se împarte, *în linii mari*, în două, de o parte şi de alta a meridianului Parisului: spre est, ţinuturile continentale.

446

picardia, Champagne, Lorena (care încă nu face parte din Franţa), Bourgogne, Franche-Comte (ţinând încă de Spania), Savoia care ţine de Torino, dar pe care francezii o stăpânesc între 1536 şi 1559, Dauphine, Provence, Valea Bonului, o parte mai mare sau mai mică din Masivul Central, în sfârşit, Languedoc sau o parte din Languedoc; la vest de acelaşi meridian, ţinuturile care ajung la Atlantic sau la Marea Manecii. Distincţia dintre cele două zone este stabilită în funcţie de volumul emisiunilor monetare, criteriu valabil, dar şi discutabil. Discutabil, deoarece trebuie să admitem că în zona „defavorizată" intră totuşi Marsilia şi Lyon. Contrastul rămâne la fel de evident atunci când este vorba, de pildă, de Bourgogne, sortită monedelor de aramă 219, şi de Bretania sau Poitou, prin care intră şi circulă realii de Spania. Centrele motrice ale acestei Franţe de Vest, activizate în secolul al XVI-lea prin creşterea rolului Atlanticului, ar fi Dieppe, Rouen, Le Havre, Honfleur, Saint Malo, Nantes, Ren-nes, La Rochelle, Bordeaux, Bayonne, adică, în afară de Rennes, o salbă de porturi.

Ar mai rămâne să aflăm cauza scăderii şi, mai apoi, stingerii acestui elan al Vestului, în pofida impulsului dat de marinarii şi corsarii francezi. Aceasta este problema pe care şi-o pun A.L. Rowse *22 n* şi alţi câţiva istorici fără a-i da o rezolvare într-adevăr limpede. A te opri la cezura din 1557, anul unei crize financiare violente, pe care o agravează probabila recesiune interciclică dintre 1540 şi 1570, ar însemna să incriminezi o pană a capitalismului negustoresc 221. Suntem aproape siguri că această pană a existat, dar nu suntem la fel de siguri că retragerea Vestului atlantic a avut loc atât de devreme. De altfel, pentru Pierre Leon 222, Franţa de Vest „larg deschisă influenţelor oceanului este [încă în secolul al XVII-lea]

„anta cea bogată [...] a postavurilor şi pân-il din Flandra şi până în Bretania şi
447
Mâine, cu mult superioară Franţei interioare, cea a minelor şi metalurgiei”. Am avea astfel o prelungire a contrastului dintre Vest şi Est, *poate* până la începutul domniei personale a lui Ludovic al XIV; cezura cronologică nu este netă.

Între timp, mai devreme sau mai târziu, s-ar fi adâncit o altă linie despărţitoare, de data asta pe direcţia Nantes-Lyon 223, care n-ar mai fi un meridian, ci ceva aducând a paralelă. La nord, o Franţă supraactivă, industrioasă, cu ogoarele ei deschise, cu atelaje de cai; la sud, dimpotrivă, o Franţă care, cu câteva strălucitoare excepţii, ar rămâne din ce în ce mai în urmă. Pentru Pierre Goubert224, ar fi existat chiar două conjuncturi: cea de la nord, sub semnul unei relativ bune stări de sănătate; cea de la sud, sub impactul unei regresiuni puternice şi timpurii. Jean Delu-meau supralicitează: „... trebuie, cel puţin în parte, să scoatem, Franţa secolului al XVII-lea din conjunctura meridională şi, în afară de asta, să nu considerăm sistematic Regatul ca pe un tot” 225. O dată mai mult, în cazul în care constatarea este justă, Franţa s-ar adapta condiţiilor externe ale vieţii economice mondiale care orientează pe atunci Europa spre zonele ei nordice şi face ca Franţa fragilă şi maleabilă să încline spre Marea Manecii, Ţările de Jos şi Marea Nordului.

Linia despărţitoare dintre Nord şi Sud n-a mai prea mişcat apoi până la începutul secolului al XIX-lea. Pentru d’Angeville (1819), ea încă se mai vede, de la Rouen spre Evreux, şi, mai departe, spre Geneva. La sud, „viaţa rurală se dezurbanizează”, se dispersează, „acolo începe Franţa sălbatică odată cu răzleţirea” caselor ţărăneşti. Afirmaţia este exagerată, dar contrastul este vădit 226.

În sfârşit, împărţirea s-a refăcut încă o dată, încetul cu încetul, şi, sub ochii noştri, meridianul Parisul şi-a reluat drepturile. Zonele pe care le delimitează şi-au

schimbat însă semnul: la vest, subdezvoltarea, „deşertul francez”; la est, zonele înaintate, în legătură cu economia germană dominantă şi invadatoare. Jocul celor două Franţe se schimbă, astfel, cu vremea. Nu există o linie care să despartă, o dată pentru totdeauna, teritoriul francez, ci nişte linii succesive. Cel puţin trei şi, fără îndoială, mai multe. Sau, mai degrabă, o linie, care pivotează însă, asemenea acului unui ceasornic. De aici ar decurge:

1. că într-un spaţiu dat, partajul dintre progres şi înapoiere se modifică încontinuu, că dezvoltarea şi subdezvoltarea nu sunt localizate o dată pentru totdeauna, că *mai mult* îi urmează lui *mai puţin*, că nişte opoziţii de ansamblu se suprapun unor diferenţieri locale subiacente: ele le acoperă fără a le desfiinţa, le lasă să se vadă prin transparenţă;

2. că Franţa, ca spaţiu economic, se explică numai reaşezată în context european, că ridicarea vădită a ţinuturilor de la nord de linia] Nantes-Lyon, din secolul al XVII-lea până în cel de-al XIX-lea, nu se explică numai prin considerente endogene (superioritatea asolamentului trienal, creşterea numărului de cai de arat, creştere demografică puternică), ci şi prin factori exogeni, Franţa schimbându-se în contact cu conjunctura ci din secolul al XV-lea asemenea atracţiei ei din secolul al XV-lea pentru strălucirea Italiei, apoi, în secolul al XVI-lea, pentru Atlantic.

Pentru sau contra liniei Rouen-Ceneva

Expunerea de mai sus (privitoare la *bipartiţiile* succesive ale spaţiului francez între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea) orientează, dar nu pune capăt nesfârşitei discuţii despre diversitatea istorică a acestui spaţiu. Într-adevăr, ansamblul francez nu se împarte în nişte sub

449

ansambluri precis identificate, etichetate o dată pentru totdeauna; ele se tot deformează, se tot adaptează, se tot regrupează, îşi tot schimbă voltajul.

O hartă a lui André Remond (cf. p. 453), scoasă din

minunatul atlas al Franţei secolului al XVIII-lea (pe care, poate, l-a terminat, dar pe care, din nefericire, nu l-a publicat) propune, astfel, nu o bipartiţie, ci o tripartiţie, în funcţie de rata diferită a acceleraţiei biologice a populaţiei Franţei pe vremea lui Necker. Trăsătura ei caracteristică majoră este, într-adevăr, acel golf îngust care străbate teritoriul francez, din Bretania până în apropiere de Jura, şi care constituie o zonă de depopulare, în cel mai bun caz de stagnare sau de foarte slab progres demografic. Acest golf separă două zone biologice mai sănătoase: la nord, generalităţile Caen, Alençon, Paris, Rouen, Chilons-sur-Marne, Soissons, Amiens, Lille, recordurile fiind înregistrate de generalităţile Valenciennes, Trois-Eveches, Lorena şi Alsacia; la sud, un spaţiu prodigios de viu, întins din Aquítania până în Alpi. Aici, de-a lungul Masivului Central, Alpilor şi Jurei, are loc o concentrare de populaţie, în beneficiul oraşelor devoratoare de oameni şi al şesurilor bogate care n-ar putea să trăiască fără sprijinul unor migraţii temporare.

Prin urmare, linia dintre Rouen (sau Saint Malo, sau Nantes) şi Geneva, nu reprezintă cezura hotărâtoare care să semnaleze *toate* opoziţiile franceze. Harta lui André Remond nu este, bineînţeles, o hartă a avuţiei naţionale, a reculului sau progresului economic, ci o hartă a reculului şi progresului demografic. Acolo unde omul se găseşte din belşug, întâlnim de regulă emigraţia şi activitatea industrială, una sau alta, sau amândouă împreună.

Michel Morineau, în ceea ce îl priveşte, are, ca de obicei, rezerve faţă de orice explicaţie prea simplă. Schema diametrului care divide Franţa rotindu-se în jurul Parisului nu se

450

bucură, prin urmare, de încrederea lui. Linia Saint Malo-Geneva, în mare linia lui d'Ange-ville reluată de E. Le Roy Ladurie, îi trezeşte, de pildă, îndoielile 227. El o critică, sprijinit pe cifrele balanţei comerciale ale fiecăreia din cele două zone; ele nu şterg linia de demarcaţie, dar îi

schimbă sensul: plusul trece la sud, mai puţinul la nord. În 1750, nu încape îndoială, „zona situată la sud depăşeşte masiv pe cea de la nord. Aici se localizează punctele de origine a cel puţin două treimi din exporturi. Această superioritate se leagă în parte de livrările de vinuri, în parte de redistribuirea bunurilor coloniale prin porturile de la Bordeaux, Nantes, La Rochelle, Bayonne, Lo-rient şi Marsilia. Dar ea rezidă şi în vigoarea unei industrii capabile, în Bretania, să vândă pânzeturi în valoare de 12, 5 milioane de livre de Tours; la Lyon, ţesături şi panglici de mătase de 17 milioane; în Languedoc, postavuri şi postă varie de 18 milioane" 228.

E rândul meu să am îndoieli. Mărturisesc a nu fi convins de faptul că această cântărire a diferitelor Franţe, cu balanţa lor externă, are vreo semnificaţie. Este limpede că ponderea industriei exportatoare nu este, în sine, hotărâtoare; că adesea, în lumea de ieri, industria reprezintă o încercare de a realiza o compensaţie, în zonele de sărăcie sau de viaţă grea. Cele 12 milioane încasate pentru ţesăturile bretone nu fac din Bretania o provincie de avangardă a economiei franceze. Clasamentul adevărului este clasamentul stabilit pe baza PNB. Dar tocmai asta a încercat să facă H. Toutain la Congresul de la Edinburgh, în 1978, întocmind un clasament, pentru 1785, al provinciilor franceze după *produsul fizic* pe locuitor (în raport cu media naţională) 229: Pansul ocupă locul întâi cu 280%, Centrul, Loara, conul ating media de 100; sub ea se situează – Bourgogne, Languedoc, Provence, Aquítania, tuciul Pirineilor, Auvergne, Lorena, Alsacia.

451

Limousin, Frânehe-Comte; Bretania închide plutonul. Schiţa de la pagina 455, care reia aceste date, nu trasează limpede o linie Rouen-Genova, dar plasează limpede sărăcia la sud.

Zone marginale maritime şi continentale

De fapt, în problemele de geografie diferenţială, ca în

toate celelalte, perspectiva se schimbă în funcţie de durata cronologică luată în discuţie. Nu există oare, sub schimbările care ţin de o conjunctură favorabilă, opoziţii de durată şi mai lungă, ca şi cum Franţa (şi, de altfel, orice altă „naţiune”) n-ar reprezenta, de fapt, decât o suprapunere de realităţi diverse, cele mai profunde (sau cele pe care mi le închipui eu mai profunde) fiind, prin definiţie, şi chiar prin observaţie, cele care se uzează mai greu şi, prin urmare, cele care rezistă cu încăpăţânare? în cazul dat, geografia, mijloc indispensabil de iluminare, semnalează nici nu ştiu câte din aceste structuri, deci diferenţe permanente: muntele şi şesul, Nordul şi Sudul, Estul continental şi Vestul cuprins de ceaţa oceanului... Aceste contraste apasă asupra oamenilor la fel, şi chiar mai mult, decât conjuncturile economice care se rotesc deasupra lor, când îmbunătăţind, când înrăutăţind condiţia zonelor în care trăiesc aceştia.

Dar, socotind bine, opoziţia structurală prin excelenţă, din punctul nostru de vedere, se înţelege, este opoziţia care se stabileşte între *zonele marginale* restrânse şi vastele *regiuni centrale*. Zonele „marginale” urmează nişte linii întortocheate care delimitează Franţa şi° despart de ceea ce nu este Franţa. Nu vom folosi în legătură cu ele cuvântul – firesc – de periferie, deoarece, atras în anumite discuţii ale noastre, el a căpătat pentru mult1 autori, printre ei numărându-mă şi eu, sensul de

452

jold ginerd ql naşterilor pentru S.000 decese neg. O 100 200

34. PATRU EVALUĂRI GLOBALE

I. Naşteri şi decese în Franţa prin 1787 *y-easta hartă, una din puţinele de acest fel care au fost publicate, se găsea în atlasul întocmit de André Remonr J. m-n – ştie° distincţie ciudată între nişte regiuni în* recui *demografic (generalităţile de Rennes, Tours, Orléans,* p *Ko9 aelle> Perpignan*). Şi *regiunile care, detaşându-se d*-tom d oMl *sunt vădit excedentare (Valenclennes, strasbar, t Bosancon*

Grenoble, Lyon, Montpellier, Riom, Montau-biM *1° ulouse, Bordeaux*). *Poate că această superioritatea este legată de extinderea, tocmai în aceste regiuni,* a *culturilor noi, porumbul şi cartoful*.

regiuni întârziate, izolate de centrele privile-Riate ale economiei-univers. Zonele marginale, nja urmează linia naturală a râurilor sau li-ter frtificială cel mai adesea, a frontierelor atac Sire-Dar, de regulă, o regulă ciudată care, zonele franceze de margine, în afara

453

II. Scris şi citit, în ajunul Revoluţiei Franceze

Pe *această hartă, întocmită pornind de la numărul* tinărilor *căsătoriţi de sex* masculin *care au fost în stare* să-şi *semneze actul de căsătorie, prioritatea regiunilor din noră* este uâdită (după F. *Furet şi J. Ozouf,* Lire et écrire, 1978).

câtorva excepţii, sunt totdeauna relativ bogate, iar interiorul, „lăuntrul" ţării, relativ sărac. D'Argenson face cât se poate de firesc această distincţie: „Cât priveşte comerţul şi lăuntrul ţării, notează el în *Jurnalul* său prin 1747, stăm mai rău decât în 1709 [an, totuşi, de sinistră amintire]. Atunci, datorită armărilor de vase făcute de Dl. de Pontehartrain, îi întristam 230 pe duşmanii noştri prin cursă; ne bucuram de comerţul Mării Sudului. Saint Malo făcea întăriri de o sută de milioane în Regat. Lăuntrul Regatului era de două ori i

III. A taxa înseamnă a măsura

*Prin noi, ocârmuirea plănuieşte taxarea breslelor negustoreşti din oraşele regatului. Taxele pentru Lyon şi tiouen se ridică la 15*0.000 *livre*; *pentru Bordeaux, Toulouse şi Montpellier, la 40.000*; *pentru Marsilia, la 20.000. Aceste cifre dau scara schiţei alăturate. Parisul nu figurează pe lista oraşelor ce urmează a fi taxate, împărţirea regatului* în *funcţie de nivelul acestor taxe nu ar fi uşor de făcut. Faptul marcant, de o parte şi de alta a paralelei oraşului* La *Rochelle* (*taxat cu 6.*000 *livre*), *este numărul de oraşe mici în nord şi predominanţa marilor*

orașe negustorești în sud. (*După A.N.* G 6 *16SS*).

1785 Ir-V.

28C 160 129 118 102 90 8, 75 68 bb 60 *S*>*t*

IV. Geografia veniturilor regionale pro capite *Avina ca bază media națională* (*= 100*) *a venitului* pro apite (*m producția fizică*), *s-a tsabilit procentual nivelul venitului în fiecare regiune*. *Pentru anul 1785*: *Paris 280*, „*aute Normandie 160*, *Loire-Rhône 100* etc. *Se poate vorbi despre* o *întâietate* a *Nordului*, așa *cum* ne *sugerează* sc. 1840 a 1970, în 7-e Congres international d'histoire économique, *Edinburgh*, *1978*, *p*. 368.

455

bogat decât este astăzi" 231. În anul următor, la 19 august 1748, el vorbește din nou despre „provinciile din interior ale Regatului [care] la miazăzi de Loara sunt cufundate într-o adâncă mizerie. Recoltele sunt pe jumătate mai slabe decât cele de anul trecut care au fost foarte proaste. Prețul griului crește și cerșetorii ne strâng din toate părțile" 232. Abatele Galiani, în ce-l privește, este infinit mai limpede și categoric în al său *Dialogue sur les bles*: „Luați seama că, Franța fiind în prezent un regat comersant, navigator, industrios, întreaga ei bogăție s-a tras spre hotare; toate orașele ei mari îmbelșugate sunt pe margine; interiorul este îngrozitor de slăbit" 233. Prosperitatea crescândă a secolului al XVIII-lea nu pare să fi atenuat contrastele, ba dimpotrivă. Un raport oficial din 5 septembrie 1788 declară că „resursele porturilor de la mare se înmulțesc la nesfârșit, comerțul orașelor din interior se mărginește la consumul lor și al vecinilor, ele n-au alte mijloace pentru popor decât manufacturile" 234. Să fie industrializarea, ca regulă generală, revanșa economică a hinterlandului?

Câțiva istorici se arată sensibili față de această opoziție insistentă dintre lăuntru și afară. Pentru Michel Morineau, Franța ultimilor ani ai domniei lui Ludovic al XIV-lea asistă la o scurgere a bogățiilor și activităților sale către marginea sa maritimă 235. Fie; dar este recentă

această mişcare? Nu s-a declanşat ea cu mult mai devreme? Şi, mai ales, nu avea ea să continue?

Valoarea cărţii lui Edward C. Fox, cu titlul provocator de *Cealaltă Franţă* constă în faptul că mizează, fără a scăpa o clipă măcar ideea, pe o opoziţie structurală. Prin urmare, ar exista dintotdeauna două Franţe, cea care se deschide către mare şi care visează o libertate a negoţului şi aventuri pe tărâmuri îndepărtate, şi o Franţă a ogoarelor, anchilozată, supusă unor constrângeri rigide. Istoria Fran

45*

tei este un dialog al surzilor dus între ele, fiecare cu locul ei, fiecare cu înţelegerea ei, fiecare înverşunându-se să tragă spuza pe turta ei şi neînţelegând ce vrea cealaltă.

În secolul al XVIII-lea, Franţa cea mai modernă, *cealaltă* Franţă, este Franţa marilor *porturi* în care s-a aşezat averea şi un capitalism precoce. O Anglie pe picior mic şi care visează o revoluţie liniştită pe modelul celei „glorioase" din 1688. Dar poate ea să acţioneze singură şi să câştige? Nu, cum bine se vede, ca să nu ne mai referim decât la un exemplu foarte cunoscut, de pe vremea poveştii cu Girondinii (1792 – 1793). La fel ca pe vremea Vechiului Regim, odată cu Revoluţia şi cu Imperiul, şi chiar mai târziu, o dată mai mult *ţ* uscatul triumfă. Pe de o parte, un comerţ care! ar merge mai bine dacă i s-ar da libertatea de 1 mişcare. De cealaltă, o agricultură care suferă I necontenit de fărâmiţarea proprietăţii ţărăneşti şi o industrie care, în lipsă de mijloace şi de iniţiativă, merge prost: acestea sunt cele două Franţe ale lui Edward Fox 236.

Dar, cu tot talentul autorului, istoria Franţei nu poate fi absorbită în întregime de acest dialog prelungit, repetitiv. Fie şi numai pentru faptul că nu există o singură Franţă *marginală*. Într-adevăr, Franţa se termină, concomitent, spre vest, cu faţa la mare (şi suntem aici în *cealaltă* Franţă a lui Fox), şi spre est, cu faţa spre Europa continentală, spre Italia de Nord de dincolo de Alpi, spre

Cantoanele Elveţiene, Germania, Ţările de Jos spaniole, devenite în 1714 austriece, şi Provinciile Unite. Nu susţin că această Franţă marginală de est este la fel de importantă sau fascinantă ° – a rea „de pe ţărmurile mărilor, dar ea există – 1, dacă „marginalitatea” are un sens, ea îi conteră o originalitate obligatorie. Într-un cuvânt, de-a lungul litoralurilor sale, Franţa dispune de „terminale”, de releuri maritime: kerque, Rouen, Le Havre, Caen, Nantes, a H°che-lle, Bordeaux, Bayonne, Narbonne.

457

Sete (întemeiat de Colbert), Marsilia şi ghirlanda de porturi provensale; aceasta este, dacă vreţi, Franţa nr. 1. Franţa nr. 2 este cea interioară, întinsă şi diversă, asupra căreia vom reveni. Franţa nr. 3 este o lungă salbă de oraşe, Grenoble, Lyon, Dijon, Langres, Chilons-sur-Marne, Strasbourg, Nancy, Metz, Sedan, Me-zieres, Charleville, Saint-Quentin, Lille, Amiens, adică mai bine de o duzină de oraşe, având între ele oraşe secunde care îşi întind lanţul de la Mediterana şi Alpi până la Marea Nordului. Greutatea constă în faptul că această categorie urbană, al cărei lider este Lyonul, nu poate fi înţeleasă atât de uşor ca salba oraşelor maritime, că ea nu este atât de omogenă, atât de bine schiţată.

Terminaţia logică a spaţiului economic al Franţei spre est, aş zice eu a *posteriori* (şi să fie convins cititorul) fără urmă de imperialism retrospectiv, ar fi trebuit să fie trasată de la Genova prin Milano, Augsburg, Nürnberg, Köln, până la Anvers sau Amsterdam, în aşa fel încât să cuprindă spre sud placa turnantă a câmpiei lombarde, să stăpânească prin Saint-Gothard o poartă suplimentară în Alpi şi să controleze ceea ce se chema „culoarul renan”, o axă, un fluviu de oraşe. Din aceleaşi motive care au oprit-o să pună mâna pe Italia sau pe Ţările de Jos, Franţa n-a izbutit, dacă exceptăm Alsacia, să-şi împingă frontiera vie spre Rin, adică spre un fascicol de drumuri la fel de importante, sau aproape la fel de importante, ca drumurile mării. Italia, Rinul, Ţările de Jos au fost multă vreme o

zonă rezervată, o „dorsală” a capitalismului european. Pentru a pătrunde aici nu era de ajuns să vrei.

De altfel, spre est, regatul s-a întins cu greu şi încet, tocmindu-se cu provinciile pe care izbutea să le încorporeze, menţinând *o* parte din libertăţile şi privilegiile lor. Aşa au rămas necuprinse în tarifele celor Cinci Mari li

458

Ferme din 1664 Artois, Flandra, Lyonnais, pauphine, Provence; mai mult, au rămas cu totul în afara spaţiului vamal francez provinciile numite ale străinătăţii efective (*L'étranger efectif*), Alsacia, Lorena, Franche-Comte. Dacă transpuneţi aceste provincii pe o hartă aveţi imaginea spaţiului Franţei nr. 3. Lorena, Franche-Comte şi Alsacia înseamnă o deplină libertate faţă de exterior, o deschidere spre mărfurile străinătăţii, posibilitatea de a le face, folosind şi ajutorul contrabandei, să pătrundă cu câştig în Regat.

Dacă nu mă înşel, caracteristica acestor zone limitrofe se dovedeşte a fi o anumită libertate de acţiune. Ar fi important să aflăm mai mult despre felul în care se comportă regiunile de frontieră dintre regat şi străinătate, înclină ele mai mult într-o parte decât în alta? Care ar putea fi, de pildă, partea şi rolul negustorilor din Cantoanele Elveţiene în Franche-Comte în Alsacia şi în Lorena unde, în secolul al XVIII-lea, ei sunt, oarecum, ca la ei acasă? Se manifestă oare, din Dauphine până în Flandra, în timpul crizei revoluţionare din 1793 – 1794 de pildă, o aceeaşi atitudine faţă de străin, nu neapărat iubit? Şi care poate fi, în aceste spaţii în care libertatea este mai mare decât în regatul apropiat, rolul oraşelor Nancy, Strasbourg, Metz sau, cu deosebire, Lille, exemplu minunat, într-adevăr, deoarece stă în atingere cu Ţările de Jos şi destul de aproape de Anglia, ajungând apoi, prin intermediul acestor vecini, în contact cu lumea întreagă?

Lille pune toate problemele Franţei nr. 3. La scara acelor vremi, este un oraş considerabil. După sfârşitul ocupaţiei olandeze (1713), oraşul se ridică repede, ca şi

ţinutul înconjurător. Conform proceselor-verbale de inspecţie ale fermierilor generali, în 1727 – 1729, „punerea sa este atât de mare încât el ţine mai cine de o sută de mii de oameni, în el şi în Provinciile Flandra şi Hainaut, prin manufacturile şi prin negustorii săi” 237. În jurul ora

459

şului şi în oraş se dezvoltă o gamă întreagă de industrii textile, furnale înalte, forje, turnătorii; el produce ţesături de lux şi plăci de fontă pentru cămine, cratiţe şi oale, găitane de aur şi de argint, articole de fierărie; regiunile înconjurătoare trimit în oraş de toate, unt, vite de tăiere, grâu… El profită la maximum de drumuri, de râuri, de canale, se adaptează fără greutate la deturnarea traficului impusă de ocârmuire spre vest şi nord, către Dunkerque şi Calais, în loc de Ypres, Tournay sau Mons.

Lille este, în primul rând, o placă turnantă: el primeşte orice şi de oriunde, din Olanda, din Italia, din Spania, din Franţa, din Anglia, din Ţările de Jos spaniole, din ţinuturile Balticii; ia de la unii ca să vândă altora, redistribuind, de pildă, spre nord, vinurile şi vinarsurile Franţei. Dar traficul său cu Spania şi America îşi adjudecă, fără îndoială, primul loc. Mărfuri de Lille în valoare de patru sau cinci milioane (în special pânzeturi şi postavuri) se expediază într-acolo în fiecare an, fie pe riscul negocianţilor oraşului, „de la *grosse aventure*”, fie sub numele unor comisionari. Retururile se fac mai mult în numerar decât în mărfuri şi ating trei sau patru milioane da livre anual, după cum se estimează în 1698 *23S*. Dar aceşti bani nu vin direct în „provincia” Lille; ei trec în Olanda sau Anglia unde se negociază mai uşor şi mai ieftin decât în Franţa, dacă n-ar fi decât din cauza felului diferit în care se face stabilirea titlului monedelor. Într-un cuvânt, Lille, prins, la fel ca orice alt oraş, în economia franceză, se eliberează din reţeaua ei mai bine de jumătate.

După aceste lămuriri, poate că se înţelege mai bine acea linie de oraşe din spate, la o bună distanţă de frontieră, ca Troyes, Dijon, Langres, Chilons-sur-Marne,

Reims; ele sunt foste oraşe de margine devenite oraşe de interior, în care, având rădăcini puternice, tre’

460

cutul îşi supravieţuieşte, ca şi cum Franţa „3 Franţa care constituie faţada spre est şi care nord s-a format prin depuneri succesive, aşezate asemeni inelelor de creştere ale copacilor.

Oraşele „celeilalte Franţe”.

În ceea ce priveşte oraşele „celeilalte Franţe”, să spunem încă o dată că, din punctul nostru de vedere, lucrurile sunt mai limpezi. Şi aici, succesul stă sub semnul libertăţii de a acţiona şi de a întreprinde. Traficul acestor porturi active se afundă în adâncul regatului, unde îşi găseşte hrana, dar interesele lor optează de regulă pentru largul mării. Ce voi cei din Nantes în 1680 239? Să se interzică accesul în Franţa englezilor, care izbutesc să câştige „premierele”, aducând înaintea altora rodul de Terra Nova, datorită navelor lor mici şi rapide: nu ar putea fi înlăturaţi, măcar printr-o vamă mai mare? La fel, ar vrea să fie înlocuit tutunul englezesc, care inundă piaţa franceză, cu tutun de Santo Domingo. Să pună ei mina din nou pe câştigurile pe care le scot olandezii şi cei din Hamburg din pescuitul de balene, de care aceştia ne-au lipsit. Şi aşa mai departe, pe acelaşi calapod: o tendinţă de a se situa mereu în afara Franţei.

În aceeaşi ordine de idei, Edward Fox, vorbind despre Bordeaux, se întreabă: „Era atlantic sau francez?” 2 ° în ceea ce-l priveşte, Paul Butel nu are îndoieli şi vorbeşte despre o „metropolă atlantică” 241. În orice caz, după cum susţine un raport din 1698, „celelalte provincii din Regat, afară de o parte din Bre-tania, nu consumă nicio marfă din Gu-yenne” 22. SE călătorească vinul de Bordeaux şi din hinterlandul lui numai spre setea şi gustul cel bun al băutorilor străini din Nord? într-un mod asemănător, oraşul Bayonne nu

461

se ocupă de mai nimic altceva decât de pânda

drumurilor, porturilor şi metalului alb din Spania vecină. În 1708, negustorii lui evrei sunt acuzaţi, ca de obicei, probabil pe bună dreptate, că trec în Spania „cele mai proaste postavuri pe care le găsesc în Languedoc şi prin alte părţi” 243. La cele două extremităţi ale litoralului francez, iată oraşul Dunkerque, preocupat de interdicţiile engleze, încercând să le ocolească şi amestecat în toate, în pescuitul de cod, în negoţul Antilelor, în comerţul cu sclavi negri M4; şi iată Marsilia, cel mai ciudat, cel mai colorat dintre oraşele de pe liziera regatului, portul acesta „mai magrebian şi mai levantin decât tipic francez”, ca să reluăm o răutate amuzantă a lui André Remond 24>.

Dar, ca să putem privi lucrurile mai de aproape, să ne oprim la un singur oraş, Saint Malo, neîndoielnic unul dintre cele mai semnificative. Un oraş foarte mic totuşi, „având întinderea grădinii Tuileries” *2 iG*. Şi chiar ia apogeu, între 1688 şi 1715, locuitorii oraşului se dau bucuros drept şi mai mărunţi decât sunt. Oraşul lor, spun ei, „nu este altceva decât o stâncă stearpă fără altă proprietate localădecât îndemânarea [locuitorilor] care îi face, ca să spunem aşa, cărăuşii Franţei”, nişte cărăuşi, însă, care îşi trimit cele 150 de nave pe cele şapte mări ale lumii247. Dacă stăm să credem ce spun (şi, în fond, lăudăroşenia lor este aproape credibilă), ei „sunt primii care au descoperit pescuitul de cod şi au cunoscut Brazilia şi Lumea Nouă înainte de Amaric Vespuce şi Capral (sic!)”. Ei înşiră, bucuroşi, privilegiile care le-au fost concedate de ducii de Bourgogne (1230, 1384, 1433, 1473) şi de regii Franţei (1587, 1594, 1610, 1644). Toate aceste privilegii ar trebui să deosebească oraşul lor de celelalte porturi bretone. Dar, începând din 1688, „fermierii generali” au izbutit să le restrângă, prin hotărâri oficiale şi prin tot felul de mici mizerii. Aşa încât Saint Malo cere (lucru pe care nu îl va obţine) să fie declarat *porto*

462

franco, la fel ca Marsilia, Bayonne, Dunkerque şi „Se *cu*rând, Sedan”.

Evident, locuitorii din Saint Malo nu trăiesc în afara Bretaniei, căreia îi exportă pânzeturile; nu trăiesc în afara regatului, căruia îi exportă, pe fregatele lor care ajung de obicei la Cádiz, mărfurile cele mai preţioase şi cele mai uşor de vândut, satenuri de Lyon şi de Tours, ţesături din beteală de aur şi argint, pălării din păr de castor. Şi, bineînţeles, ei revând mărfurile străine, cele pe care le aduc ei sau pe care le aduc alţii. Dar pivotul întregului lor comerţ este Anglia: ei aduc de acolo atât de multă marfă încât trebuie să-şi regleze soldul trăgând scrisori de schimb pe Londra. Pe locul următor vine Olanda care, pe propriile ei vase, le aduce acasă scânduri de brad, catarge, parâme, cânepă, gudron. La Terra Nova pescuiesc cod, pe care îl reexpediază în Spania şi în Mediterana. Ei frecventează arhipelagul Antilelor, în care Santo Domingo a fost o vreme colonie a *lor*. Ei fac carieră la Cádiz care, de fapt după 1650, este portul american al Spaniei; ei sunt prezenţi şi activi încă dinainte de 1672 24S, participând la traficul de metal alb şi, mai târziu, prind rădăcini aici, datorită firmelor pe care le întemeiază pe loc, puternice, active. Aşa încât, în 1698 şi chiar mai târziu, grija negustorilor din Saint Malo este să nu piardă plecarea din Cádiz a galioanelor care se duc la Cartâgena Indiilor şi pleacă fără să ştie când vor ajunge; şi, grijă şi mai mare, să prindă la timp „*flota*”, aceasta trebuind să ajungă în Noua Spanie, „neapărat la! O sau la 15 iulie”. Retururile „americane” ajung la Saint Malo „după 18 luni, ba chiar au pa doi ani, socotind de la plecare”. În meh f-l SS ridică la 7 *milioane* livre în bani gneaţa, dar cunoaştem şi ani mai buni în care u ajuns până la 11 milioane, iar nave din câi! al° revenind din Mediterana, fac esaln la Cádiz şi aduc de acolo „unele *100.000*, le 20° °00 piaştri”. Încă înainte de Războiul

463

de Succesiune a Spaniei, „Compania mării sudului numită Pacific a fost înfiinţată prin scrisori patente din luna septembrie 1698” 2W. De aici, o dezvoltare

nemaipomenită a contrabandei şi a exploatării directe a metalului alb american. Este vorba despre cea mai stranie (aş zice bucuros, cea mai senzaţională) dintre aventurile marinarilor din Saint Malo, şi chiar dintre cele ale marinarilor francezi, în general, desfăşurate între 1701 şi anii 1720, la scara istoriei lumii.

Norocul acesta sfârşeşte prin a pune oraşul Saint-Malo, oază maritimă, unitate aparte, în afara regatului. Belşugul de bani gheaţă îl scuteşte până şi de obligaţia de a-şi lega piaţa de schimb cu alte pieţe 25°. De altfel, pe uscat, oraşul are comunicaţii proaste cu Bretania şi chiar mai proaste cu Normandia şi Parisul: în 1714, nu exista „poştă regulată [de la Saint Malo] la Pontorson, cale de 9 leghe de acest oraş” 231; Pentorson este aşezat pe Couesnon, micul râu de coastă care, la est de Saint Malo, marchează hotarul dintre Bretania şi Ner-mandia. De aici, întârzieri ale scrisorilor: „Pe drumul Caenului, poşta nu vine decât marţi şi sâmbătă, iar pe drumul de Rennes numai joia, o dată pe săptămână; aşa încât numai puţin să zăboveşti cu trimiterea scrisorii la poştă şi se face întârziere mare” 252. Fără îndoială, cei din Saint Malo se plâng de lucrul acesta, dar nu se prea grăbesc să-i găsească leac. Poate însă că nu au urgentă nevoie de el...

Interiorul.

Avem astfel, de o parte, marginile, un inel de cerc; de cealaltă, interiorul, o suprafaţă uriaşă. De o parte, scara fragilă, îngustă, precocitatea, o bogăţie *relativă*, oraşe strălucitoare (Bordeaux, pe vremea lui Tournay, este o însumare de Versailles cu Anvers) 253; de cealaltă

A6 i scara mare, sărăcia frecventă, şi, dacă exceptăm Parisul, izbândă monstruoasă, oraşe care duc o viaţă cenuşie şi a căror frumuseţe, oricât de izbitoare, este cel mai adesea o moştenire, o supravieţuire de tradiţie.

Cum să nu vorbim însă, înainte de a merge mai departe, despre încurcătura în care ne pune acest câmp de observaţie uriaş? Dispunem de o documentaţie fantastică, de mii de studii, dar, în zdrobitoarea lor majoritate, ele

sunt consacrate cazului particular al câte unei provincii. Evident însă, în ce priveşte piaţa naţională, important este felul în care acţionează provinciile unele asupra celorlalte. Este adevărat că, începând din 1664, apare „tradiţia anchetelor globale”, desfăşurate concomitent în toate „generalităţile” 254 regatului. Dispunem astfel de nişte imagini, de nişte secţiuni „sincrone”. Cele mai cunoscute sunt cele numite ale intendenţilor sau ale ducelui de Bourgogne, începute în 1697, terminate cu greu în 1701, şi cea a controlorului general Orry, desfăşurată în grabă, încheiată în 1745, anul dizgraţiei autorului ei, şi apoi dată la o parte ca netrebuincioasă. P. de Dainville a descoperit, în 1952, oarecum întâmplător, un rezumat al ei, datorat unui membru, rămas necunoscut, al Academiei franceze 2 o5.

Dar lipsa acestor imagini sincrone sare în ochi: ele sunt în primul rând descriptive, în vreme ce noi am vrea să contabilizăm, să trecem la cifre sau, cel puţin, la o reprezentare cartografică făcând descrierea inteligibilă, aşa cum nu este ea întotdeauna, la prima lectură. Am încercat să transpun, pe o hartă, cu totul rudimentar, ancheta intendenţilor, urmărind legăturile comerciale ale diferitelor generalităţi şi marcând: cu creion roşu, traficul în străinătate; cu creion albastru, schimburile între generalităţi; în sfârşit, cu creion negru, relaţiile la distanţă scurtă, în interiorul fiecărei gene-ltăţi. Am rămas cu convingerea că, încă de la l secolului al XVII-lea, Franţa tinde să

465

formeze o reţea cu ochiuri destul de strâmte, într-un cuvânt o piaţă naţională. Şi totuşi, harta mea a rămas în stare de schiţă. Pentru a trasa o hartă valabilă, ar fi nevoie de o muncă de echipă, cu atât mai mult cu cât săgeţile ar trebui diferenţiate în funcţie de bunurile care constituie obiectul schimbului. Şi ar trebui folosite şi alte documente pentru a încerca să cântăreşti aceste bunuri, adică pentru a compara volumul comerţului interior şi exterior,

problemă hotărâtoare pentru a cărei rezolvare Inu dispunem decât de afirmaţii a *priori*, şi anume că volumul comerţului interior este mult mai mare decât volumul comerţului exterior, de cel puţin două sau trei ori.

Un alt inconvenient al imaginilor „sincrone” pe care le avem la îndemână este faptul că se aseamănă şi se repetă prea mult, în măsura în care se situează într-un spaţiu cronologic relativ scurt, mai puţin de un secol, de la 1697

35. DENSITATEA POPULAŢIEI ÎN 1745 *Hartă întocmită de* François *de Dainville* (*cf. noia* 255).

la 1745 şi 1780. Este cu neputinţă să distingi într-un asemenea spaţiu ceea ce reprezintă *o* realitate structurală durabilă de ceea ce reprezintă o schimbare circumstanţială. Prin intermediul acţiunii provinciilor, noi am vrea să surprindem un eventual sistem de comporta-inente, de regularităţi adânci; acest sistem, dacă există un sistem, nu ne stă la îndemână. Ancheta controlorului general Orry oferă, totuşi, câteva chei folositoare. Acesta face, într-adevăr, o distincţie între provincii, în funcţie de *„Ies facultes des peuples”*, adică mijloacele de trai pe care le au oamenii care locuiesc în ele. El stabileşte cinci trepte: *trăiesc înlesnit* (*ils vivent à l’aise*); *îşi chic viaţa*; *au ce mânca* (*ils vivent*); *unii au ce mânca, alţii sunt săraci* (*Ies uns vivent, Ies autres sont*

36. „LES FACULTES DES PEUPLES” ÎN

SECOLUL AL XVI I-LEA

an ce *mânca,* alţii *sunt săraci*”, *i*-6. Urnita *dintre* sărăcie şi bunăstare *P* (1787). *Frontiere, limite teritoriale de lui Young!*

467

pauvres); *sunt săraci* (*ils sont pauvres*); *sunt nevoiaşi* (*ils sont misereux*). Dacă vă opriţi la limita dintre eşalonul 3 (*unii au ce mânca, alţii sunt săraci*) şi eşaloanele 4 şi 5 (*săraci, nevoiaşi*) vă opriţi la linia care desparte regiunile sărace de regiunile relativ bogate. În mare, această linie deosebeşte corect un Nord privilegiat de un Sud

defavorizat; dar, în primul rând, în nord ca şi în sud, există excepţii care nuanţează regula: în nord, Champagne, puţin populată [17 locuitori pe km²], este săracă, generalitatea Alençon se înscrie într-o zonă de curată mizerie; la sud, generalitatea La Rochelle este *„înlesnită”*, ca şi regiunea Bordeaux; tot aşa Rousillonul. În al doilea rând, frontiera geografică dintre Nord şi Sud nu corespunde, cum ne-am fi putut aştepta, regiunilor din eşalonul 3, intermediare între bogăţie şi sărăcie. De la vest spre est, această zonă de frontieră se prezintă ca o bandă de teritorii la început „sărace”, pe coasta atlantică a regiunii Poitou, apoi „nevoiaşe”, în generalităţile Limoges şi Riom (cu toate că, în limitele acesteia din urmă, Basse-Auvergne este o zonă de bunăstare), şi încă sărace şi nevoiaşe în Lyonnais şi Dau-phine şi, mai departe, în Savoia, nefăcând încă parte din Franţa. Aceste regiuni, aflate în plin centrul Franţei, sunt, prin excelenţă, zonele subdezvoltate ale spaţiului francez, de altfel, adesea, ţinuturi de emigrare, ca Limousin, Au-vergne, Dauphine, Savoia. În acelaşi timp, emigrarea cu obişnuitele ei retururi de bani, ridică nivelul local de viaţă (poate că, deşi *„nevoiaşă”*, Haute Auvergne nu este atât de oropsită ca Limagne, din categoria celor *„înlesnite”*).

O altă axă internă a sărăciei se schiţează de la sud la nord, din Languedocul sărac până în Champagne, şi ea săracă. Să fie vorba de o supravieţuire (lucru de care, în cât mă priveşte, mă îndoiesc) a axei nord-sud care marca în secolul al XVI-lea joncţiunea Franţei continentale cu Franţa maritimă? în orice caz, ancheta

468

lui Orry arată că situaţia diferenţială a teritoriului francez era cu mult mai complicată decât am fi putut-o bănui anticipat.

Aceeaşi constatare este reluată de hărţile întocmite de André Remond25G care, pentru perioada din jurul anului 1780, furnizează trei serii de indicatori: randamentul culturilor cerealiere, preţul griului, presiunea

fiscală. Suntem liberi să le adăugăm datele unei demografii, în linii mari valabile. De cum încercăm să combinăm indicatorii, aceste hărţi, rezultat al unei munci prodigioase, sunt, din nefericire, greu de interpretat. Bretania pare astfel să-şi menţină echilibrul foarte modest, deoarece fiscalitatea n-o apasă prea puternic (acesta este un privilegiu al regiunilor, care, asemenea ei, sunt administrate de adunări locale) şi deoarece exportul de grâu, în primul rând, face ca preţul cerealelor să fie ridicat, prilej de câştig adesea, atunci când împrejurările se arată potrivite, ca în 1709237. Bourgogne, unde randamentul în agricultură este ridicat, se bucură de o fiscalitate temperată şi exportă frecvent grâu, pe Saone şi Ron; şi aici, preţul ridicat al griului poate fi un factor favorabil. Dimpotrivă, în Poitou, Limousin, Dauphine, mizeria coincide exact cu randamente slabe şi preţuri mari.

Confruntarea cu cifrele privind populaţia şi densitatea de locuire nu ne îngăduie să ajungem departe. Ar trebui să admitem, odată cu Ernst Wagemann, că nivelul de densitate este semnificativ pentru activitatea economică generală. Aş risca, din pură plăcere, să testez valoarea unui prag, 30 de locuitori pe km²: sub această cifră, a *priori*, condiţiile sunt defavorabile: peste ea, favorabile. În Franţa meridională lucrurile se potrivesc oarecum cu acest criteriu, dar generalitatea Montauban, care are, în 1745, o densitate de 48 locuitori/km², îl contrazice.

Poate că există o altă cale? Da, dar complisă Cartşafia lui André Remond îngăduie reconstituim, pe an mediu, producţia de grâu

469

şi preţul acestei producţii pe *generalităţi*; pornind de la *vingtième* 258, indicator al venitului funciar, am putea să-l aflăm pe acesta sau, cel puţin (deoarece proporţia teoretică de la 1 la 20 nu este respectată niciodată), să obţinem un ordin de mărime. Să facem apoi, totalul

acestor venituri şi să vedem proporţia pe care o reprezintă în raport cu PNB al Franţei; să avem – astfel la îndemână un coeficient care, aplicat la venitul funciar al unei generalităţi, ar da suma produsului său brut şi venitului *pro capite*, reprezentând în cazul de faţă data cea mai semnificativă. Am dispune astfel de o serie de venituri *pro capite* provinciale care ne-ar îngădui să măsurăm, în cunoştinţă de cauză, bogăţia diferenţială a Franţei. Numai André Remond ar fi în stare să ducă la bun sfârşit, cu prudenţa şi cu îndrăzneala de care ar fi nevoie, o sarcină de felul acesteia. Din nefericire, el n-a făcut-o sau, cel puţin, nu a publicat nimic din ce a făcut.

Nu este exagerat, prin urmare, să spunem că Franţa Vechiului Regim abia urmează să fie descoperită în realităţile şi raporturile sale interne. Cartea recentă a lui Jean-Claude Perrot reuneşte, din anul al IV-lea până în anul al XII-lea (1796 – 1804) – *L'Âge d'or de la statis-tique regionale jrancaise* – impresionantul catalog al surselor tipărite ce ne stau la dispoziţie, de data aceasta nu pe generalităţi, ci pe departamente 259. O întreagă anchetă care poate fi repusă pe şantier, şi miza merită osteneala. Dar ar trebui, de asemenea, să depăşim farmecele cifrate ale secolului al XVIII-lea şi să urcăm spre secolele anterioare, cât se poate de sus. Şi, în sfârşit, în sens opus, în secolul al XIX-lea, de primă importanţă ar fi să verificăm dacă nu cumva sistemul francez de interdependenţe, evoluând, n-a îngăduit, totuşi, supravieţuirea unor aceloraşi dezechilibre structurale.

470

Interiorul cucerit de către periferie

Faptul că, în linii mari, interiorul aparţine unei categorii inferioare a vieţii franceze (excepţiile confirmă regula), este limpede pus în evidenţă de cuceririle pe care le realizează în acest spaţiu „neutru” (vreau să spun cu rezistenţă slabă) oraşele de la periferie: ele organizează ieşirile, ele controlează intrările. Ele domină, ele rod pe dinăuntru o Franţă eminamente docilă. Bordeaux, de

exemplu, îşi anexează Perigordul260. Dar există şi exemple mai grăitoare.

Într-o lucrare recentă2C1, Georges Freche formulează bine problema noastră. Regiunea Midi-Pyrenees, centrată în secolul al XVIII-lea pe Toulouse, reprezintă o bucată bună din Franţa interioară, „prizonieră a uscatului" în ciuda căii de apă a Garonei, a preţiosului canal Midi şi a atâtor drumuri utilizabile. Tot atâta cât elementele continentale, acţionează aici tripla atracţie exercitată de Lyon, Bordeaux şi Marsilia; regiunea înconjurătoare, şi chiar oraşul Toulouse, sunt „satelizate". Din acest punct de vedere, harta comerţului de grâu nu are nevoie de comentarii. Dacă adăugăm înclinaţia Lyonului pentru mătăsuri, am trasat triunghiul în care se încastrează destinul oraşului Toulouse. Aşa încât nici griul, nici mătasea şi nici măcar, în secolul al XVI-lea, drobuşorul nu au eliberat din punct de vedere istoric oraşul, condamnat cu anticipaţie la situaţia inferioară în care se afundă. Georges Freche vorbeşte, semnificativ, despre un „comerţ dependent", despre o „reţea negustorească pusă sub tutelă". Până şi comerţul de grâu scapă din mâna negustorilor locali, und controlat de comisionari ai negecianţilor din Bordeaux şi Marsilia 262.

Pornind de la nişte oraşe-cheie, adică de la Porturile şi pieţele continentale din marginea

Pitonului, Franţa se fărâmiţează în zone de-471

pendente, sectoare care se deschid prin nişte mediatori urbani spre economia europeană, aceasta dând tonul. Privită din acest unghi, apare în adevăratul său sens dialogul dintre diviziunile comerciale şi cele teritoriale ale Franţei. Cauza pentru care, în ciuda avantajelor pe care le are, societatea negustorească nu învinge în Franţa societatea teritorială este faptul că aceasta are o masivitate care impune şi că doar rar poate fi mobilizată în adâncime. Dar şi faptul că Franţa nu ocupă în ordinea internaţională locul cuvenit de drept Amsterdamului, apoi Londrei, şi că, lipsită de vigoarea celor din categoria întâi,

ea nu poate însufleţi şi trage după sine nişte economii regionale care, nici ele, nu caută întotdeauna, cu orice preţ, expansiunea.

PREEMINENŢA COMERCIALĂ A ANGLIEI

Întrebarea cum a devenit Anglia o piaţă *naţională* coerentă pune o problemă importantă deoarece atrage imediat după sine o a doua: cum şi-a impus piaţa naţională engleză preeminenţa, datorită ponderii ei şi circumstşjeior, înăuntrul economiei lărgite a Europei?"

Această preeminenţă, construită încetul cu încetul, se anunţă încă de la tratatul de la Utrecht (1713): în 1763, la sfârşitul Războiului de şapte ani, ea este de pe acum evidentă şi, indiscutabil, un fapt împlinit, imediat după tratatul de la Versailles (1783), în care Anglia apare în postura de putere învinsă (ceea ce, de altfel, este cât se poate de fals), deşi neîndoielnic, odată cu înlăturarea Olandei, ea se află chiar în centrul economiei mondiale.

Această primă victorie o determină pe cea de a doua – apropiata revoluţie industrială → dar ea, ca atare, îşi înfige rădăcinile adânc în

472

Istoria Angliei, aşa încât mi s-a părut logic să disociez preeminenţa comercială de preeminenţa industrială care i-a urmat, şi pe care nu o vom aborda aici, ci într-un capitol ce urmează.

Cum devine Anglia o insulă

Între 1453 şi 1558, între sfârşitul Războiului de o sută de ani şi anul în care François de Guise recucereşte oraşul Calais, Anglia, fără a-şi da seama atunci de acest lucru, a devenit o insulă (să mi se ierte exprimarea), adică un spaţiu autonom, distinct de continent. Până în această perioadă hotărâtoare, în ciuda Canalului Mânecii, în ciuda Mării Nordului, în ciuda Pasului Calais, Anglia era fizic legată de Franţa, de Ţările de Jos, de Europa. Lungul său conflict cu Franţa din timpul Războiului de o sută de ani (în realitate un al doilea Război de o sută de ani, primul fiind lupta dintre Planta-geneţi şi Capeţieni), aşa cum

spunea pe bună dreptate Philippe de Vries, „s-a desfăşurat într-un plan mai mult sau mai puţin provincial” 263. Cu alte cuvinte, Anglia s-a comportat ca o provincie (sau ca un grup de provincii) a spaţiului anglo-francez care, era, în totalitatea sau aproape în totalitatea lui, miza acestei lupte interminabile. Multă vreme, timp de mai bine de un secol, Anglia a fost amestecată, dizolvată în imensitatea câmpului operaţional pe care-l reprezenta Franţa, aceasta eliminând-o încetul cu încetul.

Prinsă în acest proces, Anglia întârzie să devină ea însăşi; porneşte pe calea păcătoasă – cau se spun primejdioasă, a gigantismului. Până când, împinsă afară din Franţa, se pomeneşte din nou la ea acasă. Faptul că, mai apoi, Henrich al VIII-lea dă greş în încercarea e a o reintroduce în spaţiul european repre – nja Prot>abil pentru ea o nouă şansă. Minisrul său, Thomas Cromwell, îl avertizează în P ivmţa cheltuielilor nemaipomenite pe care le

473

presupune un război în afara hotarelor şi discursul din Camera Comunelor (1523) care i se pune în seamă 264 este semnificativ din mai multe puncte de vedere: războiul, spune el, ar costa cât întreaga masă monetară care circulă în regat: „el ne-ar sili ca, o dată mai de mult, să batem, în chip de bani, aramă. Din parte-mi, m-aş mulţumi şi cu ea. Dar dacă regele s-ar duce să poarte războiul chiar el şi ar cădea, să ferească Dumnezeu, în mâinile duşmanului, cum i-am plăti răscumpărarea? Dacă, pentru vinurile lor, francezii nu vor decât aur, […] ar primi ei aramă în schimbul prinţului nostru?” Henric al VIII-lea îşi încearcă totuşi norocul în acţiunea aceasta, care eşuează. Dar, mai târziu, când este vorba de recucerirea oraşului Calais, pe care-l pierduse Maria Tudor şi pe care francezii făgăduiseră (nu de bună credinţă) să-l dea înapoi prin tratatul de la Cateau-Cambrésis (1559), înverşunarea războinică a Elizabetei este mai ales verbală. O clipă, dar numai o clipă, ea stăpâneşte Le Havre care este recucerit

în 1562.

Din acel moment, jocurile sunt făcute. Canalul Mânecii, Pasul Calais, Marea Nordului, devin un făgaş, un „bulevard plutitor” de protecţie, în 1740, un francez avea să spună, în stil doct, despre Anglia: „O insulă pare-se făcută pentru Comerţ şi Locuitorii săi sunt ţinuţi a se gândi mai mult la apărare decât la întinderea cuceririlor pe Continent. Ei ar avea prea multă greutate să le păstreze, din cauza depărtării şi a lipsei de siguranţă pe care o are marea” 265. Dar acest lucru este valabil şi pentru europenii de pe continent, faţă de insulă, în mai 1787, când, întorcându-se acasă, traversează Pasul Calais, Arthur Young este încântat că strâmtoarea „desparte Anglia, într-un chip atât de fericit pentru ea, de restul lumii” 266-Este vorba de un avantaj neîndoielnic, dar care, multă vreme, nu a fost perceput ca atare.

La începutul epocii moderne, faptul că fuseseră siliţi să se întoarcă acasă i-a făcut pe englezi să dea prioritate sarcinilor interne, punerii în valoare a solului, a pădurilor, a landelor, a mlaştinilor. Din acel moment, ei au devenit mai atenţi faţă de primejdiile de la hotarul cu Scoţia, faţă de neliniştitoarea vecinătate a Irlandei, faţă de preocupările pe care le inspira Ţara Galilor, care îşi redobân-disc temporar independenţa la începutul secolului al XV-lea, odată cu rebeliunea lui Owen Glendower, şi care, deşi readusă la ordine, *rămânea* totuşi „*wiabsorbed*” 267. În sfârşit, prin pseudoanfrângerea ei, Anglia a câştigat reducerea la nişte proporţii modeste care avea să se dovedească, mai apoi, mult mai favorabilă formării rapide a unei pieţe naţionale.

În acelaşi timp, ruptura de continent este dublată, în 1529 – 1533, de o ruptură de Roma care accentuează „distanţarea” spaţiului englez. Reforma, aşa cum spunea pe bună dreptate Namier, este şi un limbaj naţionalist. Anglia o adoptă pe neaşteptate, apoi se aruncă sau este aruncată într-o aventură plină de urmări: regele devine şeful Bisericii Anglicane, el este papă în regatul său;

confiscarea şi vânzarea pământurilor Bisericii relansează economia engleză; ceea ce o relansează şi mai mult este faptul că insulele britanice, multă vreme aşezate la capătul lumii, devin după Marile descoperiri un punct de pornire către lumile noi. Desigur, Anglia nu s-a rupt deliberat de vechiul ponton al Europei, cu intenţia de a se deschide mai bine spre lume, dar acesta a fost rezultatul. Căruia i s-a adăugat, o amintire a trecutului, o garanţie suplimentară a separării şi autonomiei, ostilitatea faţă de Europa, prea aproape, şi care nu poate fi scoasă din gânduri. „Este neîndoielnic, scrie Sully268, venit la londra în 1603 ca ambasador extraordinar al; U1 Henric al IV-lea, că englezii ne urăsc, şi ura aceasta este atât de puternică şi de ob – ea sca încât ai putea fi împins să o pui pe mă dinarilor fireşti ale acestui popor”. 475

Dar sentimentele nu apar fără o cauză, şi vinovăţiile, dacă există nişte vinovăţii, sunt împărţite. Anglia nu este încă la ceasul „splendidei” izolări; am exagera, poate, spunând că se simte asediată; se simte însă, cel puţin, ameninţată de către o Europă neprietenoasă, de către o Franţă politic primejdioasă, de către o Spanie avantajată prea mult şi rapid, de către Anvers şi de către negustorii lui dominatori, mai târziu de către Amsterdam, invidiat şi detestat fiindcă învinge… Să îndrăznim să spunem că Insula are complexe de inferioritate? Cu atât mai logic ar putea să le aibă cu cât, „industrializarea” ei textilă, la sfârşitul secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea, trecerea de la lână brută la postav, a încorporat-o, încă mai mult, în circuitele negustoreşti ale Europei; aria comercială a Angliei se extinde; navigaţia ei se deschide spre lume şi lumea îşi trimite influenţele până acasă la ea. O lume în care ea vede primejdii, ameninţări şi chiar „comploturi”. Pentru contemporanii lui Gresham, de pildă, negustorii italieni şi negustorii din Anvers sunt înţeleşi să scadă cum vor ei cursul lirei sterline şi să obţină la preţ mai mic munca ţesătorilor englezi. împotriva unor asemenea ameninţări, care nu sunt întotdeauna închipuite, dar care

sunt adesea exagerate, Anglia reacţionează cu vigoare. Negustorii italieni sunt îndepărtaţi în secolul al XVI-lea; Hanseaţii sunt lipsiţi de privilegiile pe care le aveau, în 1556, şi li se ia *Stahihojul*, în 1595; tocmai ca o măsură îndreptată împotriva Anversului înfiinţează Gresham, în 1566 – 1568, ceea ce urma să devină *Royi\ Exchange-vi*; tocmai împotriva spaniolilor şi portughezilor sunt îndreptate, de fapt, *Stoctă Companies*; împotriva Olandei este promulg-Actul de Navigaţie din 1651; împotriva Franţa se îndreaptă înverşunată politica colonială din secolul al XVIII-lea. Anglia devine astfel° ţară sub tensiune, atentă, agresivă, care înţelege să fie stăpână şi să facă rânduială acas

476

la ea, şi chiar în afară de casă, pe măsură ce poziţia ei devine mai puternică. În 1749, un francez, răuvoitor cu moderaţie, ironiza: „En-plezii socotesc Pretenţiile lor ca pe nişte Drepturi, iar Drepturile Vecinilor lor ca pe nişte Uzurpări” *2 m*.

Lira sterlină

Neobişnuita istorie a lirei sterline demonstrează, dacă mai este nevoie, că, în conformitate cu banala formulă, în Anglia toate lucrurile se petrec altfel decât aiurea. Într-adevăr, iată o *monedă de cont* asemănătoare cu multe altele. Dar, în timp ce acestea oscilează neîncetat manipulate de către Stat, dezechilibrate de către conjuncturi ostile, lira sterlină, stabilizată de regina Elizabeta în 1560 – 1561, nu va mai oscila şi îşi va păstra valoarea intrinsecă până în 1920, ba chiar până în 1931 27°. Există aici ceva care ţine de miracol, ceva, la primă vedere, greu de explicat. Echivalentă cu 4 uncii de argint pur, sau, dacă vreţi, cu o jumătate de marcă de metal alb 271, lira sterlină trasează în tabelul monedelor europene o uluitoare linie dreaptă timp de trei secole. Să se plaseze ea în afara istoriei, ba chiar asemeni popoarelor fericite, să nu aibă istorie? în mod sigur nu, pentru că traiectoria începe, pe vremea Elisa-betei, în împrejurări grele şi

ceţoase, şi pentru că se menţine, slăbătând un şir de crize care ar fi putut-o face să-şi schimbe cu totul direcţia, în 1621, în 1695, în 1774, ba chiar în 1797. Aceste întâmplări, bine cunoscute, au fost studiate amănunţit şi explicate inteligent. Dar adevărata, imposibila problemă este de a înţelege lanţul lor, suma acestor incidente şi acestor izbânzi, istoria aceasta care îşi vede netul-%! Urtă Cie drum şi pe care o înţelegem pe Ucţiţi, fragment după fragment, înţelegând mai Puţin elementul care le leagă. Problemă ener

477

vantă, roman absurd, pentru că, în şirul acesta de capitole, el nu-şi dezvăluie secretul şi pentru că aici există, trebuie să existe neapărat, un secret, o explicaţie.

Nu e nevoie să arătăm cât de importantă este problema: stabilitatea lirei a fost un element crucial al măreţiei engleze. Fără stabilitatea măsurii monetare nu există credit facil, nu există securitate pentru cel care îşi dă cu împrumut banul Prinţului; nu există contract în care să poţi avea încredere. Iar fără credit nu există măreţie, nu există superioritate financiară. De altfel, pentru a-şi asigura tranzacţiile, marile târguri de la Lyon şi de la Besançon-Piacenza, creaseră corespunzător necesităţii lor monedele fictive şi stabile care erau *l'ecu au soleil* şi, respectiv, *Vecu de mare*. Tot aşa, banca de la Rialto, constituită în 1585, banca Amsterdamului, deschisă în 1609, au impus, şi una şi cealaltă, o monedă de bancă, care, deşi oscilantă, era cotată mai bine decât moneda curentă: agio-ul monedei de bancă, în raport cu banii obişnuiţi, era o garanţie de securitate. Banca Angliei, înfiinţată în 1694, nu va avea nevoie de o asemenea garanţie: moneda obişnuită de cont, lira sterlină, îi dă securitatea valorii ei fixe. Toate aceste fapte sunt în afară de discuţie, dar important este să le deducem consecinţele. Jean-Gabriel Thomas, un bancher cucerit de istorie, referindu-se la cuminţenia englezească, afirmă într-o recentă lucrare (1975) 272 că eşecul Sistemului lui Law a

avut o cauză importantă, de obicei trecută sub tăcere: devalorizarea intempestivă a livrei de Tours, monedă de cont; asta însemna împiedicarea mişcărilor fireşti ale creditului, ruinarea încrederii, tăierea găinii cu ouă de aur.

În ceea ce priveşte istoria lirei sterline, nu trebuie să credem într-o singură explicaţie, ci într-un şir întreg, într-o succesiune de expli” caţii; nu trebuie să credem într-o teorie de ansamblu care ar fi orientat o politică limpede.

478

ci într-un şir de soluţii pragmatice adoptate pentru a rezolva pe loc nişte probleme apărute pe parcurs şi care, de fiecare dată, s-au dovedit a fi pe termen lung soluţiile cele mai înţelepte.

În 1560 – 1561, Elizabeta şi sfetnicii săi, în fruntea cărora se impune Thomas Gresham, îşi propun să găsească leac dezordinii de necrezut ce urmează după *Great* Debasement27; i, fenomenala inflaţie din anii 1543 – 1551. În timpul acestor ani grei, titlul monedelor de argint în circulaţie (*shilling* şi *penny*) fusese micşorat fără măsură. De la 11 uncii 2 dwt27/l de argint la 12 uncii de metal monetar (adică 37/40 argint pur), el ajunsese la 10 uncii în 1543 şi, prin devalorizări succesive, la numai 3 uncii în 1551, adică un sfert de metal fin la trei sferturi de aliaj. Reforma elizabetană a reprezentat întoarcerea la vechiul titlu al monedelor, *„ancient right standard”*, 11 uncii 12 dwt de metal fin la 12 uncii. Reforma se impune de urgenţă: dezordinea atinsese un punct maxim, piesele în circulaţie ajunseseră la greutăţi şi titluri diferite, erau adesea tocite, şi valoarea lor rămâne, totuşi, aceeaşi: era vorba, am spune noi, de nişte asignate de metal, de nişte simple monede fiduciare. Preţurile se dublaseră sau se triplaseră în câţiva ani şi remiterile pa Anvers nu mai funcţionau: două calamităţi care se potenţau reciproc, căci Anglia, mare exportatoare de postavuri, era o navă comercială ancorată la Europa; întreaga.sa viaţă economică depindea de amarajul, de cursul de schimb pe piaţa hotărâtoare de pe Escaut. Operaţiile de schimb ale

lirei erau parcă motorul, *governor-ul* raporturilor engleze cu exteriorul. Dar, până şi un observator atât de lucid ca Thomas Gresham era convins că zarafii italieni de la Londra şi Anvers manipulau cursul după cum voiau şi, prin mane-j1? lor, îşi însuşeau munca englezilor. Existăntr-un asemenea mod de a înţelege lucrurile.

479

care nu ţine seama de legăturile dintre operaţiile de schimb şi balanţa comercială, o parte de adevăr şi o parte de iluzie. Partea de iluzie: operaţiile de schimb nu sunt un dialog între două pieţe (în cazul nostru, Londra şi Anvers), ci concertul tuturor pieţelor europene; ele sunt un fel de realitate circulară, lucru pe care practica italiană îl recunoscuse de multă vreme, în aceste condiţii, zaraful nu este stăpân pe mişcările schimbului; dar el profită de oscilaţiile lui, le speculează, cel puţin atunci când are mijloace s-o facă şi atunci când ştie cum trebuie ele mânuite. Italienii îndeplinesc de minune cele două condiţii şi, din acest punct de vedere, Gresham nu greşea temându-se de ei.

În orice caz, fixând valoarea intrinsecă a lirei la o cotă înaltă şi bătând din nou toată moneda de argint în circulaţie, ocârmuirea de la Londra spera să obţină două rezultate: 1. ca operaţiile de schimb pe Anvers să se amelioreze; 2. ca preţurile interne să scadă. Din cele două nădejdi, doar prima n-a fost înşelată275. Populaţia Angliei, care plătise preţul operaţiei (ocârmuirea cumpărase piesele pe care avea să le rebată la un curs cu mult sub cel oficial), nu a fost răsplătită cu o scădere de preţuri 27 ii.

Reforma elizabetană nu a fost, prin urmare, avantajoasă de la început, ba chiar, asemeni unui jug apăsător, a stânjenit mult activitatea economică, căci cantitatea de monedă bună bătută prin retopirea celei proaste nu era suficientă pentru o circulaţie normală. Ea s-a salvat fără îndoială, ceva mai târziu, datorită afluxului de metal alb american care, începând din anii 1560, se răspândeşte prin toată Europa 277. Aceste intrări din

Lumea Nouă explică şi succesul stabilizării din 1577 a livrei de Tours, moneda de cont franceză, legată, în ceea ce o priveşte, de aur: un scud de aur este declarat atunci echivalentul a trei livre, iar contabilitatea negustorilor se ţine în scuzi De fapt, negustorii din Lyon, străini şi pământeni, sunt cei, ce i-au impus lui Henric al III-lea aceasta stabilizare care convenea afacerilor lor. Să nu atribuim mai mult decât trebuie meritul ei lui Henric al III-lea personal. În cazul francez, ca şi în cazul englez, întreaga operaţie a rezistat, neîndoielnic, prin graţia minelor din Noua Spanie şi Perú. Dar ceea ce o conjunctură dă, o altă conjunctură ia: în 1601, stabilizarea franceză se prăbuşeşte, livra de Tours se desprinde de aur. Dimpotrivă, în Anglia, sistemul elizabetan se menţine. Cui îi revine meritul? Expansiunii comerciale a insulei, unei conjuncturi favorabile exclusiv Europei de Nord? Ar fi, evident, o îndrăzneală să încercăm un răspuns. Dar nu este implicată Anglia în viaţa întregii lumi, cum de: altfel şi vrea să fie? Şi nu este ea, simultan, ascunsă după meterezele insularităţii ei, pândind gata de apărare? Franţa, dimpotrivă, deschisă Europei, este locul în care se repercutează acţiunea vecinilor săi, locul geometric al tuturor circulaţiilor monetare; ea este dependentă de oscilaţiile preţului metalelor preţioase pe „piaţă”, iar aceste oscilaţii dau peste cap cotele, chiar în pragul monetăriilor.

În 1621278, stabilitatea lirei este pusă din nou în discuţie, dar incidentul este depăşit fără eforturi. Postăvarii englezi, în criză de vânzare, ar vrea o devalorizare a lirei care să reducă preţurile de cost ale producţiei şi să le întărească forţa competitivă în exterior. Să fie Thomas Mun cel care a salvat atunci stabilitatea, o adevărată idee fixă pentru opinia engleză în amintirea căreia stăruiau, probabil, încercările legate de *Great Debasement*? Nu Punem, desigur, la îndoială inteligenţa lui inomas Mun, primul care, în Anglia, sesizează legătura evidentă dintre operaţiile de schimb şi oalanţa comercială

şi care, la conducerea încât *East India Company*, câştigase o vastă comercială-Dar poate un singur om, perspicace şi de strălucitor ar fi, să

481

rfl determine un proces monetar care pune în discuţie întreaga economie engleză şi chiar conjunctura europeană? Probabil multă vreme, argumentele lui Mun nu ar fi învins fără acordul care leagă în 1630 Anglia şi Spania (din nou în război cu Provinciile Unite, începând din 1621) şi care rezervă navelor engleze transportul metalului alb destinat aprovizionării financiare a Ţărilor de Jos spaniole. Alianţă stranie, bineînţeles, şi de care, de obicei, istoricii (cu excepţii care confirmă regula) 9 nu ţin seama. Metalul alb debarcat în Anglia este bătut la Turnul Londrei şi reexpediat apoi (nu în întregime) spre Ţârile de Jos. Un adevărat chilipir! Dar curentul benefic, cel puţin în forma aceasta, se opreşte prin 1642, sau prin 1648. Şi totuşi, din cauze care, de data aceasta, ne scapă, în ciuda violentelor perturbaţii provocate de războiul civil, lira sterlină rămâne neclintită. Şi în condiţii care par chiar destul de extraordinare.

Într-adevăr, pe tot parcursul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea, plină de greutăţi, circulaţia monetară din Anglia tot pritoceşte nişte piese de argint foarte vechi, uzate, tocite, cu o uriaşă pierdere de greutate, mergând până la 50%.

În ciuda ironiei intermitente a pamfletarilor, nimeni nu pare serios neliniştit de această situaţie. Până într-atât încât monedele bune se bucură doar de un foarte uşor *agio* favorabil; guineea de aur valorează astfel 22 de şilingi în loc de 20, echivalentul oficial. Deci lucrurile nu stau prea rău! De fapt, odată cu răspândirea biletelor aurarilor (care sunt deja o hârtie-monedă, deşi de ordin privat) şi mai ales odată cu stabilitatea liniştitoare a monedei de cont, aceste piese de argint uşoare au devenit o adevărată monedă fiduciară aşa cum sunt aiurea, în Europa, atâtea monede de aramă. Şi fiecare se obişnuieşte cu ale lui.

Până în momentul în care, prin 1694, apare o bruscă şi violentă criză de încredere care

482

zguduie liniştea, şi această uimitoare toleranţă 280. Anglia tocmai înregistrează un şir de recolte proaste; începe una din acele tipice crize de Vechi Regim, ale cărei vâltori se propagă în sectorul „industrial”. În afară de asta, războiul pornit împotriva Franţei în 1689 sileşte ocârmuirea la plăţi externe mari şi, prin urmare, la exportul de numerar. Cele mai bune piese de argint şi piesele de aur ies din regat. Climatul de criză, raritatea banilor atrag după sine (la Londra mai mult decât în provincie) o fugă sistematică din faţa monedei rele şi un puternic reflex de tezaurizare. Cota guineei de aur281 atinge nivele record: în iunie 1695, ea trece de la 22 şilingi la 30 (adică depăşeşte cu 50 Vo cursul oficial de 20). Cresc de asemenea preţurile aurului şi argintului metalic, şi degringolada lirei pe piaţa Amsterdamului este semnificativă, ca atare, pentru o situaţie care, odată cu înmulţirea bruscă a pamfletelor, se dramatizează şi scoate din minţi opinia publică. Monedele, biletele (cele ale aurarilor şi cele ale Băncii Angliei, care fusese înfiinţată în 1694) cunosc importante scăderi de cotă şi sr>re a obţine numerar se plătesc prime de 12, 19. chiar 40 o/o. împrumuturile se fac, atunci când se fac, cu dobânzi cămătăreşti; scrisorile de schimb circulă prost sau nu circulă deloc. Criza năvăleşte pretutindeni... Se află, pe o sinsură stradă din Londra care se cheamă Long Lane, scrie un martor, douăzeci şi şase de case de închiriat [...] Şi chiar în cartierul Cheapside se află acum de închiriat treisprezece case şi prăvălii închise, lucru cu atât mai Neobişnuit cu cât nici a patra parte din acest număr de case nu s-a aflat să fie goale vreodată în Cheapside [...] de când pomenesc oamenii” 282 în 1696 neorânduiala este atât de mare, din lipsă de bani gheaţă, încât mulţi oameni subţiri au părăsit Londra, nemaiputând trai, deşi aveau un venit de şase până la şapte mu de lire sterline în rentă,

pentru că nu se poate scoate niciun ban din provincii” 2S3.
433
Bineînţeles, pamfletarii îşi dau drumul din plin, discută la nesfârşit despre adevăratele cauze ale situaţiei şi despre măsurile care ar putea s-o îndrepte. Toţi cei angajaţi în dispută sunt însă de acord asupra unui punct: trebuie asanată circulaţia monetară, trebuie retopite piesele de argint. Dar va fi moneda nouă re-bătută pusă pe picior de egalitate cu cea a Elizabetei? Sau va fi supusă unei prealabile devalorizări? O altă problemă trezeşte nelinişte: cine va plăti cheltuielile uriaşe ale operaţiei, foarte grele în primul caz, evident mai mici în cel de al doilea? Secretarul Trezoreriei, William Loundes este partizan al devalorizării cu 20%, deoarece, în afară de alte motive, el apără finanţele statului. Cel mai cunoscut adversar al său, John Locke, medic, filosof şi economist, apără cu înverşunare, în ciuda tuturor obstacolelor, stabilitatea absolută a lirei care trebuie să rămână „o unitate fundamentală invariabilă” 285. Poate că, în afară de o politică înţeleaptă, el apără astfel, în egală măsură, drepturile proprietarilor, validitatea contractelor, intangibilitatea capitalurilor împrumutate statului, în ultimă instanţă, restrânsa societate dominantă. Dar de ce a prevalat părerea lui John Locke asupra părerii secretarului Trezoreriei?

Trebuie să ne gândim, fără îndoială, la faptul că ocârmuirea fostului Wilhelm de Orania, devenit rege al Angliei, în luptă cu grave dificultăţi financiare, începuse să se angajeze într-o politică de împrumuturi şi de datorii *Ve termen lung*, o politică insolită pentru Anglia şi care suscita neîncrederea şi criticile majorităţii englezilor. Cu atât mai mult cu cât noul rege este olandez, iar printre creditorii statului se numără bancheri din Amsterdam care începuseră să investească în acţiunile şi fondurile publice din regat. Statul avea nevoie de un credit asigurat şi ferm pentru a continua o politică, încă nu prea populară, de mari în

’484

prumuturi, pentru a nu pune în dificultate noua bancă, ale cărei fonduri, abia adunate, fuseseră împrumutate statului. Aceasta este probabil cea mai bună explicaţie a hotărârii ocârmuirii de a respinge devalorizarea şi de a se ralia, în ciuda greutăţilor, la soluţia costisitoare preconizată de John Locke şi aprobată în grabă mare de Camera Comunelor şi de Camera Lorzilor în ianuarie 1696. Toate cheltuielile uriaşei operaţii de retopire (7 milioane de lire) au fost preluate de stat, şi aşa împovărat de cheltuielile războiului. Dar ţelul fu – şese atins: semn al creditului regăsit, lira urcă din nou la Amsterdam; în Anglia, preţurile încep să dea cuminte înapoi; şi fondurile engleze pornesc să crească rapid pe pieţele Londrei şi Amsterdamului.

Abia fusese rezolvată această problemă şi se conturează o nouă tensiune, vestitoare a viitoarei adoptări a etalonului aur, atât de târziu acceptată oficial, impusă de încăpăţânarea faptelor şi nu de un calcul prealabil280. Argintul, într-adevăr, se apără multă vreme. Cu avocaţi ca John Locke, pentru care etalonul argint era, fără discuţie, cel mai comod, cel mai bine adaptat la viaţa schimbului. *alet Gold, as other commodities, jind its own Rate*”, spunea el287. De altfel, nu s-a procedat întocmai aşa, căci valoarea guineei (a cărei cotă depindea, pur şi simplu, de hotărârea regelui) a fost stabilită autoritar la 22 de şilingi, adică într-adevăr la nivelul preţului său „liber” de pe piaţă. Dar cel dinainte de criză. Acum, însă, este vorba de 22 de şilingi în monedă bună, astfel că nota aur/argint se stabileşte la 1 la 15, 9, şi aurul este în felul acesta supracotat: în Olanda, rata nu este decât de 1 la 15. Metalul galben curge, prin urmare, spre Anglia, unde se vede preţuit, iar piesele de argint noi-nouţe iau calea inversă. La o nouă intervenţie a lui John Locke, guineea este adusă la cota de 21 s. 6 d., în 1698; încă insuficient, aşa cum se dovedeşte, pentru a împiedica acţiunea

485

acestui dublu curent. Chiar după o nouă scădere, la 21 s. În 1717, de data asta la intervenţia lui Newton, conducătorul Monetăriei, o *ratio* de 1/15, 21 supracotează metalul galben iar Anglia continuă să exporte argint şi să fie ţinta monedelor de aur.

Situaţia s-a menţinut neschimbată în cursul secolului al XVIII-lea ducând la un sistem aur de facto. Desigur, acesta se oficializează prin proclamarea etalonului-aur abia în 1816, lira sterlină devenind atunci echivalentul sovereignului (piesă reală de aur, cântărind 7, 988 g, conţinând 11/12 aur fir). Începând din 1774, aurul o luase, totuşi, cât se poate de limpede, înaintea argintului, în calitate de regulator monetar. Piesele de aur uzate fuseseră retrase din circulaţie pentru a fi bătute din nou, în timp ce se renunţa la aplicarea costisitoarei operaţii de rebatere a pieselor de argint cărora li se anula totodată validitatea pentru plăţi care depăşeau 25 de lire. De fapt, dacă nu de drept, lira sterlină începea să se lege de aur, încheind prin aceasta un nou contract cu stabilitatea.

Toate faptele acestea sunt cunoscute; dar care sunt cauzele lor? Supracotarea constantă a aurului, care stă la baza fenomenului, a depins direct de nişte hotărâri ale ocârmuirii, şi numai de ele. Cărei politici, cărei necesităţi a economiei a răspuns ea, în cazul acesta? De fapt, a favoriza aurul însemna a declanşa mişcările în sens opus ale argintului. Eu, personal, am socotit întotdeauna că, în vechiul sistem monetar, o monedă supracotată devenea un fel de monedă „rea”, în stare să o gonească pe cea bună. Această extindere a pseudolegii lui Gresham simplifică explicaţia. Atunci când Anglia atrage aurul, ea grăbeşte ieşirea metalului alb, concomitent către Ţările de Jos, Baltica, Rusia, Mediterana, Oceanul Indian şi China, acolo unde acest metal devine condiţia *sine qua non* a schimburilor. Nu în alt fel

486

proceda Veneţia pentru a facilita transferul de nietal alb spre Levantul indispensabil prosperităţii tranzacţiilor

ei. Pe de altă parte, Anglia era împinsă fatal pe această cale, odată ce, victorioasă în Portugalia ca urmare a tratatului lordului Methuen (1703), se branşase pe aurul Braziliei. Nu atunci optase ea pentru aur şi împotriva argintului, chiar fără să-şi dea seama de acest lucru? Şi nu atunci, tot în cadrul aceluiaşi proces, încălţase ea cizmele fermecate cu pas de şapte poşte?

De aitfel, probabil că nu întâmplător, în clipa când o răsturnare a balanţei comerciale cu Portugalia întrerupe sau subţiază afluxul de aur brazilian, Anglia se şi îndreaptă spre stadiul care, în mod logic, urmează cu necesitate: stadiul hârtiei. Într-adevăr, pe măsură ce, încetul cu încetul, ajunge în centrul lumii, la fel ca Olanda epocii de aur, Anglia are tot mai puţin nevoie de metale preţioase; un credit facil, aproape automat, înmulţeşte mijloacele ei de plată. Bunăoară, în 1774, în ajunul războiului „american”, Anglia lasă să fugă în străinătate, simultan, şi piesele ei de aur şi pe cele de argint. Această situaţie, anormală la prima vedere, nu o nelinişteşte: acasă la ea, nivelul superior al circulaţiei monetare este ocupat de către biletele Băncii Angliei şi băncilor private; aurul şi argintul au devenit, exagerând puţin lucrurile, puteri de mâna a doua. Şi dacă „hârtia” (cuvânt comod, pentru că e scurt, pe care îl utilizau de multă vreme francezii şi care îl irita atât de mult pe Isaac de Pinto) 288 a ocupat locul acesta hotărâtor, motivul este faptul că Anglia, detronând Amsterdamul, a devenit punctul de confluenţă al universului şi faptul că universul, dacă putem pune aşa, îşi ţine contabilitatea acasă la ea. iirgurile, vechi locuri de confluenţă, înfăptui-sera concentrări asemănătoare, creditul aşezânu-se în cadrul lor deasupra numerarului. Anglia dă numai nişte dimensiuni noi unor echisoluţii şi iat-o, mai plină de hârtii decât

487

târgurile de la Besançon şi tot atât de plină e. îl piaţa Amsterdamului.

Prin foxta lucrurilor, ea face şi alţi paşi pe această

cale. În 1797, greutăţile financiare cresc continuu: războiul cere uriaşe exporturi de numerar spre Europa care, îmboldită cu bani, trebuie asmuţită împotriva Franţei. Cu moartea în suflet, temându-se de consecinţele actului său, Pitt 28!), de obicei foarte sigur de sine, obţine din partea Parlamentului neconvertibilitatea temporară a biletelor Băncii Angliei. Şi tocmai aici începe un ultim miracol: *Bank Restriction Act*, care stabilea cursul forţat al biletelor, fusese decretat numai pentru şase săptămâni. Dar el avea să rămână în vigoare douăzeci şi patru de ani fără ca, drept urmare, să se înregistreze vreo adevărată fisură. Biletele, pe care în principiu nimic nu le mai garanta, continuă să circule fără nicio diferenţă de cotă în raport cu moneda metal, cel puţin până în 1809 – 1810. Timp de un sfert de secol, până în 1821, Anglia, luând-o înaintea timpului, a trăit sub regimul monetar pe care îl cunoaştem noi astăzi. Un francez care trăieşte acolo pe vremea războaielor napoleoniene spune chiar că, în toţi aceşti ani, n-a văzut o dată – măcar o guinee de aur 29°. În felul acesta, a fost străbătută, fără pagube prea mari, o criză excepţional de grea ca atare.

Acest succes s-a datorat atitudinii publicului englez, civismului său, încrederii pe care o arăta de multă vreme unui sistem monetar care optase mereu pentru stabilitate. Dar această încredere se întemeiază în egală măsură pe garanţia şi certitudinea pe care le dă întotdeauna bogăţia. Fără îndoială, garanţia hârtiei monedă nu este nici aurul, nici argintul, ci uriaşul produs al muncii insulelor britanice. Insula plăteşte aliaţilor ei europeni subsidiile fabuloase care îi vor îngădui să doboare Franţa, să întreţină o flotă, fantastică pentru acea epocă, şi armate, în Portugalia şi în Spania, care vor ajuta la o întoarcere a situaţiei împotriva lui Napoleon, tocmai cu mărfurile create de industria ei şi cu produsul comerţului ei de redistribuţie. Pe vremea aceea, nicio altă ţară n-ar fi fost în stare să facă ceva asemănător. Aşa cum spune, în 1811, un martor lucid, în lumea de atunci nu era loc pentru două

experienţe de felul acesta m. Şi afirmaţia lui este probabil corectă.

Dar în sfârşit, să mărturisim că, dacă în istoria lirei sterline luată în ansamblu, fiecare episod este limpede şi poate fi explicat, rămâne uimitoare orientarea statornică a liniei ei încă de la început, ca şi cum englezii, atât de pragmatici, ar fi ştiut, încă din 1560, care este calea cea bună a viitorului. Nimeni nu se poate gândi la aşa ceva. Putem vedea atunci, în tot acest proces, mai degrabă un rezultat repetat al tensiunii agresive în care trăieşte o ţară constrânsă să acţioneze în acest sens de către insularitatea ei (insula care trebuie apărată), de către efortul său de a răzbate în lume, de către înţelegerea limpede a adversarului pe care trebuie să-l doboare: Anvers, Amsterdam, Paris? Stabilitatea lirei? O unealtă de luptă.

Londra creează piaţa naţională şi este creată de către aceasta

În făurirea măreţiei britanice, Londra a jucat un rol considerabil. Ea a construit şi orientat Anglia, de la A la Z. Ponderea ei mare, imensitatea ei au făcut ca celelalte oraşe abia să mai existe ca metropole regionale: toate, în afară poate de Bristol, sunt slujnicele ei. „În „ici o ţară din Occident, scrie Arnold Toynbee, un oraş singur nu a eclipsat atât de complet Pe toate celelalte. La sfârşitul secolului al – eae-n <* populaţia Angliei era neînsemnata în comparaţie cu cea a Franţei sau Germaniei, şi inferioară celei a Spaniei sau Ita ei Lpndra era deja, după toate probabilităţile.

43?

cel mai mare oraş din Europa” 292. Prin 1700, ea număra în jur de *55*0.000 locuitori, adică lOc/o din populaţia Angliei. În ciuda loviturilor sumbre şi repetate ale epidemiilor şi ciumei, creşterea ei a fost constantă şi spectaculoasă. Astfel, spre deosebire de Franţa, prea întinsă, divizată în luptă cu ea însăşi, pendulând între Paris şi Lyon, Anglia a avut un singur cap, dar un cap uriaş.

Londra reprezintă, simultan, patru oraşe: City, care

este capitala economică; Westmins-ter, unde îşi au reşedinţa regele, Parlamentul şi bogătaşii; fluviul, care în aval serveşte drept port şi de-a lungul căruia se înşiruie cartierele populare; în sfârşit, pe malul stâng al Tamisei, cartierul Southwark, cu străzi înghesuite, unde, printre altele, se găsesc teatrele: *Lebăda*, *Trandafirul*, *Globe*, *Speranţa*, *Taurul roşu*... (în 1629, la Londra existau 17 teatre, în timp ce Parisul avea unul singur} 293.

Întreg spaţiul economic englez se supune domniei Londrei. Centralizarea politică, forţa monarhiei engleze, centrarea avansată a vieţii negustoreşti, contribuie toate la măreţia capitalei. Dar această măreţie, ca atare, organizează spaţiul pe care îl domină şi în care ea creează legăturile multiple ale administraţiei şi pieţei. N. Gras socoteşte că, în ceea ce priveşte organizarea sferei de aprovizionare, Londra are un avans de un secol întreg asupra Parisului294. Într-o şi mai mare măsură, superioritatea ei constă în faptul că este un port foarte activ (cumulând cel puţin patru cincimi din comerţul exterior englez), fiind, în acelaşi timp, punctul de altitudine maximă a vieţii Angliei, cu nimic mai prejos decât Parisul ca mecanism parazit, de lux, de risipă şi, cum totul se leagă, de creaţie culturală. În sfârşit, şi mai ales, quasimonopolul exportului şi importului, de care Londra beneficiază foarte devreme, îi dă posibilitatea de a controla întreaga producţie a insulei şi întreaga ei reţea de redistribuire: pentru diferitele regiuni ale Angliei, capitala este o gară de triaj. Totul soseşte aici, totul porneşte din nou de aici, fie spre piaţa internă, fie spre afară.

Atunci când vrem să apreciem, la adevărata I ei valoare, acţiunea Londrei în punerea la punct şi în crearea unei pieţe naţionale, nu există nimic mai bun decât citirea şi poate chiar recitirea cărţii lui Daniel Defoe, *The Tradesman*. Observaţiile lui sunt atât de exacte, într-atâta de amănunţite, încât, cu toate că nu se vorbeşte despre piaţa naţională ca atare, realitatea acestei pieţe, împletirea schimburilor, accentuarea unei diviziuni a muncii care

operează pe spaţii întinse, se impun ca o evidenţă şi constituie un spectacol instructiv.

Dacă lăsăm deoparte foarte importantul cabotaj care se luptă cu transportul cărbunelui de Newcastie şi al mărfurilor de greutate mare, circulaţia, care înainte de apariţia canalelor nu poate folosi decât crâmpeie de râuri navigabile, se face în cea mai mare parte pe drumuri de uscat: cu căruţe, cu cai de samar şi chiar cu spinarea, de către mulţimea de colportori 295. Şi toată această mişcare se îndreaptă spre Londra şi se împrăştie din nou pornind din Londra. Este adevărat că „atunci cei din Manchester, lăsând deoparte bogăţia lor, sunt un soi de desagari care îşi duc singuri mărfurile [fără a folosi intermediari] pretutindeni, dându-le prăvăliaşilor, aşa cum fac acuma şi manufacturierii din Yorkshire şi Coventry” 296. Dar în epoca la care se referă Defoe (prin 1720), aceste legături directe dintre producător şi revânzător reprezintă un factor nou care avea să pătrundă şi să complice legăturile circuitelor obişnuite*. În general*, spune Defoe, odată finisat într-unul din comitatele depărtate de Londra, produsul manufacturat este nmis la Londra unui factor sau unui *ware-ŢU*S *keeper*, iar acesta îl vinde fie prăvălia londonez care se ocupă de vânzarea cu

491

Aria medie a schimburilor comerciale HI” acri)

P l. W v J

— T *C*

LU – „ot” „.000°

ei irfe-DCL şi 56

Ulii între 37 50 i şi 45

HUI întru 30.000 şi 37.500

HISL sub 30.000

37. ZONELE DENSE DE PIAŢA SUNT LA DOI PAŞI DE LONDRA

Harfa (*reprodusă după* The Agrarian Ilistory of England… *publicată de Joan Thirsk, IV, 1967, p. 496) ne dă măsura ielului în care oraşul Londra a dat naşere unei*

zone înconjurătoare de schimburi dense şi accelerate. Piaţa naţională s-a modernizat, începând din sudul Angliei u de la *capitală*.

amănuntul, fie unui *merchant* exportator, fie unui angrosist, care îl redistribuie în diferite regiuni ale Angliei, pentru vânzarea cu amănuntul, în felul acesta, proprietarul oilor care vinde lina şi prăvăliaşul care vinde postavul „sunt primul şi ultimul *tradesmen* implicaţi în acest proces. Şi cu cât mai multe sunt braţele

492

folosite între timp pentru a face, a căra sau a vinde produsul, cu atât va fi mai bine pentru

[*the*] *public. stock oş the nation because the eniţiloyment* of the *people is the great and main benejit of the nation*" 297. Şi, ca şi cum cititorul încă nu ar fi înţeles cu totul avantajele unei economii de piaţă care distribuie muncă, şi prin urmare locuri de muncă, Daniel Deâoe revine, luând drept pildă cazul unei bucăţi de *broad cloth* fabricată la Warminster, în Wiltshire: fabricantul (*clothier*) o trimite printr-un căruţaş (*carrier*) la Londra, pentru *Mr. A.*, factor din Backwell Hall, însărcinat cu vânzarea ei; numitul factor o vinde, cumpărător fiind *Mr. B., woolen draper*, grosist însărcinat s-o revândă şi care o îndrumă spre *Mr. C*, prăvăliaş din Northampton. Acesta o vinde cu bucata unor gentilomi de la ţară. Până la urmă, tocmai aceste transporturi spre Londra, apoi retururile dinspre Londra, sunt elementele care formează cadrilajul fundamental şi constitutiv al pieţei engleze. Căci toate mărfurile, inclusiv produsele de import, circulă în felul acesta pe drumurile Angliei, mai animate decât cele ale Europei, susţine Daniel Defoe. Pretutindeni, în târgurile cele mai mărunte, la sate chiar, „nimeni nu se mai mulţumeşte acum cu manufacturile locale. Se caută produsele de prin alte părţi" 2 j8, ţesături engleze din alte provincii şi ţesături de India, şi ceai, şi zahăr... Este limpede că piaţa engleză ni se prezintă ca o realitate unitară, vie încă de la începutul secolului al XVIII-lea, prin

urmare foarte devreme. De altfel, tocmai în primul sfert al secolului se fac investiţii uriaşe (relativ vorbind), ridicând la 1 160 mile lungimea reţelei râurilor navigabile şi aducând cea m-i mare parte a ţării la o distanţă de mă-Xlmum 15 mile de cea mai apropiată cale de comunicaţie pe apă299. Şi nu este de mirare a drumurile de uscat urmează acelaşi proces. 1720, Defoe vorbeşte la trecut despre dru

493

38. PIAŢA NAŢIONALA ŞI CAI NAVIGABILE

(1660 – 1700) *Harta lui T.S. Willan* (*din* River JST – avigation in England – şi marchează *haşurat* zonele *care* se *aflã* la *mai mult* st//t i/t fAţfl aceleiaşi *imagiiu.* w →* t – «... – y – e! t *atracţia exercitată de către capitală, în egală măsura cu reţeaua cabotajului, căile de avă au contribuit la apariţia pieţei naţionale. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, zonele din afara circuitului, marcate în gri, aveau să dispară aproape cu totul, odată cu progresul înregistrat* o «*circulaţie.*

ei?

muri impracticabile iarna *300*, să zicem impracticabile pentru cărăuşie, căci vitezele de samar circulau şi în secolul al XVII-lea pe orice vreme. Este şi mai puţin de mirare că pieţele care stochează, vând şi revând se organizează rapid, în ciuda tuturor reglementărilor oficiale, şi că, adesea, intermediarii nici măcar nu văd marfa pe care o comercializează (dovadă de relativă perfecţiune). Pe la mijlocul secolului, la Londra, piaţa griului este dominată de către vreo cincisprezece factori care nu stau mult pe gânduri atunci când e vorba, din când în când, să stocheze grâul la Amsterdam, unde magazinajul (care oscilează în funcţie de nivelul dobânzii) costă mai ieftin decât în Anglia. Un alt avantaj al procedeului constă în faptul că pentru grâul care iese din ţară se plăteşte o primă de export, fixată de ocârmuirea engleză, iar atunci când apare penuria în Anglia, el se întoarce în ţară fără a mai plăti niciun fel de taxă de intrare *K* Toate acestea arată

o sofisticare crescândă a pieţei interne în cursul secolului al XVIII-lea.

La începutul secolului următor, în 1815, un fost prizonier de război, trăit multă vreme în Anglia, face o observaţie lămuritoare: „Dacă toate interesele Angliei se concentrează în oraşul Londra, devenit astăzi centrul în care se adună toate afacerile, se poate tot atât de bine spune că Londra este în toată Anglia" *302 y* cu alte cuvinte că mărfurile vândute la Londra, venite din toate părţile Angliei şi lumii, sunt în vânzare şi în oricare din târgurile şi oraşele comitatelor. Uniformitatea vestimentaţiei, mai ales a celei feminine, ubicuitatea modei sunt indicatori buni ai unificării spaţiului economic englez. Dar există şi alte teste, ca, de pildă, răspândirea băncilor în ţară. Primele *land-banks* apar în 1695 303, încă modeste, căci, în acel an, masa de bilete emise de ele se ridică la doar 55.000 lire sterline. Dar este vorba re un debut semnificativ, creditul neapăde obicei decât pe poziţia ultimă, la ea

495

patul unei evoluţii economice prealabile care îl face posibil şi necesar. Şi ceea ce este şi mai important, numărul de *landbanks* creşte; ele sunt legate de băncile londoneze şi de Banca Angliei, înfiinţată în 1694. În planul creditului, apare o unificare, o satelizare a economiilor provinciale.

N-ar trebui totuşi să socotim că, dacă Londra a determinat o primă constituire a unei pieţe naţionale coerente, aceasta s-a dezvoltat mai apoi şi s-a întărit prin propriile sale forţe? Spre deosebire de secolul precedent, în secolul al XVIII-lea, centrele manufacturiere de provincie şi porturile, în special cele care se ocupau cu comerţul de sclavi şi de produse coloniale, Liverpool şi Bristol, de pildă, sau Glasgow, cunosc o dezvoltare rapidă *w*>. Prosperitatea generală creşte de pe urma acestui lucru. În ansamblul Insulelor Britanice, Anglia este încă de pe atunci o piaţă naţională cu o textură densă. În Europa,

nu există nimic asemănător. Mai devreme sau mai târziu, prin urmare, această pondere excepţională va apăsa asupra Insulelor Britanice, în ansamblul lor, şi le va transforma economia, în funcţie de Anglia.

riianie?

Cum a *devenit* Anglia *Marea* I

La nord şi la est, Anglia se învecinează cu ţinuturi muntoase, la care se ajunge greu, puţin populate, şi cu celţi, cel mai adesea refractari faţă de cultura engleză. Încercarea de a-şi impune autoritatea acestor vecini a fost procesul crucial al istoriei interne a Insulelor Britanice. O întreprindere care nu putea îngădui decât o soluţie greşită, cea a forţei. Aşa cum se cuvine, politica a luat-o aici înaintea economiei, care s-a mulţumit multă vreme cu succese limitate, chiar punctuale. În Cornwall, doar cositorul

496

Interesează pe negocianţii din Londra, care pun mâixa pe el foarte devreme 30\ în Ţara Galilor, recucerită în 1536, exportul de vite de tăiere spre Londra nu devine un negoţ de anvergură decât după 1750 306, iar regiunea nu se schimbă cu adevărat decât odată cu apariţia industriei orele, care va fi introdusă aici de către englezi în secolul al XIX-lea. Dar cele două mari partide interne s-au jucat, aşa cum era de aşteptat, în Scoţia, unde în fond lucrurile au luat un curs imprevizibil, şi în Irlanda, unde Anglia a exploatat tot timpul o colonie aflată la îndemână.

În principiu, Scoţia era făcută să rămână autonomă şi să scape de „marginalizare”, fie ea şi elementară. Ea avea o întindere mare, cam jumătate din Anglia, era o regiune muntoasă, săracă, despărţită de vecina ei printr-un hotar greu de străbătut. Un întreg trecut de lupte înverşunate o predispuneau să spună nu, să reziste. Şi, de altfel, chiar după 1603, când Iacob al VI-lea al Scoţiei moşteneşte tronul Elizabetei şi devine Iacob I al Angliei, punând, în felul acesta, pe acelaşi cap coroanele celor două ţări, ea păstrează o ocârmuire şi un Parlament propriu, care, deşi

slabe, continuă să existe 307. La fel, între Scoţia şi Anglia, continuă să existe o frontieră şi vămi. Dar dacă acestea dau celei dintâi posibilitatea de a se apăra împotriva exporturilor intempestive, în acelaşi timp, ele îngăduie Angliei să oprească intrarea pe teritoriul ei a vitelor şi ţesăturilor scoţiene, ca şi accesul coloniilor engleze la marinarii din Edin-burgh, Glasgow sau Dundee…

În secolul al XVII-lea, Scoţia este o ţară săracă. Ar fi ridicol s-o comparăm, măcar o I cu Pă, cu Anglia. Economia ei este arhaizantă, agricultura tradiţională, iar recoltelor slabe le urmează, aproape întotdeauna, foametea aducătoare de moarte, aşa cum se întâmplă, de PIW a, în 1695, 1696, 1698 şi 1699. „Nu vom afla niciodată câţi oameni au murit [în anii ceştia]: contemporanii Vorbeau despre o cin

497

rime, despre 6 pătrime din populaţie, ba chiar de o treime şi de încă şi mai mulţi în anumite regiuni, în care locuitorii muriseră sau din care fugiseră" 308.

Totuşi, economia exterioară dă viaţă unor porturi, în primul rând Leith, portul Edinburgh-ului, Aberdeen, Dundee, Glasgow, şi unei mulţimi de rade naturale din care numeroase vase de tonaj mic pornesc spre diferitele destinaţii: Norvegia, Suedia, Danzig, Rotterdam, Veere, Rouen, La Rochelle, Bordeaux, câteodată Portugalia şi Spania. Corăbii îndrăzneţe, unele dintre ele fiind ultimele care mai trec prin strâmtoarea Sund, către vest, înainte de venirea gheţurilor iernii. Marinarii şi negustorii scoţieni se opresc câteodată din drumuri şi se stabilesc în străinătate, jalnici *skottars* care, rămân desagari, dar şi burghezi prosperi care-fac avere la Stockholm, la Varşovia sau la Regensbug (Ratisbona) 309. O viaţă negustorească însufleţeşte porturile din Lowlands, şi activitatea aceasta marinărească de volum mic creşte mereu. Negustorii din Edinburgh şi Glasgow (cu toţii autohtoni, ceea ce, după credinţa noastră, reprezintă un semn de prosperitate negustorească) sunt întreprinzători, în ciuda slăbiciunii

capitalurilor pe care le au. Aşa se explică înfiinţarea, încă din 1694, dar, tot aşa, şi eşecul final al unei Companii scoţiene a Africii care căută zadarnic capitalurile la Londra, la Hamburg şi la Amsterdam310. Încercările de implantare a unei colonii scoţiene pe ţărmurile istmului Darien, în 1699, au fost, şi ele, zadarnice. Departe de a le încuraja, Anglia a asistat la eşecul lor cu un sentiment de uşurare 3 li. În Scoţia, eşecul a luat înfăţişarea unui doliu naţional.

Probabil că în 1707, Parlamentul din Edinburgh a votat, cu o majoritate de patru sau cinci voturi, unirea politică cu Anglia, tocmai în speranţa unei deschideri a pieţelor engleze şi americane. Calculul, dacă a fost vorba de un calcul, nu era prost, deoarece, paradoxal, aşa

498

Cuâti a afâtat Smout, dependenţa politică ci*6S* când a a Scoţiei nu se traduce printr-o aservire economică, printr-o „marginalizare”. Pe de o parte, pentru că, devenind aproape o provincie engleză, ea se bucura de toate avantajele comerciale de care se prevalau, în afară, britanicii şi pe care negustorii ei le folosesc atunci când sunt în stare să o facă; pe de altă parte, pentru că nimic din ceea ce poseda ea nu prezenta din punctul de vedere al Angliei un interes economic deosebit, care să fi atras după sine necesitatea unei înstăpâniri energice. Cu toate acestea, prosperitatea şi relansarea aşteptate nu au apărut imediat. A fost nevoie de timp pentru a începe exploatarea posibilităţilor comerţului prin „Imperiul” englez, America de Nord, Antile, chiar India, spre care se vor duce, căutându-şi norocul, atâţia scoţieni, spre cel mai mare necaz al englezilor de baştină. Dar exporturile şi industria se dezvoltă abia odată cu înflorirea din secolul al XVIII-lea, şi în cea de a doua jumătate a sa. Succesul nu este însă mai puţin manifest. Este vorba, la început, de dezvoltarea unui puternic comerţ cu vite de tăiere; între 1740 şi 1790, datorită necesităţilor de aprovizionare a flotelor engleze, preţurile cresc cu 300%Tot aşa, creşte exportul de lână, şi

el favorizat de ridicarea preţurilor. De aici, schimbări logice, chiar dacă nu benefice întotdeauna, pământul căpătând o valoare mai mare decât munca, creşterea vitelor extinzându-se în dauna arăturilor şi pământurilor obşteşti. În sfârşit, după 1760, Scoţia se asociază cu vigoare şi originalitate la transformarea industrială a Angliei. Iar ridicarea manufacturilor de in apoi de bumbac, sprijinite Pe un sistem bancar pe care englezii îl socotesc a esea superior sistemului lor, avântul oraşelor Pun, în sfârşit, în serviciul agriculturii Scoţiei cerere suficientă pentru a promova tardiva, ar eficienta sa transformare. Pretutindeni în co» i „progresul”, cuvântul favorit al Seco

499

lului Luminilor, devine lozinca zilei. Şi „toate clasele societăţii sunt conştiente de forţa năvalnică ce le poartă spre o societate mai bogată” – J2.

Neîndoielnic, avem a face cu un *take ofţ* al Scoţiei: „Dacă Scoţia nu ar prospera, scrie un autor prin 1800, Glasgow-ul nu ar creşte atât de mult pe cât creşte, incinta Edinburgh-ului nu s-ar fi dublat de acum treizeci de ani până astăzi şi nu s-ar clădi aici, ca în această clipă, un oraş cu totul nou ale cărui construcţii dau de lucru la aproape zece mii de lucrători străini” 313. Se datorează această evoluţie, atât de deosebită de modelul irlandez despre care vom vorbi, unui simplu concurs de împrejurări? Iniţiativei şi experienţei negustorilor ei? Faptului, pe care îl scoate în evidenţă Smout, că cel puţin în Lowlands, creşterea demografică a fost moderată şi nu a anulat, aşa cum se întâmplă în atâtea ţări subdezvoltate de astăzi, câştigurile creşterii economice? Toate acestea, bineînţeles, simultan. Dar nu trebuie să ne gândim şi la faptul că Scoţia nu s-a izbit, ca Irlanda, de o ostilitate viscerală a Angliei? La faptul că Scoţia nu era în întregime celtică, că în regiunea cea mai bogată, Lowlands, în şesurile joase care se întind între Glasgow şi Edmburgh, se vorbeşte de multă vreme engleza, indiferent de motivele exacte ale acestei anglicizări? Englezul ar fi putut avea impresia că este

acasă la el. În Highlands, dimpotrivă, se vorbeşte gaelica (în extremul nord se află chiar o regiune în care s-a păstrat un dialect norvegian). Este însă sigur că procesul de creştere din Scoţia accentuează puternic distanţa dintre ţinuturile înalte şi regiunile de şes. S-ar putea spune că hotarul care despărţea în secolul al XVII-lea o Anglie din ce în ce mai bogată da o Scoţie care, relativ, sărăcea, se mută într-un fel de pe frontiera anglo-scoţiană la poalele regiunii Highlands.

În Irlanda, situaţia este cu totul deosebită în secolul al XII-lea, englezul se aşază în

500

pale 314 aşa cum va face mai târziu în coloniile Americii. Irlandezul este duşmanul lui, indigenul pe care îl dispreţuieşte şi de care se teme. Aici este izvorul unor neînţelegeri, unei mari lipse de scrupule şi a ororilor al căror bilanţ sinistru nu mai trebuie să-l întocmim: istoricii englezi au făcut acest lucru, lucid şi cinstit315. Nu încape îndoială, aşa cum spune unul dintre ei, că „irlandezii au fost, alături de negrii vânduţi ca sclavi, marile victime ale sistemului care a asigurat Marii Britanii hegemonia mondială" 316.

Dar ceea ce ne interesează aici nu este nici colonizarea Ulsterului, nici „farsa" unei aşa-zise ocârmuiri irlandeze instalată la Dublin (ficţiune destrămată, de altfel, în 1801, de către reunirea Parlamentului irlandez cu Parlamentul de la Londra); ne interesează aservirea Irlandei de către piaţa engleză, această aservire totală care a făcut din comerţul cu Irlanda, „de-a lungul întregului secol al XVIII-lea [...] ramura cea mai importantă a comerţului englez de peste mări" 3 l7. Exploatarea se organizează luând ca bază domeniile anglo-irlandezilor de religie protestantă care confiscă în folosul lor trei sferturi din pământul Irlandei. La un venit de patru milioane de lire, Irlanda rurală plăteşte proprietarilor absenţi o redevenţă de 800.000 lire; aceasta ajunge la un milion, înainte de sfârşitul secolului al XVIII-lea. În aceste

condiţii, ţărănimea irlandeză este adusă la sapă de lemn, cu atât mai mult cu cât suferă de creşterea demografică.

Iar în Irlanda se adâncesc tot mai mult trăsăturile unei situaţii de ţară „periferică”: în economia ei, apare succesiunea de „cicluri”, în sensul în care foloseşte cuvântul Lucio de Azevedo 318 în legătură cu economia braziliană, deoarece este acoperită de păduri, ea devine, Prin 1600, furnizor de lemn pentru Anglia şi ezyoltă, tot în folosul stăpânilor, o industrie iierului care se va stinge de la sine, atunci ina. O sută de ani mai târziu, insula îşi va

501

pierde cu totul pădurile. Atunci, faţă cu cererile în creştere ale oraşelor engleze, Irlanda se specializează în creşterea vitelor şi în exportul cărnii sărate, de vacă şi de porc, şi de unt la butoaie, căci piaţa engleză, aprovizionată de Ţara Galilor şi de Scoţia, este închisă pentru exportul de vite vii din insula vecină. Portul prin care trece cea mai mare parte a acestui uriaş export este Cork, în Irlanda de sud: el aprovizionează concomitent Anglia, flotele engleze, insulele cu zahăr din West Indies şi flotele naţiunilor occidentale, în special flotele Franţei. În 1783, la Cork, în timpul sezonului, „care ţine lunile octombrie, noiembrie şi decembrie”, se înjunghie 50.000 vite mari, la care se adaugă un număr de „porci de valoare bănească egală care se taie primăvara”, fără a mai socoti tăierile din alte abatoare 3 j9. Negustorii europeni stau la pândă aşteptând, la închiderea sezonului, să se stabilească preţurile butoiaşelor de carne sărată de vită sau de porc, chintalelor de slănină, de untură topită, unt, brânză. Ciudatul episcop de Cloyne, enumerând cantităţile uluitoare de vite, porci, unt, brânză, exportate anual de Irlanda, se întreabă, curios, „cum îşi va putea închipui un străin că jumătate din locuitori mor de foame, într-o ţară atât de îmbelşugată în hrană” 32°. Dar această hrană nu serveşte nicicum consumului intern, la fel cum în Polonia grâul nu era consumat de către ţăranul care îl producea.

Odată cu ultimele decenii ale secolului, carnea sărată

din Irlanda este concurată de exporturile ruseşti, *via* Arhanghelsk, şi, într-o şi mai mare măsură, de importurile provenind din coloniile engleze din America. Atunci se declanşează un „ciclu" al griului. Un consul francez scrie din Dublin la 24 noiembrie 1789: „Oamenii cei mai luminaţi din cei ce mi-a stat în putinţa a le cere părerea [...] socotesc comerţul de carne sărată drept pierdut pentru Irlanda, dar, departe de a se întrista de acest lucru, înţeleg cu plăcere că marii proprietari vor fi *s1*

O

liti.de propriul lor interes să schimbe sistemul de exploatare care a prevalat până acum şi să nu mai lase, doar pentru păşunatul vitelor, întinderi uriaşe de pământ roditor care, cultivate, ar da de lucru şi de mâncare unui număr cu mult mai mare de locuitori. Această revoluţie a şi început şi se *desfăşoară cu o repeziciune de neînchipuit*. Irlanda, care atârna de Anglia în ceea ce priveşte grâul pe care îl consumă capitala sa [Dublin], *singurul loc din insulă, într-un fel, în care se cunoştea acest aliment*, este de câţiva ani, în stare să îl exporte în cantităţi însemnate" 321. Se ştie că, anterior exportatoare de grâu, Anglia devine, odată cu creşterea populaţiei şi cu începuturile industrializării, o ţară importatoare de cereale. Ciclul grâului se menţine în Irlanda până la anularea reglementărilor stabilite de Corn Laws, în 1846. Dar, la început, exportul de cereale a fost un tur de forţă care aminteşte de situaţia poloneză din secolul al XVII-lea. „Irlandezii, explică tot informatorul nostru, sunt în stare să exporte [grâu, în 1789] numai pentru că cei mai mulţi dintre ei nu îl consumă deloc; nu prisosul iese din ţară, ci ceea ce, pretutindeni aiurea, ar fi recunoscut ca trebuincios. În trei sferturi din această insulă, poporul se mulţumeşte cu cartofi şi, în partea de nord, cu ovăz râşnit, din care fac turte şi fiertură. În felul acesta, un popor sărac, dar dedat cu lipsurile, hrăneşte o naţiune [Anglia] care are cu mult mai multe bogăţii naturale decât el" 322. Dacă ne-am mărgini la statisticile privind comerţul său

exterior, în care intervin în plus pescuitul somonului, rodnica vânătoare de balene, amplele exporturi de ţesături de in a căror manufacturare începe pe [*a* mijlocul secolului, balanţa ar lăsa Irlandei, în 1787, un beneficiu de un milion de line sterpe; în realitate, exact aceasta este suma pe care, indiferent dacă e vorba de an bun sau saxoni Pr°St> ea° plăte? te Proprietarilor anglo

503

Dar, în cazul Irlandei, ca şi în cej al

Scoţiei, războiul american reprezintă o împrejurare favorabilă-Ocârmuirea londoneză face tot mai multe promisiuni, anulează, în decembrie 1779 şi în februarie 1780, un număr de restricţii şi de interdicţii, care limitau comerţul irlandez, autorizează relaţiile lui directe cu America de Nord, cu Indiile Occidentale, ei; Africa, îngăduie supuşilor irlandezi ai regelui să fie admişi în *Levant* Company323.

„În Irlanda tocmai s-a produs o revoluţie”, se clamează la Paris, atunci când ştirea ajunge acolo; regele Angliei „va deveni cu mult mai puternic decât oricând [...] şi Franţa va deveni cu siguranţă victima [acestor împrejurări] dacă nu pune repede piedică acestei nemaipomenite creşteri de putere. Se află un mijloc spre a atinge acest ţel; iată-l mijlocul acesta: să facem un nou Rege în Irlanda” 32”.

Irlanda a tras foloase de pe urma acestor concesii. Industria inului, care dădea probabil de lucru unui sfert din populaţie, se dezvoltă şi mai mult. *Gazeite de France* anunţă, la 26 noiembrie 1783, că Belâastul a exportat în America şi în Indii 11 649 baloturi de pânză, având 310 671 stânjeni şi, exagerând fără îndoială, că „în foarte scurtă vreme, oraşele Cork şi Waterford din Irlanda vor face comerţ mai mult decât Liverpool şi Bristol”. În 17853 – 5, cel de al doilea Pitt dă dovadă de înţelepciune propunând chiar totala eliberare economică a Irlandei, pe care ostilitatea Camerei Comunelor o împiedică. Aşa cum îi era obiceiul, luând cunoştinţă de obstacol, primul ministru

nu insistă.

Este neîndoielnic că atunci a fost scăpat un mare prilej favorabil, căci peste puţin timp, odată cu Revoluţia Franceză şi cu descinderile militare pe care ea le organizează în insulă, Irlanda cunoaşte iar situaţii dramatice. Într-un anume fel, întreaga poveste începe de la capăt, încât se poate afirma că, aşa cum spunea Vidal de la Blache 32C, prea aproape de Anglia ca să

504

acapfideea „prea întinsă ca să poată fi asimilată, Irlanda a fost mereu victima poziţiei sale geografice. În 1824, între Dublin şi Li-verpool, se înfiinţează o primă linie de vase cu aburi, deservită curând de 42 de nave. „Odinioară, spune în 1843 un contemporan, aveai nevoie cam de o săptămână ca să treci de la Liverpool la Dublin; astăzi lucrul acesta este treabă de câteva ceasuri” 327. Irlanda se trezeşte astfel mai aproape ca oricând de Anglia, la cheremul ei.

Revenind, pentru a conchide, la dezbaterea noastră, vom accepta fără greutate că piaţa insulelor britanice, schiţată de multă vreme, se desenează cu forţă şi limpezime odată cu războiul din America. Că războiul, din acest punct de vedere, a marcat o anumită accelerare, o cotitură. Acest lucru trimite la concluziile noastre anterioare, şi anume la faptul că Anglia a devenit stăpâna necontestată a economiei-univers europene prin anii 1780 – 1785. Oare nu atunci a izbutit piaţa engleză să ajungă, simultan, la tripla desăvârşire a propriei ei stăpâniri, a stăpânirii pieţei britanice, a stăpânirii pieţei mondiale?

Măreţia engleză! Î;!

şi *datoria publică*

Începând din 1750, Europa trece sub semnul exuberanţei. Anglia nu constituie o excepţie faţă de regulă. Semnele evidentei sale creşteri sunt numeroase. Dar pe care dintre ele să le reţinem? Pe care să le clasificăm pe locurile din frunte? Ierarhizarea vieţii sale negustoreşti?

Nivelul excepţional de înalt al preţurilor, scumpetea care, alături de defecte, are avantajul de a chema spre ea „producţia ţărilor străde a umfla fără răgaz propria cerere? Nivelul mediu, venitul *pro capite* altorilor săi, care nu este întrecut decât de micuţei şi extrem de bogatei Olande? 505

— Volumul. schimburilor? Toate. acestea, au. avut importanţă „dar. puterea. Angliei, care avea – să ducă la o revoluţie industrială pe care nimeni nu o putea prevedea atunci, nu ţine numai de această ridicare, de această organizare a pieţei britanice, şi nu numai de o exuberanţă de care are parte întreaga Europă activă a secolului al XVIII-lea. Ea ţine şi de un şir de întâmplări norocoase care au îndrumat-o, fără ca ea să-şi fi dat seama întotdeauna de acest lucru, pe calea soluţiilor moderne. Lira sterlină? O monedă modernă. Sktemul bancar? Un sistem care se formează şi se transformă de la sine într-un sens modern. Datoria publică? Ea s-a legat strâns de securitatea datoriei pe termen lung sau perpetue, în conformitate cu o soluţie empirică ce se va dovedi o capodoperă tehnică de eficienţă. Este adevărat că, retrospectiv, ea este şi cel mai bun semn al sănătăţii economiei engleze, căci oricât de iscusit ar fi sistemul, apărut ca urmare a ceea ce s-a numit revoluţia financiară engleză, el implică plata punctuală a dobânzilor pe care datoria publică le cere mereu. Faptul că aceste dobânzi s-au plătit fără greş reprezintă un tur de forţă tot atât de neobişnuit ca stabilitatea pe care a cunoscut-o constant lira sterlină.

Cu atât mai mult cu cât opinia engleză, ostilă în cea mai mare parte, a făcut ca el să fie şi mai greu de menţinut. Desigur, Anglia făcuse împrumuturi şi înainte de 1688, dar împrumuturi pe termen scurt, cu dobândă mare plătită neregulat şi cu rambursări şi mai neregulate, efectuate câteodată datorită unui nou împrumut. Într-un cuvânt, creditul statului nu era dintre cele mai bune, mai ales după 1672 şi după moratoriile lui Carol al II-lea, care nu numai că nu rambursase la timp banii avansaţi de

bancheri, dar suspendase şi plata dobânzilor (întreaga poveste sfârşindu-se, de altfel, cu un proces). După „Revoluţia Glorioasă” şi după urcarea pe tron a lui Wilhelm de Orania, ocâr
506
muirea, silită să ia la repezeală bani cu împrumut şi să-i liniştească pe împrumutători, întreprinde în 1692 o politică de împrumuturi pe termen lung (se foloseşte chiar cuvântul *perpetuai*) ale căror dobânzi ar fi garantate de „un venit fiscal, indicat anume. Această hotărâre care, odată cu trecerea timpului, ne apare ca început al unei politici financiare abile, de o surprinzătoare rectitudine, a fost în realitate o soluţie improvizată, într-o stare de confuzie, în mijlocul unor frământări şi discuţii şi sub presiunea puternică a evenimentelor. Au fost încercate pe rând toate soluţiile: tontina, anuităţile pe viaţă, loteriile şi, în 1694, chiar înfiinţarea Băncii Angliei care, să ne reamintim, a dat imediat cu împrumut statului întregul ei capital.

Pentru publicul englez, totuşi, aceste inovaţii se identificau în mod supărător cu *job-bingul*, cu speculaţia pe acţiuni, şi, în egală măsură, cu practicile străine pe care le adusese cu el din Olanda Wilhelm de Orania. Oamenii erau bănuitori, scrie Jonathan Swift în 1713, faţă de aceste „*New Notions in Government*, to *which the King*, *who had îmbibed his Politics in his own Country*, *was thought to give* too *mucii way*”. Concepţia olandeză potrivit căreia „interesul public era de a fi îndatorat” este bună poate pentru Olanda, nu pentru Anglia, unde societatea şi sistemul politic sunt totuşi deosebite328. Anumite critici merg mai departe: nu cumva ocârmuirea caută ca, prin împrumuturile pe care le face, să-şi asigure sprijinul celor ce subscriu la ele sau chiar al firmelor care se îngrijesc de succesul operaţiei? Şi apoi, nu reprezintă posibilitatea de a investi cu uşurinţă, cu o dobândă mai mare decât dobânda legală, o concurenţă uriaşă pentru creditul natural care dă viaţă economiei engleze, şi în special comerţului, în

continuă expansiune? ynar Defoe, încă din 1720, regreta timpurile *bi* care „*there were no bubbles, no stock-job-* n9>— *no lotţeries*, no *funds, no qnnuities, na buying of navy bills and public securities, no circulating exchequer bills*”, în care toţi banii regatului circulau asemenea unui larg fluviu comercial, fără ca ceva să le devieze cursul obişnuit 32°. Cât priveşte afirmaţia că statul împrumută din grija de a nu-şi împovăra supuşii cu prea multe impozite, ea este, desigur, o glumă! Fiecare împrumut nou impunea înfiinţarea unei noi taxe, a unui nou venit care să garanteze plata dobânzii.

În sfârşit, mulţi englezi erau înspăimântaţi de totalul monstruos al sumelor împrumutate. În 1748, imediat după pacea de la Aix-la-Cha-pelle, care îl decepţionează şi îl umileşte, un englez cu opinie 330 se plânge de faptul că datoria a ajuns de aproape 80 de milioane de lire sterline. Acest nivel, explică el, pare să fie, „pentru noi, un *nec plus ultra*, şi dacă am risca un pas mai mult, am fi în primejdie de a da un faliment general”. Adică de a ajunge „la marginea prăpastiei şi ruinei”. „Nu trebuie să fii ghicitor, spunea de altfel David Hume prin 1750, ca să vezi care vor fi urmările. Într-adevăr, nu ne putem aştepta decât la una din aceste două nenorociri: sau naţiunea va distruge creditul public, sau creditul public va distruge naţiunea” 331. Imediat după Războiul de şapte ani, lordul Northumberland împărtăşea ducelui de Cumberland neliniştea pe care i-o provoca faptul că Geârmuirea „trăieşte de pe o zi pe alta, în timp ce Franţa este pe cale de a-şi restaura finanţele, de a-şi plăti datoriile şi de a-şi reface flota”. Se poate întâmpla orice dacă „Franţa ar avea chef să se ia de noi” 332.

Şi spectatorul străin, uimit de creşterea datoriei engleze, de necrezut pentru el, se face ecoul criticilor britanice, îşi bate joc, din când în când, de un proces pe care nu-l înţelege şi, mai adesea, vede în faptul acesta o deosebită slăbiciune, o politică facilă, oarbă, care va duce ţara la catastrofă. Încă din 1739, un francez care locuise

multă vreme la Sevilla, cavalerul Dubouchet, îi explica, într-un lung memoriu.

508

cardinalului Fleury că Anglia este strivită de o datorie de 60 milioane de lire sterline; dar puterile ei se cunosc, i se ştiu datoriile, pe rare nu e deloc în stare să le plătească” 333. În aceste condiţii, războiul, care se tot plănuieşte, îi va fi fatal. Este o iluzie pe care o întâlnim mereu prin scrierile specialiştilor în politică. Ea explică, probabil, pesimismul cărţii unui olandez, Accarias de Serionne, publicată la Vi-ena în 1771, care se intitulează într-adevăr *Bogăţia Angliei*, fiind vorba însă de o bogăţie pe care el o socoteşte ameninţată de preţurile mari, de creşterea impozitelor, de o datorie înnebunitoare, ba chiar de o imaginară scădere a populaţiei. Iată şi un text plin de maliţie, înserat în *Journal de Genève* din 30 iunie 1778: „5-a calculat că pentru a plăti această datorie naţională engleză, folosind în acest scop o guinee pe minut, ea ar fi cu totul stinsă abia în 272 ani, nouă luni, o săptămână, o zi şi 15 minute, datoria bănuindu-se a fi de 141 405 855 guinee”. Şi cu toate acestea, războiul va face ca ea să crească după aceea şi mai mult, şi în proporţii uriaşe, sfidând parcă incompetenţa spectatorilor şi experţilor. În 1824, Dufresne de Saint Leon calcula „capitalul tuturor datoriilor publice ale Europei... [care] se ridică între 38 şi 40 miliarde de franci, dintre care numai Anglia datorează mai bine de trei pătrimi” *m*. Cam tot atunci (1829), Jean-Baptiste Say, sever şi el faţă de sistemul englez de împrumut, socotea „prea considerabilă; chiar datoria Franţei „care, cu toate acestea, se ridica abia la 4 miliarde” M³. Să fie adevărat că victoria costă mai mult decât înfrângerea?

Aceşti observatori cuminţi greşeau totuşi. Datoria publică a fost principala cauză a victoriei britanice. Ea a pus la dispoziţia Angliei sume uriaşe, exact atunci când Anglia a avut nevoie de ele. Dovadă de luciditate dă Isaac se Pinto, atunci când scrie (1771): „Exactitatea

scrupuloasă şi inviolabilă cu care au fost plătite aceste dobânzi [ale datoriei publice] şi ideea

509

că există o asigurare parlamentară au stabilit creditul Angliei, îngăduindu-i să facă împrumuturi care au surprins şi uimit Europa” Pentru el, victoria englezilor în Războiul de şapte ani a fost urmarea acestui lucru. Slăbiciunea Franţei, ne asigură el, este organizarea proastă a creditului public. Şi tot aşa, Thomas Mortimer are dreptate atunci când, în 1769, admiră la creditul public englez „miracolul permanent al politicii sale care a inspirat în acelaşi timp, mirare şi teamă celorlalte state ale Puropei” 337. Cu treizeci de ani mai devreme, George Berkeley o lăuda ca fiind „principalul avantaj pe care îl are Anglia faţă de Franţa” 33S. După cum se vede, printre contemporani, o neînsemnată minoritate a văzut limpede şi a înţeles că acest joc aparent primejdios ascundea o mobilizare eficientă a forţelor active ale Angliei şi reprezenta o armă de temut.

Abia în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, acest lucru cât se poate de vădit începe să fie recunoscut de către toţi, iar cel de al doilea Pitt poate declara în Camera Comunelor că „vigoarea şi chiar independenţa acestei naţiuni” sunt clădite pe datoria naţională 33!). O notă scrisă în 1774 afirma încă de pe atunci, că „niciodată naţiunea engleză, atât de slabă în sine, n-ar fi putut porunci aproape întregii Europe, dacă n-ar fi ajuns la această stare prin negoţul, prin industria şi prin creditul său, care există numai pe hârtie” 340. Este vorba de o victorie a „bogăţiei artificiale”, îşi vor fi zis mulţi. Dar tocmai artificialul reprezintă capodopera speciei umane. În aprilie 1728, într-o situaţie grea, aproape fără ieşire (aşa socotesc Franţa, aliaţii ei şi mulţi alţi europeni), ocârmuirea engleză, care cere creditului public trei mili” oane de lire sterline, se trezeşte cu o ofertă de cinci milioane. N-a fost nevoie decât de o vorbă aruncată câtorva mari firme de pe piaţa Londrei341. Cu un an mai

devreme, lucid ca de obicei, Andrea Dolfin, ambasadorul Veneţiei
510
la Paris, scria prietenului său Andrea Tron, în legătură cu războiul pornit împotriva Angliei: începe un nou asediu al Troiei şi-el se va termina poate ca cel al Gibraltarului. Se cuvine totuşi să admirăm statornicia Angliei, care ţine piept în atâtea locuri atâtor duşmani. Ar fi timpul să recunoaştem că planul de a o doborî este lipsit de speranţă şi că, prin urmare, prevederea ar cere să facem ceva, chiar de ar ieşi din aceasta o pierdere, în folosul păcii" 342. Ce frumos omagiu adus nu numai puterii, ci şi tenacităţii Angliei!

De la Tratatul de la Versailles (1783) la Tratatul lui Eden (1786)

Evenimentele anului 1783 scot cel mai bine la iveală puterea Angliei. În ciuda umilirii pe care o reprezintă tratatul de la Versailles (3 septembrie 1783), în ciuda satisfacţiei şi fanfaronadelor franceze, Anglia şi-a dovedit atunci forţa şi, în egală măsură, înţelepciunea politică şi superioritatea economică. Vom repeta ceea ce spune Michel Besnier, şi anume că ea a pierdut războiul, dar că, imediat după asta, a câştigat pacea. De fapt, nu se putea să nu o câştige, de îndată ce şi avea în mână toate cărţile mari.

Căci adevărata luptă pentru dominaţia mondială nu se ducea doar între Franţa şi Anglia, ci, într-o şi mai mare măsură, între aceasta din urmă şi Olanda, a cărei substanţă este literalmente secătuită de către cel de-al patrulea război angio-olandez.

Căci eşecul candidaturii franceze la hegemonia mondială este fapt împlinit încă din 1783, aşa cum avea să o dovedească semnarea cu trei ani mai târziu a tratatului lui Eden.

Din nefericire, nu ne este limpede cum stau lucrurile în privinţa acestui tratat, un acord comercial pe care Franţa îl semnează cu Anglia ia 26 septembrie 1786 îşi

care. poartă numele

511

negociatorului englez Wuliam Eden. Se pare că ocârmulrea franceză s-a arătat mai grăbită în ce priveşte încheierea lui decât cabinetul din Saint James. Tratatul de la Versailles, în articolul 18, prevedea numirea neîntârziată de comisari pentru punerea la punct a unui acord comercial. Dar ocârmuirea engleză, în ceea ce o priveşte, ar fi lăsat bucuroasă în pace articolul 18 să doarmă în arhivele ei, Relansarea porneşte din partea Franţei, din dorinţa de a consolida pacea, fără îndoială, dar şi din dorinţa de a pune astfel capăt contrabandei uriaşe dintre cele două ţări, care-i îmbogăţea pe *smugglers*, fără ca măcar să ducă la o scădere a preţurilor. Până la urmă, vămile celor două ţări erau lipsite de încasări importante care ar fi fost binevenite, dată fiind situaţia financiară critică pe care o provocase, în Anglia ca şi în Franţa, costisitorul război din America. Într-un cuvâirt, Franţa ar fi cea oare a luat-o înainte. Nu, scria, încă din ianuarie 1785, J. Simolin, ambasadorul Ecaterinei a II-a la Londra, Anglia nu este „silită să se împace cu condiţiile pe care vor a i le impune", şi cei care cred acest lucru, „mai înainte de a vedea lucrurile cu ochii lor", cum face Rayneval, care negocia la Londra din partea Franţei, „se înşală asemenea lui". Imediat după încheierea acordului, cu oarecare lăudăroşenie inutilă, Pitt „avea să spună în plin Parlament că tratatul de comerţ din 1786 era o adevărată revanşă faţă de tratatul de pace la Versailles" *zvt*. Din nefericire, retrospectiv, istoricul nu are posibilitatea de a judeca tranşant lucrurile. Acordul din 1786 nu este un test valabil pentru confruntarea dintre economia engleză şi cea franceză. Cu atât mai mult cu cât tratatul începe să fie aplicat abia în vara lui 1787 3/'5 şi, deşi urma să rămână în vigoare doisprezece ani, este denunţat de pătre Convenţie în 1793. Experienţa nu durează destul pentru a fi concludentă.

5\1

Dacă ar fi să-i credem pe martorii francezi, judecători şi parte, englezii sunt vicleni şi fac tot ce pot ca să-i înşele. La intrarea în porturile franceze, ei subevaluează preţul mărfurilor pe care le aduc şi profită de neştiinţa, de lipsa de experienţă şi de venalitatea vameşilor francezi. Se dau peste cap şi fac în aşa fel încât cărbunele englezesc să nu ajungă niciodată în Franţa pe vase franţuzeşti3/16; supun, de asemenea, la dări mari mărfurile englezeşti care ies pe nave franceze, până într-atâta încât „două, trei bricuri franceze care sunt aici, pe râu [la Londra], abia de pot, în şase săptămâni, să găsească destulă marfă, la întoarcere, ca să nu fie silite a călători de acolo cu lest” 347. Dar nu este vorba despre un vechi obicei englezesc? încă din 1765, *Dicţionarul* lui Savary semnala ca pe o trăsătură proprie „geniului naţiunii engleze” faptul de a nu îngădui „să vii acasă la ea ca să stabileşti un comerţ reciproc. Astfel, trebuie să mărturisim, adăuga el, că felul în care sunt primiţi în Anglia negustorii străini, dările cu totul neobişnuite şi peste măsură de mari, de intrare şi de ieşire, pe care sunt siliţi să le plătească şi umilirile la care sunt supuşi destul de des nu îi prea îndeamnă să [...] facă legături acolo” 348. După tratatul lui Eden, francezii n-ar fi trebuit, prin urmare, să se mire că „Dl. Pitt, socotind că face o acţiune politică, deoarece ea era imorală, în ciuda spiritului tratatului, scădea dările de intrare ale vinurilor portugheze în aceeaşi măsură în care le scăzuse pe ale noastre”. „Mai bine ne-am fi băut vinul singuri!”, spune retrospectiv un francez M9. Pe de altă parte, este adevărat că în Anglia intrau prea multe vinuri proaste350, aduse de speculanţi francezi care socotesc, cu oarecare uşurinţă, că au a face cu un client care nu se pricepe la vinuri.

Oricum, este limpede că decretul de aplicare a tratatului, din 31 mai 1787, care deschidea larg-porturile franceze pentru vasele sub pavi

513

lion englez, a provocat o sosire masivă de nave şi o avalanşă de produse britanice, postavuri, ţesături de

bumbac, articole de fierărie şi chiar un belşug de tot felul de oale. În Franţa, lucrul acesta pr-ovoacă o reacţie vie în primul rând în regiunile producătoare de textile, în Norman-dia, în Picardia, unde caietele de doleanţe din 1789 cer „revizuirea tratatului de comerţ”. Cel mai puternic protest capătă glas în faimoasele *Observaţii ale Camerei de Comerţ a Normandiei cu privire la* tratatul *dintre* Franţa *şi Anglia* (Rouen, 1788). De fapt, intrarea în vigoare a tratatului coincidea cu o criză a industriei franceze, aflată în unele regiuni, ca Rouen de pildă, în plin proces de modernizare, dar încă dominată, în ansamblu, de nişte structuri vetuste. În Franţa, unii se legănau cu speranţa că o concurenţă engleză ar putea grăbi transformările necesare, ar putea alimenta o mişcare care începuse şi care aclimatizase aici anumite perfecţionări introduse în industria engleză (ca în filaturile de bumbac de la Dar-netal sau Arpajon). „Bag seamă cu plăcere, scria de la Londra Dl. d'Argon, la 26 iunie 1787, că o mulţime de lucrători englezi de tot felul cată a merge să se stabilească în Franţa. Dându-le încurajări, nu mă îndoiesc că-i vor trage într-acolo pe prietenii lor. Printre ei, sunt mulţi cu merite şi ou talent” 351.

Dar, odată cu izbucnirea Revoluţiei Frani ceze, apar greutăţi noi. Schimbul pe piaţa Londeri înregistrează „mişcări convulsive”: 8%; pierderi, încă în mai 1789, ca urmare a unei scurgeri de capitaluri franceze; în decembrie se atingea cota de 13” /O 353. Urmările au fost şi mai proaste. Chiar dacă, o clipă, degringolada aceasta a putut mări exporturile franceze spre Anglia, ea a stânjenit cu sigurniţă circuiele comerciale. Ca să ne dăm seama cum stau lucrurile, ara avea nevoie de date statistice. În locul lor, avem doar memorii, pledoarii, ca *Memoriul cu privire la tratatul de comerţ cu Anglia din 1786 353*, redactat mult după sern

1

narea jacordului, după *139S*; *pro*] *b*. *qhil* de către Dupont de Nemours. El încearcă să demonstreze că

tratatul ar fi putut reprezenta un succes (ceea ce înseamnă.a. admite, implicit, că nu fusese un succes). Supunând. mărfurile importate unor. taxe de până la.10 – 12 %”, fabricile noastre” fuseseră protejate eficient, cu atât mai mult cu cât „alte cheltuieli ale englezilor nu puteau fi mai mici de 6%, de unde rezultă un avans de 18% faţă de ei...” Pentru industria franceză, acest baraj de 18” /o reprezenta o protecţie suficientă împotriva importurilor englezeşti. De altfel, în ceea ce priveşte postavurile „fine”, nu s-a înregistrat „nici cea mai neînsemnată plângere din partea manufacturilor de la Sedan, Abbeville, Elbeuf; dimpotrivă, este limpede că ele au înflorit...” 3571. Nu există proteste nici în ceea ce priveşte „lânăriile obişnuite, cele de Berry şi Carcassonne mai ales...” Pe scurt, sectorul prelucrării lânii suporta concurenţa, fără a resimţi prea puternic urmările ei. Altcumva stau lucrurile în ceea ce priveşte bumbacul. Dar nu ar fi fost nevoie de nimic altceva decât de mecanizarea torsului. Aceasta este părerea lui „Holker-tatăl”, englez de obâr-şie, pe atunci inspector general al manufacturilor franceze. „Să punem în lucru la fel [ca englezii], scria el, maşini de filaturi şi o să fabricăm la fel de bine ca ei”. Pe scurt, concurenţa engleză ar fi putut da imboldul atât de necesar modernizării franceze, care pornise la drum, dar pentru aceasta ar fi trebuit, repet, ca experienţa să continue. Ar fi trebuit, mai ales, ca Anglia să nu pună mâna pe ultimul şi pe principalul său atu: monopolul unei pieţe nelimitate, piaţa întregii lumi, în timpul războaielor Revoluţiei şi Imperiului.

Din acest punct de vedere, au o oarecare utate argumentele celor care aruncă responsabilitatea pentru rămânerea în urmă a Franţei de la începutul secolului al XIX-lea asupra «evoluţiei Franceze şi, mai târziu, asupra răz

515

boaielor napoleoniene. Dar, în afara echivocului tratat al lui Eden, există şi alte teme-... iuri pentru a afirma

că, încă înainte de i 1786, jocurile erau făcute, că Anglia pusese deja mina pe conducerea economiei mondiale. E. suficient să observi cum îşi impune Londra 1 condiţiile comerciale Rusiei, Spaniei, Portugaliei, Statelor Unite; felul în care, după Versailles, înlăturând rivalii europeni, Anglia recucereşte piaţa fostelor ei colonii din Lumea Nouă, fără eforturi, spre marea nedumerire şi puternica nemulţumire a aliaţilor Americii; felul în care străbate Anglia apele învolburate ale întunecatei conjuncturi de după 1783; rânduiala şi cuminţenia pe care Pitt le repune în drepturi în ce priveşte finanţele 355; scoaterea din joc a contrabandei de ceai în 1785; şi, cu un an mai înainte, votarea lui *East India Bill* – i36, care marchează începuturile unei administraţii mai oneste în India engleză. Fără a mai aminti începuturile Australiei. engleze, spre sfârşitul anului 1789, atunci când flotila comandorului Philipps „transportă la Botany Bay primii răufăcători pe care ocârmuirea îi trimite acolo” 357. Teza lui Robert Besnier are toate şansele să se dovedească justă: Anglia, „înfrântă în America, a renunţat la câştigarea unei victorii de uzură, ca să-şi păstreze şi să-şi lărgească pieţele”; ea a sacrificat dorinţa de revanşă ca să-şi salveze „înflorirea şi superioritatea economică” a58.

În ceea ce priveşte Franţa, ea se zbate între Caribda şi Scila. Pe vremea lui Colbert şi a lui Ludovic al XIV-lea, ea nu putea ieşi din plasa Olandei. Acum e prinsă în plasa Angliei. Înainte, nu putuse respira decât prin Amsterdam; acum nu va mai putea respira decât prin Londra. Fără îndoială, situaţia aceasta nu este, nici ea, lipsită de unele avantaje şi înlesniri. Poate că niciodată n-a fost comerţul francez către India mai rodnic decât din ziua când francezii au pierdut îndepărtatul continent. Dar aceste avantaje au fost episodice.

516

Statistica lămureşte, dar nu rezolvă problema.

Poate fi lămurită, ba chiar rezolvată prin cifre, sau mai degrabă prin compararea unor cifre, problema

rivalităţii anglo-franceze, care stă, în secolul al XVIII-lea şi la începutul celui de-al XIX-lea, în central istoriei mondiale? Această operaţie, care n-a fost încercată în mod serios niciodată, este tema comunicării a doi istorici englezi – Peter Mathias şi Patrick O'Brien – făcută la săptămâna de la Prato 1976 359. Suntem puşi astfel în faţa unui test al adevărului, mai întâi deconcertant, lămuritor apoi, dar fără îndoială, încă incomplet. Deconcertant, deoarece, tot timpul, studiul scoate la lumină o anumită superioritate a Franţei. Aşa cum spunea un istoric francez în timpul discuţiilor care au urmat acestei senzaţionale expuneri de la Prato, în temeiul acestui fapt, Franţa e cea care ar fi trebuit să câştige competiţia mondială şi în Franţa ar fi trebuit să înflorească Revoluţia Industrială! Dar se ştie, fără putinţă de greşeală, că nu s-a întâmplat aşa. Astfel că, din punctul nostru de vedere, problema victoriei engleze se redeschide într-un fel nou şi cu insistenţă. Şi, fără îndoială, nu i-am găsit soluţia.

Ni se propun două curbe, una a *creşterii* engleze şi una a creşterii franceze, între anii 1715 şi 1810, care, chiar limitate la cantităţile *globale ale producţiei fizice*, dovedesc că economia franceză s-a dezvoltat mai rapid decât cea engleză şi că valoarea celei dintâi depăşeşte valoarea celeilalte. Pur şi simplu, Problema ni se pune de-a-ndoaselea. Într-adevăr, volumul producţiei franceze creşte de la 100 în 1715, la 210 în 1790 – 1791, la 247 în 1803 – 1804, la 260 în 1810. În timp ce pro? Ucia engleză ajunge de la 100 în 1715 la 182 da! – D" iferenţa este considerabilă, chiar ca luăm în seamă faptul că această contabi

517

litate subestimează Anglia sub două aspecte: 1. mărginindu-se la contabilizarea *producţiei franceze*, ea lasă de o parte serviciile; dar, în acest sector, Anglia este, fără îndoială, cu mult înaintea Franţei; 2. probabil că Franţa, demarând mai târziu, a cunoscut o dinamică mai accelerată şi este, prin urmare, avantajată în raport cu

celălalt alergător.

Dar dacă ne referim la valoarea producţiilor globale, exprimate în livre de Tours sau în hectolitri de grâu, distanţa este, din nou, considerabilă, în balanţa producţiei, Franţa este un uriaş, uriaşul care pierde (şi tocmai în asta constă problema ce se cere rezolvată), dar, fără putinţă de tăgadă, ea este uriaşul. T.J. Markovitchăeo nu poate fi, prin urmare, suspectat de părtinire faţă de Franţa atunci când afirmă insistent că industria franceză de postavuri era, în secolul al XVIII-lea, prima din lume.

Încercând o altă comparaţie, am putea porni de la bugete. Un articol scurt, publicat în *Gazette de France* din 7 aprilie 1783, dă nivelul bugetelor europene pe care un „calculator politic" (al cărui nume nu 1 vom cunoaşte prea curând) le-a transformat înlire sterline, pentru a le putea compara. Franţa vine în frunte cu 16 milioane de lire sterline; Anglia o urmează, sau aleargă chiar alături de ea, cu 15 milioane. Dacă am accepta că, în cele două ţări, între buget, adică între suma totală a impozitelor, şi PNB există o corelaţie (oricare ar fi ea) asemănătoare, PNB ar fi aproape egal în Anglia şi Franţa. Dar tocmai tensiunea fiscală nu este aceeaşi în cele două ţări şi, după cât ne asigură colegii noştri englezi, la acea dată încasările de impozite reprezentau dincolo de Canalul Mânecii 22% din PNB, faţa de lOc/e în Franţa. Dacă aceste calcule sunt exacte, şi există o oarecare şansă să fie, atunci fiscalitatea este. de două ori mai aspră Anglia. decât în Franţa. Iată un fapt care contrazice obişnuitele afirmaţii ale istoricilor, care îşi închipuie o Franţă strivită sub impozite de către un monarh absolut. El dă, în acelaşi timp, în chip ciudat dreptate unui raport francez de la începutul secolului (1708), în toiul Războiului de Succesiune a Spaniei: „După ce vezi subsidiile extraordinare pe care le plătesc supuşii în Anglia, trebuie să te socoteşti prea fericit că trăieşti în Franţa" *m*. Afirmaţie făcută, fără îndoială, cu prea multă uşurinţă şi de către un privilegiat. De fapt, spre deosebire de contribuabilul englez, cel francez este supus unor grele

încasări „sociale”, în folosul seniorilor şi Bisericii. Şi tocmai acest impozit social limitează cu anticipaţie pofta Trezoreriei regale 362.

Cu toate acestea, PNB este în Franţa de două ori mai mare decât în Anglia (Franţa: 160 milioane lire sterline; Anglia, 68). Oricât de aproximative ar fi aceste calcule, diferenţa este atât de mare încât ea nu ar fi acoperită chiar dacă am ţine seama de PNB al Scoţiei şi Irlandei. Franţa câştigă în această comparaţie prin întinderea şi populaţia ei. Faptul extraordinar este că Anglia izbuteşte să stabilească egalitatea bugetară cu un concurent mai mare sau mai voluminos decât ea. Tocmai pe dos faţă de morala fabulei, broasca se umflă într-adevăr şi ajunge cât boul.

Această izbândă poate fi înţeleasă numai în lumina venitului *pro capite*, pe de o parte, şi a structurii impozitului, pe de alta. Impozitul direct, care în Franţa constituie partea cea mai importantă a sarcinii fiscale este întotdeauna, şi din punct de vedere politic, şi din punct de vedere administrativ, prost primit şi greu de crescut. În Anglia, tocmai imPunerea indirectă a unui foarte mare număr e produse de consum (inclusiv consumul de masa) constituie cea mai mare parte din imPozit (70% între 1750 şi 1780) Acest impozit Jiairect este însă mai puţin vizibil, mai uşor ascuns în preţ ca atare şi cu atât mai prouctiv cu cât piaţa naţională este mai larg

51?

deschisă decât în Franţa, iar consumul trece, în general, prin piaţă. În sfârşit, chiar dacă am accepta diferenţa dintre PNB propusă mai sus (160 faţă de 68 milioane de lire sterline), raportul dintre populaţii fiind de 1 la 3 în favoarea Franţei, Anglia câştigă vădit cursa venitului *pro capite*: Franţa 6; Anglia 7, 31. Diferenţa este notabilă, cu toate că nu este atât de mare pe cât o credeau caricaturiştii englezi obişnuiţi să-l prezinte pe englez în chip de John Bull, mare şi masiv, iar pe francez ca pe un slăbănog. Faptul că acceptase până la urmă această imagine, sau poate o reacţie naţionalistă să explice

afirmaţia lui Louis Simond3C3, francez devenit american, care ne spune că la Londra, în 1810 – 1812, este izbit de statura măruntă a englezilor pe care îi întâlneşte pe stradă? La Bristol, recruţii i se par a fi cu totul mici de stat şi nu îi iartă decât pe ofiţeri!

Ce concluzii să tragem deci? Poate creşterea Franţei în secolul al XVIII-lea a fost subestimată: ea câştigă atunci o parte din timpul pierdut, desigur împreună cu toate inconvenientele unor transformări structurale pe care le produce în general o creştere accelerată.

Dar, nici bogăţia masivă a Franţei nu a învins bogăţia „artificială”, cum ar spune Accarias de Serionne, a Angliei. Să facem încă o dată elogiul *artificialului*. Dacă nu mă înşel, Anglia a trăit sub tensiune ani la rând, mai mult decât

Franţa. Dar tocmai această tensiune a alimentat geniul Albionului. Şi să nu uităm, în sfârşit, rolul pe care l-au jucat în acest duel prelungit împrejurările. Dacă Europa conservatoare şi reacţionară nu ar fi slujit Anglia, n-ar fi muncit pentru ea, poate că victoria împotriva Franţei revoluţionare şi imperiale s-ar fi lăsat aşteptată. Dacă războaiele napO

leoniene n-ar fi scos Franţa în afara schimb

burilor mondiale, Anglia ar fi impus mai greU

lumii tirania sa;

I

520

NOTE LA CUVÂNT ÎNAINTE

l.8…

1. Conquerors and *Rulers*. Social *Forces* în *Medieval China*, ed. a II-a, 1965, pp. 13 şi urm., citat de Immanuel WALLERSTEIN, *The Modern World Sistem*, 1974, p. 6.

2. Ashin DAS GUPTA, „Trade and Politics în

18th Century India”, în: *Islam and the Trade of Asia*, sub îngrijirea lui D.S. RICHARDS, 1970, p. 183.

3. René BOUVIER, Quevedo *„homme* du *diable, homme de Dieu”*, 1929, p. 83.

4. Jean IMBERT, Histoire *économique* des *origines a 178*9, 1965; Hans HAUSHERR, *Wirt-schaftsgeschichte der Neuzeit*, 1954; Hubert RICHARDOT et Bernard SCHNAPPER, *Histoire des faits économiques jusqu'à la fin du XVIIe siècle*, 1963; John HICKS, *A Theorţ) of Economic History*, 1969, trad. franceză, 1973.

5. Allgemeine Wirtschaftsgeschichte *des Mittelalters und der Neuzeit*, 2 vol. 1958.

6. Prederic NOVALIS, *L'Encyclopédie*, 1966, p. 43.

7. René CLEMENS, *Prole gomenes d'une theorie de la structure économique*, 1952, în special p. 92.

8. Witold KULA, într-o mai veche discuţie avută cu el. Cf. On *the* Typology *of Economic*

Sistems. The *Social Sciences*. Problems *and orientation*, 1968, pp. 109 – 127.9 – José GENTIL DA SILVA, sursa, pierdută, nu a mai putut fi regăsită nici de către autor, pe în r031 1 am consultat. lu'. *Les* Etapes *du* developpement *politique*, 1975.

11. Le *Monde*, 23 iulie 1970, articol de K.S. CAROL – ei tat de Cyril S. BELSHAW, Tradiţional *Ex*-13 *lenanăe and Modern Markets*, 1965, p. 5. Joseph SCHUMPETER, History *of Economic Analysis*, ed. a II-a, 1955, î, p. 6.

521

14. Jeari POIRIER, „Le commerce des homnâes", în: *Cahiers de l'Institut de scibnce économique appliquee*, nr. 95, noiembrie 1959, p. 5.

15. Marc GUILLAUME, Le *Capital* et *son double*

1975, p. 11.

16. Jean-Baptiste SAY, Cours *complet d'economie politique pratique*, I, 1828, p. 7.

17. Fernand BRAUDEL, „Histoire et sciences sociales: Ia longue duree", în: *Annales E.S.C.* 1958, pp. 725 – 753.

18. J. SCHUMPETER, op. cit., cap. Îl *passim*. După

Dna Elizabeth BOODY-SCHUMPETER, cea de a patra modalitate ar fi metoda sociologică.

NOTE LA CAPITOLUL I

1. Cf. *supra*. II, cap. V.

2. SIMONDE DE SISMONDI, Nouveaux *Principes d'economie politique*, sub îngrijirea lui Jeaa Weiller, 1971, p. 19.

3. *Ibid.*, p. 105, nota 1.

4. Cuvânt pe care l-am găsit utilizat în acest sens restrâns la Fritz RORIG, *Mittelallterliche Weltwirtschaft Blilte und Ende* einer *Welt-wirtschaftsperiode*, 1933. Independent de ei, Hector AMMANN, *Wirtschaft und Lebensraum der mittelalterlichten Kleinstad*, f. a., p. 4, spune pe bună dreptate: „cine Art Weltwirtschaft", „un fel de economie mondială".

5. Leon-H. DUPRIEZ: „Principes et problèmes d'interpretation" p. 3 în: „*Diffusion du progres et convergence des prix*. *Études internationales*, 1966. Consideraţiile care urmează în acest capitol se apropie de tezele lui I. WAL-LERSTEIN, op. cit., cu toate că nu întotdeauna sunt de acord cu el.

6. Fernand BRAUDEL, La *Méditerranée* et Ze *monde mediterrane en à l'époque de Philippe //*, 1949, pp. 325, 328 şi urm.

7. F. BRAUDEL, *Medit.*, 1966, I, p. 354.

8. A.M. JONES, „*Aslan Trade în Antiquity*. În:

Islam and *the* Trade of *Asia*, op. cit., p. 5.

9. Întrebuinţez expresia *reguli tendenţiale*, urmându-l pe George GURVITCH, pentru a nu spune „legi".

10. Paul M. SWEEZY, Le *capitalisme moderne*.

1976, p. 149.

11. Expresia îi aparţine lui Wallerstein.

12. Georg TECTÂNDER VON DER JABEL, *ltet persicum ou description d'un voyage en Pie entrepris* en 2602...; 1877, pp. 9, 22 – 24.

'522

13. Pedro CUBERO SEBASTIÁN, Brève *Relación de la peregrinación que ha hecho de la mayoi parte del mundo*, 1680, p. 175.

14. Louis. Alexandre FROTIER DE LA MESSE-LIERE,

Voyage *a* Saint *Petersbourg* ou *Nouveaux* Mémoires *sur* la *Russie*, 1803, p. 254.

15. *Medit*... I, p. 259.

16 Philippe de COMMYNES, *Mémoires*, III, 1965, p. 110.

17. René DESCARTES, *Oeuvres*, I, *Correspondance*. *1969*, p. 204.

18. Charles de BROSSES, *Lettres familikres e crites d Italie* en *1739 et 174*0, 1858, p. 219.

19. Jacques de VILLAMONT, Les *Voyages*... 1607, p. 203.

20. Ibid. *p. 209*.

21. În sensul, bineînţeles, de *spirite libere*.

22. Brian PULLAN, *Rich and Poor în Renaissance Venice*, 1971, p. 3.

23. Voyage *d'Angleterre*, de *Hollande* et *de Flandres*, 1728, Victoria and Albert Museum, 86 NN 2 f° 177. Prin „brownişti" trebuie să înţelegem o sectă religioasă protestantă apărută prin 1580 şi urmând învăţăturile lui Robert Browne; prin „millenaires", pe milenarişti.

24. Ibid. f° 178 – 179.

25. Hugo *SOhy*, „The «*Betrayal*» *of the Sixteenth Century Bourgeosie*: *a Myth*? *Some considerations of the Behaviour Pattern of the Mer-chants of Antwerp in the Sixteenth Century*", în: *Acta historiae neerlandicae*, 1975, pp. 31 – 49.

26. Louis COULON, *L'Ulysse francois ou le voyage de France, de Flandre et de Savoie*, 1643, pp. 52 – 53 şi 62 – 63.

27. Alonso MORGADO, Historia *de Sevilla*, 1578, f° 56.

28. Rege al Portugaliei până în 1640.

29. Evaldo CABRAL DE MELLO, Olinda *restau. rada. Guerra e Acucar no Nord-este, 1630 – 165*4, 1975, p. 72.

30. *Ibid*.

31. Charles CARRIÈRE, Marcel COURDOURIE.

L'espace commercial marseillais aux XIIe et XVIIIe siècles, dactilogramă, p. 27.

32. A. n; Marine – B7 463; 11 (1697).

33. Patrick CHORLEY, *Oii, Silk and Enlightenment*

Economic Problems în XVIIIth Century Na-ples, 1965. Vezi şi Salvatore CIRIACONO, *Olio ed Ebrei nella Republica veneta del Sette-cento*, 1975, p. 20.

34. Vezi *supra*, II, cap. VI.

35 – *Medit... 1966*, I, p. 113 şi următoarele.

36 – Ibid. p. 358.

523

37. Ernst WAGEMANN, Economia *mundial*, 1952.

II, p, 95.

38. Johann Heinrieh von THUNEN, Der *Isolierte*

Staat în Beziehung ani Landwârtschaft când *Nnlionallikonomie*, 1876, I, p. 1.

39. E. CONDILLAC, Le *Commerce* et *le gouvernement*, 1760, ed. 1966, pp. 248 şi următoarele, închipuie o economie situată într-o insulă imaginară.

40. Siedlungsgeographische Uniersuchiingen *în Niederenidălusien*, 1935.

41. Vezi *supra*, II.

42. Recherches sur *la* nature et les *causes* de *la richesse des nations*, II, 1802, pp. 403, citat de Pierre DOCKES, *L'espace dans la pensée ceo-nomique*. 1909, pp. 409.

43. Vezi *intra*.

44. H. PIRRENE, Histoire *de Belgique*, III, 1907, p. 259.

45. A. EMMANUEL, L'cehange *inegal*, 1969, p. 43.

46. Într-o comunicare făcută la săptămâna de la

Prato, aprilie 1973.

47. *Ibid*.

48. Johann BECKMANN, Deitriige *zur Oelconomia*...

1781, III, p. 427. Prin 1705, 84 case de comerţ dintre care 12 spaniole, 26 genoveze, 11 franceze, 10 engleze, 7 hamburgheze, 18 olandeze şi flamande. François DORNIC,

op. cit., p. 85, după Raimundo de LANTERY, *Memorias*, partea a II-a, pp. 6 – 7.

49. Jean GEORGELIN, Venise *au* Siècle des *Lumi eres*, 1978, p. 671.

50. Ti bor WITTMAN, „Los metales preciosos de

America y la estructura agraria de Hungria a Ios fines del siglo XVT, în: Acta *historica*, XXIV, 1967, p. 27.

51. Jacques SAVARY, Dictionnaire *universel de commerce*... 1759 – 1765, V, col. 669.

52. Jacques DOURNES, *Potao*; *une theorie du pouvmr* cliez *Ies* Indochinois *Jorai*, 1977, p. 89.

53. Abbe PREVOST, *Histoire Générale des voyagas*.

VI, p. 101.

54. J. PAQUET, „La mizere dans un village de

POisans en 1809", în: Cahiers *d'histoire*, 1966, 3, pp. 249 – 256.

55. Germaine LEVI-PINARD, Ld *vie quotidienne* &

Vallorcine au *XVIIIe siècle*, ed. a II-a, 1976.

56. „Cervieres, une communaute rurale des Alpes brianconnaises du XVIIIe siècle a nos jours1, în: *Bulletin du Centre d'histoire économique et sociala de la region lyonnai-Se*, 1976, nr. 3, pp. 21 şi urm.

57.

58.59.

60.

61.

62.63.65.

60.67.

68.69.70.71.72.

73.74.

75.

76.

Citat de Isaac de PINTO. *Trăite de* la *circulation et du credit*, 1771, pp. 23 – 24. II. C. DARBY, An *Historical* Geography *of England* before *a.d. 180*0, 1951, p. 444.

E. NARNI-MANCINELLI, Matteo PAONE, Roberto PASCA, „Inegualanzia regionale e uso del territorio: analisi

di un area depressa della Campania interna”, în: *Rassegna economică*, 1977.

Christiane KLAPISCH-ZUBER, *Les Maîtres du marbre*. Carrare *1300 – 160*0, 1969, p. 69 – 76.

Moscova A.E.A. 705/409, f° 12, 1785.

Le Monde, 27 iunie 1978.

şi 64. Vezi *supra*, II, cap. V.

T.-S. WILLAN, *Studies în Elizabethan Foreign Trade*, 1959, p. V.

Pierre BRUNEL, L'État *et* le *Souverain*, 1977, p. 12. II *Dogado* desenează zona de lagune, de insule mărunte şi de estuare de pe coasta nordică a

Adriaticii, în vecinătatea Veneţiei. (*Enc. it.*

XIII, p. 89). Elena FASANO, *ho stato Mediceo din Cosimo I.*

1973. Georges LIVET, L'Equilibre *europeen* de *la fin* du XVe *sfecle*, 1976. Claude MANCERON, Les *Vingt* Ans *du roi*.

1972, p. 121.

Ragnar NURSKE, Problems *of* Capital *Forma*tion in *Underdeveloped Countries*, 1953, p. 4. P. CHAUNU, Seville *et l'Atlantique*, VIII, 1.

1959, p. 1114.

A. EMMANUEL. op. cit., p. 32. David RICARDO, Principes *de* l'économie *poli-tique et de l'impôt,* sub îngrijirea lui Christian SCHMIDT, 1970, pp. 101 – 102. G. TOMASI DI LAMPEDUSA, Le *Guepard*, trad. franceză, 1960, p. 164. Maurice LEVY-LEBOYER, François CROUZET.

Pierre CHAUNU.

78.79.80.

81.

82.83.84.85.

Până la înfiinţarea Casei de Sconturi la 24 martie 1776. Vezi *intra*. Op. cit. I. WALLERSTEIN, The *Modern* World *Sistem*.

II, cap. li, dactilogramă. J. GEORGELIN, *Venise au*

sfecle des Lumières, op. cit., p. 760. *Ibid.*, p. 14 şi *passim*. *Medit.*, II, p. 4 i.

Jacques Gernet, *Le Monde chinois*, 1972, p. 429. Vezi *infra*.

525

86. Citat de H.R.C. WRIGHT, Congres *de Leningrad*, 1971, V, p. 100.

87. W. KIENAST, Die *Anfänge* des *europäischeji Staatensystems* im *späteren Mittelalter*, 1936.

88. *Geschichte der Kriegskunst*... 1907.

89. Citez din memorie acest episod, pe care l-am găsit în hârtiile lui Diego Suárez, păstrate cândva la Arhivele Guvernământului General al Algeriei.

90. E. CABRAL DE MELLO, Olinda *resturada*".

op. cit. şi *passim*.

91. Ibid. p. 346.

92. În legătură cu acest subiect, am avut un schimb de scrisori cu profesorul CRUZ COSTA de la Universitatea din Sâo-Paolo.

93. Cu privire la introducerea baionetei, vezi

J.U. NEF, *La guerre et le progres*, 1954, pp. 330 – 333.

94. Citat de J.U. NEF, La *Guerre et le progres humain*, 1954, p. 24.

95. Pasquale VILLANI, „La società italiana nei secoli XVI e XVII", în: *Ricerche storiche ed economiche în memoria di C. Barbagalo*, 1970, I, p. 255.

96. Philippe Auguste d'ARCQ, La *Noblesse militaire*, 1766, pp. 75 – 76; sublinierile îmi aparţin.

97. B.G. ZANOBI, în: Sergio ANSELMI, *Economia e Società: le Marche tra XV et XX° secolo*, 1978, p. 102.

98. I. WALLERSTEIN, op. cit., p. 87.

99. Federico BRITO FIGUEROA, Historia *economică y social de Venezuela*, I, 1966 şi *passim*.

100. G. MACARTNEY, Voyage *dans* l'intérieur *de la Chine et en Tartarie, iart dans les arme es 1792, 1793 et*

1794... II, p. 73.

101. Louis-Narcisse BAUDRY DES LOZIERES.

Voyage à la Louisiane et sur le continent de: *l'*Amérique *septentrionale fait dans les armeea 1794 – 179*6, 1802, p. 10.

102. Peter LASLETT, Un *Monde* que *nous avons pierdu*, 1969, pp. 40 şi urm.

103. *Medit*... 1966, I, p. 426.

104. Vezi *supra*, p. II, p. 124.

105. *Ibid*.

106. A.d. S. Venezia, Senato Zecea, 42, 20 iulie 1639.

107. Abbe Jean-Bernard LE BLANC, Lettres *d'un François*, 1745, II, p. 42.

108. Ibid. p. 43.

109. *Ibid*., p. 1.

110. *Ibid*., III, p. 68".

111. Jacques ACCARIAS DE SERIONNB, *la Richesse de VAngleterre*, 177J, p. *6*\.: r

112.

113.

, 114.

115.116.117.

118.

119.

120.

121.

122.123.124.

125.

126.

127.128.

129.

130.131 132

În cele ce urmeazâreiau; opiniile lui SMQUT – cu privire la Scoţia, pe cele ale lui H.

— KEL – LENBENZ şi pe cele ale lui P. BAIROCK, prezentate în cursul săptămânii de la Prato.

1978.

A. DAS GUPTA, *ori. cât.*, în: *Islam and the Trade of Asia*, publicat de D.S. RICHARDS.

1970, p. 206.

Precis de sociologie d'après W. Pareto, ed. a II-a.

1971, p. 172.

G. IMBERT, *Des* Mouvements *de* longue *duree Kondratieff*, 1959.

Theorie économique du sisteme feodal: *pour un modele de l'économie polonaise*, 1970, p. 48.

Opinii recente cu privire la Kondratieff: W.W. ROSTOW, „Kondratieff, Schumpeter and Kuz-nets: Trend Periods Revisited", în: *The Journal of Economic History*, 1975, pp. 719 – 753.

W. BRULEZ, „Seville et l'Atlantique: quelques reflexions critiques", în: *Revue belge de phi-lologie et d'histoire*, 1964, nr. 2, p. 592.

P. CHAUNU, Seville *et l'Atlantique*, VIII, I.

1959, p. 30.

Dietrich EBELING, şi Franz IRSIGLER, *Getrei-deumsaiz, Getreide und Erotoreise în Köln, 136S-1797*, 1976.

F. BRAUDEL şi F. SPOONER, „Prices în Europe from 1450 to 1750", în: The *Cambridge Economic History of Europe*, IV, 1967, p. 468. P. CHAUNU, op. cit., p. 45. *Gazette de France*, p. 489. Pierre CHAUNU, Les *Philippines* et *le Pacifique* des *Iberiques*, 1960, p. 243, nota 1. L. DERMIGNY, *La Chine et l'Occident*. *Le commerce* a *Canton* au *XVI – de siècle, 1719 – 1833*, I, 1964, p. 101, nota 1.

„En înde, aux XVIe et XVI le siècles: tresors americains, monnaie d'argent et prix dans l'Empire mogol", în: *Annales E.S.C.*, 1969, pp. 835 – 859. Citat de Pierre VILAR, Congres *de Stockholm*.

1960, p. 39.

Rondo CAMERON, „Economic History, Pure and Applied", în: Journal *of* Economic *History*, martie 1976, pp. 3 – 27. II *Problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei*

prezzi, 1935. G. IMBERT, op. cit.

Ibid.

«Les implications le l'emballement mondial des

Prix depuis 1972", în: *Recherches econctmiques* se *Louvain*, septembrie 1977.

527

133. În: *Amialeş E.Ş.C.*, 1961, p. 1.15.

134. P. LEON, în: *Congres de Stockhplm*, 1960, p. 167.

135. *La Crise* de *Veconomie françaiscă la* fin de *l'*Ancien Régime *et au debut de la-Revolution*, 1944, pp. VIII-IX.

136. *Theorie économique du sisteme* feodaZ... op. cit., p. 84.

137. „Gazettes hollandaises et tresors americains", în:

Anuario de historia economică y social, 1969, p. 333.

138. P. VILAR, *L'industrialisation en Europe au XIX*.

siecâes, Colloque de Lyon, 1970, p. 331.

139. *Heresies économiques*, 1972, p. 50.

140. P. BEYSSADE, *La Philosophie premiere de Descartes*, dactilogramă, p. 111.

141. Earl J. HAMILTON „American Treasure and the rise of Capitalism", în: *Economică,* noiembrie 1929, pp. 355 – 356.

142. Phelps BROWN, S.V. HOPKINS „Seven Centuries of Building Wages", în: *Economică*, august 1955, pp. 195 – 206.

143. Charles SEIGNOBOS, *Histoire sincere de la nation irancaise*, 1933.

NOTE LA CAPITOLUL II

1. Aceasta observaţie şi cele precedente, după textul dactilografiat al lui Paul ADAM, *L'origine des grandes cites maritimes independentes et la nature du premier capitalisme commercial*, p. 13.

2. Paul GROUSSET, prefaţă la Regine PERNOUD.

Les Villes marchandes aux XIVE et XVe siècles 1948,

p. 18.

3. *Studi di storia economica*, 1955 I, p. 630.

4. Impozit pe venit instituit de Pitt „al doilea”, în 1799.

5. Henri PIRENNE, *La Civilisation occidentale au*

Moyen Âge du XI> au milieu au XVA siècle, Histoire générale* de G. GLOTZ, VIII, 1933, pp. 99 – 100.

6. *Cours complet* d’economie *politique pratique*, op. cit., I, p. 234.

7. *Trăite de la circulation et du credit*, op. cit., p. 9

8. Renée DOEHAERD, *Le Haut Moyen Âge occidental, economies et sociétés*, 1971, p. 289.

9. P. ADAM, op. cit., p. 11.

10. Expresia a fost folosită de Henri PIRENNE, într-o conferinţă ţinută la Alger, în 1931.

11. „The Closing of the european Frontier”, în!

Speculum, 1958, p. 476.

12 Wilhelm ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkoniunktur*, 1966, p. 19.

13 Johannes BtTHLER, *Vida y cultura en la edad media*, 1946, p. 204.

14 J.H. SLICHER VAN BATH, The *Agrarian History oi Western Europe, A.D. 500 – 185*0, 1966, p. 24.

15 Yves RENOUARD, *Les Villes d’Halie de la jin du* Xe *au debut du XIVE şi ecle*, 1969, I, p. 15.

16 Karl BOSL, *Die Grundlagen der modernen GesellschaH im Mittelalter*, 1972, 11, p. 290.

17. Observaţie nu o dată făcută în faţa mea. Că. Armande – SAPORI, „Caratteri ed espansione dell’economia comunale italiana”, în: *Congresso storico internazionale per VVIH° centenario della prima Lega Lombarda, Bergamo* 1967, pp. 125 – 136.

18. „What accelerated technological Progress in the

Western Middle Ages” în: *Scienti Nc Change*, publicat de CROMBIE, 1963, p. 277.

19. „Les bases monetaires d’une supremaţie économique: Vor musulman du Vile au XIe siècle”, în:

Annales E.S.C., 1947, p. 158.

20. *VEconomie rurale et* la *vie d.es campagnes dans l'Ocdăent medieval*, 1962, I, p. 255.

21. La Nascită *dell'Europa sec. X-XIV*, 1966, pp.

121 şi următoarele.

22. „La civiltà economică nelle suc esplicazioni dalia Versilia alia Maremma (secoli X-XVII)" în: *Atti del 603 Congrenso Internazionale della* „Dante Alighieri", p. 21.

23. *Wirtschajtsgeschichte Deutschlands von 16 bis ÎS*

Jahrhundhert, 1951, I, p. 327.

24. Mittelalterliche *Weltwirtschaft*... 1933, p. 22.

25. Observaţii asemănătoare cu privire la raza de acţiune a oraşului Frankfurt pe Main în: Hans Mauersberg, Wirtsefiafts und *Sozialgeschichte zentraleuropâischer Städte în neuerer Zeit*, 1960, pp. 238 – 239.

26. H. PIRENNE, în G. GLOTZ, *Histoire générale*, viii, op. cit., p. 144.

27. Zbiri, p. n.

28. *Ibid.*, p. 90; Henri LAURENT, *Un gr ană Commerce d'exportation. La draperie* des *Pays-Bas en France* et *dans* les *Pays mediterraneens, XUe-XVe siècles*, 1935, pp. 37 – 39.29 – H. PIRENNE, op. cit., p. 128. °La 13 ianuarie 1598, prin ordonanţa Elizabetei, al cărei text este dat de Philippe DOLLINGER, *La Hanse (Xlie – XVI le siècles)*, 1964, pp. 485

400

529

31. Tibor WITTMAN, *Les gueux dans les „bonnes villes" de Flandre (1577 – 1584)*, 1969, p. 23, Hippolyte FIERENS-GEVAERT, *Psychologie d'une viile, essai sur Bruges*, 1901, p. 105; E. LURCA, *Die grosşe Zeit der Niederlande*, 1936, p. 37.

32. Arhivele Datini, Prato, 26 aprilie 1939.

33. H. PIRENNE, op. cit., p. 127.

34. J.A. VAN HOUTE „Brouges et Anvers, marches

„Nationaux" ou „internationaux" du XIVE au XVIe siècle, în: *Revue du Nord*, 1952, pp. 89 – 108.

35. *Briigges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, 1908, p. 253.

36. Op. cit., p. 16.

37. Pentru întreg paragraful, vezi P. DOLLINGER, op. cit.

38. H. PIRENNE, op. cit., pp. 26 – 27.

39. P. DOLLINGER, op. cit., p. 42.

40. Witold HENSEL, Aleksander GIEYSZTOR, *Les Recherches archéologiques en Pologne*, 1958, pp. 54 şi urm.

41. P. DOLLINGER, op. cit., p. 21.

42. Renée DOEHAERD, „À-propos du mot «Hanse»", în: *Revue du Nord*, ianuarie, 1951, p. 19.

43. P. DOLLINGER, op. cit., p. 10.

44. *Medit*... I, p. 128.

45. P. DOLLINGER, op. cit., p. 177.

46. *Ibid.*, *p*. 54.

47. Vezi *supra*, II.

48. P. DOLLINGER, op. cit., p. 39.

49. *Ibid.*, p. 148.

50. *Ibid.*, *p. 39*.

51. *Ibid.*, p. 59.

52. *Ibid.*, p. 86.

53. Henryk SAMSONOWICZ, „Les liens culturelsentre les bourgeois du littoral baltique dans le bas Moyen Âge" în *Studia maritima*, I, pp. 10 – 11.

54. *Ibid.*, p. 12.

55. *Ibid.*

56. *Ibid.*

57. P. DOLLINGER, op. cit., *p*. 266.

58. *Ibid.*, *p*. 55.

59. *Ibid.*, p. 130.

60. *Ibid.*, p. 95.

61. *Ibid.*, pp. 100 – 101...

62. Marian MALOWIST, *Croissance et regression en Europe, XIV-XVII siècles, 1972*, pp. 93, 98.

63. P. DOLLINGER, op. cit., *p*. 360.

64. M. MALOWIST, op. cit., p. 133.

65. *Ibid.*, p. 105.

66. Eli F. HECKSCHER, *Der Merkantilismus*, *f* spaniolă: *La Epoca marcantilista*, 1943, p

67. Histoire *des prix* et *des* salaires *dans VOrien medieval*, 1969, p. 237.

530

82.83.84.

85.

37.

68. Robert-Henri BAUTIER, „La marine d'Amalfi dans le trafic méditerranéen du XIVe siècle, à-propos du transport du se de Sardaigne" în: *Bulletin philologique et historique du Comite des Travaux historiques et scientifiques*, 1959, p. 183.

69.

*7*0.71.

M. del Treppo, A. Leone, *AmalH mediaevale*, 1977. Protest împotriva unei istorii tradiţionale a oraşului Amalfi, exclusiv comercială.

M. LOMBARD, *art. cât.*, în: *Annales E.S.C.* 1947, pp. 154 şi urm.

72.73.74.

75.

76. M.

Armando CITARELLA, „Patterns în Medieval Trade: The Commerce of Amalfi before the Crusades" în: Journal *of* Economic *Hystory*, dec, 1968, p. 533 şi nota 6. R.H. BAUTER, *art.*, *cât.*, p. 184. R.S. LOPEZ, op. cit., p. 94. Y. RENOUARD, op. cit., p. 25 nota 1. Elena C. SKRIZINSKAJA, „Storia della Tana", în: Studi *Veneziani*, *X*, *1968*, p. 7. „În mari constituta, caret totaliter vineis atque caampis". – *A.* CANARD, „La guerre sainte dans le monde Islamique", *Actes du* He *Congres des societâs savantes d'Afrique du Nord, Tlemcen* 1936, în: II, pp. 605 – 623.

77.

78.79.80.

81

Chrisobula lui Alexis Comnenul din mai 1082 îi scuteşte pe veneţieni de orice vărsământ (H. PIRENNE, op. cit., p. 23).

Giuseppe TASSINI, Curiosità *veneziane*, 1877, p. 424.

Gino LUZZATTO, Studi *di storia economica veneziana*, 1954, p. 98. Benjamin DA VID, „The Jewish Mercantile Settlement of the 12th and 13th century Venice:

Reality or Conjecture?”, *în*: *AI. S. Review*.

1977, pp. 201 – 205.

Wolfgang von Stromer, „Bernardus Tauronicus und die Geschaftsbeziehungen zwischen der deutschen Ostalpen und Venedig vor Gründung des Fondaco dei Tedeschi”, în: *Grazer Forsch-ungen zur Wirtschaft und Sozialgeschichte*, III.

G. LUZZATO, op. cit., p. 10.

Ibid., pp. 37 – 38.

Giorgio GRACCO, *Società e stato nel medieoevo veneziano* (secoli *XII-XIV*), 1967.

Heinrich KRETSCHMAYR, *Geschichte von Venedig*, 1964, I, p. 257.

e du Levant au ge, 1936, p. 173.

NOTThâiar atât de îngrozitoare, după Donald E.

WUELLER şi Gerald W. DORY „Some Argupv? wt i? Defense of the Venetians on the

J? «,< Crusade”. În: *The American Historical tieview*, nr. 4> oct *lgw* 717 – 737.

— HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, 1936, p. 173.

chiar atât d

88. R.S. LOPEZ, op. cit., pp. 154 şi următoarele

89. Jacques MAS-LATRIE, *Histoire de Vile de Chypre sous le regne des princes de la maison de Lu-signan*, 1861, I, p. 511.

90. Cu privire la emisiunile monetare vezi *supra*.

II, p. 170.

91. Richard HENNIG, *Terme incognitaie,* 1950 – 1956.

III, pp. 109 şi următoarele.

92. Opinie respinsă de F. BORLANDI, „Alle origini del libro di Marco Polo”, în: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962, I, p. 135.

93. Elizabeth CHAPIN, *Les Villes de foires de Champagne des origines au debut du XIVe siècle*, 1937, p. 107, nota 9.

94. Henri Pirenne, op. cit., I, p. 295.

95. H. LAURENT, op. cit., p. 39.

96. Robert-Henri BAUTIER, „Les foires de Champagne”, în: *Recueil Jean Ba-udin, V,* 1953, p. 12.

97. H. PIRENNE, op. cit., p. 89.

98. Felix BOURQUELOT, Étude *sur* les *foires de Champagne*, 1865, I, p. 80.

99. Hektor AMMANN, „Die Anfänge des Aktivhandels und der Turheinfiihr aus Nordwesteuropa nach dem Mittelmeergebiet”, în: *Studi in onore di Armano Sapori,* p. 275.

100. Originea acestei denumiri nu este cunoscută. Este vorba, *poate*, despre o stradă din Florenţa care se numeşte aşa şi pe care se găseau antrepozitele breslei *Arte di Calimala* (*Dizionario Enci-clopedico italiano*).

101. *Medit*, I, p. 291.

102. *Ibid*.

103. H. LAURENT, op. cit., p. 80.

104. Henri PIGEONNEAU, *Histoire du commerce de la France*, I, 1885, pp. 222 – 223.

105. *Ibid*.

106. Mario CHIAUDANO, „I Rothschild del Duccenţo: la Gran Tavola di Orlando Bonsignori”, în: *Bulletino senese di storia patria*, VI, 1935.

107. R.H. BAUTIER, op. cit., p. 47.

108. F. BORQUELOT, op. cit., I, p. 66.

109. H. LAURENT, op. cit., p. 38...

110. *Ibid*., pp. 117 – 118., V.

111. R.H. BAUTIER, op. cit., pp. 45 – 46.

112. Vital CHEMEL, Jean EBERSOLT, Cinq *Siècles de circul*ation *internaţionale vue de J.oşe*

1951, p. 42.

113. Vezi *infra*.

114. Wolfgang von STROMER: „Banken und Geâd”.

marâtt: die Funktion der Wechselstuben i° Oberdeutschland und den Rheinlanden”, Prato. 18 aprilie J972, Săptămâna a IV-a F. – Datini.

129.130.

131.132.133.

134.135.136.

137.138.

139.140.141.

533

115.

116.117.

118.

Augusto GtfZZO, Introducere ia *Secondo Collo-quio sull'etă dell'Umanesimo e del Rinasci-mento în Francia*, 1970.

Giuseppe TOFFANIN, *îl Secolo senza Roma*, Bologna, 1943.

Guy FOURQUIN, Les *Campagnes* de *la region parisienne à la fin* du *Moyen Âge*, 1964, pp. 161 – 162. Să luăm totuşi notă de o încercare a lui Fii al VI-lea de Valois de a reînnoi privilegiile târgurilor din Champagne în 1344 – 1349. *Că*. M.

de LAURIERE, Ordonnances *des* rois *de*

119.

120.121.

France, 1729, II, pp. 200, 234, 305. *Banca e moneda dalie Crociate alia Rivoluzione francese*, 1949, p. 62. *Ibid*. Raymond DE ROOVER, „Le role des Italiens dans la formation de la banque moderne”, în:

122, 123.

124.125.126.127.128.

Revue de la banque, 1952, p. 12... Vezi *supra*, II.

Carlo CIPOLLA, *Money, Prices and Civilization*.

1956, p... 33 – 34.

H. KRETSCHMAYR, op. cit., p. 234. *Ibid.*, pp. 234 – 236. *Ibid.*, p. 239.

Foundation of Capitalism, 1959, pp. 29 şi urm. Hannelore GRONEUER, „Die Secversicherung în Genua am Ausgang der 14 Jahrhundert", în:

Beitrage Wirtschafts *und* Sozialgeschichte *des*

Mittelalters, 1976, pp. 218 – 260. H. KRETSCHMAYR, op. cit., p. 300. Christian BEC, *Les Marchands* écrivains *a Florence 1375 – 143*4, 1968, p. 312. *Medit.*, I, p. 310. *Ibid.*, p. 311. *Bilanci generali*, 1912, publicate de Reale Commissione per la publicazione dei documenti della

Repubblica di Venezia, seria II. Vezi *infra*.

Bilanci generali, seria II, I, 1, Veneţia, 1912. *Ibid.*, Documenti n 81, pp. 94 – 97. Textul este dat de H. KRETSCHMAYR, op. cit., II.

pp. 617 – 619.

Medit, I, p. 452.

Se admite de obicei că raportul dintre emisiunea monetară anuală şi moneda în circulaţie este de 1 la 20.

Pierre-Antoine comte DARU, *Histoire de la République de Venise*, 1819, IV, p. 78. Oliver C. COX, *Foundation of Capitalism*, 1959.

P69 şi nota 18. (după MOLMENTI). Vezi *infra*.

142. A.d. S. Venezia, Notario dai Collegio 9, f° 26 v°

nr. 81, 12 august 1445.

143. *Ibid.*, 14, fa 38, v°, 8 iulie 1491; Senato Terra

12, f° 41, 7 februarie 1494.

144. *Medit*, II, pp. 215 – 216.

145. A.d. S. Veniezia, Senato Terra, 4, f° 107, ve.

146. P. MOLMENTI, *La Storia di Venezia nella vita privata*... 1880, I, pp. 12*4, 131 – 132*.

147. Piero PIERI, „Milizie e căpitani di centura în

Italia del Medio Evo", în: *Atti della Reale Accademia*

Peloritana, XL, 1937 – 1938, p. 12.

148. H. KRETSCHMAYR, op. cit., II, p. 386.

149. Girolamo PRINLI, *Diarii*, ed. A. Segre, 1921, I, p. 19.

150. Fedarico CHABOD, „Venezia nelia politica italiana ed europea del Cinquecento”, în: *La Civiltà veneziana del Rinascimento*, 1958, p. *29*. Sosirile ambasadorilor Spaniei şi ai „regelui” Maximilian. Archivio Gonzaga, seria E, Venezia 1435, Veneţia, 2 ianuarie 1495.

151. H. HAUSHERR, op. cit., *p*. 28.

152. *Bilanci*, I, pp. 38 – 39. Nu în 1318, cum scrie

William MAC *NEILL*, *Venice*, *the Hinge* of *Europe 1081 – 179*7, 1974, p. 66, ci chiar înainte de 1228, *Bilanci*... I, pp. 38 – 39, închirierea lui Fondaco dei Tedeschi „qui tenent fonticum Veneţie ubi Teutonici hospitantur”.

153. J. SCHNEIDER, „Les villes allemandes au Moyen

Age. Les institutions eeonoaniques”, în – *Recueil de la* Société *Jean Bodin*, VII, *La Viile*, *institutions économiques et sociales*, 1955, 2 e pârtie, p. 423.

154. Antonio H. de OLIVEIRA MARQUES, „Notas para a historia da Feitoria portuguesa da Flan-des no século XV”, în: *Studi* in onore di *Amin-tore Fanfani*, 1962, II, pp. 370 – 476, îndeosebi p. 446. Anselmo BRAACAMP FREIRE, „A Feitoria da Flandes” în: *Archivio historico portu-gues*, VI, 1908 – 1910, pp. 322 şi urm.

155. *Medit*, I, p. 428.

156. G. LUZZATTO, op. cit., p. 149.

157. *Medit.*, I, p. 227.

158. Alberto TENENTI, Corrado VIVANŢI, „Le film d’un grand sisteme de navigation: Ies galeres marchandes venitiennes, XIVE XVIe siècles”, în: *Annales E.S.C.*, 1961, p. 85.

159. Op. cit., pp. 62 şi urm.

160. Federigo MELIS, *La Moneda*, dactilogramă, p?

161. Federigo MELIS, „Origenes de la Banca M

derna”, în: *Moneda y Credita*, martie pp. 10 – 11.

534
162.
163.
164.165.
166.167.
168.
*16*9.170.171.172.173.
174.175.176.177.
178.
179.
180.181.182.
183.184.185.186.
187.188.
189.190.
535

Federigo MELIS, *Storia della ragioneria, Contributo alia conoscenza e interpretazione delle fonti piii significative della storia economica, 1950*, pp. 481 şi urm.

Federigo MELIS, *Sulle fonti della storia economica*, 1963, p. 152.

Vezi *supra*, II.

R. HENNIG, op. cit., III, pp. 119 şi urm.; IV, p. 126.

G. TASSINI, op. cit., p. 55.

E. LATTES, *La libertă delle banche a Venezia*.

1869, capitolul II.

Gino LUZZATTO, *Storia Economica din Venezia dai XIe al XVIE*'s., 1961, p. 101. G. LUZZATTO, op. cit., p. 212. G. LUZZATTO, op. cit., p. 78. G. LUZZATTO, *Studi*... op. cit., pp. 135 – 136. *Ibid*., p. *139*. Reinhald C. MUELLER, „Les preteurs juifs a

Venise", în: *Annales E.S.C.*, 1975, p. 1277. G. LUZZATTO, *Studi*... op. cit., p. 104. *Ibid*., p. 104. *Ibid*., p. 106, nota 67. „Le role du capital dans la vie locale et le commerce extérieur de Venise entre 1050 et 1150", în: *Revue belge de* philologie *et d'histoire*.

XLII, 1934, pp. 657 – 696. „Aux origines du capitalisme venitien", recenzia articolului precedent în:

Annales *E.S.C.* 1935, p. *96*. R. MOROZZO DELLA.*ROCCA, A. LOMBARDO.*

I Docummenti del commercio *veneziano nei secoli*, citat de G. LUZZATTO, *Studi*... p. 91, nota 9.

G. LUZZATTO, Storia economica... op. cit., p. 82. *Ibid.*, pp. 79 – 80. Raymond DE ROOVER, „Le marche mone tăiere au Moyen Âge et au debut des temps modernes”, în: Revue *historique*, iulie-sept.

1970, pp. 7 şi urm. *Med.it.*, I, p. 347. *Ibid.*

F. MELIS, *La Moneda*, op. cit., p. 8.

Frederic C. LANE, *Venice, a maritime republic*.

1973, p. 166. *Ibid.*, p. 104. *Industry and Economic Decline în 17th Century*

Venice, 1976, pp. 24 şi urm. *A.d. S.* Venezia, Senato Terra, 4, f° 71, 18 aprilie

1458.

Domenico SELLA, „Les mouvements longs de l'inaustrie lainiere a Venise aux XVI” et XVII.

Şi 1°i” în: *Annales E.S.C.* ianuarie – martie p. 4 i.

191. B. PULLAN, *Rich and Poor în Renaissance Venice*, 1971, p. 33 şi urm.; Ruggiero MASCHIO, Investimenti edilizi delle scuole grandi a Venezia, (XVI-XVII sec.)”, Săptămâna de la Prato, aprilie 1977.

192. A.d. S. Venezia, Senato Mar, II, f° 126, 21 februarie

1446.

193. D. SELLA, *art. cât.*, pp. 40 – 41.

194. Omer Lutfi BARKAN, „Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVI» sied.es”, în: *Journal of economic and social history of the Orient*, august 1957, pp. 27, 34.

195. O deliberare a Senatului din 18 februarie 1453

susţinea fără ocol necesitatea, „*ob reverenţiam Dei, bonum christianorum honorem, noştri dominii et pro commodo et utilitate mercatorum et* ciutura *nostrorum*”, de a ajuta Constantinopolul, acest oraş despre care se poate spune că „este ştiut a fi parte din Statul nostru şi

care nu trebuie să cadă în mâna necredincioşilor", *„civitas Constantinopolis que dici et reputari potest esse noştri dominii, non deveniat ad mănos infidelium"*. A.d. S. Venezia, Senato Mar, 4, 170.

196. A.d. S. Venezia, Senato Secreta 20, f° 3, 15 ianuarie 1454.

197. H. KRETSCHMAYR, op. cit., II, pp. 371 şi Urm.

198. Damião PEREZ, *Historia de Portugal*, 1926 – 1933.

8 vol.

199. Ralph DAVIS, *The rise of the Atlantic Economies*, ediţia a II-a, 1975, p. 1.

200. În primul rând lucrările lui Vitorino MAGAL-HĂES-GODINHO.

201. R. DAVIS, op. cit., p. 4.

202. Gonzalo de REPARAZ hijo, La *Epoca de los grandes descubrimientos españoles y portugueses*, 1931.

203. Prospero PERAGALLO, *Cenni intorno alia colonia italiana în Portogallo nei secoli XIVE, XVE*, XV/e, ediţia a II-a, 1907.

204. Virginia RĂU, „A Family of italian Merchants în Portugal in the XVth century: the Lomel-lini", în: *Studi* in onore di *A. Sapori*, op. cit., pp. 717 – 726.

205. Robert RICARD, „Contribution à l'étude du commerce génois au Maroc durant la perioade portugaise, 1415 – 1550", în: *Annales de l'Inst. d'Études orientales*, III, 1937.

206. Duarte PACHECO PEREIRA, *Esmeraldo de situ orbis*... 1892, citat de R DAVIS, op. cit., p. 8.

207. Op. cit., p. 11.

536

208.

209.210

211

212.213.

Vitorino MAGALHÂES-GODINHO, „Le repli venitien et egyptien et la route du Cap, 1496 – 1533" în: Eventail

de l'histoire *vivante*, 1953.

II, p. 293. Richard EHRENBERG, *Das Zeitalter der Fugger*.

1922, 2 volume. Hermann VAN DER WEE, The *Growth* of *the*

Antwerp Market *and the european Economy*

(*14 th-lbth Centuries*), 1963, II, p. 127. Henri PIRENNE, Histoire *de Beglique*, 1973, II, p. 58.

214.215.216.217.218.

219.

220.

G. D. RAMSAY, *The City of London*, 1975, p. 12. Emile COORNAERT, „Anvers a-t-elle eu une fiptte marchande?", în: Le *Navire* et *l'eco-vomie maritime*, sub îngrijirea lui Michel MOLLAT, 1960, pp. 72 şi urm. *Ibid.*, pp. 71, 79. G.D. RAMSAY, op. cit., p. 13. H. PIRENNE, op. cit., II, p. 57. G.D. RAMSAY, op. cit., p. 18. Lodovico GUICCIARDINI, *De-ription* de *tous*

221.

222.223.224.225.226.

227.228.

229.230.231.232.233.234.235.

Ies Pays-Bas, 1568, p. 122. H. VAN DER WEE, op. cit., II, p. 203. Emile COORNAERT, „La genèse du sisteme capitaliste et economie traditionnelle a Anvers au XVI siècle", în: Annales *d'histoire econo-viique et sociale*, 1936, p. 129. Oliver C. COX, op. cit., p. 266. Op. cit., 3 vol. *Ibid.*, II, p. 128. *Ibid.*, II, p. 120.

J. VAN HOUTTE, op. cit., p.82. Renée DOEHAERD, Études *anversoises*, 1963, I, pp. 37 şi urm., pp. 62 – 63. Anselmob RAACAMP FREIRE, *art. cât.*, pp. 322

şi urm. Hermann VAN DER WEE, op. cit., I, Apendice 44/1.

Ibid., II, p. 125. *Ibid.*, II, pp. 130 – 131. Ibid., II, p. 131. Ibid., II, p. 129.

Ibid.

Anselmo BRAACAMP FREIRE, *art. cât.*, p. 407.

Vitorino MAGALHÂES-GODINHO, *L'Économie de l'Empire portugais aux XV et* XVI *siècles*, 1969, p. 471.

236.

237.238.

John U. NEF, „Silver production in central Europe, 1450 – 1618”, în: *The Journal of Political Economy*, 1941, p. 586.

Medit., I, p. 497.

Richard GASCON, *Grand Covimerce et vie ur-baine au XVI siècle. Lyon et ses marchands*, 1971, p. 88.

537

239. H. VAN DER WEE, op. cit., II, p. 156.

240. Earl J. HAMILTON, „Monetary inflation in

Căştile 1598 – 1660”, în: *Economic History*, 6, ianuarie 1931, p. 180.

241.1529: Pacea doamnelor: 1535: Ocuparea oraşului Milano de către Carol Quintul.

242. Fernand BRAUDEL, „Les emprunts de Charles

Quint sur la place d'Anvers”, în: *Colloques Internationaux du C.N.R.S., Charles Quint et son temps*, Paris, 1958, p. 196.

243. H. VAN DER WEE, op. cit., II, p. 178, nota 191.

244. Pierre CHAUNU, Seville *et l'Atlantique*, VI, pp. 114 – 115.

245. Vezi *infra*.

246. J. VAN HOUTTE, op. cit., p. 91.

247. *Medit*, I, pp. 436 – 437.

248. H. VAN DER WEE, op. cit., II, p. 179, nota 195.

249. Hugo SOLY, *Urbanisme en Kapitalisme te Antwerpen în de 15 de Eeuw*, rezumat francez pp. 457 şi urm.

250. T. WITTMAN, op. cit., p. 30.

251. P. DOLLINGER, op. cit., pp. 417 – 418. Vezi gravura p. 86.

252. H. VAN DER WEE, op. cit., II, pp. 228 – 229.

253. *Ibid*., p. 238.

254. *Ibid*., II, p. 186.

255. Charles VERLINDEN, Jan CRAEYBECKX.
E. SCHOLLIERS, „Mouvements des salaires en Belgique au XVIe's.”, în: *Annales E.S.C.*, 1955, pp. 184 – 185.
256. John Lothrop MOTTLEY, *La révolution des Pays-Bas au XVI «siècle*, II, p. 196.
257. *Ibid.*, III, p. 14.
258. *Ibid.*, III, capitolul I.
259. *Medit.*, I, p. 438, nota 6, Ultima expunere privind stadiul actual al problemei, în: William D. PHILLIPS şi Carla R. PHILLIPS, „Spanish and Dutch rebels: The Middelburg Incident of 1571”, în: *American Historical Review*, aprilie 1977, pp. 312 – 330.
260. Hermann VAN DER WEE, „Anvers et les inovations de la technique financiere aux XVIe et XVIIe siècles, în: *Annales* E.S.C., 1967, p. 1073.
261. *Ibid.*, p. 1071.
262. *Ibid.*, p. 1073, nota 5.
263. *Ibid.*, p. 1076.
264. Raymond DE ROOVER, *L'évolution de la lettre de changa*. *XIVe-XVIIIe siècles*, 1953, p. 119.
265. *Les gueux dans les „bonnes villes” de Flandre. 1577 – 1584*, Budapest, 1969.
266. B.N., Ms. Fr. 14666, F° 11, v°. Relatare din 1693
Ş38
267.
268.269.270.
271.272.
273.274.275.
276.
277.278.279.280.281.282.283.284.285.286.
Giovanni BOTERO, Relaţioni *universali*, 1599
p. 68. *Ibid.*
Comtesse DE BOIGNE, *Mémoires*, 1971, I, p. 305. Jacques HEERS, Ce nes *au* XV*e siècle*, 1961, p. 532. Jérôme de la Lande, Voyage *d'un* Français *en*

Italie... 1769, VIII, pp. 492 – 493. *Voyage inedit du comte d'Espinchal*, Biblioteque de Clermont Ferrand, 1789., *Ibid*. *Ibid*. Vito VITALE, *Breviario della storia di Genova*.

1955, I, p. 148. ibid., p. 163. Medit., I, p. 357, nota 2. V. VITALE, op. cit., I, p. 346. *Ibid*., p. 349. *Ibid*., p. 421. Hannellore GRONEUER, *art. cât*., pp. 218 – 260.

Ibid.

A. N., K 1355, 21 mai 1684.

A. N., A.E., B1 529, 12 aprilie 1710.

B. N. Ms. Fr. 16073, în 371.

Giuseppe FELLONI, *Gli Investimenti finanziari genovesi* în *Europa tra* II *Seicento e la Restau-razione*, 1971, p. 345.

287.

288.289.

290.291.

292.293.

294.

Fernand BRAUDEL, „Endet das «Jahrhundert der Genuesen» im Jahre 1627?”, în: *Melanges Wilhem Abel*, p. 455., Roberto S. LOPEZ, *Studii sul Veconomia genovese nel Medio Evo*, 1936, pp. 142 şi urm... Roberto S. LOPEZ, într-una din obişnuitele discuţii cu el şi într-o conferinţă veche nepublicată.

Medit, I, p. 313. Conform tezei susţinută adesea în conferinţele sale de către Carmello TRASSELLI. Vezi textul şi trimiterile lui V. VITALE, op. cit.

(nota 275). R.S. LOPEZ, Genova *marinară* del *Duccento*:

Benedetto Zaccoria, ammiraglio *e mercante*.

1933, p. 154. Carmelo TRASSELLI, „Genovesi în Sicilia”, în:

Atti della *Società* ligure *di* storia *patria*, IX

(LXXXIII), fasc. II, p. 158.

295. Ibid., pp. 155 – 178.

296. Ibid. şi conform lămuririlor sale orale.

297. Ibid.

298. Carmelo TRASSELLI, „Sumario duma historia de aţucar siciliano”, în: Do *Tempo* e da *Historia*, n, 1968, pp. 65 – 69.

539

299. Vezi *supra*, II, p. 370 – 371.

300. Geronimo de UZTARIZ, *Theorie et pratique du commerce et de la marine*, 1753, p. 52.

301. Renée DOEHAERD, *Les Relations commerciales entre Genes, La Belgique et VOutremont*, 1941, I, p. 89.

302. R. RICHASRD, *art. cât.* (nota 205).

303. Ramón CARANDE, „Sevilla, forţaleza y mercado”, în: *Anuario de historia del derecho es-pahol*, II, 1925, pp. 33, 35 şi urm.

504. Virginia RĂU, „A Family of Italian Merchants în Portugal in the XVth century; the Lomel-lini”, în: *Studi in onore di Armando Sapori*, pp. 717 – 726.

305. Andre-E. SAYOUS, „Le role des Génois lors des premiers mouvements reguliers d'affaires entre l'Espagne eţ le Nouveau Monde 1, în: C. r. de *iAcademie des Inscription et Belles-Lettres*, 1930.

306. Felipe RUIZ MARTIN, Lettres *marchandes*… p. XXIX.

307. *Ibid*.

308. *Medit*., I, p. 310.

309. F. BRAUDEL, „Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers”, *art*. cât., p. 192.

310. R. CARANDE, art. *cât*.

311. Henri LAPEYRE, *Simon Ruiz et les asientos de Philippe* II, 1953, pp. 14 şi urm.

312. *Medit*, I, p. 315.

313. Felipe RUIZ MARTIN, Lettres *marchandes*… p. XXVIII.

314. Giorgio DORIA, „Un quadriennio critico:

1575 – 1578. Contrasti e nuovi orientamenti nella società genovese della crisi iinanzaria spag-nola”, în: *Melanges Franco Borlandi*, 1977, p. 382.

315. Comunicare de Giorgio DORIA, dactilogramă.

Colocviul de la Madrid, 1977.

316. VEconomie mondiale et les *jrappes monetaires en* France *1493 – 168*0, 1956, pp. 13 şi urm.

317. Felipe RUIZ MARTIN, Lettres *marchandes*... p. XLIV.

318. Ibid., p. XXXII.

319. *Ibid*., pp. XXX-XXXI.

320. *Medit*., I, p. 457*!”*

321. Această ordonanţă înfiinţată *escudo*, scudul de aur, care ia locul vechiului *excelente* de Granada. Cf. *Medit*., I, p. 429 şi nota 5.

322. Henri PIRENNE, *Histoire de Belgique*, IV, 1927, p. 78.

323. *Medit*., I, pp. 458 – 461.

324. Ibid., I, pp. 463, 464; Felipe RUIZ MARTIN.

El *Siglo de los Genoveses*, care urmează să apară.

540

325

Fernand BRAUDEL, „La vita economică di Venezia nel secolo XVI”, în: *La Civiltà veneziana del Rinascimento*, p. 101.

F. Braudel, *ibid*.

32S-327.328.329.

230 – 331 – 332.333

334.

335.

Medit., I, p. 295 şi nota 1, şi p. 457 şi nota 1.

Vszi *supra*, capitolul I, nota 48.

F. BRAUDEL, *„Endet das «Jahrhundert...»”, art.*

cât., pp. 455 – 468. A.E. FEAVEARYEAR, *The Pound Sterling*, 1931, pp. 82 – 83. A.E., M. şi D. Hollande, 122, în 248 (memoriul lui Aitzema, \647). Jose-Gentil DA SILVA, Banque *et* credit *en*

Italie au XVIIe siècle, 1969, I, p. 171... F. BRAUDEL, „Endet das «Jahrhundert...»”.

art. *cât*., p. 461.

Michel MORINEAU, „Gazettes hollandaises et tresors americains”, în: *Anuario de Historia economică y social*, 1969, pp. 289 – 361.

J. de LA LANDE, Voyage *en Italie*... op. cit.

IX, p. 362. Ibid., IX, p 367.

336.

337.

338.339.340.341.342.

343.344.

Gli Investimenti *jinanziari* genovesi *în Europa Ua* II *Seicento* e la *Restaurazione*, 1971.

Ibid., p. 472.

Ibid., p. 168, nota 30.

Ibid., p. 249.

Ibid., pp. 392, 429, 453.

B.N., Ms. Fr. 14671, f° 17, 6 martie 1743.

G. Felloni, op. cit., p. 477.

Căci Genova acceptă ca negustorii protestanţi să

345.346.

LA CAPITOLUL III

NOTE

Unite. – *mi-am în Amsterdam în*

2. Violet BAKBOUR *Captai* «m.

the *Seventeenth Centui y*.

3. Vezi supra, pp. ««” Unmaking of the

4. Richard TILDEN RAPP”; se of *Ec0*

Mediterranean Tractorie 1975

nomic *History*, septernone Afflintim ca

5. G. de UZTARIZ, op. «t. Pe de ordinul a suprafaţa Provinculor Unite e 34.000 km².

541

se stabilească în oraş. Conform tezei lui Carmelo TRASSELLI. Jose-Gentil DA SILVA, op. cit., pp. 55 – 56.

6. *Oeuvres complètes*, I, p. 455. Josiah TUGKER

(1712 – 1799), economist englez căruia Turgot i-a tradus Les *Qusetions importantes sur le commerce*.

7. A.N., K 1349, 132, f° 20.

8. The Complete *English Tradesman*... 1745, li, p. 260, conform, spune el, „cu ceea ce scrie un autor bun”, dar nu spune care.

9. A.N., Marine, B7, 463, f° 30.

10. G. de UZTÂRIZ, op. cit., p. 98.

11. Jean-Baptiste d’ARGENS, Lettres *juives*, 1738
III, p. 192.

12. Jacques ACCARIAS DE SERIONNE, Les *Interets des nations de l’Europe developpes relativement au commerce*, 1766, I, p. 44.

13. Jean-Nicolas de PARIVAL, Les *Delices* de *la Hollande*, 1662, p. 10.

14. A.E.M. şi D. 72, Olanda, noiembrie 1755.

15. L. GUICCIARDINI, op. cit., p. 288.

16. GAUDARD DE CHAVANNES, Voyage *de Genève a Londres*, 1760 (lucrarea nu are paginile numerotate).

17. Viaje fuera *de España*, 1947, p. 1852.

18. C.R. BOXER, *The Dutch Seaborne Empire*, 1969, p. 7.

19. J.N. de PARIVAL, op. cit., p. 76.

20. *Ibid.*, p. 56.:

21. *Ibid.*, p. 82.: i

22. *Ibid.*, p. 13!

23. *Ibid.*, p. 26.”;

24. *Ibid.*, p. 12. >.

25. „The Role of the Rural Sector in the Development of the Dutch Economy, 1500 – 1700”, în: *Journal of Economic History*, martie 1971, p. 267.

26. Jean-Claude FLACHAT, *Observations sur le commerce et sur les arts d’une pârtie de l’Europe, de l’Asie, de l’Afrique et des îndes orientalea*, 1766, II, p. 351.

27. Charles WILSON, England’s *Apprenticeship 1603 – 176*3, 1965, ediţia a III-a, 1976, p. 71; *La* République *hollandaise des Provinces-unies*, 1968, p. 31; Immanuel WALLERSTEIN, *The Modern World Sistem*, II, cap. II, dactilogramă.

28. Barry SUPPLE, Commercial *Crisis* and *Change în*

England *1600 – 1642*, 1959, p. 34.

29. Jean-Claude BOYER, „Le capitalisme hollandais et l'organisation de l'espace dans le Provin-ces-unies", *Colloque iranco-hollandais*, 1976, dactilogramă, îndeosebi p. 4.

30. J.N. de PARIVAL, op. cit., p. 83.

542

31

32

33 34

36.37.38.

39.40.41.

42.43.44, 45.46.47.48.

49.50.51.52.53.

54.55.

56.57.

58.

Jan de VRIES, „An Inquiry into the Behavior of wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands, 1500 – 1800", dactilogramă, p. 13.

Pieter de LA COURT, *Mémoires de Jean de Witt*, 1709, pp. 43 – 44.

Op. cit., p. 216.

Abatele SCAGLIA, în Hubert G.R. READE, *Sidelights on the Thirty Years' War*, Londra, 1924, III, p. 34, citat de John U. NEF, *La Guerre et le progres humain*, 1954, pp. 29 – 30.

Ivo SCHOFFER, „Did Holland's Golden Ace co-incide with a Period of Crisis?", în: *Acta historiae neerlandica*, 1966, p. 92.

Journal de Verdun, noiembrie 1751, p. 391.

A. N., K. 879, 123 bis, n° 18, f. 39.

J. L. PRICE, *The Dutch Republic during thenth Century*, 1974, pp. 58 şi urm.

P. de LA COURT, op. cit., p. 28.

J. N. de PARIVAL, op. cit., p. 104.

Johann BECKMANN, *Beiträge zur Okonomie*... 1779 –

1784, II., p. 549.

Op. cit., p. 37.

A. N., A.E., B1 619, 6 martie 1670.

J. SAVARY, op. cit., I, p. 84.

J. B. d'ARGENS, op. cit., III, p. 194.

Le Guide d'Amsterdam, 1701, pp. 2 şi 81.

Ibid., pp. 82 – 83.

Gazette d'Amsterdam, 1669, 14, 21, 28 februarie şi 18 iunie.

Le Guide V'Amsterdam, op. cit., p. 1.

J. ACCARIAS DE SERIONNE, op. cit., I, p. 173.

J. L. PRICE, op. cit., p. 33.

J.-N. de PARIVAL, op. cit., p. 41.

W. TEMPLE, *Observations upon the Provinces of the United Netherlands*, 1720, p. 59.

Le Guide d'Amsterdam, 1701, pp. 1 – 2.

G. V. MENŢINK şi A.M. VÂND DER WOUDE, *De demografische outwikkeling te Rotterdam en Cool în de 17 e en 18 e eeuw*, 1965.

— N. de PARIVAL, op. cit., p. 33.

Friedrich LtâTGE, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung von frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, 1967, p. 285. Ivo SCHOFFER, m: *Handbuch der curpăischen Geschichte*, editat de Theodor SCHIEDER, IV, 1968, p. 638. *Hanne-kemaaier* înseamnă în olanleză „lucrător în acord”; *poepen* şi *mbifen* desenează, familiar şi peiorativ, pe germani.

A N., Marine, B7, 463, f° 39 (1697).

543

59. Având o pondere mai mare decât evreii germani, sefarzii sunt în primul rând portughezi, cu un cimitir al lor, deosebit, la Ouwerkerque (Le *Guide Amsterdam*, 1701, p. 38; vezi bibliografia la Violet BARBOUR, op. cit., p. 25, n. 42). Cu privire la evreii portughezi, vezi articolul lui E.M. KOEN, „Notarial Records relating to the Portuguese Jews în Amsterdam up to 1639”, în: *Studia Rosenthaliana*, ianuarie 1973, pp. 116 – 127.

60. *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1911, p. 18; *Medit*. I, pp. 567 şi urm.

61. *Medit*., I, pp. 567 şi urm.

62. Ernst SCHULIN, Handelsstaat *England*, 1969, p. 195.

63. Vezi *supra*, II, p.

64. Leon VAN DER ESSEN, Alexandre *Farnese, prince de Parme, gouverneur general des Pays-Bas, 1545 – 1592*, IV, 1935, p. 123.

65. C.R. BOXER, op. cit., p. 19, nota 5.

66. Voyage en *Hollande*, în: Devres complètes.

1969, XI, p. 336, citat de C. MANCERON, op. cit., p. 468.

67. J.N. de PARIVAL, op. cit., p. 36.

68. J. ALCALA ZAMORA Y QUEIPO DE LLANO.

Espaiia, Flandes y el Mar del Norte (*161*8 – 1639). La *Mtima ofensiva europea de los Austrias madrilenos*, 1975, p. 58.

69. W. TEMPLE, op. cit., p. 26.

70. J.N. de PARIVAL, op. cit., p. 19.

71. A.N., K 1349, 132, f° 162 v°. (1699).

72. A.N., M. 662, dos. 5, f° 15°.

73. A.N., K. 1349, 132, f° 168.

74. Jacques ACCARIAS DE SERIONNE, *La Richesse de la Hollande*, 1778, I, p. 68.

75. A.E., C.P. Olanda, 94, f° 59.

76. J. ACCARIAS DE SERIONNE, op. cit., I, p. 69.

77. Rezervat până la urmă marilor negustori, A. N.

M 662, dos. 5, f° 13 v°.

78. A.N., K 1349, 132, i° 174 şi 174 v°.

79. Să fie o omisiune întâmplătoare? Nu ni s-a vorbit despre ulei.

80. A.N., A.E., El, 624.

81. J. ACCARIAS DE SERIONNE, op. cit., I, p. 255.

82. *Ibid*., II, p. 54.

83. C. WILSON, *Anglo-Vutch* Commerce *and Finance înthe* Eighteenth *Century*, 1941, p. 3

84. P. de LA COURT, op. cit., p. 28.
85. Citat de C. WILSON, *Profit and Power. A Study*
3.
of England and the Dutch Wars, 1957, p.
86. I. de PIN TO, op. cit., p. 263.
87. Jacques ACCARIAS DE SERIONNE, *La R*
de VAngleterre, 1771, îndeosebi pp. 42 şi *îi*
88. J.B. d'ARGENS, op. cit., *III*, p. 193. – i
§44
A. N., A.
să corespondenţă a lui Pom-corespu iţ 2Q.000 nave barcazuri
Estimarea noastră (600.000 tone imhuH.
cea mlui W. VOGEL.Zur Grosse der Euro-păischen Handelsflotten...", în: *Forschungen und Versusche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 1915, p. 319.90 W. TEMPLE, op. cit., p. 47.
91. J.B. TAVERNIER, Les *Six Voyages*... 1676, II, p. 266.
92. A.N., Marine, B7, 463, f° 45, 1697.
93. A.N., M 785, dos. 4, f° 68 – 69.
94. *Ibid*.
95. Căreia i se deschisese coca din spate pentru a îngădui încărcarea catargelor.
96. Le *Guide d'Amsterdam*, 1701, p. 81.
97. Arhivele din Malta, 65 – 26.
98. L. DERMIGNY, Le *Commerce a Canton*... op. cit., p. 161, nota 4.
99. A.N., G7, 1695, f° 52, 15 februarie 1710.
100. Cu privire la această expediţie, cf. Isaac DU-MONT DE BOSTAQUET, *Mémoires*, 1968.
101. A.N., K 1349, n° 132, f° 130.
102. Moscova, A.E.A., 50/6, 537, 1, 12/23 ianuarie
1787.
103. „Dutch Capitalism and the european World economy", în: *Colloque franco-hollandais*, 1976, dactilogramă, p. 1.

104. „Les interdependances économiques dans le champ d'action europeen des Hollandais (XVie-XVIIIe siècles)", în: *Colloque franco-hollandais*, 1976, dactilogramă, p. 76.

105. Francisco de SOUSA COUTINHO, *Correspondencia diplomatica... durante a sua embaixada en Holanda*, 1920 – 1926, II, 227, 2 ianuarie 1648: „*Que como he de tantas cabecas e de ţanţoş juizos differentes, poucas vezes se acordão* to-*dos inda prea aquíllo que milhor 1 hes esta*".

106. A.R.J. TURGOT, op. cit., I, p. 373.

107. „*Surintendent*" în textul francez, „adică exercitând un control superior" conform notei lui Braudel.

108 – A.N., K 1349, f° 11.

109. W. TEMPLE, citat de C. BOXER, *The Dutch Seabome Empire*, op. cit., p. 13.

ÎI°A. N., K 1349, f° 35 v°. Olanda furnizează, ea singură, mai bine de 58% din volumul diverselor contribuţii percepute în Provinciile Unite.

545

111. I. SCHOPFER, în: *Handbuch*... op. cit., p. 654.

112. C. PROISY D'EPPES, *Dictionnaire des girouettes* ou nos *contemporains* d'après *eux-memes*, 1815.

113. – The Low Contries", în: The *New Cambridge Modern History*, IV, 1970, p. 365.

114. K.D.H. HALEY, *The Dutch in the 11th Century, 1972*, p. 83.

115. A.N., K 1349, f° 7 şi 7 v°.

116. B.M. VLEKKE, *Evolution of the Dutch Nation*.

1945, pp. 162 – 166 citat de C.R. BOXER, op. cit., p. 11, nota 4.

117. „*gallefretier*" în textul original, de la *calfat, calfateur*, „un om de nimic", conform notei lui Braudel.

118. „*Accortement*" în textul original, „cu discernământ şi discreţie" (LITTRE).

119. J.N. de PARIVAL „*op. cit.,* p. 190.

120. Le Guide *d'Amsterdam*, op. cit., p. 21.

121. Op. cit., p. 39.
122. I. de PINTO, op. cit., pp. 334 – 335.
123. J.I. PRICE, op. cit., p. 220.
124. *Ibid*., p. 224.
125. A.N., K 849, f° 34.
126. Marcel MARION, Dictionnaire *des institutions de la France aux XVI le et XVIIIe siècles*, 1923, p. 521.
127. Cu privire la cultura timpurie a cartofului în
Ţările de Jos, vezi Chr. VANDENBROEKE, „Cultivation and Consumption of the Potato in the 17th and 18th Century”, în: *Acta historiae neerlandica*, V, 1971, pp. 15 – 40.
128. A.N., K 849, n° 18, f° 20.
129. I de PINTO, op. cit., p. 152.
130. J.N. de PARIVAL, op. cit., p. 41...
131. A.N., K 1349, 132, f° 215.
132. A.N., K 849, f° 17 – 18. > ”.
133. *Ibid*.
134. *Ibid*”.
135. I. de PINTO, op. cit., p. 147.
136. *Journal du commerce*, ianuarie 1759.
137. Varşovia. Arhiva Centrală, fondurile Radzivill.
18 august 1744.
138. I. de PINTO, op. cit., p. 94.
139. „Fare *paroli*” în original, expresia folosită la jocul de cărţi, înseamnă a plusa, a supralicita, şi în sens figurat, a depăşi pe cineva.
140. J. de VRIES, „An Inquiry into the Behavior of Wages...”, *art. cât*., p. 13.
141. Jules MICHELET, Histoire *de France, XI*” >
1877, p. 2.
142. A.E., C.P. Olanda, 35, f° 267 v°, 15 mai 164”.
143. Sigla indică Compania olandeză a Indiilor orientale.
144. A.N., K. 1349, 50 V°.
145. *Ibid*.
146. Op. cit., *p*. 53.

147. A.E., C.P. Olanda, 46, f° 309.

148 Cei 17 directori ai V.O.C.

149. C. BOXER, op. cit., p. 46, citat de G. PAPAGNO, art. «., pp. 88 – 89; Vezi *infra*, nota 271.

150. A.N., M. 785, dos. 4, f° 16 – 17.

151. J.G. VAN DILLEN, „Isaac Le Maire et le ce %merce des îndes orientales”, în: *Revue d'histoire moderne*, 1935, pp. 121 – 137.

152. A.N., A.E., B1, 619, 18 iunie 1665.

153. J. DU MONT, *Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des trai*

154

155.156.

157.158.

159.

160.161.

162.163.

164.

165.166.167.

168.

169.170.

547

tez... 1726, IV, p. 274... José Gentil DA SILVA, „Trafics du Nord, marches du «Mezzogiorno», finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du XVIe siècle”, în: Revue *du Nord*, aprilie-iunie 1959, p. 146. I. WALLEHSTEIN, *The Modern* World *Sistem*, op. cit., I, p. 211; P. JEANNIN, *art. cât*, p. 10. *Moeder*, „matern”, în sensul de comerţ care dă hrană.

Citat de I. WALLERSTEIN, op. cit., pp. 198 – 199. *Medit.*, I, p. 128; V. Vazquez de Prada, *Lettres marchandes d'Anvers*, 1960, I, p. 48. J.G. DA SILVA, Banque *et* credit *en Italie*...

I, p. 593, nota 183. *Ibid*.

Germaine TILLION, *Les Ennemis complemen-taires*, 1960.

A. Grenfeld PRICE, *The Western Invasions of the*

Pacific and its Continents, 1963, p. 29.

Simancas, E°-569, f° 84 (fără datare); Virgina RĂU, „Rumos e vicissitudes de comârcio de sal portugues nos séculos XIV A XVIII”, în: *Revista da Faculdade de Letras* (Lisboa), 1963, n° 7, pp. 5 – 27.

Felipe RUIZ MARTIN, în lucrarea pe care încă n-a publicat-o.

Medit., I, p. 535.

Medit, I, p. 574.

Medit, I, p. 575; Jean-Pierre BERTHE, „Les Flamands a Seville au XVie siècle”, în: *Fremde Kaufleute auf der iberischen Haâbinsel*, sub îngrijirea lui H. KELLENBENZ, 1970, p. 243.

Jacob VAN KLAVEREN, *Europäische Wirtschaitsgeschichte Spaniens im 16. und 17. Jahr-hundert*, 1960; *Medit.*, L pp. 573 şi urm.

J. VAN KLAVEREN, op. cit., pp. 116 – 117.

A-N., K 1349, n° 133. Mémoire touchant le gouvernement des Provinces des Pays-Bas, f° 3 et 4; H. Pirenne, op. cit., 1973, III, p. 60.

171. „Gazettes hollandaises et tresors americains”, în: *Anuario de Historia economică y social*, 1969, pp. 289 – 361.

172. Earl J. HAMILTON, *art. cât*, în: *Economic ffistory*, 1931, pp. 182 şi urm.

173. *Medit*, I, p. 463.

174. *Medit*, I, pp. 577 – 578.

175. Navigaţio ac *itinerarium* Johannis *Hugonis Linscotani în Orientalem sive Lusitanorum Indiam*… 1599.

176. Abatele PREVOST, op. cit., VIII, p. 75.

177. *Ibid*.

178. O bună punere la punct în problemă deschide cartea clasică a lui W.H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb*, 1922, pp. 1 – 44.

179. Simancas, Estado Flandes 619, 1601.

181. A.N., K. 1349.

182. W.H. MORELAND, op. cit., p. 19, nota 1.
183. A.N., K. 1349, f° 36.
184. R. DAVIES, op. cit., p. 185.
185. A.d.s. Genova, Spagna, 15.
186. C.S.P. East Indies, p. 205, Cottington către Salisbury, 18 februarie 1610.
187. L. DERMIGNY, op. cit., I, p. 107.
188. Ibid. I, p. 106.
189. David MACPHERSON, Annals *of Commerce*.
1805, II, p. 233.
190. L. DERMIGNY, op. cit., I, p. 105, nota 1.
191. A.N., Marine, B7, 463, f° 145; J. SAVARY, op. cit., V, col. 1196.
192. A.N., K. 1349, f° 44.
193. C.G.F. SIMKIN, *The Traditional* Trade *of*
Asia, 1968, p. 188.
194. W.H. MORELAND, op. cit., p. 63.
195. C.G.F. SIMKIN, op. cit., p. 225.
196. C.R. BOXER, op. cit., p. 143.
197. *Ibid*., p. 196.
198. W.H. MORELAND, op. cit., p. 32.
199. *Ibid*., p. 38.
200. C.G.F. SIMKIN, op. cit., pp. 199 şi urm.
A. N., K 1349.
201. Constantin RENNEVILLE, Voyage *de S. van*
Rechteren, 1703, II, p. 256.
202. D. MACPHERSON, op. cit., II, p. 466.
203. Hermann KELLENBENZ, „Ferdinand Cron”, în:
Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben, 9, pp. 194 – 210.
204. Duarte *Gomes Solis, Mémoires inâdits* de... (1621)
ad. Bourdon, 1955, p. 1; J. COVELIEB, L. JADIN, *L'Ancien Congo d'après les archives* 1632.
205. A.N., K 1349, 132, fo' 34.
548
1 206. *Voyage* curieux *faict* autour *du* monde *par*

Francis Drach, admirai d'Angleterre, 1641, sub îngrijirea lui F. de Louvencourt, 1859, pp. 306

307.

207. *Medit*, I, pp. 277 et 279.

208. În timpul „masacrării" englezilor, arestaţi sub învinuirea de conspiraţie şi executaţi după un simulacru de proces.

209. Abbe RAYNAL, *Histoire* philosophique *et politique* des *établissements* et *du* commerce *des Européens dans les deux îndes*, 1775, III, p. 21.

210. C. RENNEVILLE, op. cit., V, p. 119.

211. Kristof GLAMANN, *Dutch asiatic Trade, 1620*

*174*0, 1958, p. 68.

212. *Ibid.*, p. 168.

1 213. W.H. MORELAND, op. cit., p. 64.

j 214. K. GLAMANN, op. cit., p. 58.

I 215. A. LIOUBLINSKAIA, *Lettres et mémoires adres*

*ses au chancelier P. Seguier, 1633 – 164*9, 1966.

Scrisoarea lui Champigny, Aix, octombrie 1647., pp. 321 – 322.

216. F. de SOUSA COUTINHO, op. cit., II, p. 313.

Lettre au marquis de Niza, 17 februarie 1648.

217. K. GLAMANN, op. cit., p. 120.

218. *Ibid.*, p. 131.

219. A.N., Marine, B7, 463, f° 253, raport din 1687.

22». *Ibid.*

221. K. GLAMANN, op. cit., pp. 91 – 92.

222. A.N., Marine, B7, 463, fo' 177 – 178.

223. *Ibid.*, fo' 161 şi urm.

224. *Ibid.*

225. L. DERMIGNY, op. cit., I, p. 281.

226. A.N., Marine, B7, 463, fo' 158 – 160.

227. *Ibid.*

228. François PYRARD DE LA VAL, Seconde *Pârtie du voyage... depuis l'arrivee a Goa jusques a son retour en France*, 1615, II, p. 353.

229. Abatele PREVOST, op. cit., VIII, pp. 126 – 129.

230. Sau aruncând „în mare cantitatea de piper ce prisosea” (Ernst Ludwig CARL, *Trăite de la richesse des princes et de leurs États et des noyens simples et naturels pour y parvenir*, 1722 – 1723, p. 236).

231. C. RENNEVILLE, op. cit., V, p. 124.

232. A.N., Marine, B7, 463, 251 – 252.

233. C.G.F. SIMKIN, op. cit., *p*. 197.

234. W.H. MORELAND, op. cit., *p*. 77.

235 – C.G.F. SIMKIN, op. cit., p. 197.

236 – K. GLAMANN, op. cit., pp. 19 şi 207.

237. *Ibid.*, p. 166.

238. *Ibid.*, p. 265.

239 – *Ibid*. p. 23L

54?

240. L. DERMIGNY, op. cit., III, p. 1164.

241. Op. cit., p. 265.

242. A.N., G7, 1697, fo’ 117, 21 august 1712.

243. G. de UZTARIZ, op. cit., p. 103.

244. K. GLAMANN, op. cit., p. 6; J. SAVARY, *op. cât.*, V. col. 1606 şi urm.

245. C.G.F. SIMKIN, op. cit., p. 192.

246. A.E., Memorii, Olanda, 72, 243.

247. K. GLAMANN, op. cit., p. 60.

248. Abbe PREVOST, op. cit., IX, p. 55.

249. A.N., Marine, B7, 463, fo’ 205.

250. Navele de război aveau echipaje cu mult mai mari; în 1605, la plecarea din Texel, echipajele celor 11 nave care îl însoţesc pe Matelief au în total 1357 oameni, adică în medie 123 oameni de navă. Aşa încât aprecierea noastră poate oscila între 8.000 (50 de navă) şi 16.000 oameni (100 de navă). C. RENNEVILLE, op. cit., III, p. 205.

251. A.N., Marine, B7, 463, fo’ 205.

252. J.P. RICHARD, op. cit., p. 376.

253. *Essai politique sur le commerce*, 1735, p. 51.

254. Moscova, A.E.A., 50/6, datele trimiterii nu sunt complete.

255. Sub conducerea lui Ivo SCHOFFER.

256. C.G.F. SIMKIN, op. cit., p. 182.
257. J. SAVARY, op. cit., V, col. 1610 – 1612.
258. A.N., A.E., B1, 619, Haga, 25 iunie 1670. – 259. J. SAVARY, op. cit., I, col. 25 şi V, col. 1612.
260. K. GLAMANN, op. cit., pp. 244 şi urm.
261. Ibid. pp. 252 şi urm.
262. *Ibid.*, p. 248.
263. Moscova, A.E.A., 50/60, 539, 57, Amsterdam
25 iulie – 5 august 1788.264. Op. cit., p. 249.
265. *Ibid.*, p. 265.
266. *Ibid.*, pp. 229 – 231.
267. Op. cit., I, p. 465.
268. C. BOEXER, The *Dutch Seaborne*, op. cit., p. 52; *Les Six Voyages*... 1681, II, p. 420.
269. W.H. MORELAND, op. cit., p. 315.
270. A.N., Marine, B7, 463, fo' 245 şi 257 – 258.
271. Giuseppe PAPAGNO, „Struttura e istituzioni nelP espansione coloniale: Portogallo e Olanda”, în: *Dalv età preindustriale all'era del capitalismo*, sub îngrijirea lui G.L. BA-SINI, 1977, p. 89.
272. Francesco CARLETTI, Ragionamenti *del mi-o viaqgio* în *torno al mondo*, 1958, pp. 213 şi urm.
273. K. GLAMANN, op. cit., pp. 33 şi urm.
274. *Ibid.*, p. 34. În 1622 Cornelis Bicker este *bewindhebber* în Compania Indiilor occidentale, iar fratele său Jacob în cea a Indiilor orientale.
? 75. *Ibid.*, pp. 35 – 36.
550
276.
277.
278.
279.280— 281.
282.
283.284.285.286.287.288.289.
290.
291.292.
293.294.295.296.297.

298.299.300.
301.302.303.
304.305.
306.
307.308.309.310.311.312.313.314.

W. H. MORELAND, op. cit., p. 61.

Grande Enciclopedia *portuguesa brasileira*, III, la cuvântul „Baia”. R. HENNING, op. cit., p. 8; Victor von KLAR-WILL, The *Fugger* News *Letters*, 1924 – 1926.

I, p. 248.

În sensul de concesie acordată. A.N., K. 1349, 132, f° 107 v°. A.d. S. Florenţa, Corespondenţa din Genova, v. 32. J. ACCARIAS DE SERIQNNE, Richesse *de ia*

Hollande, op., cât., pp. 137 – 138. J. CUVELIER, L. JADIN, op. cit., pp. 501 – 502. K. GLAMANN, op. cit., *p*. 155. Cf. *supra*, pp. 45 – 46. British Museum, Sloane, 1572, f° 65. A.N., K. 1349, 132, *i*° 117 v°. J. DU MONT, op. cit., VI, p. 215. Traducerea în franceză prin *bled* este amuzantă, dar nu în totul corectă. *Journal* du *voyage* de *deux jeunes Hollandais*, op. cit., p. 377.

A. N., Marine, B7, 463, f° 216 – 217.

B. N., Ms. Portugais, 26 f° 216 şi 216 v°.

Lisbonne, 8 octombrie 1668.

P. de LA COURT, op. cit., p. 52.

J. DU MONT, op. cit., I, p. 15.

Simancas, Estado Flandes, 2043.

A. N., K 1349, 132, f° 34 v°.

Arhivele din Malta, 6405, începutul secolului al XVIII-lea.

A. N” K 1349, 132, f° 135. L. GUICCIARDINI, op. cit., p. 108.

C. WILSON, *Anglo-Dutch commerce*, op. cit., *p*. 20.

1748, I, pp. 339 – 340.

Ibid.

A. N., B1, 619, corespondenţa lui Pomponne, 1669. Konrad Van Beuningen era ambasador al Provinciilor Unite pe lângă regele Franţei.

Ibid., D'Estrades, Haga, 5 februarie, 1665.

D. DEFOE, A *Plan* of the english *Commerce*.

1728, p. 192.

LE POTTIER DE LA HESTROY, A.N., G6, 1687

(1703), f° 67.

A. N., B1, 619, 27 iunie 1669. *Ibid.*, 30 octombrie 1670. J.F. MELON, op. cit., p. 237. *Ibid.*, *p*. 238. *Ibid.*, *p*. 239.

În sensul de monedă curentă. Moscova, A.E.A., 50/6, 490, 17 aprilie 1773. I-ACCARIAS DE SERIONNE, *Les Interets des nations*... op. cit., II, p. 200.

551

315

325.326.

327.

328.329.330.

331.332.333.334.

335.336.

337.

338.339.

340.341.

342.343.

344.

345.346.

J. SAVARY, op. cit., I, col. 331 şi urm.; J. ACCARIAS DE SERIONNE, op. cit., I p. 278.

316.317.318.319.320.321.

322.323.324.

J. ACCARIAS DE SERIONNE, op. cit., II, p. 250 *Ibid.*, II, p. 321. *Ibid.*, I, p. 226.

Ibid.

A. N., A.E., B1, 165, 13 februarie 1783.

J. ACCARIAS DE SERIONNE, op. cit., I, p. 278.

Ibid.

Ibid.

Manias, Bubbles, Panics, and Crashes and the Lender of Last Resort, dactilogramă, cap. II, pp. 1 şi urm.

J. SAVARY, op. cit., I, col. 8.

Transport, în sensul de transfer.

J. ACCARIAS DE SERIONNE, op. cit., II, pp. 314 – 315.

Cuvântul „retragere” este folosit pentru „remitere”.

Giulio MANDICH, *Le Pacte de Ricorsa et le marche e tranger des changes*, 1953.

C. WILSON, *Anglo-Dutch Commerce*... op. cit., p. 167.

J. ACCARIAS DE SERIONNE, op. cit., I; p. 226.

Ibid. II, p. 210.

Ibid., I, p. 397.

Monedă engleză de aur, bătută prima oară în 1489 de către Henric al VII-lea, având o valoare egală cu lira sterlină.

A.d. S. Naploli, Affari *Esteri*, 804.

Acesta este cursul peste care este mai avantajos să trimiţi în străinătate aur decât să plăteşti prin trată. (R. BARRAINE, *Nouveart Dictionnaire de droit et de sciences economiques*, 1974, p. 234).

A. N. Marine, B7, 438, Amsterdam, 13, 26 decembrie 1774.

În: *L'Express*, 28 ianuarie 1974.

J. ACCARIAS DE SERIONNE, op. cit., II, p. 201.

A. N. Marine B7 438, f° 6, Amsterdam 17 martie 1774, scrisoarea lui Maillet du Clairon.

F. RUIZ MARTIN, *Lettres marchandes*... p. XXXIX.

Medit., II, p. 44.

Eric J. HOBSBAWM, *The Age of Revolution*, pp. 44 – 45.

C. WILSON, *Anglo-Dutch Coramerce*... op. cit., pp. 88 – 89.

În textul original „obligaţie”, cu sensul de titlu.

A. E., C.P. Olanda, 513, f° 360, Haga 9 martie 1764.

552

347. Moscova, A.E.A., 480, 50/6.

348. Moscova, A.E.A., 12/23, martie 1784, 50/6, 522,

f°

349 350.

351.352.

21 v°. Este de reţinut termenul „primă”. Un text francez (A. E., C.P., Olanda, 577 f° 358, 12 decembrie 1788) vorbeşte, simplu, despre „beneficiu”. Acest beneficiu, în cazul unui împrumut rusesc de 3 milioane florini, se ridică la 120.000 florini, adică la 4%. i. Vezi *supra*.

Moscova, A.E.A., 480, 50/6, f° 13, Amsterdam, 2 – 13 aprilie 1770.

Ibid., *t*° 6, Amsterdam, 29 martie – 9 aprilie 1770.

Moscova, A.E.A., 472, 50/6, în *3 v*° – 4, Amsterdam, 18 – 29 martie 1763, 25 martie – 5 aprilie

1763.

353.354.355.356.357.

358.

Moscova, A.E.A., 539, 50/6, 62 v°, 26 august 1788. A.E., C.P., 578, fo’ 326, 2 iunie 1789. *Ibid*., 579, fo’ 3, 3 iulie 1789. *Ibid*., *jos* 100 v° şi urm., 18 august 1789. Suedia 448.000 km^3, Norrland 261500, Suedia meridională 186.500.

Maurice ZIMMERMAN, *États scandinaves, regi-ons polaires boreales,* în: P. VIDAL DE LA BLACHE, L. GALLOIS, *Geographie universelle,* III, 1933, p. 143.

359

360.361.362.

363.364.

365.366.

367.

368.

369.

370.371.372.373.

374 375.

553

Acestea sunt distincţiile bine cunoscute ale lui K. Biicher: economie casnică, economie orăşenească,

economie teritorială.

Vezi *supra*, pp. 25 – 26... P. DOLLINGER, *La Hanse*... op. cit., p. 52.

Claude NORDMANN, *Grandeur et liberté de la Suede* (*1860 – 1792*), 1971, p. 93.

Ibid., p. 17.

Adică, dacă socotim numai uscatul, nu mai mult de 3 loc/km². Op. cit., p. 17.

De obicei se vorbeşte, înainte de 1721, despre „măreţia” istoriei suedeze şi, mai târziu, în secolul al XVIII-lea, despre „libertatea” ei. *Ibid.*, p. 94. *Ibid.*, p. 45.

P. DOLLINGER, op. cit., pp. 527 – 528. V. BARBOUR, op. cit., p. 102. C. NORDMANN, op. cit., p. 50. n-*id.*, p. 453.

Eli P. HERKSCHER şi E.F. SODERLUND, *The*

Râse of Industry, 1953, pp. 4 – 5. C NORDMANN, op. cit., p. 243. J-SAVARY, op. cit., V, col. 1673 şi urm.

376.

377.378.379.

380.381.

382.393.

384.385.

386.387.388.

389.390.

391.

392.393.394.

395.

396.397.398.399.400.401.402.403.404.

În general, o navă sub pavilion neutru navigând în serviciul unor beligeranţi.

C. NORDMANN, op. cit., pp. 63 – 64.

L. DERMIGNY, *pp. cât.*, I, pp. 173 şi urm.

„The eeconomic Relations between Peasants, Merchants and the State în North Eastern Europe, in the 17th and 18th Centuries”, dactilogramă, Colocviul de la Bellagio, 1976.

Vezi *supra*, II, p.

Biicher von Bauemschulden, care constituie temei de drept în justiţie.

Pierre JEANNIN, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVI* le *siècles*, 1969, p. 93.

Hemman-ul este proprietatea ereditară a ţăranului suedez. Ortografia *heman* apare în A.N., K 1349...

C. NORDMANN, op. cit., p. 15.

Maria BOGUCKA, „Le marche monetaire de Gdańsk et les problèmes du credit public au cours de la premiere moitié du XVI le siècle", dactilogramă, Săptămâna de la Prato, 1972, p. 5.

Op. cit., V. col. 579 – 580.

M. BOGUCKA, *art. cât*, p. 3.

Walter ACHILLES, „Getreidepreise unde Getreidehandelsbeziehungen europäischer Răume im 16. und 17. Jahrhundert", în: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, aprilie 1959, p. 46.

Marian MALOWTST, *Croissance et regression en Europe*, 1972, p. 172.

Sven-Erik ASTROM, comunicare la colocviul de la Bellagio, 1976 (citată nota 379).

Aşa cum a arătat Witold KULA, *Theorie économique du sisteme feodal*, 1970, pp. 93 şi urm.

J. SAVARY, op. cit., V. col. 578.

LE POTTIER DE LA HESTROY, *doc. cât, i*° 17.

Pere MATHIAS DE SAINT-JEAN (alias Jean ISON), *Le Commerce honorable*... 1646, pp. 89

90.

P. BOISSONNADE, P. CHARLIAT, *Colbert et la Compagnie de commerce du Nord (1661 – 1689)*, 1930, pp. 31 şi urm.

Le Pottier de la Hestory, doc. cât, f° 18.

A. N., A.E., B1, 619 Haga, 5 sept. 1669.

A. N., G7, 1695, 52.3V.

A. N., M. 662, n° 5, f° 1 vo.

Ibid., fo' 98. S»

Ibid., f° 59 v°. KV

Ibid., f° 115.
C. NORDMANN, op. cit., pp. 54 – 55.
LE POTTIER DE LA HESTROY, doc. *cât*., f° 25
554
430 431
432.433.
434.435.436.437.438.
555
405
406 407.408 409.410.411.412.
413.414.
415.
416
417.418.
419.420.421.
422.423.
424.425.426.427.
Pere MATHIAS DE SAINT-JEAN (alias Jean EON), op. cit., pp. 30 şi urm., pp. 87 şi urm. Vezi *supra*.
Anglo Dutch Commerce... op. cit., pp. 6 – 7.
Ibid.
Ibid., p. 10 şi nota 5.
A Plan of the english *commerce*, 1728, p. 163.
C. WILSON, op. cit., pp. 7 – 10... E. SCHULIN, op. cit., p. 230. *„AU our merchants must turn Dutch factors”*... *C*. WILSON, op. cit., pp. 16 – 17... *Ibid*., p. 11.
C. VVILSON, *England's Apprenticeship*... op. cit., p. 322.
La République hollandaise des Provinces-unies.
1968, p. 33.
Op. cit., pp. 223 şi urm.
Constantin RENNEVILLE, *Voyage de Paul van Caierden aux îndes orientales*, 1703, II. p. 133... Companie anterioară înfiinţată V.O.C.C. RENNEVILLE, op. cit., pp. 170 – 173. Jean MEYER, *Les Européens* et les *autres*, 1975, p. 253.
Art. cât., august 1763. C.H.E. de WIT, citat de J.L.

PRICE, op. cit., p. 220 şi nota 9. A.N., Marine, B7, 435, f° 2. *Gazette de France*, 24 aprilie 1772. *Ibid*.

428 429.

A. N., Marine, B7, 434, f° 30; 435, fos 1 şi urm. „Falimentul casei Clifford şi fiii a fost urmat de curând de alte două sau trei mai puţin însemnate, dar care fac să tot crească temerile şi să se piardă încrederea eu totul”. Moscova, A.E.A., 50/6, 560, fo’ 49. Contrast remarcat încă de către Ch. CARRIÈRE, M. COURDUFIE, op. cit., I, p. 85: „Ciclul agricol nu se adaptează exact la activitatea marelui port internaţional” (este vorba de Marsilia)... *Anglo-Dutch Commerce*... op. cit., p. 176... J. ACCARIAS DE SERIONNE, Les *Interets de l’Europe*... op. cit., II, p. 205.

M. G. BUIST, *At Spes non fracta*. *Hope and Co, 1770 – 181*5, 1974, pp. 12 – 13.

M. TORCIA, *Zbozzo del* commercio *di Amsterdam*, 1782, p. 9.

A. E., C.P. Olanda, 513, fo’ 64 V.

C WILSON, op. cit., p. 1.68.

M. TORCIA, op. cit., p. 9.

A.d.s. Venezia, înghilţerra 119, f°.92, 92 v°.

C. WILSON, op. cit., pp. 167 – 168.

439. *Gazette* de *France*, 584, Hamburg, 22 august 1763

440. *Ibid*., 624, Copenhaga, 3 septembrie 1763.

441. Moscova, A.E.A. 50/6, 472, fo’ 50, 12 august 1763

442. *Ibid*.

443. *Ibid*., fo’ 51 v*>.

444. *Ibid*.

445. În sensul de scont.

446. Moscova, A.E.A., 56/6, 472, fo’ 44.

447. A.N., A.E., CP. Olanda, 513, fo’ 64 v°.

448. Perioada pe care este amânată o afacere.

449. A.d. S. Neapole, Aâfari Esteri 800, Haga 2 august

1763.

450. *Ibid.*, comunicare de la Berlin din 16 august, transmisă, la 26.

451. *Gazette de France*, 544, 4 august 1763.

452. A.d. S. Neapole, Affari Esteri 800.

453. *Gazette de France*, 296, Haga, 22 aprilie 1763.

454. M. TORCIA, op. cit., p. 9.

455. Moscova, A.E.A. 50/6, 493, 1/2.

456. Zbici.

457. *Ibid.* l”:

458. *Ibid.*

459. *Anglo-Dutdi* Commerce... pp. 1G9 şi urm.

460. A.N., Marine, B7, 435, Amsterdam, 7 aprilie 1773.

461. A.N., Marine, IV, 438, Amsterdam, 7.28 martie 1774.

462. A.N., Marine, IV 435, Amsterdam, 3, 4 februarie 1773.

463. Joi 24 oct. 1929 – Cf. J.K. GALBRAITH, *The Great Crash*, 1929, 1955.

464. Interciclu sau ciclu interdecenal, Vezi *supra*, p.

465. C.E. LABROUSSE, *La Crise de Veconomie fremcaisc*... op. cit., p. XXII.

466. Robert VESNIER, *Histoire des faits economiqv.es jusqu'au XVIIIe siècle*, 1962 – 1963, p. 249.

467. Moscova, A.E.A.: 50/6, 539, f° 47.

468. C.P. TIIURNBERG, Voyage *en Afrique. et en*

469.470.

471.472.473.

474. *Ibid.*, 530, fo' 62.

475. *Ibid.*, 531, fo' 92 – 93, Amsterdam, 18/29 decembrie 1786.

476. *Ibid.*, 50/6, 531, fo' 66.

477. *Ibid.*

478. M.G. BUIST, op. cit., *p*. 431.

Asie, principalement au Japon, pendant les armes J770 – 1779, 1794, p. 30.

A.E., CP. Olanda, 543, Amsterdam, 28 decembrie 1780.

Formulare luate din cartea lui Pieter GEYL, La Révolution *batave* (*1783 – 1798*), 1971.

I. SCHOFFER, op. cit., pp. 656 şi 657.

Moscova, A.E.A., 50/6, 531, fo’ 51.:

Ibid., 534, fo’ 126 v°.

556

În cfâa A” 1». J” 76 – 83. g? P GEVI. op. cit., pp. 94 pe rm.

14 decembrie 1787; vezi şi /! 578, fo’ 274, Haga, 15 mai 1789.

aprilie, 1788

486. *Ibând*.

487. A.E., CP.

488. A.E., CP.

1787.489. Moscova, A.E.A., 50/6, 533, fo’ 60.

NOTE LA CAPITOLUL IV

1. Jean ROEUF, 1958: Alain COTTA, 1968; H. TE-ZENAS DU MONTEEL, 1972, şi chiar BOU-VIER-AJAM şi alţii, 1975.

2. *Că*. Pierre VILAR, „Pour une meilleure comprehension entre economistes et historiens. «Histoire quantitative» ou econometrie retrospective?”, în: Revue *historique*, 1965, pp.

293 – 311.

3. Jean MARcZEWSKI, *Introduction a L’histoire quantitative*, 1965; R.W. FOGEL, îndeosebi *The eeconomics of slavery*, 1968; printre numeroasele sale articole „Historiography and retrospective econometrics”, în: *History and Theory*, 1970, pp. 245 – 264; „The New Economic History, I. Its finding and methods”, în: *The eeconomic History Raview*, 1966, pp. 642 – 656.

4. Vezi *supra*, II.

5. După cum spune Pierre CHAUNU, „Lapesee globale en histoire”, în *Cahiers Wiljredo Pareto*.

1968.

6. François PERROUX, „Prises de vues sur la croissance de l'économie française, 1780 – 1950", în: Incorae *and Wealth*, V, 1955, p. 51.

7. W. SOMBART, *Der moderne Kapitalismux*, 1928.

II, pp. 188 – 189, afirmă că piaţa locală elementară şi piaţa internaţională apar mai devreme decât pieţele intermediare, dintre care face parte piaţa naţională.

8. Vezi supra, pp.

9. Louis CHEVALIER, *Demographie Generale*, 1951, îndeosebi p. 139.

10. „Études sur l'ancienne communaute rurale en Bourgogne. II. La structure du manşe", în: *Annales de Bourgogne*, XV, 1943, p. 184.

557

11. Aceste unităţi minuscule sunt realităţi vechi.

Frederic HAYETTE crede că satele Europei au fost turnate în formele de locuire ale epocii romane de care au început să se desprindă abia în secolele al VIII-lea şi al XI-lea. „The Origins of European Villages and the First Europan-sion", în: *The Journal of Economic History*, martie 1977, pp. 182 – 206.

12. Guy FOURQUIN, în: Pierre LEON, *Histoire économique et sociale du monde*, 1977, I, p. 179; în Franţa, comuna ar avea o suprafaţă sub 10 km² în zonele bogate, dar ar putea atinge 45 km² în zonele sărace.

13. LEVI-PINARD, *La Vie quotidienne a Vallorcine*, op. cit., p. 25.

14. Micha-şI WEISSER... L'économie des villages ruraux situes aux alentours de Tolede", dactilogramă, 1971, p. 1.

15. Crises agraires *en* Europe (*Xlle*-XX*e siècles*).

1973, p. 15.

16. Cf. Pierre CHEVALIER, *La Monnaie en Lorraine sous le regne de Leopold* (*1698 – 1729*), 1955. p. 126, nota 3 (1711).

17. Lucien GALLOIS, *Paris et* ses *environs*, f.a.

(1910), p. 25.

18. Scrisoarea lui R. BRUNET, 25 noiembrie 1977:

„Se pare, într-adevăr, că există o dimensiune tip, de aproximativ 1.000 km², care nu cred că apare ca rezultat al unei întâmplări”.

19. După R. BRUNET, în ordine, Beauvaisis:

800 km² (discutabile); Woevre: 800 km²; Auge: 1 200 – 1 400 km²; Valois: 1.000 km²; Othe: 1.000 km².

20. Guy CABOURDIN, *Terre et hommes en Lorraine du milieu du XVIe siècle à la guerre de Trente Ans, Toulois et comte de Vaudemont*, 1975, I, p. 18.

21. Jean NICOLAS, *La Savoie* au *XVIIIe siècle*.

1978, p. 138, Tarentaise: 1 693 km², Maurienne: 1917 km², Chablais: 863 km², Genevois: 1827 km².

22. Înainte de 1815, după informaţiile pe care ni le comunică Paul. GUICHONNET.

23. Marco ANSALDO, *Peste, fame, guerra, cronache di vita valdostana del sec. XVII*, 1976.

24. Emile APPOLIS, Le *Diocese* civil *de Lodeve*.

1951, pp. V şi VI, 1 şi 1, nota 2.

25. G. CABOURDIN, op. cit.

26. Marzio ROMÂNI, conferinţă, Paris, 8 decembrie 1977.:

27. Lucien FEBVRE, în: Annales *E.S.C.*, 1947, p. 205.

558

29

30 31 32.

33

34

35

38.39.

40.41.

42.43.

44.45.46.

Armand BRETTE, *Atlas des bailliages ou juri-dictions assimilees, ayant forme unite electorale en 1789, f.a.*, p. VIII. „Din mai bine de 400 guvernăminte (în fr. *baillage*) care au format circumscripţii electorale în 1729 nu se află

poate niciunul care să nu aibă cu guvernămintele vecine parohii împărţite pe din două, ne-hotărâte sau contestate”.

În tot acest lung paragraf, termenii provincie, regiune, regiune naturală şi, în consecinţă, şi piaţă provincială sau piaţă regională sunt folosiţi într-un acelaşi sens. În legătură cu aceste probleme V. André PIATIER, *Existe-t-il des regions en France*? 1966; *Les Zones d'attraction de la region Auvergne*, 1968. „Tableau de la France”, în: *Histoire de France*.

II, 1786, p. 79.

„Ritratti di cose di Francia”, în: *Opere complete*, 1960, pp. 90 – 91.

J. DHONT, „Les solidarites medievales. Une société en transition: la Flandre en 1127 – 1128”, în: *Annales E.S.C.*, 1957, p. 529.

P. CHEVALIER, op. cit., p. 35.

1712 – 1770. Maria-Tereza îl desemnează ca administrator al Ţărilor de Jos austriece din 1753 până la moarte.

A.d. S. Neapole, Affari Esteri 801, Haga, 2 sept. 1768. Cu privire la înlesnirile acordate de guvernul de la Bruxelles pentru importul de lână la Ostende, cf. *ibid.*, 27 mai 1768.

The Opposition to Louis XIV, 1965, p. 217.

P. CHAUNU, în: F. BRAUDEL şi E. LABROUS-SE, *Histoire économique et sociale de la France*, I, vol. I, p. 28.

Joseph GALMETTE, *L'Elaboration du monde moderne*, 1949, pp. 226 – 227.

Ernest GOŞSART, *L'Établissement du regime espagnol* dans les *Pays-Bas et l'insurrection*, 1905, p. 122.

Eli F. HECKSCHER, *La Epoca mercantilista*, 1943, pp. 30 şi urm.

Thorold ROGERS, *History of agriculture and prices în England*, 1886, citat de E. HECKSCHER, op. cit., pp. 32 – 33.

Op. cit., p. 30.

Abbe COYER, *Nouvelles Observations sur l'Angle-*

terre par un iioyageur, 1749, pp. 32 – 33.

A. N. Marine, B7, 434 prin 1776.

A. PONZ, op. cit., I, p. 1750.

Marcel REÎNHARD, „Le voyage de Petion a Londres (24 novembre-11 decembre 1791)” * în: *Revii” d'histoire diplomâtique*, 1970, pp. 35 – 36.

559

47. Otto STOLZ, „Zur *Entwicklungsgeschichte des Zoliwesens inne. rh. alb des alten deutschen Reiches”*, în: *Vierteljahrschrift jvr Sozial-und* L *Wirtschaftsgeschichte*, 1954, 46, I, pp.1 – 4 1

48. Bilanci... op *cât*, I, p. CI, 20 decembrie 1794

49. Ricardo KREBS, Handbuch *der europäischen. Geschichte*, sub îngrijirea lui Theodor SCHIE-DER, 1968, vol. 4, p. 561.

50. E. HECKSCHER, op. cit., p. 93.

51. Charles CARRERE, Negociants *marsaillairs au XVIIIe şi ecle*, 1973, pp. 705 şi 710 – 712, Prin 1767.

52. A.N., H. 2940: L.A. BOITEUX, La *Fortune de mer*, 1968, p. 31, după Philippe MANTELLIER, *Histoire de la communaute des marchands frequentant* la *riviere* de *Loire*, 1867.

53. J. SAVARY, op. cit., I, col. 22 – 23.

54. A.d. S. Genova, Lettere Consoli 1/26, 28 (Londra. 11/12 decembrie 1673).

55. A.N., F. 12, 65, fo' 41, (1 martie 1719).

56. A.N.H. 2939 (imprimat).

57. *Ibid*.

58. P. DOCKES, op. cit., p. 182.

59. R. BESNIER, op. cit., p. 99.

60. Moscova, A.E.A. 93/6, 439, fo' 168. Paris, 20 noiembrie – 1 decembrie 1786.

61. Gazette de *France*, 3 ianuarie 1763 (Londra. 24 decembrie 1762). 02. I. de PINTO, op. cit., p. 2.

63. După o dactilogramă a lui Traian STOIANO-VICH.

64. Michel MORINEAU. „Produit brut et finances publiciues: analyse factorielle et analyse sectorielle de

leurs relations”, dactilogramă, Săptămâna de la Prato, 1976.

65. „Zur Entwicklung des Sozial Produkts în

Deutschland im 16. Jahrhundert”, în: *Jahrbuch fur National Okonomie* când *Statistik*, 1961, pp. 448 – 489.

66. *Art. cât.*, p. 3 8.

67. „L’unite économique des Balkans et la Med. iterranee à l’époque moderne”, în: *Studia historâae oeconomicae*, Poznan, 1967, 2, p. 35.

68. La *Catalogne dans VEspagne moderne*... 1962, Îţi.

p. 143.

69. B.N., Ms. În 21773, fo’ 31.

70. *Vie Entstehung der Volksivirtschaft*, 1911, p. 141

71. Folosesc abuziv acest cuvânt pentru a desemna, înainte de a se naşte, Băncile Franţei, Angliei

72. *Manias, Bubbics*, Panics *and* Crashes *and thi Lender* of *Last Resort*, dactilograma. citata

560

73.

74.

7 a. 76.

77.

78.

79.80.

83.

84.

85.86.87.88.

89.

90.91.

99.93.

94 S5.96.

Irfan HABIB, „Potentialities of capitalist development in the economy of the Mughal India”, *International Economic History Congress*, dactilogramă, pp. 10 – 12 şi notele de la p. 12; I. HABIB, „Usury în Medieval India”, în: *Comparative studies în Sodety and History*, VI, iulie 1964.

„Commercial Expansion and the Industrial Revolution”, în: *The Journal of European Economic History*, IV, 3, 1975, pp. 613 – 654.

Cddiz y et *Aflăntico, 1717 – 177*8, 1976.

P. DOCKES, op. cit., p. 157.

Kmmanuel LE ROY LA DURIE, „Les comptes fantastiques de Gregory King”, în: *Annales E.S.C.*, 1968, pp. 1085 – 1102.

Pierre de BOISGUILBERT, *Detail de la France*, 1699, ed. I.N.E.D., 19S6, II, p. 534.

Op. cit., pp. 153 şi urm.

François PERROUX, citat de Jean L'HOMME, în: Georges GURVITCH, *Trăite de sociologie*, ed. a III-a, 1967, I, p. 352, nota 2.

Data de apariţie a cărţii de pionierat a lui Arthur Lyon BOWLEY şi Josiah C. STAMP, *National Incorae*.

„Eupore's Gross National Product. 1830 – 1875”, în: *The Journal oi European Economic History*, 1976, p. 273.

Comptabilite naţional, 1965, pp. 3, 6, 28, 30. C.F. FOURQUET, *Histoire quantiiative. [jistoire des services collectijs de la comptabilite naţionale*, 1976, p. v.

Se pare că termenul a fost folosit prima oară de William PETTY, Political Arithmetics, 1671 – 1677.

Scrisoare a lui Louis JEANJEAN, 9 ianuarie 1973.

Vezi *supra*, II.

Croissance et *structure économique*, 1972, p. 58.

Jacques ATTALI, Marc GUILLAUME, *L'Anti-économique*, 1974, p. 32.

Consideraţia îi aparţine lui F. PERROUX, citat de C. VIMONT, în: Jean ROMEUF, *Dicţion-naire des sciences ceonoviiques*, 1958, II, p. 984.

Ibid., p. 982.

Dictionnaire économique. et financier, 1975, p. 1014.

În: Jean ROMEUF, op. cit., p. 985.

„Estimations du revenu naţional dans les sociétés occidentales preindustrielles et du au XIXe siècle”, în: *Revue économique*, martie 1977.

Ibid.

p. 193.

A.d. S. Venezia, Senato Mar, 23, fo' 36, 36 v°, 28 septembrie 1534.

56]

97. Adică populaţia Veneţiei propriu-zise şi din

Dogado.

98. Pornind de la masa salariilor anuale ale lucrătorilor din industria lânii (20.000 persoane, 5.000 lucrători, adică 740.000 ducaţi) şi presupunând că Veneţia are 200.000 locuitori.

99. P. MANTELLIER, op. cit., p. 368.

100. VAUBAN, *Projet d'une dixme royale*, 1707, pp. 91 – 93.

101. Charles DUTOT, Reflexions *politiques sur les finances et le commerce*, 1738

102. *Ibid*. I, pp. 366 şi urm.

103. J.D. GOULD, Economic *Growth* în History.

1972, p. 4.

104. *Ibid*., p. 5.

105. Vezi *supra*, I, ed. I fr., pp. 139 – 141.

106. *H. VAN DER VEE*, „Productivite, progres technique du XIIe au XVIIIe siècle", dactilogramă săptămâna de la Prato, 1971.

107. Cu privire la *Produit brut et finances publiqv.es*.

XIIIe – XIXe siècles.

108. Ed. a II-a 1952.

109. J. de VRIES. *The Dutch Rural Economy in the golden Age*, op. cit., p. 95.

110. Ei. P. BAIROCH, „Population urbaine et taille des villes en Europe de 1600 a 1700", în: *Revue d'histoire économique et sociale*, 1976, n° 3, p. 21.

111. M. REINHARDT, „La population des yilles, să mesure sous la Révolution et l'Empire", în: *Population*. 1954, p. 287.

112. Op. cit., I, 1952, pp. 61 şi urm.

113. Clasarea populaţiei mondiale pe sectoare –

primar, secundar, terţiar: în 1700, 81% din populaţia activă lucrează în sectorul primar (agricultură, silvicultură, pescuit, pădure). În 1970, procentul este de 54, 5°pe cf. Paul BAIROCH, „Structure de la population active mondiale de 1700 a 1970”, în: *Annales E.S.C.*, 1971, p. 965.

114. Pieter de LA COURT, *Mémoires de Jean de Witt*. 1709, pp. 30 – 31.

115. Gregory KING, *An Estimate of the Comparative Strength* of *Great Britain and France*... 1696.

116. François QUESNAY, *Tableau oéconomique*, 1758.

117. K. GLAMANN, Scrisoare informativă din 12 octombrie 1976, Cf. ilustraţia p. 253.

118. François Quesnay *et* la *physiocraţie*, 1958, I. pp. 154 şi urm...

119. „Zur Entwicklung *des Sozialprodukts*...”, *arteit.*, p. 489... [

562

120. Jean MARcZEWSKI, „Le produit physique de l'économie française de 1789 a 1913”, în: *His-toire quantitative de l'économie française, Cahiers de l'I.S. EA.*, nr. 163, iulie 1965, p. XIV.

121. *Ibid.*

122. *Ibid.*

123. *Meăit.*, 1966, I, pp. 394 şi urm.

124. Robert E. GALLMAN şi E.S. HOWLE, „The Structure of U.S. Wealth in the Nineteenth Century”, Colocviul Southern Economic Association; Raymond W. GOLDSMITH, „The Growth of Reproducible Wealth of the United States of America from 1805 ţo 1950”, în: *Income and Wealth of the United States*: *Trends and Structure*, II, 1952.

125. Op. cit., p. 58.

126. „La fortune privee de Pennsylvanie, New Jersey. Delaware (1774)”, în: *Annales E.S.C.*, 1969, p. 245.

127. Hubert BROCHIER, Pierre TABATONI,

Economie financiere, ed. a II-a, 1963, p. 131.

128. J.H. MARIEJOL, în: Ernest LAVISSE, *Histoire de France*, 1911, VI Ire pârtie, p. 37.

129. P.G.M. DICKSON, „Fiscal Need and National

Weath în 18th Century Austria”, dactilogramă, Săptămâna de la Prato, 1976.

130. Op. cit.

131. VAUBAN, op. cit., p. 153.

132. „Taxation in Britain and France 1715 – 1810.

Săptămâna de la Prato, 1976, Studiu publicat în: The Journal of *European Economic History*, 1976, pp. 608 – 609.

133. Museo Correr, Fondurile Dona delle Rose, 27.

134. A.N., K. 1352.

135. Vezi *supra*, nota 98.

136. Lucien FEBVRE, „Un chapitre d'histoire politique et diplomatique: la reunion de Metz à la France”, în: *Revue d'histoire moderne*, 1923, p. 111.

137. Jacques BLOCH-MORHANGE, Manifeste *pour*

12 millions de contribuables 1977, p. 69, şi articolul sugestiv a doi ziarişti economişti şi istorici, David WARSH et Lawrence MINARD, „Inflation is now too serious a matter to leave to economists”, în: *Forbes*, 15 noiembrie 1976, p. 123.

! 38. În Anglia, KALDOR, Dudley JACKSON, H.A. TURNER, Frank WILKINSON; în Statele Unite, John HOTSON; în Franţa, J. BLOCH-MORHANGE şi articolul citat *supra* al lui David WARSH et Lawrence MINARD.

139 – J. ROBINSON, *L'Accumulation du capital, op. cit* –, p. 18.

563

140. *An Econoviic History of Siveden*, 1954, pp 61

69, 70, 116.

141. „Le revenu naţionale en Pologne au XVIe siècle”.

În: *Annales E.S.C.*, 1971, n° 1, pp. 105 – 113.

142. „L'urbanisation de la France au XIXe siècle”, în:

Colloque des historiens français de l'économie 1977.

143. E.A. WR. IGLEY, „The Supply of Raw Materials in the Industrial Revolution", în: *The eeconomic History Review*, 1962, p. 110.

144. The International *Economy* and *Monetari/ Movements în* France 1493 – 1725, 1972, p. 306 143. Op. cit., II, p. 587.

146. *Staut und Staatsgedanke*, 1935, p. 62.

147. *Le Bourgeois*, 1911, p. 106.

148. Articol ce urmează să apară în *Annales E.S.C.*

149. P. ADAM, op. cit., dactilogramă, p. 43.

150. René GÂNDITHON, Politique *économique de Louis XI*, 1941, p. 322.

151. În: F. BRAUDEL şi E. LABROUSSE, *Ilistoire économique et sociale de la France,* II, 1970, pp. 166 – 167.

152. Acest document este proprietatea personală a lui

Paul Guichonnet. O reproducere fotografică a lui se găseşte la Maison des Sciences de L'Homme, Paris.

153. B.N., Ms. fr. 21773, f° 133 şi urm.

154. Regine ROBIN, La *Société française en 1789*: *Semur-en-Auxois*, 1970, pp. 101 – 109.

155. B.N., Ms. fr. 21773, f° 133 şi urm.

156. *Ibid*.

157. Histoire économique *de la France*, 1939, p. 232.

158. R. GASCON, în: F. BRAUDEL şi E. LA-BROUSSE, op. cit., I, p. 256.

159. Cardinal François MATHIEU, L'Ancien *Re gime en Lorraine et en Barrois*, 1907, p. XIII.

160. René BACHREL, *Une Croissance*: *la Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle – 1789)*, 1961, *passim* şi îndeosebi pp. 77 şi urm.

161. J. ACCARIAS DE SERIONNE, *Les Interets des nations de l'Europe*... op. cit., I, p. 224.

162. J. HUGUETAN, *Voyage d'Italie curieux et nouveau*, 1681, p. 5.

163. A.N., 129, A.P., 1.
164. A.N., 125, A.P., 16 (1687).
165. B.N., Ms. fr. 21773, f° 73 – 75 v°.
166. Arthur YOUNG, *Voyages en France, 1787, 1788*.
1789, 1976, I, p. 89.
167. A. PONZ, op. cit., p. 1701.
168. E. LABROUSSE, în: F. BRAUDEL şi E. LABROUSSE, op. cit., II, p. 173.
169. A.N.G. 1674, f° 68, Paris, 17 decembrie 1709:
A.N.G7, 1646, f°412, Orléans, 26 august 1709
564
170. *Ibid.*, f° 371, 382; 1674, în 68, Orléans, 1, 22
api-ilie, 17 decembrie 1709.
171. Moscova, A.E.A., 93/6, 394, f° 24 şi 24 v°, 30 septembrie 1783.
172. H. RICHARDOT, op. cit., p. 184, citat de
P. DOCKES, op. cit., p. 20.
173. În: F. BRAUDEL şi E. LABROUSSE, op. cit.
I, p. 22.
174. *Ibid.*, I, p. 39.
175. P. DOCKES, op. cit., p. 156.
176. *Ibid.*, p. 308.
177. *Ibid.*, pp. 25 şi 353.
178. Citat de Marcel ROUFF, Les *Mines* de charbim *en France au XVIIIe siècle*, 1922, p. 83, nota 1.
179.9 aprilie 1709, Citat de Claude-Frederie LEVY.
Capitalistes et *pouvoir au siècle* des *Lumières*, 1969, p. 325.
180. Citat de P. DOCKES, op. cit., p. 298.
181. Rayrnond COLLIER, *La Vie en Haute-Provence de 1600 – 185*0, 1973, p. 36.
132. R. GASCON, în: F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, op. cit., I, val. I, p. 328.
183. José Gentil DA SILVA, Banqu*ect* credit *en*
Italie... op. cit., p. 514.
184. Ibid., pp. 94, 285, 480, 490.
185. M. MORINEAU, „Lyon l'italienne, Lyon la

magnifique”, în: *Annales E.S.C.*, 1974, p. 1540: F. BAYARD, „Les Bonvisi, marchands băn-quiers a Lyon”, în: *Annales E*: *S.C*. 1971.

186. A.N., G7, 1704, 111.

187. R. GASCON. în: F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, op. cit., I, p. 288.

188. F.C. SPOONER, L’Économie *mondiale* et *les* froppes *monetaires en France 1493 – 168*0, 1956, p. 279.

189. Denis RUCHET, *Une Société commerciale Paris-Lyon dans la deuxième moitié du* XV7 «*siècle*, 1965, conferinţă ţinută la Société de i histoire de Paris et de l’Île-de-France, dactilogramă, p. 18.

190. *Histoire de Marseille*, III, pp. 236 – 237.

191. D. RICHET, op. cit., p. 19.

192. *Oeuvres*, sub îngrijirile lui G. SCHELLE, 1013.

I, p. 437. – 193. p. DOCKES, op. cit., p. 247.

194. Jules DELABORDE, *Gaspard de Coligny, amiral de France*, 1892, III, p. 57.

195. *Mémoires de Jean Maillefer, marchand bourgeois* de *Reims*, 1890, p. 52.

! 96. E. BRACHENHOFFER, *Voyage en France 164*3 – *164*4, 1925. pp. 110 şi 113.

565

197. Lewis KOBERTS, *The Merchants Mapp* of *Conimerce*, 1639, citat de E. SCHULIN, *op. cit* p. 108.

198. B.N., Ms. fr. 21773, f° 31 şi urm.

199. *Ibid*.

200. *Ibid*.

201. André REMOND, „Trois bilans de l’économie française au temps des theories physiocratiques”, în: *Revue d’histoire* économique *et sociale*, 1957, pp. 450 – 451.

202. În primul rând A.N., G.

203. C.F. LEVY, op. cit., p. 332.

204. Jacques SAINT-GERMAIN, Samuel *Bernard, le banquier des rois*, 1960, p. 202.

205. C.F. LEVY, op. cit., p. 338.

206. Mathieu VARILLE, *Les Foires de Lyon avânt la Revolution*, 1920, p. 44.

207. A.N... KK 1114, f° 176 – 177. Memoriul Domnului d'Herbigny, intendent de Lyon, cu observaţiile Domnului de la Michodiere, intendent la Lyon în 1762.

208. M. VARILLE, op. cit., p. 45.

209. A.N., G7, 359 – 360.

209. A.N., G 7, 359 – 360.

210. P. de *Boislisle*, Correspondance *des controleurs generaux*... 1874 – 1897, II, p. 445.

211. A.N., G7, 363, 25 iulie 1709.

212. *Ibid.*, 15 iulie.

213. *Ibid.*, 2 august 1709.

214. M. VARILLE, op. cit., p. 44.

215. Guy ANTONIETTI, Unc *Maison* de *banque a Paris au XVIII* «*siècle, Greffulhe, Montz et Cie, 1789 – 179*3, 1963, p. 66.

216. A.D. Loire-Atlantique, C. 694, document comunicat de Claude-Frederic LEVY.

217. Edgar FAURE, La *Banqueroute* de Lato, 1977, p. 55.

218. Op. cit., hartani.

219. Henri HAUSER, „La question des prix et des monnaies en Bourgogne", în: *Annales de Baux-gogne*, 1932, p. 18.

220. *The elizabethans and America*, citat de I. WALLERSTEIN, *The Modern World Sistem*, op. cit., p. 266, nota 191.

221. Fritz HARTUNG, Roland MOUSNIER, „Quelques problèmes concernant la Morţarchie absolue", în: *Congres intemdes*. se *hist.*, Rome, 1955, vol. IV, p. 45.

222. În: F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, *Histoire économique et sociale de la France*, II, p. 525.

223. R. BESNIER, op. cit., p. 35.

224. *Beauvais et le Beauvaisis sc. 1600 a 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France* du *siècle*, 1960, pp. 499 şi urm.

225. Jean DELUMEAU, „Le commerce extérieur de la France”, în: *XVI le siècle*, 1966, pp. 81 – 105; de acelaşi autor, *L'Alun de Rome*, I9 fi2 pp. 251 – 254.

226. Emmanuel LE ROY LA DURIE, prefaţă de

A. D'ANGEVILLE, *Essai sur la statistique de la population française*, 1969, p. XX.

227. Michel MORINEAU, „Trois contributions au Colloque de Göttingen”, în: *Vom Ancien Régime zur französischen Revolution*, sub îngrijirea lui Albert CREMER, 1978, p. 405, nota 61.

228. *Ibid.*, pp. 404 – 405.

29. J.C. TOUTAIN, dactilogramă, Congresul internaţional de la d'Edinburgh, 1978, A 4, p. 368.

230. Între 1702 şi 1713, corsarii francezi au făcut

4543 capturi de la inamic. E. LABROUSSE, în: F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, op. cit., II, p. 191.

231. Citat de Charles FROSTIN, „Les Pontehartrain et la penetration commerciale française en Amérique espagnole (1690 – 1715)”, în: *Revue historique*, 1971, p. 310.

232. Michel AUGE-LARIBE, *La Révolution agricole*.

1955, p. 69.

233. Abatele Ferdinando GALIANI, *Dialogues sur le commerce des bleds*, 1949, p. 548.

234. A.N., F 1J, 724.

235. M. MORINEAU, „Produit brut et finances publiques...”, *art. cât.*, dactilogramă, p. 18.

236. *L'Autre France*, 1973.

237. B.N., Ms. fr. 21773.

238. *Ibid.*, f° 127 v° 131.

239. AjN., G7, 1685, 67.

240. Op. cit., p. 75.

241. *Les Negociants bordelais, l'Europe et les Ues au XVIIIe siècle*, 1974, pp. 381 şi unui.

242. B.N., Ms. fr. 21773, fo' 148.

243. A.N., G7, 1692, f° 146.

244. Louis TRENARD, *Histoire des Pays-Bas français*. 1972, p. 330.

245. *Art. cât*, p. 437.

246. Jean MEYER, L'Armement *nantais* de *la seconde moitié du XVI – de siècle*, 1969, p. 62.

247. A.N., G 7, 1686, f° 59 et 60.

248. *Gazette WAmsterdam*, 1672.

249. A.N., Colonii, F 2A, 16 et F 2A, 15 (4 martie 1698)...250. A.N., 94 AQ 1 (8 ianuarie 1748).

251. A.N., G7, 1698, 224 (19 februarie 1714).

252. ibid. 223 (7 februarie 1714).

253. După Victor HUGO, *En voyage*: *Alpes et* Pyrenees, 1890.

254. Generalităţile sunt diviziuni administrative conduse de un intendent.

567

255. François de Dainville, „Un denombrement inedit au XVIII0 siècle: l'enquête du controleutgeneral Ori-y, 1745", în: *Population*, 1952, pp. 49 şi urm.

256. *Art. cât.*, pp. 443 şi 446.

257. E. LABROUSSE, în: F. BRAUDEL, E. LA-BROUSSE, op. cit., II, p. 362.

258. Marcel MARION, *Les Impots directs sous l'*Ancien Régime *principalement au XVIIIe siècle*, 1974, pp. 87 – 112; impozit instituit în 1749 provenind din zeciuială: „n-a fost în realitate nimic altceva decât un impozit pe venitul funciar, cu mult sub o douăzecime reală", în: M. MARION, *Dictionnaire* des *institutions*, p. 556.

259. Jean-Claude PERROT, *h' Age* ci or *de la stathtique regionale* française, an *IV-180*4, 1977.

260. A.N., ¥*V1* (11 iunie 1783).

261. *Toulouse et la region Midi-Pyrenees au siècle des Lumières, vers 1670 – 178*9, 1974, p. 836 şi concluzia generală.

262. Cu privire la această problemă, cf. Anne-Marie COCULA", Pour une deâinition de l'espace aquítain au XVIIIe siècle", în: Ai*res et structures du* commerce

jr*anqais,* sub îngrijirea lui Pierre LEON, 1975, pp. 301 – 309.

263. Philippe de VRIES, „L'animosite anglo-hollandaise au XVIIe siècle", în: *Annales E.S.C.*, 1950, p. 42.

264. *Letters and Papers, Foreign and. Domestic, of the*

Reign of Henry VIII, sub îngrijirea lui BRE-WER, III/II, 1867, p. 1248, citat de E. HECK-SCHER, op. cit., p. 693, nota 1.

265. Abatele J.B. LE BLANC, op. cit., 1, p. 137.

266. *Voyages en France*... op. cit., I, p. 73.

267. A.L. ROWSE, „Tudor Expansion: the Transition from Medieval to Modern History", în: *William and Mary Quarterly*, 1957, p. 312.

268. SULLY, *Mémoires*, III, p. 322.

269. Abatele J.B. LE BLANC, op. cit., III, p. 273.

270. Jean-Gabriel THOMAS, Injlation *et* nouvel *ordre monetaire*, 1977, p. 58.

271. J. SAVARY, op. cit., III, col. 632.

272. J.G. THOMAS, op. cit., pp. 60 – 61.

273. Expresia, curentă în istoriografia engleză, serveşte drept titlu lucrării lui J.D. GOULD, *The Great Debasement*, 1970.

274. *Dwt*, prescurtare pentru penny-greutate care este a douăzecea parte a unciei. Cititorul poate încerca calcularea raportului 11 uncii 2 dwt la 12. Răspunsul este 222/240 adică 37/40.

275. J.D. GOULD, op. cit. Tabelul de la pag. 89.

568

o76. Raymond de ROOVER, Gresham *on Foreign Exchange*, 1949, p. 67.

277. *Ibid.*, p. 68.

278. *Ibid*. pp. 198 şi urm. şi 270 şi urm.

279. A.E. FEAVEARYEAR, The *Pound Sterling. A*

History of *English Money*, 1963, pp. 82 – 83? 80. J. Keith HORSEFIELD, British *Monetary Bx-periments 1650 –*

1710, 1960, pp. 47 – 60.

281. Creat de Carol al II-lea în 1663.

282. A.E., CP. Anglia, 173, f° 41.

283. *Ibid*... *i*° 132, 8 octombrie 1696.

284. J.K. HORSEFIELD, op. cit., p. 50.

285. Jacques E. MARTENS, La *Naissance* et *le développement de l'etalon*-or *1696 – 1922*, 1944, p. 91.

286. J.G. THOMAS, op. cit., pp. 68 – 69.

287. J.K. HORSEFIELD, op. cit., p. 85.

288. Op. cit., p. 80. „În Franţa toate fondurile se confundă sub numele de hârtie [...] această expresie este vicioasă".

289. Louis SIMOND, *Voyage d'un Français en Angleterre pendant les armées 1810 et 1811, 1816*, II, pp. 228 şi urm.

290. Maurice RUBICHON, De *l'Angleterre, 1815*

1819, p. 357. „Începând din 1808, guineele au pierit cu totul", L. SIMOND, op. cit., I, p. 319 şi II, p. 232.

291. L. SIMOND, op. cit., pp. 227 – 228.

292. Arnold TOYNBEE, *L'Histoire*, 1951, p. 263.

293. Bartolomé BERMASSAR, *L'Angleterre au XV11*

=

siècle (*1603 – 1714*), f.a., p. 21.

294. Vezi *supra*, II, cap. I.

295. T.S. WILLAN, *The Inland Trade*, 1976.

296. Daniel DEFOE, The *Complete* English *Tradesman*, ed. a V-a 1945, I, pp. 340 – 341.

England, în

297. Ibid.

298. Zbici., I, p. 342.

299. T.S. WILLAN, Rivers *Navigation*

1600 – 1750, 1964, p. 133.

300. Citat de Ray Bert WESTERFIELD, *Middlemen in English* Business *particularly* between *1660*

and 1760, 1915, p. 193.301T. S. ASHTON, Au *Economic* History *of England*: *the* I8th *century*, 1972, pp. 66 – 67.302. René Martin PILLET, L'Angleterre *vue* a

Londres et dans ses provinces pendant un sejour de dix armées, 1815, p. 23.3°3 – J.K. HORSEFIELD, op. cit., p. 15.304. Eric J. HOBSBAWM, *Industry and Empire*, 1963.

P. 11 şi Sydney POLLARD, David W. CROSS-LEY, *The Wealth of Britain, 1085 – 196*6, 1968.

569

PP. 165 – 166.

305. J. ACCARIAS DE SERIONNE, Les *Interets de l'Europe*... op. cit., I, p. 46.

306. E. HOBSBAWM, op. cit., p. 253.

307. S.G.E. LYTHE şi J. BUTT, *An Economic History of Scotland, 1100 – 193*9, 1975, pp. 70 şi urm

308. T.C. SMOUT, *A History oi Scottish People*, 1973 p. 225.

309. *Ibid.*, pp. 153 şi urm., îndeosebi p. 155.

310. T.C. SMOUT, Comunicare la săptămâna de la Prato, 1978.

311. J. ACCARIAS DE SERIONNE, La *Richesse da l'Angleterre*, op. cit., p. 52.

312. T.C. SMOUT, op. cit., p. 226.

313. Charles BAERT-DUHOLANT, Tableau *de* la *Grande-Bretagne, de VIrlande et des possessions angloises dans les quatre parties du monde*, Paris, an VIII, I, p. 202.

314. „Palisade al căror hotar înainta sau da înapoi după cum mergea norocul războiului". P. VI-DAL DE LA BLACHE, *États et nations de l'Europe*, ed. a IV-a, f.a., p. 307.

315. Bunăoară J.H. PLUMB, într-un capitol al cărţii sale, *England in the eighteenth Century*, 1973, pp. 178 şi urm., sub neaşteptatul titlu: „The Irish Empire".

316. Christopher HILL, în: M. POSTAN şi C. HILL. *Histoire économique et sociale de la Grande Bretagne*, I, 1977, p. 378.

317. J.H. PLUMB, op. cit., p. 179.

318. Epocas de *Portugal economico*, 1929. Ciclurile sunt de fapt activităţile succesive ale Braziliei: ciclul

băcanului, ciclul zahărului, ciclul aurului etc.

319. C. BAERT-DUHOLANT, op. cit., I, pp. 320 – 355.

320. I. de PINTO, op. cit., p. 272.

321. A.N., A.E., El, 762, f° 253. Sublinierile îmi aparţin.

322. *Ibid.*

323. Moscova, A.E.A., 35/6, 312, f° 162, 9 decembrie 1779, 2 februarie 1780.

324. A.E., CP. Anglia, 533, f° 73, 14 martie 1780.

325. J.H. PLUMB, op. cit., p. 164.

326. États et *nations* de *l'Europe*, op. cit., p. 301

327. Pablo PEBRER, Histoire *financiere* et *stat*istique générale *de l'Empire britannique*, 1834, II, p. 12.

328. Jonathan SWIFT, History *O*} the *Four Lasţ*

Years of the Queen, scrisă în 1713, publicata în 1758, după moartea autorului din 1745, citată de P.G.M. DICKSON, *art*. cât., pp. 17-l»

329. D. DEFOE, op. cit., II, p. 234.

330. A.N., 257 AP 10.

570

S33.334.

335.336.337.338.339.340.

341.

342.343.

344.

345.346.347.348.349.350.351.352.353.354.

355.

356.

357.358.359.360.

316.362.

363, 57)

Journal du Commerce, 1759, pp. 105 – 106; citat în parte de I. de PINTO, op. cit., p. 122.

Citat de P.G.M. DICKSON, *art*. *cât*., p. 23.

A.N., 257 AP 10.

L.C.A. DUFRESNE DE SAINT-LEON, *Études sur le*

credit public, 1824, p. 128.

J.B. SAY, op. cit., VI, 1829, p. 187.

L. de PINTO, op. cit., pp. 41 – 42.

P.G.M. DICKSON, op. cit., p. 16.

Ibid.

Moscova, A.E.A., nedatat, 35/6, 3190, f° 114.

Arhivele din Cracovia, Fondurile Czartoryski. 808, f° 253.

Moscova, A.E.A., 3301, f° 11 v°, Simolin, 5 – 16 aprilie 1782.

Museo Correr, P.D., C 903/14.

Orville T. MURPHY, „Du Pont de Nemours and the Anglo-French Commercial Treaty of 1786", în: *The eeconomic History Review*, 1966, p. 574.

D. GUERIN, *La Lutte des classes sous la Premiere République, bourgeois et „bras nu-s" 1793 – 179*7, 194G, p. 51.

A.N., A.E., B1, 762, f° 151, 26 iunie 1787.

A.E., M. şi D. Anglia, 10.

A.N., A.E., B1, 762.

J. SAVARY, op. cit., V, col. 744.

M. RUBICHON, op. cit., II, p. 354.

A.N., A.E., B1, 762, f° 161.

Ibid., f° 162.

Ibid., f° 255.

A.E., M. şi D. Anglia, 10, f° 96 şi 106.

În sensul de „este limpede", vezi: J. DUBOIS, R. LOGANE, *Dictionnaire de la langue française classique*, 1960, p. 106.

Arhivele Voronţov, Moscova, 1876, IX, p. 44, Londra, 4/15 noiembrie 1785.

J. VAN KXAVEREN, „Die historische Erschei-nung der Korruption", II, în: *Vierteljahr-schrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 1958, p. 455.

A.N., A.E., B1, 762, f° 255, 18 decembrie 1789.

— BESNIER, op. cit., p. 38.

P-MATHIAS şi P. O'BRIEN, art. *cât*, pp. 601 – 605.

T.J. MARKOVITCH, *Histoire des industries irancaises*: *Ies industries lainieres de Colbert à la Révolution*, 1976.

A-N., G7, 1692, f° 34.

Albert CREMER, „Die Steuersystem în Frankreich und England am Vorabend der franzo-sischen Revolution”, în: *Von Anden Regime zur französischen Revolution*, 1978, pp. 43 – 65.

°*Peit*, I, pP. 31 Şi 275.